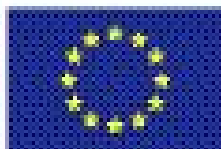
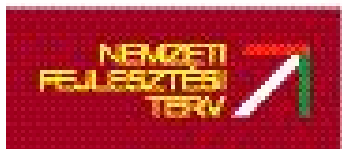

Magyarország célba ér

A projekt az Európai Unió társfinanszírozásával,
az Európa terv keretében valósul meg.

Káposzta József

REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN

Ez a kiadvány a
„Gyakorlatorientált képzési rendszerek kialakítása
és minőségi fejlesztése az agrár-felsőoktatásban”
című program keretében készült

Káposzta József

REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN

Szerzők:

Bacsi Zsuzsanna
Pannon Egyetem

Forman Balázs
Corvinus Egyetem

Káposzta József
Szent István Egyetem

Nagyné Molnár Melinda
Szent István Egyetem

Péter Balázs
Szent István Egyetem

Lektorok:

Lengyel Imre
Szegedi Tudományegyetem

Lengyel Lajos
Tessedik Sámuel Főiskola

© DE AMTC AVK 2007

ISBN 978-963-9732-76-6

**E tankönyv teljes mértékben megegyezik a Debreceni Egyetem honlapján,
a <http://odin.agr.unideb.hu/hefop/> elérési úton megtalálható, azonos című tankönyvvel.**

Első kiadás

A kiadvány szerzői jogvédelem alatt áll. A kiadványt, illetve annak részeit másolni, reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni bármilyen formában és bármilyen eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – a kiadó és a szerzők előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

Kiadó:

Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma
Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar

Debrecen, 2007

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ.....	6
1. A REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI.....	7
1.1. A gazdasági tér.....	9
1.1.1. A gazdasági tér, mint költségter.....	13
1.1.2. A gazdasági tér tagolódása.....	18
1.2. A gazdasági tér, mint valószínűségi tér.....	20
1.2.1. A térbeli struktúrák jellegének meghatározása a „cella-számlálási” módszerrel... 20	
1.2.2. A térbeli szerkezet fejlődésének valószínűségi modellje: a MARKOV-láncok 22	
1.3. Gazdasági jelenségek térbeni terjedése.....	23
1.3.1. A kereslet és kínálat, az árak és jövedelmek térbeli terjedése	24
1.4. Telephelyválasztás	26
1.4.1. A telephelyelméletek kialakulása és főbb jellemzőik	27
1.4.2. THÜNEN mezőgazdasági telephelyelmélete.....	29
1.4.3. WEBER ipari telephelyelmélete	31
1.4.4. LÖSCH térgazdasági elmélete	33
1.4.5. ISARD optimalizáláson alapuló telephelyelmélete.....	34
1.4.6. A telephelyelméletek napjainkban	35
2. A TERÜLETI FEJLŐDÉST MEGHATÁROZÓ TERMÉSZETI, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI	37
2.1. A tényezőellátottság szerepe a regionális gazdaságban	37
2.1.1. Régiók szakosodása, komparatív és kompetitív előnyök.....	37
2.1.2. Tényezők szűkössége és mobilitása	40
2.1.3. A területhasználat mikroökonómiai modellje	41
2.2. A területi fejlődést meghatározó természeti tényezők	46
2.2.1. A természeti tényezők fő jellegzetességei.....	46
2.2.2. A fosszilis energiahordozók szűkössége és regionális sajátosságai.....	56
2.2.3. A mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedésének mintái.....	60
2.3. A területi fejlődést meghatározó gazdasági tényezők	62
2.3.1. Az infrastruktúra szerepe a regionális gazdaságban	63
2.3.2. A tőkejavak	72
2.3.3. Az egyes tényezők mennyiségét és térbeli eloszlását alakító tényezők.....	75
2.4. A területi fejlődést meghatározó társadalmi tényezők	80
2.4.1. A foglalkoztatás és az aktív lakosság szerepe a regionális gazdaságban.....	80
2.4.2. A munkaerő mobilitása	83
2.4.3. Vidéki térségek munkaerő ellátottsága, agrárfoglalkoztatottság Magyarországon 89	
2.5. A termelési tényezők és a regionális fejlődés kapcsolata	91
2.5.1. Elérhetőség és periferialitás	91
2.5.2. A területi munkamegosztás és tényezőellátottság eltéréseinek értékelése.....	94
3. VERSENYKÉPESSÉG ÉS AZ INNOVÁCIÓ FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI.....	100
3.1. A versenyképesség legfontosabb modelljei	101
3.2. Az innováció	112
3.3. Az innováció életciklusa	113
3.4. Az innováció folyamata	115
3.4.1. Innovációs folyamatmodellek az innováció jellege és indíttatása alapján.....	116
3.5. Innovációk térszerkezet-módosító hatása.....	118
3.6. A kínálatorientált regionális stratégia	120
3.7. A keresletorientált regionális stratégia.....	122
3.8. A klaszterizáció és a klaszterek.....	130

3.8.1. Klaszterek kialakulása Európában	138
3.8.2. Klaszterek fejlesztése Magyarországon	144
3.8.3. Esettanulmányok hazai regionális klaszterekről	146
4. A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI	166
4.1. A területi egyenlőtlenségek alapkérdései	166
4.1.1. Egyenlőtlenség és egyensúly a térben	166
4.1.2. A területi kutatások szemléletfejlődése	179
4.2. A területi egyenlőtlenségek összefüggései és modellezésük	181
4.2.1. A területi egyenlőtlenségek, a területi fejlődés és modellrendszere	182
4.3. A területi egyenlőtlenségek kezelése	197
4.4. A területi különbségek csökkentésére irányuló kormányzati eszközök sajátosságai a rendszerváltás utáni Magyarországon	205
5. A TERÜLETI POLITIKA FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI	208
5.1. A területfejlesztési törvény Magyarországon	208
5.1.1. A területfejlesztés szereplői	208
5.2. A területi statisztikai egységek kiválasztása	211
5.3. Területfejlesztés Magyarországon 2004-2006 között	216
5.4. Az első magyar Nemzeti Fejlesztési Terv	222
5.4.1. Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program	224
5.4.2. Gazdaságfejlesztési és Versenyképességi Operatív Program	228
5.4.3. Humán erőforrás Fejlesztési Operatív Program	234
5.4.4. A Környezetvédelmi és Infrastruktúra Operatív Program	241
5.4.5. Regionális Fejlesztési Operatív Program	244
5.4.6. A program megvalósítása	246
5.4.7. Nemzeti Fejlesztési Terv hatásainak értékelése	248
ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
IRODALOMJEGYZÉK	261
TERMINOLÓGIAI SZÓTÁR	268

ELŐSZÓ

Napjaink egyik legégetőbb és egyben legizgalmasabb kérdése, hogy milyen lehetőségek mentén szükséges a fejlesztéseket megvalósítani Magyarországon az Európai Unió integrációjának után. Hogyan és miként tudjuk a csatlakozás előnyeit minél jobban kihasználni és a várható nehéz helyzeteket átvészelni, hogyan tudunk teljes jogú tagként élni és megélni Európában. Az európai gazdaságba való integrálódásunk történelmi esélyt kínál a periferikus helyzetünkben történő kitörésre. Az integráció előnyei nem automatikusak, alapvető alkalmazkodásra van szükség. Az európai együttműködés és integráció eszméje már a múlt század közepe óta megfogalmazódott, tartalma és a keretei az adott kor körülményeivel összhangban változott időről időre. Felmerül a kérdés, hol a helyünk Európában?

Napjainkra már nyilvánvalóvá vált, hogy Közép-Európa leginkább történelmi, kulturális vagy érzelmi alapokon határozható meg, s a reális gazdasági, társadalmi és politikai feltételek akármilyen integrációja jelenleg meglehetősen hiányosak, az együttműködés alapjai gyengék. Mégis széles körben elfogadott tény, hogy „Közép-Európa” nemcsak történelmi vagy földrajzi fogalom, hanem az 1990-es rendszerváltás, a demokratikus struktúrák kialakulásával új tartalmat nyert. Magyarország ebben aktív szerepet talált. Az európai együttműködés melletti érvek ugyan túlnyomóan politikaiak, de természetesen hosszabb távon a gazdasági előnyök is szerepet játszanak benne. Az európai integráció nagy kihívást jelent a magyar gazdaság számára, de az eredményes európai orientáció, az integrációba illeszkedés nélkülözhetetlen előfeltétele az Európai Unió rendszeréhez történő pontos, a fejlesztési irányokat meghatározó tervek megléte.

Az ismeret és tudás egyben kulcs Európához!

Mindezen gondolatok értelmezése és megértése következtében szükségesnek látjuk, hogy olyan képzési programok induljanak hazánkban, melyek alapjaiban adják át azon ismeretanyagot, melyek segítségével teljes jogú állampolgárrá válhatunk az Európai Unióban. Bízunk abban, hogy e célunkhoz az alábbi regionális gazdaságtan tananyag is segítségére lesz az olvasónak.

A hazai felsőoktatásunkban a regionális (területi) gazdaságtan témakörében 1975-ben jelent meg Illés Ivántól ezen témával foglalkozó egyetemi jegyzet. Hosszú éveken keresztül ez a munka volt az egyetlen olyan kiadvány, amely jó alapot szolgáltatott az ezzel foglalkozó szakemberek számára. Ennek az egyik, de talán a legfontosabb magyarázata az lehet, hogy Magyarországon a kilencvenes évek elején indult el az a regionális fejlesztési munka, melynek hatására egyre több, ezen témakör alaposabb megismerését célul kitűző tanulmány, egyetemi jegyzet, könyv készült (ILLÉS, BARTKE, HORVÁTH, FARAGÓ, LENGYEL, RECHNITCZER, KOVÁCS). Figyelembe véve ezen nagyszerű tudományos munkákat igyekeztünk olyan felhasználóbarát tananyagot összeállítani, amely a fentiekben említett szakirodalmat kiegészíti, aktualizálja. A tudományág sokrétűségéből fakadóan ezen jegyzet elsősorban a regionális gazdaságtan egyes, de annak meghatározó fejezeteinek összefoglalásával foglalkozik. Törekedtünk a téma azon részeinek elemzését elvégezni, amelyek ismerete nélkül ezen tudományág alapjainak megszerzése, megértése kérdésessé válna a Gazdaság- és Vidékfejlesztő Agrármérnök hallgatók számára.

Gödöllő, 2007. április

a szerzők

1. A REGIONÁLIS GAZDASÁGTAN FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

A térben létező gazdaság törvényszerűségére vonatkozó ismeretek viszonylag lassabban halmozódtak fel, mint a gazdasági ismeretek általában. Ez részben a jelenségek összetettebb, áttételesebb voltának következménye, részben pedig annak, hogy az elosztási és az érték forrására vonatkozó kérdésekhez viszonyítva e jelenségcsoport vizsgálata egészében is viszonylag háttérbe szorult. Körülbelül a **XX. század közepére**, az ismeretek felhalmozódása elérte azt a szintet, ahol az egyes témák érintkezése szorosabbá vált, a jelenségek, törvényszerűségek összefüggő rendszert kezdtek alkotni, amely kiterjedt a gazdaság valamennyi jelenségére. **Nagyjából ettől az időponttól számíthatjuk a területi gazdaságtan megszületését.** Nemzetközileg egységesen értelmezett, vagy akárcsak egységesen nevezett általánosan elismert tudományról azonban ma sem beszélhetünk. A nyugati országokban legtöbbször „térgazdaságtannak” (space economy, économie spatiale, raumwirtschaftslehre) nevezik, de elterjedt a regionális gazdaságtan (regional economics) elnevezés is. Magyarországon napjainkban a felsőoktatás keretén belül regionális gazdaságtan megnevezéssel folyik ezen tudományág oktatása, így a továbbiakban a jegyzet is ezt a megnevezést használja.

Az elnevezés problémáján kívül **ezen tudományágra erős összetettség** jellemző. **Egyrészt** elveket, törvényszerűségeket fogalmaz meg a nem termelőerők szférájába tartozó egységek, létesítmények (közintézmények, üdülőterületek, ellátó létesítmények, stb.) tekintetében is, **másrészt** kiterjed nem csupán a szűk értelemben vett elhelyezés, hanem a növekedés, a működés időszakának térbeli problémáira is, **harmadrészt** az „elhelyezés” kifejezés a tér viszonylagos passzivitását sugalmazza, a regionális gazdaságtan pedig éppen e felfogás ellen vette fel a harcot. **A területi gazdaságtan és a regionális gazdaságtan elnevezések egyenértékű kifejezések**, de részben a „területi szintű gazdálkodás” gazdaságtanával való összetévesztés elkerülése végett, részben a nemzetközileg egységes terminológia érdekében a regionális gazdaságtan elnevezésnek valamivel több előnye van.

Mi a tárgya és hol van a helye ennek a tudományágnak, amelynek még az elnevezése is meglehetősen bizonytalan?

A regionális gazdaságtan tárgya: a gazdaság általános törvényszerűség térbeni érvényesülésének, a térben létező gazdaság mozgástörvényeinek feltárása.

Itt fel kell hívnunk a figyelmet egy fontos megkülönböztetésre. Nem a gazdasági törvények térbeli vetületéről, hanem a **térbeni gazdaság törvényszerűségeiről** van szó. Ez a megfogalmazás is jelzi, hogy **a tér** nem egyszerűen egy passzív tartály, amelyben a törvényszerűségek vetülete megjelenik, hanem az **érvényesülés aktív eleme**, azt befolyásoló és módosító tényező. A tárgy megfogalmazásából is nyilvánvaló, hogy a regionális gazdaságtan a gazdaságtudományok közé tartozik. **Az alkalmazott gazdaságtudományokat némi leegyszerűsítéssel két fő csoportra oszthatjuk:**

1. **ágazati gazdaságtudomány** (ipargazdaságtan, agrárgazdaságtan, kereskedelem gazdaságtan, stb.)
2. **funkcionális gazdaságtudomány** (pénzügytan, munkagazdaságtan, marketing stb.).

A regionális gazdaságtan inkább az utóbbiakhoz áll közelebb, bár teljes egészében ebbe a kategóriába sem sorolható be. Míg ugyanis az ágazati gazdaságtanok a gazdaság egy-egy szféráját, a funkcionális gazdaságtanok valóban egy-egy „vetületét” veszik vizsgálat alá,

de a **regionális gazdaságtan a legszorosabb kapcsolatban az alaptudománnyal, a közgazdaságtannal van**, mivel a tér jelenléte „átítatja” a gazdaság valamennyi jelenségét.

A regionális gazdaságtan, mint alkalmazott gazdaságtudomány egyben határtudomány is a gazdaságtudományok és a földrajztudományok között. Míg a **regionális gazdaságtan a gazdaságtudományok oldaláról közelíti meg a térbeli dimenziót**, addig a gazdasági földrajz a földrajzi környezet elemei közül a gazdasági élet alakulására ható, azzal kölcsönös összefüggésben levő jelenségeket, illetve azok törvényszerűségeit tanulmányozza. A regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz kapcsolata azonban sokkal bonyolultabb, mintsem azt a határtudományi érintkezés megállapításával elintézhethetnénk. Ennek okát a kialakulás körülményeiben kereshetjük.

Mik a gazdaságföldrajzi és a regionális gazdaságtani térszemlélet, megközelítés leglényegesebb különbségei?

(1.) A gazdaságföldrajz a földrajzi környezetnek a gazdaság társadalmi életre gyakorolt hatásait a maguk konkrét sokrétűségében, sajátos megjelenési formájában tárgyalja. Megközelítés módjában a minőségi oldal dominál. A **gazdasági földrajz tárgya** az egyes ásványkincsek, domborzati viszonyok, éghajlat, talaj gazdasági hatásainak feltárása. Konkrét telepítési kérdések esetén ezek a feltárások nélkülözhetetlenek. Ugyanakkor azonban ez a szemlélet nehezzé teszi a gazdasági döntés számára rendkívül fontos szintetikus, egységes értékítélet kialakítását. A **térszerkezet egyes tényezői** - vízbeszerzési adottságok, nyersanyagok, hagyományok, stb., - **minőségileg különböző „összeadhatatlan” elemek**, bármelyik védelmében vagy irányában önmagában értékes álláspontot lehet kifejtteni, amelyek egymással szemben nem mérlegelhetők. A **regionális gazdaságtan egységes nyelvre, a költségek, nyereségek, árak, tehát a forintok nyelvére „fordítja le” valamennyi tényezőt**. Veszít ugyan a tényezők sokszínűségéből, eltekint az egyes tényezők nem számszerűsíthető egyedi sajátosságaitól és ezzel bizonyos leegyszerűsítést hajt végre, de a másik oldalon nyeri viszont a szintetizálás lehetőségét, a jelenségek, folyamatok nagyobb mértékű számszerűsíthetőségét, és ezzel az általános érvényű törvényszerűségek pontosabb, egzaktabb módon való megfogalmazását.

(2.) A **gazdasági földrajz** nevéből, tárgyából és megközelítési módjából adódóan szükségszerűen **jobban tapad a konkrét földfelszíni jelenségekhez** és objektíve nem juthat el a gazdasági-társadalmi tér olyan mértékű általánosításához, mint a regionális gazdaságtan. Annak a térnek, amellyel a regionális gazdaságtan foglalkozik, csak nagyon kevésé, és áttételesen van köze a konkrét földfelszínhez. Ezt a teret a gazdasági élet résztvevői, az gazdasági társaságok, a lakosság „generálják” az árak területi differenciálásával, a tarifák és tarifalépcsők megszabásával, a föld és a telkek forgalmi értékének alakításával, a gazdasági kapcsolatok intenzitásával, stb. A **regionális gazdaságtan ahányféle jelenséget, ahányféle szempontból vizsgál, annyiféle térrel, „felszínnel” operál**.

(3.) A **törvényszerűségek megfogalmazásának útja, módszere** a gazdasági földrajzban és a regionális gazdaságtanban különböző, és itt nem csupán az a különbség lényege, hogy a regionális gazdaságtan törvényei „egzaktabb”, „függvényszerűbb” formában fejezhetők ki. A különbség ott van, hogy a gazdasági földrajz törvényszerűségei döntő többségükben induktív úton, a földfelszín jelenségeinek megfigyelése, és a megfigyelések alapján való (verbális vagy számszerű) általánosítás útján jönnek létre. A **regionális gazdaságtan lévén egyik döntő feladata a közgazdaságtan általános tételeiből a gazdaság**

térbeli törvényszerűségeire vonatkozó következtetések levonása. A regionális gazdaságtanban tehát jelentős szerepet kap a **deduktív módszer** is.

(4.) Az előbbi pontok összességéből következik egy további fontos szemléletbeli különbség, amely nem annyira a térrel, mint az idővel függ össze. A gazdasági földrajz is foglalkozik időbeli fejlődési folyamatokkal, de ezen belül elsősorban a kezdő és a végpontra, a struktúrák eltolódására, megváltozására koncentrálnak. Módszerei is pl. a kartográfiai ábrázolás erre determinálják, tehát állapotok szemléltetésére, azok összehasonlítására és abból következtetések levonására. A **területi gazdaságtan érdeklődésének centruma** ezzel szemben **maga a folyamat**, a társadalmi újratermelés folyamán létrejövő **térbeli kapcsolatok, a jövedelem, a pénz és áru területi körforgásának útja és annak törvényszerűségei.**

(5.) Végül, bár az utóbbi években a gazdasági földrajz is levetkőzte korábbi „leíró” jellegét, összességében módszerei még sem teszik alkalmassá arra, hogy közvetlen alapon szolgálhasson gazdasági döntésekhez, elsősorban azért, mert nem teszi lehetővé a döntés összes következményeinek végig gyűrzetetését, alternatív döntések eredményeinek összehasonlítását. A **regionális gazdaságtan** ebből a szempontból cselekvés-orientáltabbnak tekinthető.

A regionális gazdaságtan tudomány rendszertani helyével kapcsolatban még egy témára kell kitérnünk. A fejlett országokban a legutóbbi években újabb „fejlődési folyamatnak” vagyunk tanúi. Kb. egy évtized óta eltűnt a regionális gazdaságtan, térgazdaságtan elnevezés és beolvadt egy szélesebb tárgykörű tudományba, az ún. regionális tudományba. A névváltozás azon a reális felismerésen nyugszik, hogy a **társadalmi mozgás szinte minden formája** a gazdaságitól a szociológiáig, a kulturálisra át egészen a politikaiig bizonyos közös, általános - **statisztikailag mérhető - törvényszerűségeket mutat.**

Sok tekintetben azonos módszerek alkalmazhatók a társadalmi, gazdasági élet valamennyi szférájának térszerkezeti vizsgálatában. Ennek **alapján a regionális tudományt már nem tekintjük közgazdaságtudománynak, hanem a tér szerepével foglalkozó általános összefoglaló tudománynak.** A **térbeli mozgás, térbeli kölcsönhatás általános elméletének tekintjük,** ezzel elmosva azt az alapvető minőségi különbséget, amely a társadalmi mozgás különböző formái - a gazdasági, politikai, társadalmi, kulturális között van, sőt elmosva a társadalmi, a biológiai és a fizikai mozgás közötti különbséget is.

1.1. A gazdasági tér

A regionális gazdaságtan térbeli dimenzióinak vizsgálata során olyan összefüggések elemzésére kerül sor, melyek a gazdasági folyamatok mérhetőségét, elemzésük megértését hivatottak bemutatni. A következő fejezetekben erre teszünk kísérletet.

Azt a tényt, hogy a gazdaság térben létezik, hosszú ideig a közgazdaságtudomány sem respektálta kellőképpen. A közgazdaságtan társadalomtudomány, amely a társadalom viszonyait, tulajdonviszonyait közvetlenül érinti. Érthető, hogy legkiválóbb művelői figyelmüket a gazdaság kulcsfontosságú kérdéseire, **az értéktermelés és ennek alapvető problémáira** koncentrálták. Egy probléma beható vizsgálata, az adott jelenség szempontjából másodrendű tényezőktől való eltekintést követel meg. Számos ilyen absztrakció között az egyik volt a gazdaság térbeliségétől, a gazdasági egységeket elválasztó távolságoktól való eltekintés. Az absztrakció hasznosnak bizonyult és számos összefüggés, törvényszerűség

feltárását tette lehetővé. **A tudományos megismerés egyik alapvető módszertani szabálya a konkréttól az absztraktkig, majd az absztrakttól a konkrét felé haladás, az absztrakciók fokozatos feloldása, az elméleti tétel, konstrukció valósághoz való közelítése.** Nos a térbeli dimenzió tekintetében ez hosszú ideig nem történt meg vagy legalábbis nem történt meg következetesen. Így a közgazdasági közfelfogásban, a gazdaság tudományos-elméleti modelljében kezdett mélyen meggyökerezni egy kép, egy gondolatmenet, amelyet legszembéletesebben „**egy pont gazdaságnak**” nevezhetünk. **A modell néhány jellemző vonása:**

- Az „egy pont” gazdaság **egyetlen egységes piacot feltételez**, amelyen minden árunak egyetlen ára van. Ez szükségszerű, hiszen valamennyi fogyasztó is ugyanezen a piacon jelenik meg, és módja van az olcsóbb árut vásárolni, a magasabb ár tehát nem tartható.
- Az áruk árát a **társadalmilag szükséges ráfordítások**, tehát átlagos technikai felszereltség és átlagos termelékenység mellett ráfordítások határozzák meg. Léteznek ugyan bizonyos monopolizálható természeti, földrajzi adottságok, elsősorban a mezőgazdaságban és a kitermelőiparban - de általában nem ez a jellemző. A legtöbb termelő a társadalmilag szükséges átlag ráfordítások körül termel.
- **Az „egy pont” gazdaság egységes piaca az alábbiak szerint definiálható:** **egyrészt** a piac egységes abban az értelemben, hogy bármely vásárló azonos árszínvonal mellett bármelyik eladótól azonos eséllyel vásárolhat, **másrészt** a gazdasági viszonyok elsősorban ezen az egységes piacon keresztül realizálódnak, tehát bármely termelő, elsősorban az azonos termék termelőivel, másodsorban a helyettesítő áruk termelőivel, és csak harmadsorban - nagyon közvetetten - az egyéb áruk termelőivel van versenyben.
- Mivel az egységes piacon a gazdasági feltételek mindenki számára azonosak, ugyanazon áru termelői, vagy eladói bizonyos **gazdasági intézkedésekre, folyamatokra** azonosan, vagy közel **azonosan reagálnak**.
- A fenti feltételek összességének szükségszerű következménye, hogy a gazdaságban fennállnak egy bizonyos egyensúly feltételei, amely **a gazdaság összes résztvevője számára egyensúlyi helyzetet jelent**.
- Végül a társadalmi munkamegosztás is ezen az egységes piacon megy végbe, és mivel e munkamegosztásnak egyedül a **specializálódás, a termékvolumen növekedése** következtében a **termelési költségek csökkentésére** gyakorolt hatása van kihangsúlyozva, úgy tűnik, hogy az a társadalom teljes terméknomenklatúrájára kiterjed, illetve kiszélesedése kizárólag a sorozatnagyság növelése útján elérhető megtakarításoktól függ.

Keltsük életre ezt a modellt a térben, leheljük vissza bele az elveszett térbeli dimenziót. Hogyan módosul a gazdasági mozgásról, folyamatokról alkotott képünkön?

(1.) A gazdaság a térben megosztva, de egyben éppen a tér által összekötve létezik. Az **egységes piac elképzelése ezért térben nem lehetséges**. A térbeni megosztottság következtében, a térben változó földrajzi, gazdasági feltételek következtében minden földrajzi pontnak önálló mozgástörvénye van, ahol a **kereslet és a kínálat egyedileg és differenciáltan kerül egyensúlyba**. Ugyanakkor a tér egyben összekötő kapocs is az egyes földrajzi pontok között, amelyek között többé-kevésbé szoros kölcsönhatás van, mozgásuk egymástól teljesen függetlenül nem alakulhat, mert **a tér, bár akadály, de nem legyőzhetetlen akadály a kereslet, a kínálat és az árak kiegyenlítődése tekintetében**. A térbeli piac törvényei tehát hasonlítanak a földfelszín formáló erőkhöz. A felszín alatt

működő belső erők kiemelkedéseket, gyűrődéseket, mély töréseket hoznak létre a felszínen, míg ezzel párhuzamosan a külső erők (a napfény, a hőmérséklet, a szél, a víz, a jég és az élővilág) az egyetemes gravitációval együttműködve csiszolják, gyalulják a kiemelkedéseket, töltögetik a bemélyedéseket. **A gazdasági feltételek, adottságok mindenütt egyediek és a differenciálódás irányában hatnak, míg a tér kontinuitása az integráció, a kiegyenlítődés irányába hat.** A konkrét feltételektől függ, hogy adott időpontban melyik tendencia válik uralkodóvá.

(2.) A földfelszínnek nincs két olyan pontja, amely teljesen azonos adottságokkal rendelkezne. Még ha el is tekintünk a természetföldrajzi adottságoktól, akkor is **minden pont különbözik** a főbb piacokhoz, vagy nyersanyagleőhelyekhez viszonyított távolság, a kooperációs adottságok, az adott ponton kiaknázható agglomerációs előnyök tekintetében. A korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló adottságoknak, mint a gazdálkodás monopóliumának birtoklása nem csak a mezőgazdaság sajátossága. Bármely földrajzi ponton települt termelő, fogyasztó a korlátozott telephelyi adottságok meghatározott kisebb vagy nagyobb körét, mint a gazdálkodás monopóliumát birtokolja, mivel a tér egy pontját egyszerre csak egy gazdálkodó egység foglalhatja el. Ez az adottság terjedhet a kedvező geológiai viszonyoktól és az olcsó, bő víznyerési lehetőségektől, a kedvező szállítási helyzeten, közműkapcsolási lehetőségen és kedvező fekvésű telken át, a munkások lakóhelyéhez való közeli fekvésig és a kedvező kooperációs lehetőségig. Ezért minden termelő, illetve fogyasztó az általa birtokolt korlátozott telephelyi adottságok mennyisége és minősége alapján tartós pozitív vagy „negatív extraprofit” jut. Éppen ez az, amin keresztül az **értéktörvény egyik legfontosabb funkciója a termelők differenciálása elsősorban érvényesül**, az emberek, a termelők különböző adottságai, képességei ennél lényegesen kisebb szerepet játszanak. A **térbeli piacon** tehát a **termelők** a termelékenység, munkaráfordítás tekintetében sokkal „szórtabb mezőnyt” alkotnak, a differenciálódás irányában ható tendenciák sokkal erősebbek, mint az térbeli dimenzió nélkül csupán az egyéni teljesítőképességek alapján várható lenne. Másrészt a térbeliség egyben ezt a „szórt mezőnyt” lehetségessé is teszi **mert a távolság, a szállítási költség révén védi a termelőt** a verseny, a konkurencia teljes nyomásától, így egy kis, viszonylag elszigetelt helyi piac esetén lehetővé is teszi, hogy pl. tartósan a társadalmilag szükséges munkaráfordítás felett dolgozzon és ennek megfelelő árat realizáljon.

(3.) Térbeli szemléletben a piac jellegéről, egységességéről alkotott fogalmainkat lényegesen revideálnunk kell. **Mit jelent ez: Egyrészt megszűnik, vagy lényegesen módosul az eladók, illetve a vevők csoportjain belüli kölcsönös helyettesíthetőség.** Ha a XIV. kerületben lakom, akkor korántsem azonos Budapest összes boltjainak esélye, hogy oda fogok járni vásárolni. Minden valószínűség szerint azonos választék esetén a közelebbi boltot fogom felkeresni, és igen nagynak kell lennie a választékbeli és árbeli differenciának, hogy egy távol eső kerületben fekvő boltot keressek fel. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az azonos árut termelő üzemek, azonos szakjellegű boltok **között bizonyos távolságon túl megszűnik a piac egységessége**, egymással semmiképpen nem konkurálnak, mint ahogy nem konkurál egy alföldi sütő, vagy tejüzem egy dunántúli hasonló profilú üzemmel. **Másrészt** viszont a térbeli egymásmellettség **versenyhelyzetet teremt** egymástól gyökeresen eltérő szükségletet kielégítő vállalkozások között. Egy településben települt üzemek konkurálnak egymással a munkaerőért, az iparterületért, a különböző termelő szolgáltatásokért, a szállítási lehetőségekért, sőt egymás mellett fekvő üzemek a tiszta vízért és tiszta levegőért is. Ez a verseny pedig gyakran sokkal élesebb, mint az azonos profilú üzemek közötti. Felbomlik tehát a piac egységessége, a versenyhelyzetek hierarchiájára vonatkozó elképzelés és

bonyolult, ágazatilag, térbelileg egymással párhuzamosan és egymással ellentétesen determinált konkurenciahelyzet alakul ki.

(4.) Térbeli gazdaságban az **átlag abszurd kategóriává válik**, és az átlagból levezetett mozgástörvények, elvárások súlyos tévútra vezethetnek. **Képzeljük el az alábbi helyzetet:** országos szinten a munkaerő-kereslet és kínálat egyensúlyban van. Ez a gazdasági egyensúly azonban az ország egyik felének krónikus munkaerőhiányából, és az ország másik felének jelentős munkaerő-feleslegéből tevődik össze. Ilyen helyzetben a gazdasági szintű munkaerő-egyensúly feltételezésével hozott intézkedések nem oldják meg sem a munkaerőhiányos, sem a munkaerő-felesleggel rendelkező területek problémáit, és biztos, hogy gazdasági szinten sem vezetnek kedvező eredményre.

(5.) A gazdaság térbeli feltételeit vizsgálva számos olyan tényezőt találunk, amely megakadályozza egy hagyományos értelemben vett „egyensúly” létrejöttét. **Mindenekelőtt** a területek, gazdasági ágak, iparágak közötti jövedelmezőség különbség kiegyenlítődések térbeli viszonylatban komoly akadályai vannak. Ha pl. egy nyersanyagforrás kimerül, vagy hatékonysága romlik, a termelő berendezések nem telepíthetők át jelentős veszteség és tetemes pótlólagos költségek nélkül a hatékonyabb területekre. A lakosság saját ingatlanulajdona, hagyományai, családi kötelei, egyes országokon belül nyelvi, nemzetiségi hovatartozása következtében nem követi arányosan a foglalkoztatási lehetőségek és jövedelmek területi arányváltozásait. Területi viszonylatban tehát **jelentős hatékonyságkülönbségek, egyensúlytalanságok fennmaradhatnak**, sőt a különböző területeken ellentétes irányú kumulatív folyamatok kiváltásával még növekedhetnek is. Gondoljunk arra, hogy ha pl. a szénbányászat hatékonysága valamely körzetben romlik, a környezetében működő szénfelhasználó üzemek hatékonysága is romlik, és ez fokozza az egész terület gazdasági hatékonyságának csökkenését.

Másodszor térbeli gazdaságban a költségek és hasznok arányos megosztásának jelentős nehézségei vannak, az eredmények nem, vagy nem egészében ott realizálódnak, ahol a ráfordítások történnek. Gondoljunk pl. arra, hogy egy városközpont rekonstrukcióval járó közmű-rekonstrukció, stb. költségeit az első települő irodaháznak kell viselnie, egy iparterület út- és közmű-bekapcsolási költségeit az első odatelepülő üzemnek kell fizetnie. A térbeli egymásmellettség e sajátossága következtében a vállalati és gazdasági eredmény, ráfordítás egymástól jelentősen eltér. Ebből az következik, hogy egy kedvező adottságú, terület feltárására egyik üzem sem vállalkozik, bár az gazdaságilag pozitív eredményt hozna, míg egy már kialakult központba, iparterületre, mivel más üzemek a feltárás, előkészítés költségét már megelőlegezték a vállalatok számára akkor is kifizetődik települni, ha az gazdaságilag nem kedvező. Az egyensúly létrejöttének ez is jelentős akadály.

Harmadszor térben vizsgálva az üzem **gazdálkodási eredményét**, jelentősen **befolyásolja** a környezetében működő **többi üzem, gazdálkodási egység**, és ez a ráhatás kívül esik a piac a gazdaság törvényein. Ha pl. egy üzem erősen légszennyező hatású, a környező üzemek fémberendezései hamarabb korrodálódnak, tönkremennek, ha egy mezőgazdasági üzem nem végez gyom- és kártevőirtást, azok könnyen áterjednek a szomszédos földekre, azok tulajdonosainak minden erőfeszítése ellenére. Másrészt viszont, ha egy üzem szennyvíztisztító berendezést szerel fel, a szomszédok víznyerési lehetősége is jobb, kedvezőbb lesz, ha egy utca házai gondozottak, karbantartottak, esztétikusak, azaz ott levő valamennyi ingatlan értékét növeli. **Térbeli gazdaságban tehát számos olyan nem piaci, de gazdaságilag ható tényező van, amely kétségesé teszi egy piaci egyensúlyi modell alkalmazását.**

(6.) Térbeli dimenzióban a társadalmi munkamegosztás képe lényegesen módosul. A távolság, a szállítási költség nagymértékben determinálja a társadalmi munkamegosztást, a területközi és nemzetközi kereskedelembe részt vevő termékek körét. Így pl. a szállítási költségekre érzékeny termékeket (építőanyagok, mezőgazdasági termékek egy része) jelentős termelési költségdifferenciák, és a koncentrált termelés, esetleges lényeges előnyei ellenére is kizárja a polarizáltabb társadalmi munkamegosztásból, míg más ágazatokat, termékeket (térben koncentrált nyersanyagok stb.) erre predesztinál.

A végére jutottunk az „egy pont” és a „térben kiterjesztett” gazdaság lényeges vonásai összehasonlításának. Milyen tanulságokat vonhatunk le belőle?

A térbeliség „rehabilitálásával” olyan új jelenségvilág tárul elénk, amely bonyolult, de kölcsönösen összefüggő, törvényszerű mozgásának, fejlődésének eredőjeként adja a gazdaság egészének fejlődési, átalakulási tendenciáit. Tulajdonképpen a **térbeliség az igazi összekötő kapocs** a makroökonómiai és mikroökonómiai elemzések között, kihagyásával csak sematizált, leegyszerűsített kapcsolat teremthető. A térbeliség figyelembevétele **az egyik leghathatósabb eszköz** az egyoldalúság, a mechanikus szemlélet ellen.

A térbeliség kényszerít arra, hogy észrevegyük, a valóságban **nem léteznek steril közgazdasági jelenségek**. Szükségessé teszi olyan problémák kutatását, feltárását, mint egymás mellett létező bonyolult gazdasági képződmények kölcsönhatása, ennek a gazdasági kapcsolatok jellegétől való függősége. Figyelembe véve jelentős impulzust adott és ad az összetett gazdasági rendszerek vizsgálatának.

Végül, de nem utolsó sorban a térbeli szemlélet jelentős eszköz annak felismerésében és bizonyításában, hogy a **gazdaságban objektív törvényszerűségek uralkodnak**. Egyrészt, újabb törvényszerűségek feltárásával, illetve a már feltártak - térbeliséget figyelembe vevő - módosításával **közelebb hozza a közgazdasági elméletet a valósághoz**, bizonyítva a kettő összhangját, másrészt a gazdaság térszerkezeti, a különböző gazdasági jelenségek térbeni keresztmetszethez való ábrázolása szemléletesen, vizuálisan, **megfoghatóan bizonyítja a gazdasági törvényszerűségek létezését**, különböző gazdasági hatóerők objektív hatását.

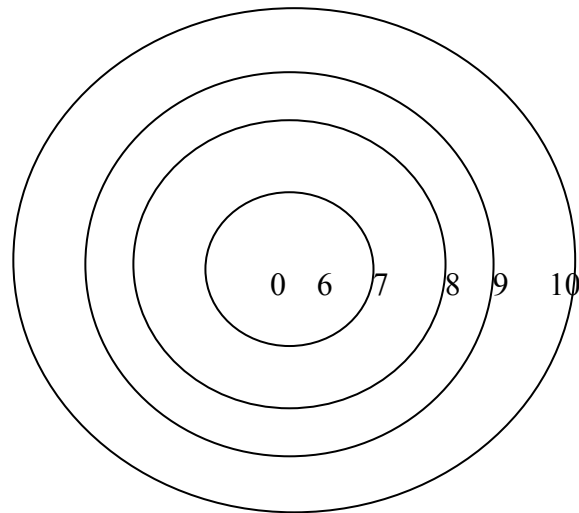
1.1.1. A gazdasági tér, mint költségter

A földfelszín egyes pontjainak adottságai a különböző gazdasági tevékenységek számára eltérőek. **Az adottságok differenciáltsága két nagy okcsoportra vezethető vissza:**

- **Eltérőek egyrészt a természeti adottságok.** Az egyes földrajzi helyek éghajlati és talajadottságai, ásványi kincsekben való gazdagsága, terepadottságai különbözők. Ezek az eltérések geológiai, morfológiai okokra vezethetők vissza és elsősorban a földrajztudomány tárgykörébe tartoznak.
- **A differenciált adottságok másik csoportját maga a gazdasági tevékenység hozza létre.** A gazdálkodó egységek egymáshoz viszonyított kölcsönös térbeli elhelyezkedésükkel jelentős mértékben determinálják térbeli környezetük adottságait, termelési költségeit és eladási árait. **Az adottságok és a költségek ilyen jellegű eltéréseinek feltárásával, törvényszerűségeinek megállapításával foglalkozik a regionális gazdaságtan.** E törvényszerűségek megértéséhez először a legegyszerűbb eseteket kell megvizsgálnunk, majd fokozatosan újabb tényezőket bevezetnünk (1.1. ábra).

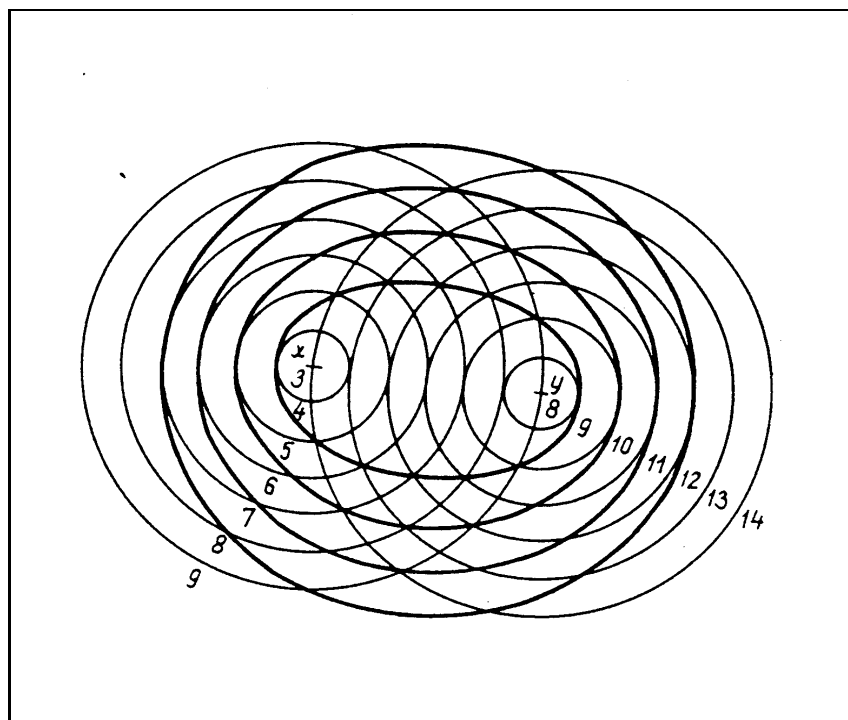

Szállítási **költségnövekedés** esetén éppen fordított a helyzet. Az izodapanok egymáshoz közelebb kerülnek, összesűrűsödnek, mivel az egységnyi szállítási költségnövekedés már rövidebb szakaszon bekövetkezett.

1.2. ábra: Költségek alakulása

Vizsgáljunk meg egy-egy fokkal összetettebb helyzetet. Tételezzük fel, hogy (A) termék termeléséhez kétféle nyersanyagra, vagy alapanyagra van szükség és a két nyersanyaglelőhely, vagy alapanyag-termelő üzem térbelileg különböző pontokban települt. **Hogyan alakul (A) termék költségfelszíne?** (1.3. ábra)

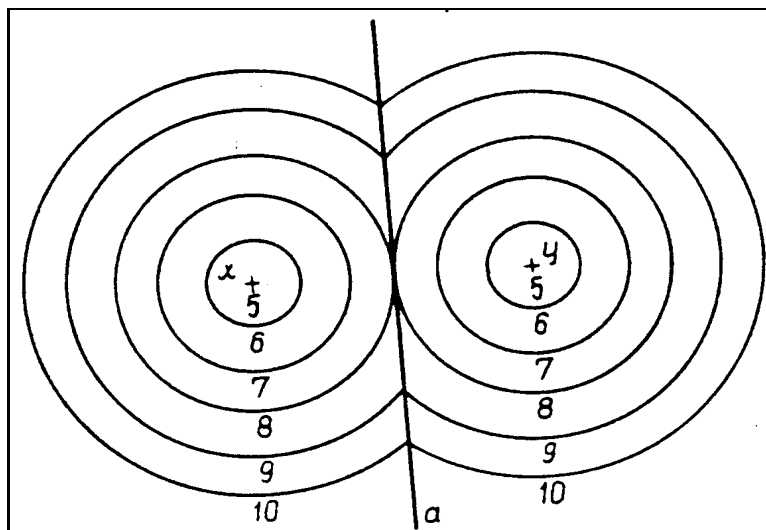

1.3. ábra: Költségfelszín alakulása

X telephelyen termelt nyersanyag termelési költsége 3 pénzegység az izodapanok ennek megfelelően a 4, 5, 6, 7, 8 és 9 beszerzési költségű pontok mentén futnak. Az Y telephelyen termelt nyersanyag termelési költsége 8 pénzegység, az izodapanok számozása ennek megfelelően 9, 10, 11, 12, 13 és 14. Keressük meg azokat a pontokat, ahol a két nyersanyagból összeállított A termék termelési költsége azonos. **Leegyszerűsítve úgy is**

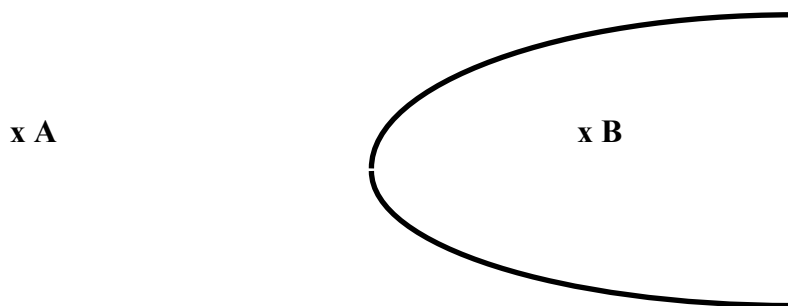
feltehetjük a kérdést, melyek azok a pontok, ahol a két nyersanyag együttes beszerzési költsége azonos mondjuk 18 pénzegység? Ennek érdekében össze kell kötnünk azokat a metszéspontokat ahol az egymást metsző izodapanok összege 18-at ad, tehát 14 és 4, 13 és 5, 12 és 6, 11 és 7, stb. Mint a fenti ábrán látható a kapott alakzat ellipsziszt ad. Ez azonnal érthetővé is válik, ha visszaemlékszünk, az ellipszis meghatározására: „Az ellipszis azon pontok mértani helye, amelyeknek két ponttól - az ellipszis fókuszaitól - való távolságának összege azonos.” Nos nekünk éppen erre van szükségünk azon pontokra, amelyeknek két ponttól - a két alapanyagtelő helytől - való távolságának összege azonos. Két nyersanyagot felhasználó termék költségfelszíne tehát nem egy felfelé szélesedő szabályos kör alapú kúpot, hanem egy ellipszis alapú kúpszerű alakzatot képez. Az előbbi esetben két, de különböző, ugyanazon termékhez szükséges nyersanyagról beszéltünk. Térjünk át egy másik esetre. Két ugyanazon alapanyagot termelő üzem körül milyen költségfelszín alakul ki. Tételezzük fel először, hogy a két alapanyag-termelő üzem előállítási költségei azonosak.

Nyilvánvalóan a költségteret mindaddig az X telephely körüli izodapanok határozzák meg, amíg az X telephelyről való szállítás költségei alacsonyabbak, tehát ahol X telephely termékei dominálnak. Ugyanez áll az Y telephelyre is. **A költségfelszín töréspontja, illetve vonala ott lesz, ahol a két telephelyről szállított termék költségei azonosak.** Azonos termelési költségek és azonos szállítási tarifa esetén ez a vonal a két telephely között húzott felező merőleges lesz, ábrán az egyenes (1.4. ábra).

1.4. ábra: Költségfelszín töréspontja

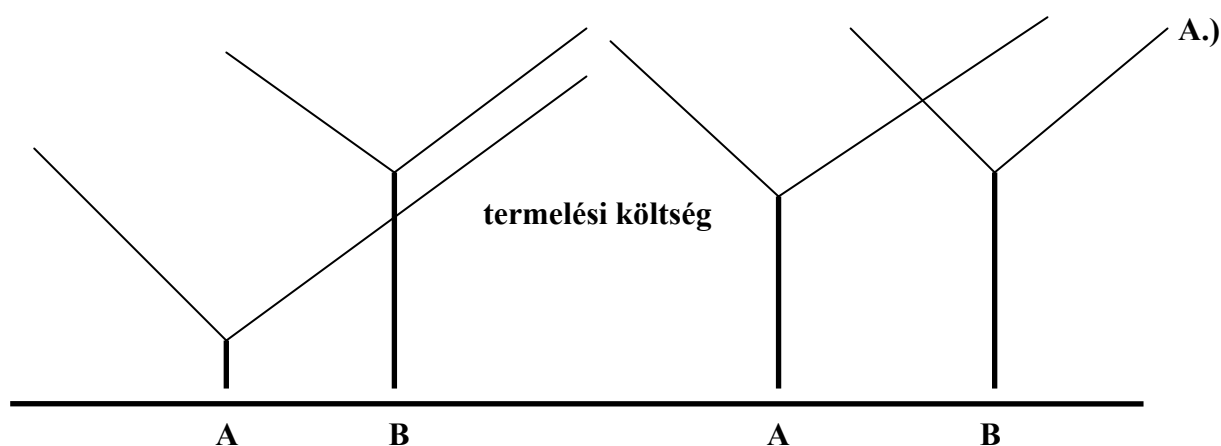
Eltérő a helyzet, ha a két telephelyen a termelési költségek nem azonosak. Ez az eset részletesebb vizsgálatot igényel. Nyilvánvaló, hogy azok a pontok, amelyeknél az alapanyag a két telephelyről azonos áron szerezhető be, nem a középvonalon lesznek, mivel az alacsonyabb termelési költségű telephely nagyobb szállítási költséget is el tud viselni mint a drágábban termelő telephely. **Mennyivel nagyobb?** Pontosan a két telephely termelési költségbeli különbségeinek megfelelően nagyobb, tehát ameddig a távolság növekedése fel nem emésztí a termelési költségekben fennálló előnyt. A költségfelszínnek törésvonala tehát azon pontok mentén fog haladni, amelyeknek a két telephelytől való távolsága - és ennek megfelelően szállítási költségek - különbsége állandó és a két telephely közötti termelési költségbeli különbséggel egyenlő (1.5. ábra).

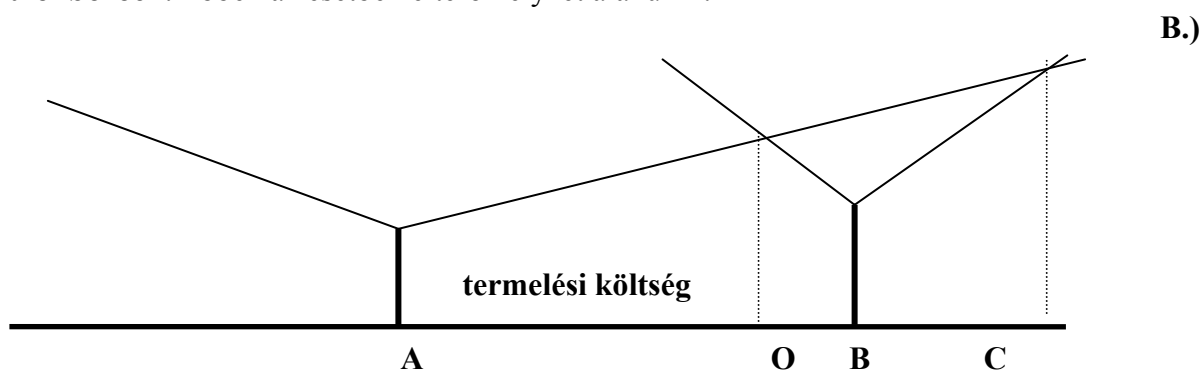
1.5. ábra: Költségfelszín alakulása

Felfedezhetjük, hogy itt most az ellipszis után a másik kúpszelettel, a hiperbolával van dolgunk. A **hiperbola mértani definíciója** ugyanis pontosan megfelel a fent adott meghatározásnak: **azoknak a pontoknak a mértani helye, amelyeknek két ponttól (a fókuszoktól) mért távolsága különbségül egy állandó értéket ad.**

Előző példánkban az A telephely által meghatározott (dominált) költségfelszín lényegesen kiterjed, de a B telephely mögötti területre nem terjed ki soha. Ha ugyanis a szállítási költségek mindkét telephelyről azonosak, akkor A termelési költségei vagy annyival alacsonyabbak, hogy magán B telephelyen is dominálja a piacot (költségteret), ha pedig nem, akkor B az adott előnyét mindvégig megtartja, a B pont mögötti területen (1.6. ábra)

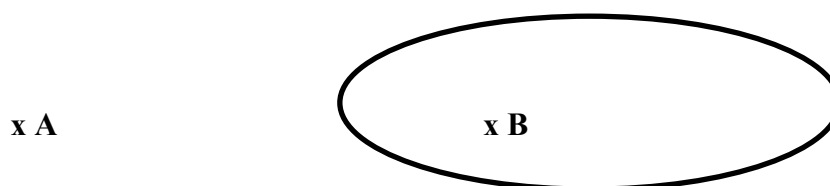

Tételezzük most fel, hogy nem a termelési költségek, hanem **a szállítási költségek különbözőek**. Ebben az esetben eltérő helyzet alakul ki.

1.6. A-B ábra: Költségfelszín alakulása

A telephely O pontig dominálja a piacot. O ponttól kezdve a B-ből való szállítás olcsóbb, de csak C pontig, ahol A olcsó szállítási tarifái miatt az A-ból való szállítás ismét olcsóbb lesz. B piacterülete, egy bizonyos ponton túl bezárul mögötte és azon túl ismét A dominál. B piacterülete ellipszis alakú lesz (1.7. ábra).

1.7. ábra: Költségfelszín alakulása

A kúpszeletek közül nem beszéltünk még a paraboláról, mint határvonalat képező görbéről. **A parabola, mint ismeretes azon pontok mértani helye, amelyek egy ponttól (gyűjtőponttól) és egy egyenestől egyenlő távolságra vannak.** Határvonalat tehát olyan esetekben képez, amikor a piacterület egy pontszerű telephely, nyersanyagforrás és egy bármely pontján egyaránt számba jövő vonalszerű beszerzési lehetőség (út, folyó tengerpart, országhatár) között oszlik meg. Ilyen eset lehet például egy rétegvíz, és egy folyó felszíni vize által öntözött terület határvonala, vagy a tengeri sólepárlás és egy mélységi sóbánya ellátási körzetének határvonala.

Fogalmazzuk meg tehát a fentiek alapján az ár, illetve költségfelszínek általános törvényszerűségét: azonos nyersanyagok vagy termékek lelőhelyei, vagy termelőhelyei úgy szabdalják fel a költség, illetve árfelszínt hogy határvonalaik a kúpszeletek valamelyik típusát (kör, ellipszis, hiperbola, parabola, egyenes (a hiperbola speciális esete)) képviselik. E határvonalak bármely pontján a két ponttól számított szállítási költség különbség azonos az ugyanezen pontokon fennálló - ellenkező előjelű - termelési költségkülönbséggel, míg a határvonalak mindkét oldalán a szállítási és a termelési költségkülönbségek nem egyenlők.

A határvonal helyét tehát az árkülönbségnek a szállítási tarifához viszonyított nagysága, és a szállítási tarifák hányadosa határozza meg. Két telephely kölcsönhatása esetén is a költségtérnek ilyen széles változatai alakulhatnak ki. A valóságos költségtér alakulására azonban nem egy, vagy két üzem, hanem az adott területen működő valamennyi üzem telephelye hatással van. A költségtölcsérek többszörösen átfedik egymást, a merev határvonalak, csúcsok, mélypontok elmosódnak és a gazdasági élet szereplői legtöbbször nem az egyes telephelyek hatását, hanem az árak, a kereslet és kínálat tényleges színvonalában az egyes költség és szállítási tényezők összegezett értékét érzékelik. A fenti szemléltetés ezért csak a főbb elméleti alapesetek bemutatását szolgálta. A valóság szituációi ennél sokkal bonyolultabbak. A következőkben megvizsgáljuk hogyan közelíthető meg a közgazdasági elemzés oldaláról a gazdasági tér egészének struktúrája.

1.1.2. A gazdasági tér tagolódása

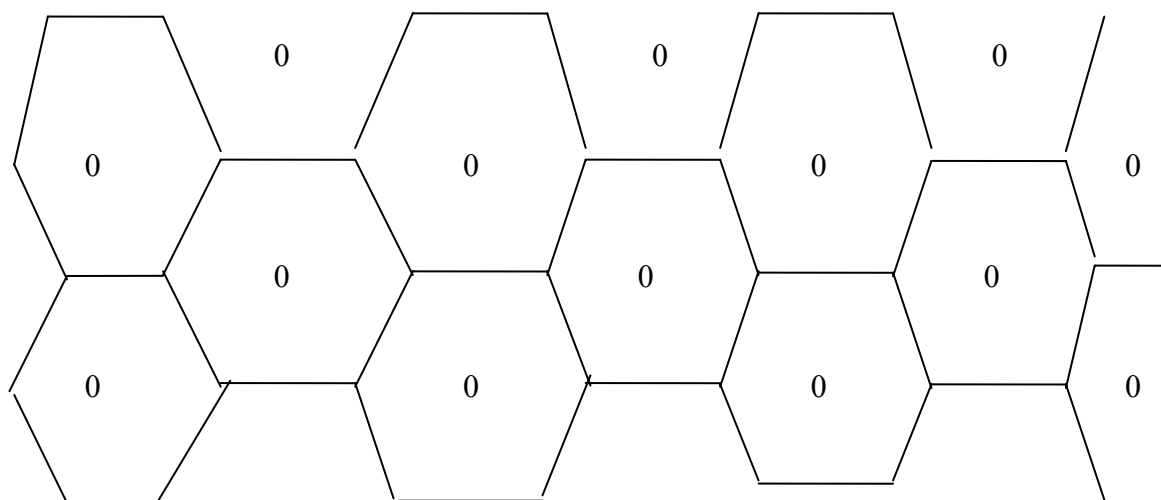
E téma vizsgálatát ismét egyszerűsítő feltételezésekkel kell kezdenünk. Kiindulópontként LÖSCH gondolatmenetét vesszük át. LÖSCH az általános egyensúlyelmélet talajáról kezdte el vizsgálatait. Jelen esetben számunkra az a lényeges, hogy LÖSCH elmélete egyben egy konkrét térbeli struktúrát is eredményez, és ez a térbeli struktúra, hálózati rajz, önmagában bizonyos mértékig független azokról az ár-, keresleti- és kínálati feltételezésektől, amelyeket LÖSCH kiindulásként alkalmazott. **LÖSCH**

gondolatmenete egy mindenirányú szállítási lehetőségekkel rendelkező, egyenletes népsűrűséggel és azonos természeti adottságokkal rendelkező síkságra vonatkozik.

Korábbi levezetéseink értelmében, ha e síkságra egy üzem települ és átveszi a mindaddig a naturálgazdálkodás keretében a családi gazdaságban előállított valamely termék termelésének funkcióját, akkor ellátási körzete mindaddig terjed, ameddig a szállítási költség fel nem emésztí a nagyüzemi előállítás és a házilagos termelés közötti költségkülönbséget. Ezen túl már nyilvánvalóan nem fognak az üzemtől vásárolni.

Ha az adott termelési ág jövedelmező, akkor természetesen az első termelő nem fog egyedül maradni, hanem újabb vállalkozók is ráállnak az adott termék nagyüzemi termelésére, és a síkságot úgy befedik ellátó területeikkel, hogy azok egymással érintkezve mindenütt lehetővé teszik az adott termék naturális, házilagos előállítási költségén aluli, nagyüzemtől való beszerzését. Sőt- és itt kerülnek felszínre az általános egyensúlyelmélet feltételezései - LÖSCH szerint az üzemek számának növekedése, sűrűsödése itt nem áll meg, hanem az üzemek mindaddig sűrűsödni fognak, amíg az adott tevékenység nyereséges lesz, míg végül az ellátási, illetve piac területeket olyan szűkre szorítják össze, hogy az eladható volumen éppen a költségeket fedezi, a profit tehát eltűnik. Ez a feltevés alapvetően hamis, bevezetése, illetve elhagyása azonban csak az ellátó, illetve piacterületek méreteit illeti, a térbeli struktúrát változtatlanul hagyja.

Mindaddig a minden irányban azonos szállítási költség mellett a piac, illetve ellátó területet kör alakúnak feltételeztük, mivel a kör az a síkbeli alakzat, amelynél az átlagos szállítási távolság (az egyes pontok középponttól való távolságának átlaga) és a terület közötti viszony a legkedvezőbb. Kör azonban - bármilyen szorosan is illesztjük azokat egymás mellé - nem fedik le az egész felszínt, három kör érintkezési pontjánál mindig egy kisebb terület kiesik, azaz ellátatlan marad. **A piacterületeknek tehát sokszög alakúaknak kell lenniük**, méghozzá olyan sokszögnek, amely egységes, a felszínt maradéktalanul lefedő hálót képez. Három ilyen sokszögalakzat van: a **háromszög**, a **négyszög** és a **hatszög**. Ezek közül a hatszög áll legközelebb a körhöz, a középponttól való átlagos távolság és a terület viszonya tehát itt a legkedvezőbb. Térben egyenletes adottságok, azonos népsűrűség, teljesen racionális és mobil vállalkozói viselkedés esetén a felszín azonos nagyságú, hatszög alakú piacterületekkel behálózott képet fog mutatni (1.8. ábra).

1.8. ábra: A gazdasági tér tagolódása

A piacterületek középpontjai egyben megadják a településhálózat struktúráját is. Eszerint minden település valamennyi szomszédos településtől egyenlő távolságra helyezkedik el. Első pillantásra bizarrnak tűnnek a lépsejtekhöz hasonló egyenletes hatszögekből álló hálók, mint a gazdaság térbeli struktúrájának modelljei. Nem szabad azonban megfélekezni arról, hogy egy hipotézisről, a valóság modelljéről van szó. A megütközést inkább az váltja ki, hogy a térbeli struktúra vizsgálatánál még nem szoktunk hozzá, még idegenszerűnek tűnnek a modellek útján való elemzések, vizsgálatok. A közgazdaságtan más területein, a kereslet, kínálat és az árak összefüggéseinek vizsgálatánál alkalmazott modellek nem kevésbé bizarrak, de azért kevésbé feltűnőek, mert ott nincs meg a valósággal való közvetlen, vizuális összehasonlítás lehetősége. **Egyébként LÖSCH is a gondolatmenet következő lépésében korrigálja az előbb levezetett sémát.** Mindaddig ugyanis egyetlen termék piacterületeinek hálózatáról beszéltünk. A valóságban azonban a gyártott és vásárolt áru fajták száma óriási. Egyáltalán nem valószínű, hogy a különböző termékek ellátási területének nagysága azonos, sőt a gyakorlatból tudjuk, hogy ez nem így van. Ezek az ellátó körzetek, illetve ellátó központok viszont egyidejűleg együttesen határozzák meg a településhálózat és az ellátó, illetve piaci körzetek szerkezetét.

1.2. A gazdasági tér, mint valószínűségi tér

A térbeli elhelyezkedésnek valószínűségi változóként, a térbeli szerkezetnek valószínűségi eloszlásként való kezelése e fejezetben már nem lesz teljesen új számunkra. A gazdaság térszerkezetéről alkotott - az előző fejezetekben megismert - modellek jelentős része is valamilyen valószínűségi eloszláson nyugodott. E fejezet fő célja új ismeretek nyújtása mellett tehát a térbeli eloszlásról, mint valószínűségi eloszlásról szerzett eddigi ismereteink összegezése és rendszerezése. **Annak, hogy az utóbbi években a regionális gazdaságtanban jelentősen előre tört a valószínűségi megközelítés, több oka van:**

- elsőnek említhetjük a valósághoz való közelítést. A gyakorlatban ugyanis alig várhatjuk, hogy a levezetett térszerkezeti törvények a tényleges elhelyezkedésben érvényesülni fognak.
- ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a közelítés nemcsak ismert törvényszerűségek érvényesülésének igazolására, hanem új törvényszerűségek feltárására is alkalmas. Ha ugyanis összevetünk egy tényleges területi eloszlást, struktúrát, annak olyan változatával, amelyben semmilyen törvényszerűség nem érvényesül, a kettő különbségéből megállapíthatók azok az eltérések, amelyek az adott térbeli struktúrát a teljesen véletlen elhelyezkedéstől megkülönböztetik és ebből következtethetünk a térbeli struktúrát kialakító, arra hatást gyakorló törvényszerűségekre.

1.2.1. A térbeli struktúrák jellegének meghatározása a „cella-számlálási” módszerrel

A „cella-számlálási” vagy más néven négyzet-elemzési módszer a térbeli szerkezetek, eloszlások jellegének meghatározására szolgál. Mielőtt azonban a módszerrel megismerkednénk, előbb néhány szót kell ejtenünk arról, mit értünk a térbeli szerkezet jellegén. Egy térbeli eloszlásnak, struktúrának számtalan tulajdonsága lehet. **Lehet sűrű, vagy ritka, az elrendeződés alkothat különböző alakokat**, pl. vonalas, négyzetes, háromszög, vagy hatszög-alakú elrendeződést, stb. Mindezen tulajdonságon túlmenően azonban, **jellegesen elsődlegesen azt a megkülönböztetést értjük, hogy az adott struktúra, eloszlás szabályos vagy véletlen. A véletlen jellegű eloszlásnak két alapvető feltétele van:**

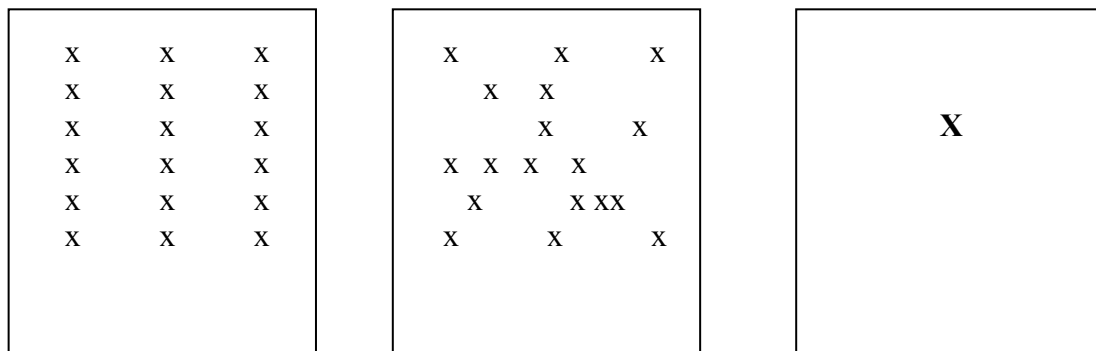
1. **az egyenlő valószínűség feltétele**, hogy az adott térbeli objektum egyenlő valószínűséggel települhet a tér bármely pontjára

2. **a függetlenség feltétele**, hogy egy objektum térbeli elhelyezkedése teljesen független bármely más pont térbeli elhelyezkedésétől.

Ha ezek közül bármelyik nem teljesül, akkor már nem beszélhetünk véletlen eloszlásról. Ebből az is következik, hogy a szabályos eloszlás korántsem jelent valamilyen mértanilag szabályos elhelyezkedést. Egyszerűen azt jelenti, hogy a véletlen eloszláson túl, valamivel többet tudunk mondani az adott elhelyezkedésről.

Hogyan mérhetjük térben elhelyezkedő pontok eloszlását?

Erre szolgál a „cella-számlálási” módszer. Lényege, hogy a folytonos térre egy rácshálózatot ráhelyezünk, és az egyes rácselemekben, „cellákban” megszámoljuk az előforduló pontok, elemek számát. Majd elkészítjük annak gyakorisági táblázatát, hogy adott számú elem hány négyzetben, „cellában” fordult elő és a gyakorisági eloszlást összevetjük az adott esetben feltételezett és levezetett valószínűségi eloszlással. Az ábrán három eloszlást láthatunk. Ez első teljesen szabályos, egyenletes elhelyezkedés, a második véletlen jellegű, a harmadik ugyancsak szabályos, de tömörült jelleggel. A pontok száma mindhárom esetben 18. Ha az ábrára egy 10x10 négyzögből álló rácsozatot helyezünk és megszámoljuk az egyes négyzetekben lévő pontok számát, elkészíthetjük a gyakorisági táblázatot, kiszámíthatjuk az egyes négyzetben levő pontok átlagos számát és szórását (1.9. ábra)

1.9. ábra: Pontok eloszlása

Jellemző mutatószámot kapunk ha a szórást valamennyi eloszlás esetében elosztjuk az átlaggal. Az első eloszlás esetében a mutató értéke 0,48, a másodikban 0,99, a harmadikban 0,52. Különösen a középső mutatószám figyelemreméltó. Ez az eloszlás jellemző az un. folytonos véletlen eloszlásokra. A cellaszámlálási módszert más területeken is alkalmazzák (pl. vörösvérsejtek számolására mikroszkópikus vizsgálatoknál).

Érdekességgként megemlítjük, hogy az égbolton a csillagok is folytonos véletlen eloszlásúak. Ez az eloszlás a jellemző tehát minden olyan térbeli elrendeződésnél, ahol a véletlen eloszlás valamennyi feltétele érvényesül, tehát minden cella egyaránt valószínű és minden pont elhelyezkedése teljesen független az összes többi pontok elhelyezkedésétől.

A konkrét gazdasági térben az ilyen eset azonban nagyon ritka. **A gazdasági térben az egyes gazdálkodó egységek között vonzási és taszítási erők hatnak**, igen kicsi a valószínűsége annak, hogy ezek a vonzási és taszítási erők éppen kiegyenlítsék egymást, hogy az a semleges tér jöjjön létre. A valóságban a vonzó és a taszító erők közül valamelyik felülmúlja a másikat.

Hogyan tükröződik ez a valószínűségi eloszlásban?

Úgy, hogy fel kell oldanunk a véletlen elhelyezkedés második feltételét, mármint azt, hogy egy pont települése teljesen független az összes többi előző pontok elhelyezkedésétől.

Feltételünk ez esetben a következő:

- ha a taszító erők vannak túlsúlyban akkor azt mondhatjuk, hogy annak valószínűsége hogy egy pont egy adott cellába, négyzetbe kerül, nem független az adott cellában már meglévő pontok számától, hanem **azzal fordított arányban változik**, azaz a már ott lévő pontok számukkal arányos taszító hatást fejtenek ki. Gazdasági vonatkozásban ez olyankor jellemző, amikor a gazdálkodó egységeknek helyi ellátásra, vagy saját szűkebb ellátási körzetre van szükségük, így egymástól bizonyos távolságra való településük a célszerű
- ellenkező esetben, amikor a vonzó hatások vannak túlsúlyban, azt kell mondanunk, hogy annak valószínűsége, hogy egy pont egy adott cellába kerül, **egyenes arányban nő** a már ott lévő pontok számával. Nyilvánvaló ez esetben egy tömörültebb eloszlást fogunk kapni.

A valóságban tiszta eloszlások aligha vannak. Általában a való életben előforduló eloszlások több eloszlás típus kombinációjából állnak, az elemek között a vonzás vagy a taszítás dominál.

1.2.2. A térbeli szerkezet fejlődésének valószínűségi modellje: a MARKOV-láncok

Mindazoknak a modelleknek, sémáknak, amelyekkel a gazdasági tér leírása céljából eddig megismertedtünk **egy közös, súlyos hiányossága van**. Egy adott, pillanatnyi helyzet leírására alkalmasak, segítségükkel nincs módunk a térbeli szerkezet fejlődését folyamatában figyelemmel kísérni. E modellek nem adnak magyarázatot, vagy leírást az adott térbeli struktúra kialakulására. E folyamatok nyomon követéséhez ad némi segítséget a MARKOV-láncok elmélete.

Egy adott térbeli egységet különböző szempontok szerint különböző területi egységekre oszthatunk fel, vagy településeit különböző kategóriákba csoportosíthatjuk. Egy fejlődő, dinamikus térbeli rendszerben azonban a csoportosítások, kategóriák tartalma és terjedelme nem egyszer s mindenkorra adott, hanem közöttük átcsoportosulások mehetnek végbe. Egy település az egyik népességszám, vagy funkció szerinti kategóriából magasabbba, vagy alacsonyabbba léphet át, a népesség az egyik területegységről a másikra vándorolhat, stb. Ezeket az **időbeli „átmeneteket”**, egyik kategóriából vagy területegységből a másikba való átlépést az elmúlt időszak alapján bizonyos valószínűségekkel kifejezhetjük. Hosszabb időtávokat vizsgálva a MARKOV-lánc bizonyos idő után eljut egy olyan stádiumba, amikor a népességeloszlás vagy a településstruktúra egyensúlyba kerül, és a továbbiakban az ismételt átcsoportosulások már nem hoznak változásokat az arányokban, az egész folyamat stabil és változatlan marad.

Megjegyzendő, vannak ún. **elnyelő MARKOV-láncok**. Egy MARKOV-láncot **elnyelő láncnak nevezünk**, ha van legalább egy ún. elnyelő állapota, amelyből lehetetlen átmenni egy másik állapotba. Ha például, történetesen a központi körzetbe csak bevándorlás lenne, de onnan elvándorlás nem, akkor könnyen belátható, hogy előbb vagy utóbb a folyamat olyan állapotba torkollik (elméletileg), amelyben az ország egész népessége a központi körzetben koncentrálódna.

1.3. Gazdasági jelenségek térbeni terjedése

A polgári társadalom és történelem-felfogás **szerint valamely új szükséglet, új eljárás, új felfedezés megjelenése** nem a véletlen következménye, hanem **a termelőerők, a termelés és a tudomány adott fejlettségi foka nyújt lehetőséget megjelenésére**, de ugyancsak a termelés fejlődéséből, fejlettségéből adódik az **új eljárás, termék iránti igény** is. Az azonban már véletlen jelenségnek tekinthető, hogy a fenti objektív feltételekkel rendelkező területek, települések közül konkrétan hol jelenik meg az adott eljárás, termék, jelenség, stb.

A tudomány- és technikatörténet számos példát ismer ugyan több helyen történő egyidejű **felfedezésre, az esetek döntő többségében azonban az új jelenség egy földrajzi ponton jelenik meg és úgy terjed térben tovább**. A legtöbb ország, terület, település számára tehát a gazdasági fejlődés története nem annyira az eredeti felfedezések, mint inkább a gazdasági jelenségek térbeli terjedésének leírása, története. Így a térbeli terjedés elemzése, törvényszerűségeinek feltárása nemcsak a regionális gazdaságtan, hanem a gazdasági fejlődés általános elméletének szempontjából is döntő jelentőségű.

A gazdasági jelenségek térbeni terjedése a kutatókat már régebben foglalkoztatja. Nagy számú elemzés, tanulmány született, amelyeknek tárgya elsősorban a különböző kultúrák, civilizációk térbeni terjedésének történeti leírása, elemzése és azokból törvényszerűségek levonása. Rendkívül szemléletesen lehet bemutatni az európai civilizáció térbeli kiterjedését az újabban felfedezett világrészekben, Észak és Dél-Amerikában és Ausztráliában különböző időkeresztmetszetekben. Ugyancsak szemléltető egyes történelem előtti kultúrák terjedésének, kapcsolatainak tanulmányozása, elemzése, régészeti és nyelvészeti emlékek, adatok alapján. A térbeli terjedés jelentőségének bizonyítása a tér, mint „terjedési közeg” jelentőségének bemutatása érdekében azonban nem okvetlenül szükséges ilyen térben és időben messze eső példákhoz nyúlnunk.

Felmerül a kérdés, hogy tudunk-e a jelenség szemléltetése és általános jelentőségének bemutatására az általános tapasztalatokon túlmenően olyan törvényszerűségeket találni, amelyek a térbeli terjedés lefolyását meghatározzák? **A törvényszerűségeket a jelenségek két fő csoportja szerint vizsgáljuk meg:**

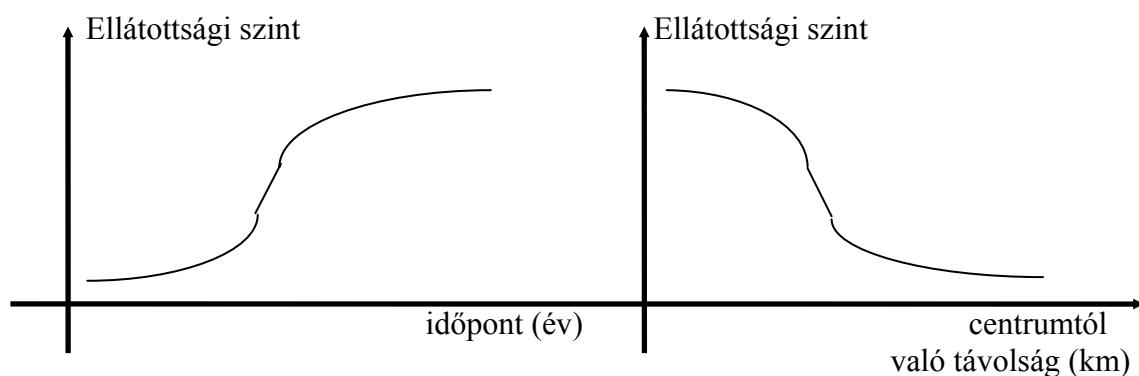
- új ismeretek terjedése
- áruk, jövedelmek, kereslet és kínálat térbeli terjedése.

A fenti csoportosítás azért volt szükséges, **mert a kétfajta jelenség terjedésének törvényszerűségei nagymértékben különböznek**. Ez lényegi tulajdonságaikból fakad. Az új ismeretek nem rendelkeznek anyagi hordozóval, így korlátlanul terjeszthetők, sokszorozhatók anélkül, hogy abból eredeti tulajdonságaik bármit is vesztenének. A terjedés feltételei így valóban szó szerint csak a „terjedésre” korlátozhatók, további törvényszerűségek, feltételek figyelembevétele nem szükséges. Nem véletlen ezért, hogy a legtöbb tanulmány, elemzés éppen e tárgykör körül csoportosul. Ugyanitt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az új eljárások terjedését is itt anyagi hordozók nélkül, tehát csak mint ismeretet, és nem az azt megtestesítő gépeket, berendezéseket értjük. Mint már korábban említettük az új eljárás, ismeret terjedése nem szigorú geometriai séma szerint történik, hanem **emberek egyéni cselekvésein keresztül valósul meg**, néhol jobban előrehalad, máshol kevésbé, lényegében sztochasztikus folyamat. Hogy konkrétan hol, milyen irányban fog jobban előre haladni és hol kevésbé, ezt előre - részletes ismeretek nélkül - aligha lehet megmondani, de arra választ adhatunk bizonyos paraméterek alapján, hogy bizonyos idő alatt átlagosan mennyire halad

előre a térbeli terjedés. Továbbá arra, hogy milyen lesz az előrehaladás „eloszlása”, tehát az új ismereteket, eljárásokat megvalósító területeken milyen arányban alakulnak ki előre nyúló „csápok”, milyen arányban lesznek a terjedési „mag” közelében az új ismereteket, eljárásokat be nem fogadó területek, stb.

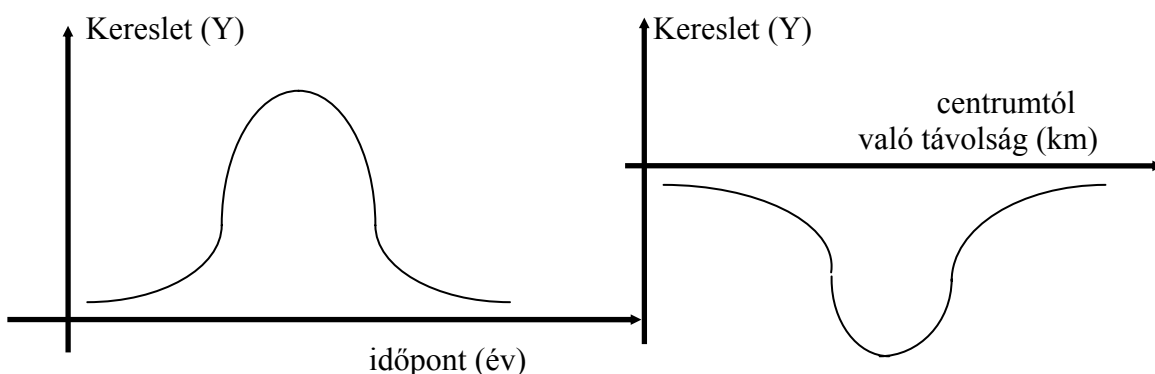
1.3.1. A kereslet és kínálat, az árak és jövedelmek térbeli terjedése

Az új ismeretek azonban - amennyiben gazdasági jelenségekről van szó - a legritkább esetben járnak anyagi hordozók, az anyagi szférára gyakorolt hatások nélkül. **Az új ismeretek új szükségleteket szülnek, amelyek viszont új kereslet formájában jutnak kifejezésre, a kereslet viszont már konkrét anyagi tárgyak - áruk - irányában nyilvánul meg.** Ezt fejezi ki az új termékkel való telítettség jellemző ún. „logisztikus” görbéje. A kezdeti idők alacsony színvonalú, viszonylag stagnáló szintű ellátása után az ellátottsági szint gyors növekedésének periódusa következik, majd bizonyos telítettségi színvonal elérése után az állomány ismét viszonylag stagnál (1.10. A/B. ábra).

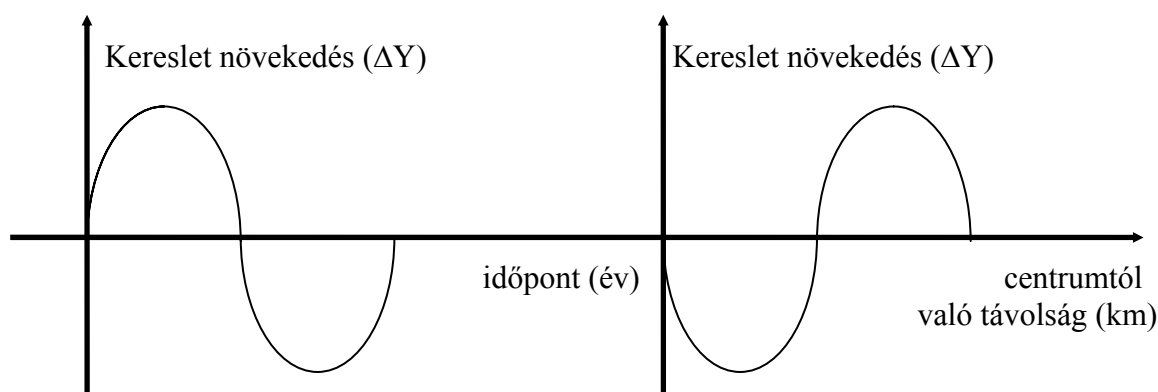

1.10. A/B ábra: Logisztikus görbe

Ha ugyanezt a térbeli terjedés szemszögéből vizsgáljuk és az x tengelyen nem az időpontokat, hanem a centrumtól, a keresleti struktúra átalakulásában vezető központtól való távolságot mérjük fel, egy fordított logisztikus görbét kapunk, amelynek első szakasza a már magas ellátottságú övezetet, az A-tól B-ig terjedő zóna a dinamikus kereslet övezetét, a B-n túli szakasz pedig az új kereslet által még nem érintett területeket reprezentálja. Az ábrák tehát egymás megfelelői, csak míg az A.) ábra egy térbeli pontban időbeli folyamatként, B.) ábra egy időbeli pontban térbeli folyamatként jelenteti meg az ellátási színvonal alakulását. Ahhoz, hogy a kereslet alakulásáról kapjunk képet, az 1.11./A., illetve B. ábra görbéinek átalakításával a keresletnek az időbeni alakulását ábrázoló ábráit kell megvizsgálunk. (1.11.A/B. ábra).

Mint látható az időbeli és a térbeli görbe szimmetrikus képet mutat, csupán a szimmetria tengely változott meg. Tovább alakítva görbéket a kereslet pillanatnyi dinamikáját, **változásának „gyorsaságát”** az alábbi ábra mutatja be (1.12. A/B. ábra).

1.12. A/B ábra: **Változások gyorsasága**

Természetesen a térbeli görbét megrajzolhatjuk több időpontra vonatkozóan. Nyilvánvaló, hogy a térbeli terjedéssel párhuzamosan a B. ábra "sinus görbéjének" csúcspontja az x tengely mentén egyre távolabb és távolabb tolódik el. A legdinamikusabb keresletnövekedés övezete a centrumtól egyre messzebb húzódik. A B. ábra bizonyítja, hogy többé-kevésbé joggal nevezik ezt a **folyamatot „térbeli keresleti hullámoknak”**, amely a központból kiindulva sugarasan terjed tovább, természetesen mindazon egyedi tényezők módosító hatásával, amelyről az előző fejezetben szoltunk.

Bizonyos, elsősorban új tartós fogyasztási cikkek, idénycikkek kereslete hullámszerűen terjed egy adott területen. Attól függően, hogy a kínálat „terjedése” ezzel a jelenséggel hogyan tart lépést, úgy válthat ki területileg differenciált árhatásokat. Ha egy adott földrajzi helyen és időpontban **hirtelen megnyilvánuló és tömeges új kereslet jelentkezik**, annak - ha nem fix áru termékről van szó - minden valószínűség szerint bizonyos **árfelhajtó hatása lesz**. Az új kereslet által kiváltott terjedési folyamatot tehát kezdetben a centrumban bizonyos **árnövekedés** jellemzi.

A továbbiakban az ármozgás iránya attól függ, hogy a kínálat a kereslet továbbterjedésével hogyan tart lépést. Az esetek nagy többségében a „keresleti” hullámmal párhuzamos „árhullám” csillapodó görbe képét mutatja. A kínálat felzárkózik az új kereslethez és fokozatosan „utoléri” és semlegesíti a keresleti „hullám” által kiváltott árhullámot. Azonban nem mindig ez a helyzet. **A kereslet terjedésének ugyanis megvannak a maga autonóm törvényei**. Terjedése bizonyos fokig hasonlít az új ismeretek terjedéséhez, terjedését tehát az információ terjedési sebessége határozza meg. A kínálat ezzel szemben sokkal inkább szubsztanciához kötött, terjedése anyagi, szállítási jellegű folyamat, és ilyen formában sokkal inkább lehetnek gazdasági, sőt adminisztratív határai is. Ha tehát **a kínálat nem tud lépést tartani a kereslet terjedésével, a kielégítetlen térben előrehaladó keresleti hullám árfelhajtó hatása egyre erősödik, az árhullám amplitúdója egyre nő**.

Az orkáncabátok fő szezonja idején, a hatvanas évek közepén egy ilyen ruhadarab ára a Nyugat-Magyarországi területeken és a fővárosban 5-600 Ft volt, míg az ország keleti részein néha a 7-800 Ft-ot is meghaladta. Bár a fogyasztó számára kevésbé feltűnő, de az ellenkező eset is meglehetősen gyakran előfordul. Egy új áru kínálata gyorsan nő, a kereslet

viszont megreked a főváros és esetleg a nagyvárosok üzleteinél, a vidéki szükségleti és igénystruktúra lassabban alakul át, az új termék e területek üzleteiben eladhatatlanná válik. Ez esetben a kínálatnak a keresletnél gyorsabb térbeli terjedésével állunk szemben.

Míg a térbeli „árhullámok” amplitúdója lehet növekvő, vagy csökkenő, a jövedelmi hullám amplitúdója mindig csökkenő. Ha egy településben, területen a jövedelem valamely okból megemelkedik, annak egy részét mindenképpen helyben, helyi árukra és szolgáltatásokra fogják elkölteni. A fennmaradó rész a területen, településen kívüli termelőkkel szemben fog pótlólagos keresletként jelentkezni, azoknál fog bevételt, tehát, pótlólagos jövedelmet létrehozni. Ezek ismét pótlólagos jövedelmük egy részét helyben, egy részét azon kívül fogják elkölteni és a valahol egy pontban jelentkező pótlólagos jövedelem - bár egyre csökkenő kihatással - így gyűrűzik tovább. Természetesen esetleges jövedelemcsökkenésnél - negatív irányban ugyanez a folyamat játszódik le.

A jövedelemhatás térbeni terjedése egyes nagyberuházások környezetében fokozott keresletet jelent szállás, élelmiszerek stb. iránt. A törzslakosság jövedelme is megnövekszik. A jövedelmek elköltési igénye egyre nagyobb szolgáltatási igényekkel is fellép, egyre nagyobb mértékű munkaerő kereslet lép fel, **ami a jövedelmek térbeli terjedéséhez két irányból is hozzájárul:** egyrészt a növekvő munkaerőigényeket egyre nagyobb körzetből kell beszerezni, tehát a jövedelem is egyre nagyobb körzetben oszlik el, **másrészt** a gyorsan növekvő népesség élelmiszerszükségeit egyre nagyobb körzetből lehet fedezni, tágul a település piaci vonzáskörzete, ami szintén a jövedelmek térbeli tovaterjedéséhez járul hozzá.

A negatív irányú folyamatra viszont a visszafejlesztendő bányavidékek szolgáltatottak jó példát. A széntermelés lassú fejlődése, vagy visszafejlődése az adott körzetekben messze a szűkebb környéken túlmenő hatással járt, és kihatott az érintett területek kapcsolódó iparágaira, mezőgazdaságára, szolgáltatásaira, sőt mivel a leépítés elsősorban az ingázó és munkásszálláson lakó dolgozókat érintette, a leépítés fokozatosan kihatott távolabbi körzetek jövedelmi helyzetére is. Itt sincs szó szabályos koncentrikus körök szerinti terjedésről, de a térbeli terjedési folyamat és annak bizonyos szabályszerűségei kétségtelenül kimutathatók és feltárásuk, tanulmányozásuk számos értékes információt szolgáltathat.

1.4. Telephelyválasztás

A telephelyelmélet a gazdaság egységeinek térbeli elhelyezkedésével és működésével, mint általános gazdasági törvényszerűséggel foglalkozik. A megnevezés magyar nyelven pontatlan (angolul: location theory), mivel nemcsak a telephely, azaz az üzem, a vállalat elkülönült működési helyének kiválasztását jelenti, hanem vizsgálja a gazdaság bármelyik mikroszervezete gazdasági tevékenységének minden olyan mozzanatát, amelyekben térbeli sajátosságok figyelhetők meg. **A telephelyelmélet a gazdasági rendszer mikroszervezetei három, eltérő motívumokkal és működési jegyekkel rendelkező típusának térbeli elhelyezkedésével foglalkozik:**

- **a gazdasági szervezettel** (társasággal, vállalattal, vállalkozással), amely outputját pénzért értékesíti és kiadásait főként ezekből a bevételekből fedezi
- **a közülettel** (non profit szervezet), amely tevékenységét állami (önkormányzati) költségvetés által juttatott pénzből (avagy magánadományból, tagdíjakból) ingyen végzi
- **a háztartással**, amely fogyasztási célú kiadásait pénzbeli jövedelméből fedezi.

A telephelyelmélet, mint a regionális gazdaságtan része, mind fogalmaiban, mind módszereiben eltér a mikro- és makroökonómiától, továbbá a gazdasági földrajztól is, bár mindháromra támaszkodik. A **mikroökonómia** az egyes piaci résztvevők szempontjából az árak és a mennyiségek piaci viszonyaival, a termékek keresleti és kínálati mechanizmusaival foglalkozik. A **makroökonómia** pedig a nemzetgazdaság, mint „egész” viselkedését elemzi (infláció, adó- és pénzpólitika, jövedelmek, munkanélküliség, stb.).

A telephelyelmélet elsősorban a piaci résztvevők mikroökonómiai döntéseiből kiindulva, de ezen döntések általánosítására törekedve vizsgálja a gazdasági tevékenységek térbeliségét. A telephelyelmélet vizsgálatainak alapegysége lehet a térben létező egyedi mikroszervezet, vagy valamilyen szempontból összetartozó szervezetek együttese, de lehet egy település, kistérség, régió gazdasága is, azaz eltér a mikroökonómia egységeitől. A nemzetgazdaságokon belüli kistérségi kutatásoknál, illetve a világcégek terjeszkedésének elemzésekor az egyes makrogazdasági tényezőket csak háttérfeltételnek tekinti és nem vizsgálati célnak, ellentétben a makroökonómiával.

Mivel a gazdaság térbeli működését nemcsak leírja és indukcióval általánosítja, hanem közgazdasági fogalmak és módszerek, pénzben kifejezett jellemző (árak, költségek) segítségével normatív értékítéleteket (törvényszerűségeket) is megpróbál alkotni, ezért a gazdasági földrajztól is eltér.

A telephelyelmélet sokáig a regionális gazdaságtan központi kérdése volt és az első olyan terület, amely gyorsan fejlődve a leghamarabb mutatott fel tudományos eredményeket. Az első alapvető elméleti munkákat THÜNEN, WEBER, LÖSCH, CHRISTALLER, ISARD és mások dolgozták ki. A fejlett piacgazdaságok fejlődését, a változó térbeli jellemzőket a telephelyelméletek is megpróbálták magyarázni, ezért az egyes elméletek kialakulása nem választható el a gazdasági fejlődés főbb szakaszeitól.

E fejezet nemcsak a hagyományos termelési tényezők és szigorúan vett közgazdasági szempontok alapján mutatja be a telephelyelméletek témaköreit, hanem kitér a természeti környezetre, a technológiai fejlődésre, a gazdasági szervezetek kapcsolatainak, a társadalmi és kulturális háttérre azon kérdéseire is, amelyek befolyásolják a gazdasági tevékenységek térbeliségét. A telephelyelméletek fejlődésének történeti áttekintése után a főbb telepítési tényezőkre tér ki, egy-egy témakörön belül röviden ismertetve az alapvető fogalmakat, szempontokat és napjaink változásainak fontosabb kérdéseit. A három mikroszervezet főbb jellemzőit együtt vizsgálja, de előtérben a gazdasági szervezetek viselkedésének elemzése áll. A terjedelmi korlátok miatt csak a témakör általános előéleti háttérét lehet felvázolni, konkrét esettanulmányok bemutatására nincs lehetőség. Alapvetően a fejlett országokkal foglalkozó szakirodalomból a telephelyelméleteket tárgyaló kézikönyvekre és hazai elméleti munkákra támaszkodik (BARTKE 1989, BENKO 1992, CHAPMAN, WALKER 1991, DICKEN, LLOYD 1990, FRIEDMANN, ALONSO 1976, HEALY, ILBERY 1990, ILLÉS 1975, MALECKI 1991, NIJKAMP 1986, RICHARDSON 1980, SMITH 1971, ZOLTÁN 1980).

1.4.1. A telephelyelméletek kialakulása és főbb jellemzőik

A telephelyválasztás, a gazdasági tevékenységek térbeli helyének kiválasztása és az egységek térbeli működése az árutermelés meghatározott fokán bontakozhatott csak ki. **Két fő feltétele volt:** egyrészt technikai oldalról a nyersanyagok és a termékek tömeges szállíthatósága, másrészt a tőke térbeli mozgásának szabadsága.

A múlt század utolsó harmadában a vasúthálózat kiépítése, valamint a gőzhajózás térnyerése megteremtette a szállítás alapvető technikai hátterét, míg a brit gyarmatbirodalom kiterjedtsége, Németország, valamint az Egyesült Államok politikai és gazdasági integrációja lehetővé tette nagy térségekben a tőke szabad mozgását. Azaz gazdasági döntéssé, az előnyök és a hátrányok mérlegelésének, a kiadások és a bevételek kalkulációjának tárgyává vált: **mit, miből, hogyan és hol állítsanak elő.**

A telephelyelméletek a gazdaság térbeli működését próbálták leírni, ezért fejlődésük nyilvánvalóan követte az élenjáró gazdaságokban lezajlott alapvető változásokat. A gazdasági növekedés magyarázatára igen sok elméletet dolgoztak ki, általánosan elfogadott álláspont azonban eddig még nem alakult ki. **A telephelyelméletek fejlődése öt egymást követő szakaszra bontható:**

(1) Az **első szakasz** a múlt század első harmadára tehető és THÜNEN nevéhez kötődik, aki a mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedésének, telephelyének és a kapcsolódó helyzeti járadéknak a magyarázatára tett kísérletet. Alapvető gondolatokat fogalmazott meg az ipari forradalom előtti, alatti mezőgazdaság térbeliségéről a szállítási költségeket alapul véve. THÜNEN munkáját nem nevezhetjük kiforrott elméletnek, kortársai sem figyeltek fel rá, „újrafelfedezésére” a két világháború között került sor.

(2) A **második szakasz** a XX. század első évtizedeire tehető, amikorra az ipari forradalmak nyomán már ipari agglomerációk alakultak ki. Az ipari telephelyelméletek főbb kidolgozói: WEBER, PREDÖHL és PALANDER. A szabad versenyű kapitalizmust alapul véve az ipari üzem telepítésének helyét analitikus eszközökkel, a főbb termelési költségeket minimalizálva próbálták meghatározni.

(3) A **harmadik szakasz** a két világháború közé tehető, nevesebb képviselői LÖSCH és HOTELLING. A kutatások az imperializmus piacproblémáira, a monopolisztikus piaci verseny térbeli törvényszerűségeinek, a gazdasági tér jellemzőinek feltárására irányultak. A telephelyválasztásnál a bevételek maximalizálását tartották alapvetőnek és a termelés helyett a fogyasztás (a piac) jellemzőit vették elsősorban figyelembe.

(4) A **negyedik szakasz** az ötvenes évektől a hetvenes évek közepéig tartott ISARD, GREENHUT és SMITH nevével fémjelvezhetjük. Nemcsak néhány kiemelt, hanem *a gazdasági tevékenység térbeliségére ható valamennyi tényezővel megpróbáltak számolni*: a termelés és a fogyasztás mellett a településsel, a széles értelemben vett infrastruktúrával is foglalkoztak (több területi termelési függvényt is kidolgoztak). A költségek minimalizálása, avagy a bevételek maximalizálása helyett az összes tényező figyelembevételével kialakított (matematikai) modell optimalizálásával próbálták a legmegfelelőbb telepítési helyet meghatározni.

(5) Az **ötödik szakasz** telephelyelméletei napjainkban még csak körvonalazódnak, főbb jellemzőik az infrastruktúra térben nagyjából egyenletes kiépülése után a mikroelektronikára és az informatikára alapozott innovációk és csúcstechnológiák kerülnek előtérbe. A telepítéseknél a magasan képzett, kreatív munkaerő, a települések szolgáltatásai (agglomerációk szuburbán térségek) és a környezet állapota felértékelődnek, komplex, egymástól kölcsönösen függő telepítési döntések születnek. Az új irányzatokkal foglalkozó nevesebb személyek: STÖHR, MŁALECKI, SCOTT.

A telephelyelméletek fejlődésének vázlatos áttekintéséből is kitűnik, hogy a bemutatott szakaszok nagyjából a KONDRATYEV-ciklusokkal szinkronban alakultak ki.

Általában igaz, hogy a ciklus leszálló ágában gyűlnek össze az információk a gazdasági növekedés adott periódusáról és ekkorra szintetizálódnak (időnként megkésve) a technológiai-technikai innovációk térbeli hatásairól a tudományos eredmények. Pl. a viktoriánus korszak lezárulta után fogalmazódott meg a szabad versenyes kapitalizmus elvein alapuló ipari telephelyelmélet, amely a vasúti szállítást, a gőzenergia széles körű alkalmazását felhasználó ipari agglomerációkat (vasműveket) modellezte.

A harmadik, illetve több szempontból a negyedik szakasztól beszélhetünk arról, hogy a **telephelyelméletekbe fokozatosan beépültek** a közgazdaságtudomány főbb eredményei, fogalmai és módszerei, ezáltal letisztult és kiépült tudományos eszköztára. **A regionális gazdaságtan is ekkortól számítódik diszciplínának**, természetesen a telephelyelmélet mellett a másik két részterület is dinamikusan fejlődött. Az egymást követő szakaszokban jól nyomon követhető a telephelyelméletek fejlődése, a gazdasági ismeretek elterjedésével, magának a gazdaságnak a fejlődésével párhuzamosan **egyre több tényező mérlegelését követően születnek a telepítési döntések**. Előbb csak a **szállítási költségek**, majd az **összes termelési költség minimalizálása**, később a piaci monopóliumoknál a **bevételek maximalizálása**, illetve a modern piaci versenyben a **gazdasági egység optimális fizikai helyének a kiválasztása**. A mérhető (számszerűsíthető) gazdasági tényezők köre fokozatosan kibővült és a nem mérhető sajátosságok is előtérbe kerültek. Azok az alapvető felismerések, amelyek az egyes elgondolások lényegét jelentik, általában továbbfejlesztve beépültek a következő időszak elméleteibe is. Azaz a telephelyelméleteket mindenképpen a maguk történelmi közegében kell értékelni, az egyes megállapítások nem választhatók el az adott időszak gazdasági és társadalmi háttérétől. Természetesen az elméletek kidolgozói is tisztában voltak modelljeik hiányosságaival, tudták, hogy a bonyolult valóság néhány meghatározó elemének, a „lényegnek” a megragadásával könnyen elvonttá válhatnak okfejtéseik, de kísérletük az adott korban előrelépés volt a gazdaság térbeli működésének megértéséhez.

A telephelyelméletek, a közgazdaságtudomány többi területéhez hasonlóan, a valóság leegyszerűsített ismérvein alapuló absztrakt modellekből próbáltak kiindulni, ezáltal a főbb összefüggéseket bemutatni. Ezek a modellek ritkán tükrözték vissza a konkrét telepítési döntéseket.

1.4.2. THÜNEN mezőgazdasági telephelyelmélete

Az árutermelő mezőgazdaság kialakulását többek között a kereskedelem fejlődése tette lehetővé. Amíg az élelmiszertermelés elsősorban önellátásra szolgált, addig kevés árut (csak felesleget) vittek a viszonylag ritkán lakott városok piacaira. Az ipari forradalom kellett ahhoz, hogy előbb Angliában, majd Németalföldön és több európai államban kialakuljon a szektorok közötti jelentősebb munkamegosztás. Az iparnak részben mezőgazdasági nyersanyagokra (gyapjú, len, növényi olajok, stb.), a kialakuló nagyvárosoknak élelmiszerre volt szükségük, amiért ipari termékeket adtak. Ily módon a mezőgazdaság is fokozatosan árutermelővé vált. Amíg korábban a termelést az éghajlat és a talaj befolyásolta, addig most már a piac igénye, nagysága és főleg távolsága. **THÜNEN a mezőgazdaság specializálódó termelését, a mezőgazdasági terület-felhasználást igen leegyszerűsített feltételek mellett elemezte** (műve 1826-ban jelent meg, BURGERNÉ GIMES 1992, DICKEN, LLOYD 1990):

- egy külpiactól elszigetelt, önellátó (autark) államot vizsgált, középen az egyetlen piacot alkotó várossal, amelyet jövedelemérdekelt termelők látnak el mezőgazdasági termékekkel

- a város körüli földek minősége mindenütt azonos (nincs különözeti földjáradék), termékenként a termelési költségek is azonosak (eszközigenyesség, munkaerő költsége, stb.)
- a városi piacra történő szállítás lehetőségei és fajlagos költségei azonosak (lóvontatás), az utak sugarasan (légvonalban) vezetnek a városba, avagy hajózható folyót lehet igénybe venni.

THÜNEN a XVIII. század végén, a XIX. század elején a korabeli autark államok egyszerűsített térbeli modellje alapján arra kereste a választ, hogy az egyes mezőgazdasági kultúrák termelése hol helyezkedik el a város, a piac körül. **A korabeli termelési viszonyok alapján a termelési zónák elhelyezkedését és sorrendjét a termékek bruttó jövedelmezősége** (a termékegység árának és termelési költségének különbsége) és **a szállítási költségek** (a távolság) **függvényében határozta meg**. A városhoz legközelebbi zónában tejet, tejterméket és zöldséget termelnek, amelyek romlandók (nem lehet messziről szállítani őket), és magas a termelési költségük. A második zónában az erdő van, amely szállításigényes korabeli tüzelő- és építőanyagot szolgáltatott. Majd az eltérő munkaigényű növénytermesztés és állattenyésztés jön addig a távolságig, amíg a keletkező jövedelmet meg nem haladja a szállítási költség. Az egyes zónák határa is a gazdaságosság szerint alakul.

A fenti modell nagyon sok olyan egyszerűsítő feltételt tartalmaz, ami egy gazdaságban sem teljesül, nyilvánvalóan az sem igaz, hogy a termelés térbelisége csak a fizikai távolságtól függ. Ez már a múlt században sem volt igaz, nemhogy napjainkban, amikor a vasúti, a légi, a tengeri szállítás és a hűtési, tartósítási technológia alapvetően megváltoztatta a termékek szállíthatóságának feltételeit, valamint jelentőssé vált a külkereskedelem is. THÜNEN elméletét többen átdolgozták, a látens módon feltételezett centrum-periféria viszonyt kibontották, a nagyobb város vonzáskörzetében a kisebb városok övezeteit is figyelembe vették, stb.

Természetesen THÜNEN korában, amikor az önellátás volt a jellemző és egy magángazdaságon belül többféle terméket állítottak elő, a termelők nem végeztek mindenre kiterjedő költségelemzéseket. Termelési költségeik közül inkább csak a pénzkifizetéssel járó áruvásárlásokat tartották nyilván, illetve a szállítási költség igényelt elkülönítható és jelentős összeget. **A fenntartások ellenére az alapvető gondolatok maradandónak bizonyultak, a mezőgazdasági termelés egy részében a piacközelség ma is meghatározó** (BURGERNÉ GIMES, 1992). A zöldség- és tejtermelő övezetek többsége a fogyasztópiac, a városok közelében található, annak ellenére, hogy a kedvezőbb éghajlatú (alacsony termelési költségű) távoli térségekből (és országokból) is sok terméket hoznak. Az élelmiszeripar zöme is - mint a mezőgazdasági termékek „elsődleges fogyasztója” - a termelő körzetek közelébe települ, avagy körülötte alakulnak ki övezetek (konzerv-, cukorgyárak, hűtőipari üzemek, stb.).

A 70-es évek kőolaj-árrobbanásai után különösen fontossá vált a szállítás és az energiafelhasználás (tartósítás, fagyasztás, tárolás) költségének mérlegelése, a termelés térben átrendeződött és megerősödtek a városellátó övezetek pl. az Egyesült Államok északkeleti térségeiben. Az alacsony termelési költségű és nem romlandó javakon (gabonafélék, kávé, stb.) kívül ezek az övezetek állítják elő a térség városai számára a magas, termelési, tárolási és szállítási költségű termékeket. **A városellátó övezeteket erősíti a friss zöldségek és a „tisztá”** (vegyszer- és tartósítószer mentes) **élelmiszerek iránti növekvő igény, míg gyengíti egyes államok szubvenciókkal támogatott agrárpolitikája.**

1.4.3. WEBER ipari telephelyelmélete

WEBER a XX. század első évtizedében (1909-ben) publikálta „ipari telephelyelméletét” a századforduló gazdasági fejleményeire alapozva. Az ipari forradalmak hatására Európa nagy részén és az Egyesült Államokban megszilárdult az ártermelő gazdaság és kiszélesedett a munkamegosztás, kiépült a vasúthálózat, egyes térségekben nagy kitermelő- (bányászat) és feldolgozóipari üzemek jöttek létre, utóbbiak elsősorban nagytömegű nyersanyagot (szenet, vasércet stb.) dolgoztak fel. A közlekedés fejlődése ellenére a szállítási költségek meghatározóak voltak és jelentősen meghaladták a bérköltségeket. Ekkor még sem a nyersanyag-beszerzés, sem a tőke és a munkaerő, sem a piaci elhelyezés problémáival nem kellett számolni. Korlátlan lehetőség volt a térbeli és a piaci terjeszkedésre egyaránt.

WEBER a következő alap- és háttérfeltevésekre támaszkodott elméletének megalkotásakor (CHAPMAN, WALKER 1991, DICKEN, LLOYD 1990, SMITH 1971):

- szabad versenyes kapitalizmust feltételezett, ahol egyik üzem sem képes befolyásolni a piacot, és bármennyi terméket el tud adni fix áron
- a nyersanyagokból tetszés szerinti mennyiséget lehet beszerezni adott áron, és a termelési tényezők, a közlekedési infrastruktúra is mindenhol korlátlanul rendelkezésre állnak, a természeti tényezőktől eltekintett
- a munkaerőt adottnak vette, amely a szükséges számban és képzettségben több településen rendelkezésre áll úgy, hogy településenként eltérőek a bérköltségek, a termelési költség többi része bármely helyen azonos
- egyetlen pontszerű piacot tételezett fel a tér egy megadott helyén, a szállítás költségei csak a távolságtól és a mennyiségtől (súlytól) függnének mind az egyes nyersanyagoknál, mind a készterméknél.

WEBER a fenti feltételekből kiindulva jutott el arra a felismerésre, **hogy fix eladási ár mellett a nyereség csak úgy növelhető, ha az üzem csökkenti a költségeit**, azaz megpróbál olyan helyre települni, ahol a termelési és a szállítási költségek együttes összege a legkisebb. A század elején a legnagyobb költségtényező a szállításból adódott, ezért WEBER a telephelyválasztásnál ezt vette elsősorban figyelembe. Több nyersanyaglelőhelyről való szállítás esetén három esetet különített el attól függően, hogy a termelési folyamat jár-e súlyvesztéssel, pontosabban a beszállított nyersanyagok súlya hogyan viszonyul a késztermékek súlyához. **Két mutatószámot alakított ki:**

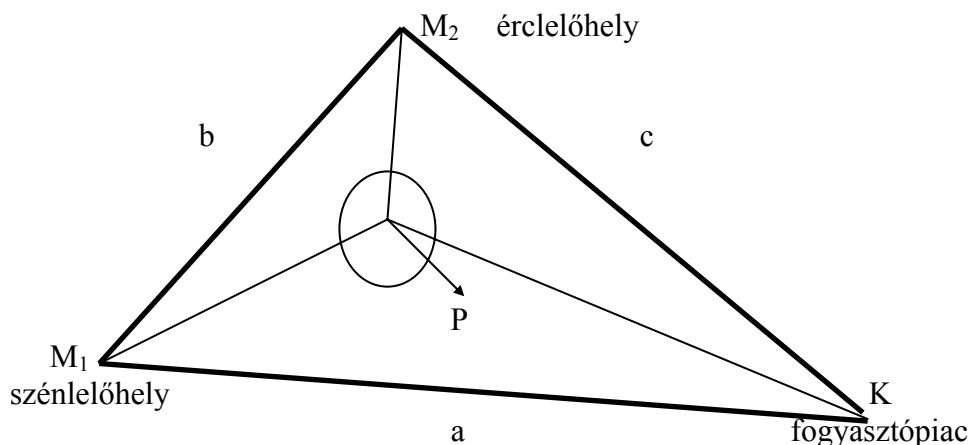
- **az anyagindexet** (1 tonna késztermék előállításához mennyi beszállított nyersanyag szükséges)
- **a telephelysúlyt** (1 tonna késztermék előállításához megmozgatott összes nyersanyag és a késztermék együttes súlya):
 - (1) ha valamelyik beszállított nyersanyag domináns, azaz súlya meghaladja a telephelysúly felét, akkor az üzem ennek a nyersanyagforrásnak a közelébe települ
 - (2) ha a késztermékek súlya nagyobb a beszállított nyersanyagok súlyánál, az anyagindex nagyobb 1-nél, akkor a piachoz (a felhasználási helyhez) települ az üzem
 - (3) egyéb esetekben az üzem egy közbenső helyre kerül.

Ennek a közbenső telephelynek a kiszámítását egy optimalizálási feladatra vezette vissza, az összes felmerülő (súlytól és távolságtól függő) szállítási költség minimalizálására. Az alapgondolat szemléletesen két nyersanyagforrás és egyetlen piac esetén mutatható be.

Ebben az esetben egy háromszögben kell a szállítási minimumpontot (P) meghatározni. A vizsgált tevékenység piacorientált, ha ez a P pont a piachoz, és nyersanyagorientált, ha valamelyik nyersanyagforráshoz van közelebb. A javasolt telephely (P pont) körül isodapan-vonalak húzhatók, egy ilyen vonal bármely pontján azonosak a szállítási összköltségek (ezek a vonalak lehetnek szabálytalan alakúak is, de nyilván nem metszhetik egymást). A szállítási minimumponttól távolodva a költségek egyre nagyobbak lesznek és meghúzható az a kritikus vonal is, amelyen belül érhető csak el nyereség (15. ábra).

WEBER feltételezése szerint a szállítási minimumponttól egy település „eltérítheti” a telephelyet, ha a munkabéreköltség ezen a településen annyira alacsony, hogy a bérmegetakarítás meghaladja a fellépő szállítási többletköltséget. WEBER szerint a munkaerő immobil és nem hajlandó távolsági ingázásra, inkább az ipart követve elköltözik egy másik településre.

A gazdasági agglomerációk is vonzzák a telephelyeket ha az eltérő nyersanyagforrásokra és piacra épülő üzemek közös létesítményei (közös raktárak, javítóműhelyek, stb.) kevesebbe kerülnek, mint a szállítási minimumponttól való eltérés szállítási többletköltsége.

1.13. ábra: WEBER ipari telephelyelmélete

WEBER ipari telephelyelmélete az egyoldalú egyszerűsítő feltevések ellenére igen sok követőre talált. Lényegében egy vállalkozó döntési problémáját elemezte mikroökonómiai megközelítésből, aki olyan telephelyet keres, ahol a kiadásai minimálisak. **Az üzemeken kívüli, külső feltételeket** (piac, infrastruktúra, munkaerő, stb.) **adottnak vette és csak a beszerzési, szállítási, valamint béreköltségre koncentrált.** Telephelyelmélete újszerű volt abban az értelemben, hogy a számszerűsíthető tényezőket matematikai módszerekkel próbálta összemérhetővé tenni és az általános törvényszerűségeket ezáltal szintetizálni. De az absztrakt (matematikai) gondolatokat nem erőltette egyoldalúan, az anyagindexszel és a telephelysúllyal teret engedett a gyakorlati megfontolásoknak is. Ha kezdetleges formában is, de a telephelyelméletet kidolgozók közül **először nála jelent meg a költségtér** (kiterjedését az isodapan-vonalak adják meg), amely túlmutat a fizikai távolságon alapuló téren és az **agglomeráció** gondolatával is itt találkozunk először.

Megjegyezzük, hogy a manapság primitívnek tűnő, csak néhány költségnemre épülő absztrakció jórészt igazodott a korabeli kalkuláció, számvitel és könyvelés színvonalához. Felvethető viszont, hogy WEBER nem vette figyelembe azokat az eredményeket, amelyek a

múlt század végén a polgári közgazdaságtudományban elfogadottá váltak, azaz a klasszikus közgazdaságtudományból kiindulva **csak a termelésre és a növekedésre koncentrált, viszont a szükségleteket, a fogyasztást és a versenyt megjelenítő piacra nem.** Továbbá **nem vette tekintetbe a beruházási kiadások helytől való függőségét és csak a pillanatnyi árak alapján kalkulált,** holott a telephelyek általában hosszú távon működnek. A szabad versenyes elképzelések egyoldalú megfogalmazása is túlhaladottá vált az erősödő monopolkapitalizmus viszonyai között. WEBER ipari telephelyelmélete minden fogyatékosága ellenére a modern telepítési elméletek egyik kiindulópontjának tekinthető, mivel a termelés térbeliségéhez kötődő legfontosabb alapgondolatokat felvetette.

1.4.4. LÖSCH térgazdasági elmélete

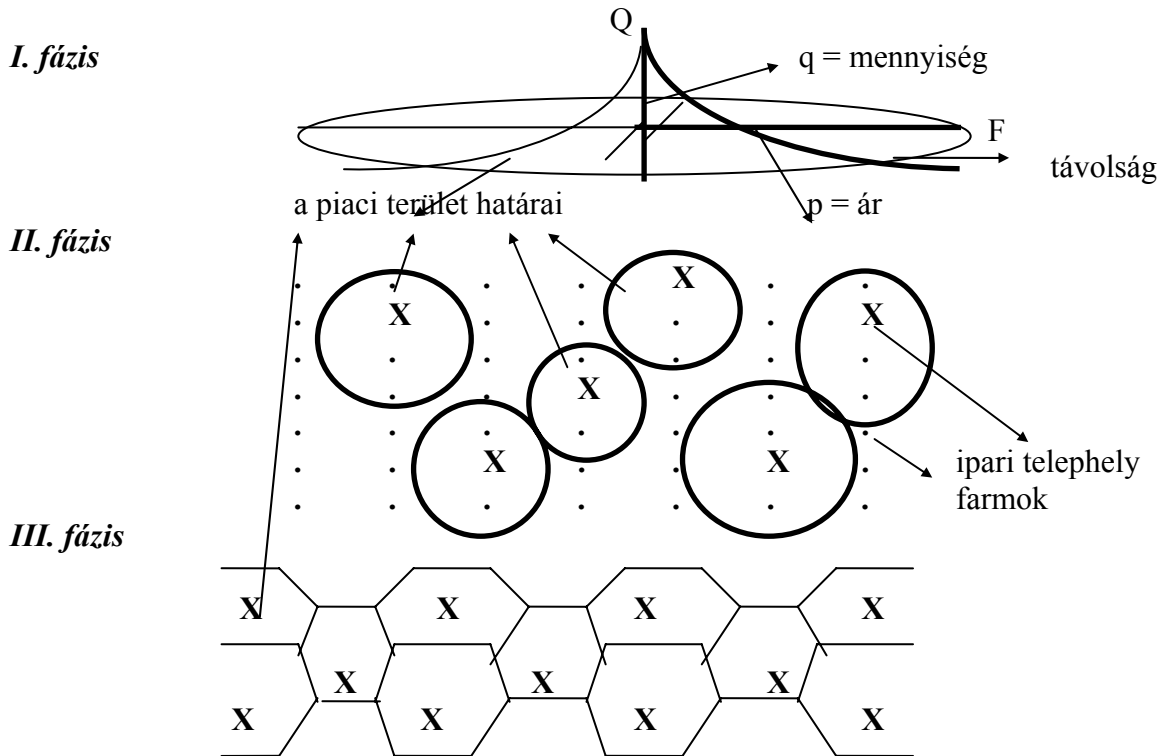
A két világháború között kiéleződő piacproblémák, különösen az 1929-33-as gazdasági válságot követően ráirányították a figyelmet a telepítési döntéseknél is a piac térbeli törvényszerűségeire. A közgazdaságtan főbb fogalmai és gondolatai alapján a **kereslet, a kereslet-rugalmasság, a monopolisztikus verseny, a területi árpolitika és egyensúlyelmélet, stb. térbelisége került előtérbe.** WEBER-rel ellentétben nem a lokalizált nyersanyagforrásokkal és munkaerővel, illetve ezek költségdifferenciáival foglalkoztak. hanem THÜNEN gondolatait részben felhasználva - a vállalkozók motivációival, a gazdaság térbeli működésével.

LÖSCH egyenletes népsűrűségű (mint piacot alkotó fogyasztók) és azonos természeti adottságokkal, mindenirányú szállítási lehetőségekkel rendelkező síkságot feltételezett, részben THÜNEN nyomán. A munka minőségi és innovatív dimenzióitól, valamint a piacon kívüli tényezőktől eltekintett. Az általános egyensúlyelméletek mintájára egy térbeli egyensúlyelmélet kidolgozására tett kísérletet, a tökéletes (monopol helyzetektől és állami beavatkozásoktól mentes) térbeli versenyt alapul véve (SMITH 1971):

- mindegyik telephelyen a gazdasági tevékenység a termelő számára jövedelmező, a fogyasztók számára pedig hasznos (valódi szükségletet kielégítő) terméket, szolgáltatást hoz létre
- a telephelyek olyan „sűrűn” helyezkednek el a térben, hogy piackörzeteikkel a teljes teret kitöltik (minden kereslet ki van elégítve)
- bármilyen gazdasági tevékenységet bárki és bárhol végezhet, a kiugró jövedelmek odavonzzák az új bejegyzésű cégeket, ezáltal a magas profitokat „letörlik”
- a termelés és a kereskedelem térbeli kiterjedése (piackörzetei) a lehető legkisebbek, hogy minél több vállalkozó lehessen,
- a piackörzetek határánál a fogyasztók „közömbösek”, a két szomszédos termelő közül bármelyik kínálatából választhatnak.

LÖSCH gondolatmenete (ILLÉS 1975, SMITH 1971, DICKEN, LLOYD 1990): tökéletes térbeli piaci verseny esetén, ha a síkságra odatelepül egy üzem és az önellátó családi gazdaságok helyett elkezd valamilyen árut gyártani, akkor ellátási, piaci körzete addig terjed (1. fázis), amíg a termék szállítási költsége a jövedelmét fel nem emésztí (és amíg olcsóbb megvenni ezt a terméket, mint otthon előállítani). Ha ez a tevékenység jövedelmező, akkor újabb vállalkozók kezdik el ezt a nagyüzemi termelést (2. fázis), és a síkságot előbb-utóbb hézagmentesen befedik (3. fázis) ellátó körzeteikkel. Az egyensúlyelmélet szerint a „sűrűsödés” mindaddig tart, amíg a profit el nem tűnik. A piackörzetek eleinte körök, de később egymáshoz „nyomódnak” és olyan sokszögek lesznek, amelyek hiánytalanul lefedik a síkságot. Ezt a feltételt néhány szabályos sokszög elégíti csak ki, közülük a hatszög az,

amelynek határa viszonylag egyenlő távolságra van a középpontjától, azaz a telephelytől. A fenti elgondolás egyféle termékre vonatkozik. Mivel sokféle terméket gyártanak és fogyasztanak, amelyek mindegyike más-más terjedelmű piackörzetet hoz létre, ezért a térben többféle (hatszögű elemekből álló, de eltérő méretű és központú) háló alakul ki, a településeken eltérő számú telephelyek zsúfolódnak össze. LÖSCH a telephelyek és hálózataik térbeli eloszlásának modellezésére a központi helyek elméletét fejlesztette tovább.

1.14. ábra: A gazdasági tér kialakulásának fázisai LÖSCH-nél

LÖSCH a neoklasszikus közgazdaságtudomány eredményei alapján térbeli egyensúlyelméletet próbált megalkotni, szerinte a telephelyválasztások az árak és a kereslet-kínálat összefüggései, a tökéletes piac feltételei alapján nagyjából szabályos gazdasági teret hoznak létre, amely tér jóval túlmutat a szokásos fizikai tér képzetén. A vállalkozó saját érdekeit követve a bevételek maximalizálására törekszik, és éppen ez a motiváció mozgatja a térbeli egyensúlyi automatizmusokat és alakítja ki a bemutatott gazdasági teret.

1.4.5. ISARD optimalizáláson alapuló telephelyelmélete

A II. világháború után a piacgazdaságok működéséről rendelkezésre álló egyre alaposabb ismeretek és az ökonometria rohamos fejlődése kedvezett a telephelyelméletek továbbfejlesztésének. Ekkorra a regionális gazdaságtan széles körben művelt tudomány, a közgazdaságtanok teljes jogú tagja lett. A regionális gazdaságtan egyik jeles képviselője ISARD, aki a korábbi telephelyelméletek eredményeinek szintézisével új iskolát teremtett (FRIEDMANN, ALONSO 1976). ISARD már nemcsak egyes tényezők egyoldalú vizsgálatára, a költségek minimalizálására, avagy a bevételek maximalizálására, hanem **az összes fontos tényező figyelembevételével történő optimalizálására törekedett** (SMITH, 1971). Mindhárom ismertett telephelyelméletre támaszkodott, THÜNEN-től a központi város körüli zónákat kombinálta LÖSCH hatszögű településszerkezetével és a piactérségeket

a nagyvárosokba centralizálta. Továbbá THÜNEN és LÖSCH uniform síkság elképzelését gyengítette WEBER telepítési javaslatával, azaz a **nyersanyagforrásokat is hangsúlyosan kezelte**. A térelméletek eredményeiből kiemelte a nagyobb településekhez kötődő funkciók fontosságát, különös tekintettel az **infrastruktúrára**, amelynek tovagyűrűző hatásokat tulajdonított.

Alapvető felismerése volt, **hogy a telepítési tényezők köre nem állandó, hanem folytonos mozgásban vannak**. Bevezette a **tényezők helyettesíthetőségének elvét**, nem emelt ki egyet sem örökérvényűnek. Pl. szerinte a munkaerőt, bizonyos mértékig helyettesíteni lehet tőkével, avagy földdel, és fordítva is, a helyettesítések ugyanolyan optimális eredményre vezethetnek. Ezzel kapcsolatban tanulmányozta a területi termelési függvényeket, alapfeltevése hogy a termelési tényezők árai döntő módon függenek a termelés térbeli helyétől. **Nemcsak a területi árak befolyásolják a termelés nagyságát, az eltérő termékvolumenekhez más-más optimális telephely is tartozhat**. ISARD és követőinek felfogásában a regionális gazdaságtan a gazdasági tevékenységek egymással összefüggő, konzisztens térbeli rendszerével foglalkozik. A telephelyelmélet a mikroökonómia szerves része, amely csak a vállalati döntésekkel együtt, azokkal összhangban értelmezhető. Az ökonometria módszerein alapuló telephelyelméletek a 70-es évek közepéig igen aprólékosan vizsgálták az egyes részletkérdéseket a matematika összes eszköztárát bevetve (pl. ISARD és SMITH kifejlesztette a játékelméleten alapuló „WEBER-féle telepítési játékot” is, nemzetek közötti konfliktusok tanulmányozására). A 70-es évek alapvető változásai azonban rámutattak arra, hogy a telepítési tényezőknek csak egy része mérhető (azaz vonható be az optimalizálás körébe), a többi pedig szubjektív és bizonytalan tényezőkön, piaci benyomásokon nyugszik. Ráadásul nemcsak passzív tényezők vannak, hanem befolyásolható, módosítható összetevők is.

A gazdaságban megfigyelhető alapvető változások mellett a vállalati (és a háztartásokkal is foglalkozó) döntéselmélet eredményei rávilágítottak arra, hogy az ökonometria jelenlegi eszközeivel nem képes napjainkban magyarázatot adni a gazdaság térbeli működésének főbb törvényszerűségeire.

Megjegyezzük, hogy a II. világháborút követően a keynesista gazdaságpolitika vált uralkodóvá, az állam beavatkozott a gazdasági folyamatokba, a keresletet és a foglalkoztatottságot mesterségesen ösztönözték költségvetési és adópolitikával, valamint közvetlen állami beruházásokkal is. Annak ellenére, hogy a fejlett országok gazdaságpolitikáját a keynesi elvek hatották át, ezek az alapgondolatok és főbb megállapítások nem jelentek meg a regionális gazdaságtanban, holott pl. az állami beruházások telepítése nyilvánvalóan módosította a gazdaság és a piac térbeliségét.

1.4.6. A telephelyelméletek napjainkban

A telephelyelméletek fejlődését áttekintve látható azaz ív, ahogyan az egyes szakaszokban megérték a felismerések, beépültek a közgazdaságtudomány eredményei, ha időnként megkésve is. **Azonban a 70-es évek közepétől egyre általánosabb körben fogalmazódnak meg ezen elméletekkel szemben a kritikák, amelyek főbb elemei (HEALY, ILBERY 1990):**

- a fenti neoklasszikus elméletek a racionális „gazdasági ember” fogalmából indulnak ki, aki tisztában van a telepítés összes tényezőjével és képes a költséget minimalizáló vagy a profitot maximalizáló döntést hozni

- a nem gazdasági motivációkat, a nem mérhető tényezőket és gazdasági externáliákat a telepítési döntéseknél jórészt figyelmen kívül hagyják, holott döntőek lehetnek
- statikus alapállásúak, azaz csak a rövid távon érvényes aktuális feltételekből (költségekből, árakból) indulnak ki, a telepítési döntések viszont általában hosszú távon hatnak
- ezek a modellek sem a történelmi-politikai változásokat, sem a nagy nemzetközi cégek (monopóliumok) befolyását, sem a világpiaci verseny hatásait nem képesek megmagyarázni, a tökéletes versenyen alapuló piacgazdaság feltevése csak elméleti jelentőségű.

A legújabb vizsgálatok rámutattak arra is, hogy a tér fogalma nemcsak a távolsággal hozható kapcsolatba, hanem a korábbi elképzelésekhez képest árnyaltabban kell foglalkozni vele. A **gazdasági (költség-) tér mellett megkülönböztethetjük az időteret, a kognitív teret, a társadalmi teret és az ökológiai teret is** (GATRELL, 1983). Azaz a telephelyelméletekben a térfogalom továbbgondolására van szükség, mivel a háztartások működését és viselkedését is modellezni kellene, ahol a különböző térfogalmak alapján lehet csak elfogadható magyarázatot adni. Ugyanúgy a területi különbségek dimenzióit a változó gazdasági feltételekre tekintettel kell újrafogalmazni (NEMES NAGY, 1990).

A telephelyelméletekben alapvető, hogy a piaci résztvevők racionális döntéseket hozzanak. A vizsgálatok viszont arra utalnak, hogy az ember bár megpróbál racionálisan dönteni, de erre sok esetben nem képes. **A racionális döntés azt jelenti, hogy a döntéshozó rendelkezik egy sor kritériummal, elvárással, amikkel az összes lehetséges döntési lehetőséget összehasonlítja, mérlegeli a következményeket, és kiválasztja az optimális megoldást. A valóságban a racionalitásnak korlátai vannak (SIMON, 1982):**

- a döntési lehetőségeket is egy keresési folyamat során kell feltárni a döntéshozók megelégszenek néhány eset figyelembevételével, és nem elemzik az összest
- a döntéshozó nem képes felmérni, csak nagyjából megbecsülni az egyes döntési lehetőségek várható következményeit, kockázatait, nincs ismerete a többi piaci résztvevő szándékáról
- a döntéshozó nem optimális, hanem csak kielégítő döntést hoz, elfogadja az első „elegendően jó” lehetőséget
- ráadásul az ember nem dönt konzekvensen, hanem szubjektív élményei, saját belső bizonytalanságai is befolyásolják.

A telepítési döntéseknél a korlátozott racionalitás azt jelenti, hogy vagy a vállalkozó, vagy valamilyen szakértő megvizsgál néhány lehetőséget, esetleg készülnek esettanulmányok és költségkalkulációk is, de nem tudják végigjárni az összes lehetőséget. Ráadásul helyismeretük sincs, az összeszedett információk vagy igazak vagy nem, a lehetséges piac és konkurencia viselkedése is csak becsülhető, ezért a személyes kapcsolatok és benyomások is döntőek. A gazdasági életben megjelent új innovációk, a mikroelektronikai és informatikai forradalom átrendezi nemcsak a gazdaság, hanem az élet minden területét. Ezeket a változásokat a hagyományos közgazdasági elméletek nem képesek feldolgozni, a paradigmaváltás időszakát éljük, ami kihat a gazdaság térbeli működésére, így a telephelyválasztásokra is (DICKEN 1988, FARAGÓ, 1991). Ezen kívül a döntéshozók korlátozott racionalitása is rámutat arra, hogy a telephelyelméletek miért nem tudják jelenleg a gazdaság térbeli működését úgy leírni, hogy az összhangban legyen a tapasztalatokkal.

2. A TERÜLETI FEJLŐDÉST MEGHATÁROZÓ TERMÉSZETI, GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TÉNYEZŐK FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

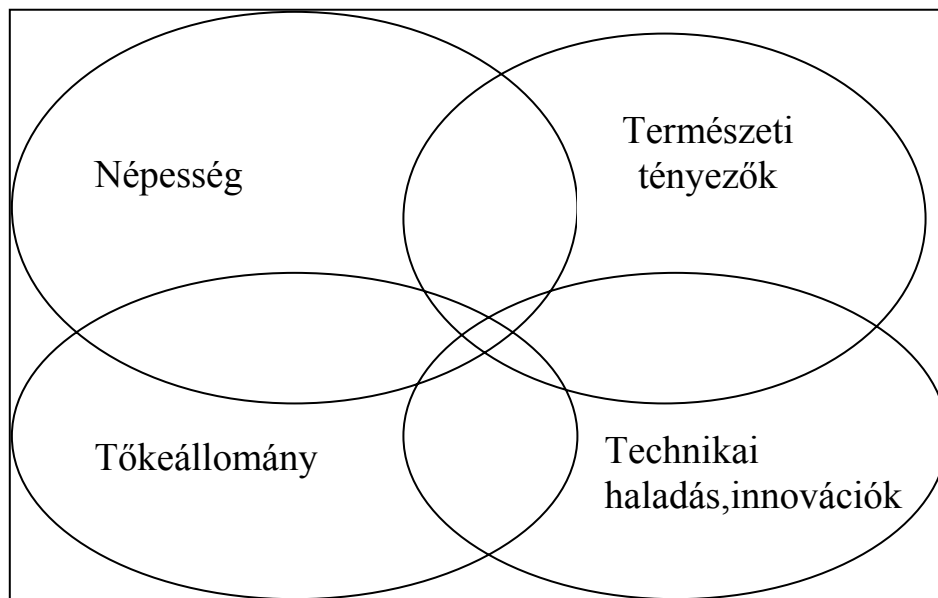
2.1. A tényezőellátottság szerepe a regionális gazdaságban

A régiók nem zárt egységek, termelési tényezők és megtermelt javak, szolgáltatások áramlása teremt sokoldalú kapcsolatot a különböző területek között. A termelési tényezők működésük legmegfelelőbb helyét keresik, oda áramlanak, ahol a legkedvezőbb feltételek állnak rendelkezésre. A tényezőáramlást számos körülmény ösztönözheti vagy akadályozhatja, sőt az egyes tényezők működésének feltételei időben is változhatnak, ezzel befolyásolva a régiók versenyképességét. Az oktatás-képzés modernizálása, az infrastrukturális feltételek javulása, a közlekedés és kommunikáció modernizálása, a közszolgáltatások körének szélesedése a termelési tényezők működési feltételeit jelentős mértékben képes változtatni, ugyanakkor bizonyos termelési tényezők jelenléte, vagy a régióban történő megjelenése visszahat a fenti feltételek alakulására is (Lengyel-Rechnitzer, 2004).

2.1.1. Régiók szakosodása, komparatív és kompetitív előnyök

A tényezőellátottság szerepe a régiók fejlődésében

Samuelson és Nordhaus (2000) a következőképpen jellemzi egy gazdasági térség növekedését befolyásoló tényezőket:

Forrás: Samuelson-Nordhaus, 2000.

2.1. ábra: A gazdaság fejlődését befolyásoló tényezők

A fenti négy fő tényezőcsoport mindegyike számos elemből tevődik össze, és ezek szintjét, alakulását nagyrészt számszerű mutatókkal is lehet jellemezni. A *néesség* alakulását mérhetjük például a lakosság számával, a születések és halálozások, a bevándorlás és elvándorlás mutatóival, a korszerkezetet az egyes korcsoportok létszámával, vagy népességen

belüli arányával, de szintén ehhez a csoporthoz kapcsolhatók a munkaképességet és foglalkoztatást bemutató indikátorok: a munkaképesek és a foglalkoztatottak száma, a képzettséget, szakképzettséget jellemző mutatók, a munkanélküliség adatai.

A *tőkeállomány* jellemzését a régióban jelenlévő reáltőke és pénztőke, vagy más megfogalmazásban az állótőke és forgótőke mutatói, így az épületek, gépek, berendezések összértéke, a térségben működő vállalkozások saját tőke, a beruházások, a térségbe beáramló, és az onnan kivitt működőtőke, illetve portfólió befektetések alakulása segítségével tehetjük meg. Szintén ide tartozik a műszaki infrastruktúra állapota, a közlekedési kapacitások (autóutak, autópályák hossza, gépjárművek száma, vasúti pályák, vízi és egyéb közlekedésszállítás), a telekommunikáció, távközlési kapacitások, valamint a lakásállomány, közműellátottság színvonala.

A *természeti tényezők*, természeti erőforrások mennyiségének és minőségének leírását megtehetjük a termőföld nagysága és minőségi mutatói, az erdőállomány, folyó- és állóvizek, nyersanyagvagyon (fosszilis energiahordozók, gyógyvizek, ércek), táji adottságok (tengerpart hossza, hegyvidékek, természetvédelmi területek) számszerűsített jellemzői segítségével.

A legnehezebb feladat talán a *technológiai haladás*, az innovációk számbavétele, hiszen ezek jellegükénél fogva nehezebben írhatók le mennyiségi jellemzőkkel. Természetesen egyes elemeik, például a bejegyzett szabadalmak száma, a (köz- és magánszektorban folyó) alap- és alkalmazott kutatások mutatói mérhetők, azonban az új technológiák, innovatív elemek termelésbe való bevezetéséről, illetve ezek minőségéről, hatékonyságáról általában nem áll rendelkezésre elegendő információ. Az egyes régiók innováció-befogadási képessége, valamint az információkhoz való hozzájutás lehetősége szintén nehezen mérhető komponensei a régió kapacitásainak, holott – amint azt Japán és a kelet-ázsiai „kistigris”-országok példája mutatja – ez is döntő mértékben befolyásolja a régió növekedési lehetőségeit. A területi statisztikák általában erről a területről tudnak a legkevesebb mérhető adatot összegyűjteni, és gyakran csak a térség gazdasági eredményeiből tudunk visszakövetkeztetni az innovatív folyamatok dinamizmusára és sikerességére.

A régiók fejlődésében és növekedésében szerepet játszanak a régió saját belső adottságai –azaz a fenti tényezők régióban rendelkezésre álló mennyisége által meghatározott termelési potenciál, – és az előállított javak, szolgáltatások iránt a régión belül meglévő fogyasztói kereslet, valamint a más régiókkal való kapcsolatok hatásai. *Belső (intern) növekedési tényezőknek* tekintjük a saját belső termelési kapacitásokat és belső keresletet, *külső (extern) növekedési tényezőknek* pedig a más régiókkal való interakciókat, amelyek a mobilizálható termelési tényezők interregionális áramlását, valamint az előállított javaknak más régiók keresletét kielégítő régióközi cseréjét jelentik (Lengyel-Rechnitzer, 2004).

Interregionális kapcsolatok, abszolút, komparatív és kompetitív előnyök

A régiók közti kapcsolatok egyik alapvető célja a belső, illetve a külső fogyasztói kereslet kielégítése. A régióközi kereskedelem volumenét és irányait a régiók szakosodása, különböző termelési ágazatokra való specializálódása határozza meg. A szakosodás oka lehet szükségszerűség: a régió termelési tényezői nem teszik lehetővé a teljes önellátást, emiatt kénytelen más régiókkal kereskedni, az erőforrásaival előállítható termékekre szakosodva, és más javakat interregionális csere révén beszerezve. Emellett az önellátásra képes régiók esetében is számos gazdasági előnnyel járhat a szakosodás. Ennek jellegét befolyásolja a régió termelési tényező-ellátottsága, a termelési tényezők árkülönbségei, költségeinek és

termelékenységének különbségei, valamint a kereslet változásai - illetve a méretgazdaságosság szempontjai. Esetenként a munkaerő megfelelő képzettsége, technológiai ismereteinek hiánya, vagy a belső kereslet hiánya akadályozhatja a jelenlévő tényezőkre alapozott szakosodási lehetőségek kiaknázását. Emellett előfordulhat, hogy valamilyen gazdaságpolitikai intézkedés gátolja a szakosodásban rejlő előnyök kihasználását, például a más régióban, országban előállított termékekre kivetett vámok, kvóták, egészségügyi vagy műszaki előírások, környezetvédelmi követelmények. Hasonlóan korlátozó tényező lehet a szállítási távolságok, és emiatt a szállítási költségek nagysága.

A régiók szakosodását és az ebből eredő előnyöket többféle módon is magyarázhatjuk. Az *abszolút előnyök* szerinti szakosodás (Smith, 1776, magyarul 1940) elve szerint minden régiónak azt a terméket kell termelnie, amelyet a többi régiónál nagyobb termelékenységgel, hatékonysággal tud előállítani. Ricardo (1819) a *komparatív előnyök* és komparatív költségek fogalmának bevezetésével magyarázta a régiók szakosodását. Eszerint abban az esetben is érdemes szakosodni, ha valamely régió minden terméket hatékonyabban tud előállítani, mint a másik régió. Ilyenkor a kevésbé hatékony régióknak arra a termékekre kell szakosodnia, amelyben lemaradása a legkisebb (ebből van ún. komparatív előnye), az abszolút előnnyel rendelkező régió pedig termeli a többi terméket. Szabad régióközi kereskedelem feltételei mellett ez a megoldás a két régió által előállított termékek összvolumenét növeli, ezzel a két régió lakossága számára nagyobb fogyasztási lehetőségeket nyújt, növelve a jólét mértékét (más kérdés, hogy az előnyökön hogyan osztozik meg a két régió, azaz milyenek a cserearányok a két régió termékei közt).

Heckscher-Ohlin elmélet néven ismert a régiók közti szakosodást a *termelési tényezőkből való ellátottsággal* magyarázó elmélet (Ohlin, 1933). A komparatív költségek elméletére támaszkodva eszerint az elmélet szerint a régió olyan termékeket exportál, amelyek előállításához szükséges termelési tényezők bőséggel állnak rendelkezésre, és azokat a termékeket importálja, amelyekhez szükséges erőforrásai szűkösek. A munkaerő és tőke, mint termelési tényezők szempontjából ez azt jelenti, hogy az olcsó és nagylétszámú munkaerővel rendelkező régiók számára komparatív előnyt a munkaintenzív termelés jelenthet, a tőkeállománnyal bőséggel ellátott régióknak pedig tőkeintenzív termelésre kellene szakosodniuk. Ekképpen a tényezőellátottság elégtelenségeit nemcsak a tényezők mobilitása, hanem a javak mobilitása révén is lehet kompenzálni (Lengyel-Rechnitzer, 2004).

Megjegyezzük, hogy a Heckscher-Ohlin elméletet számos tapasztalati vizsgálat próbálta igazolni, vagy cáfolni. A Leontieff-paradoxon néven ismert megállapítás szerint a munkaintenzív és tőkeintenzív termékek nemzetközi kereskedelmének jellemző irányai éppen ellenetétesen az elmélet által sugallt irányokkal (Csáki, 2002). Az USA-ban az egy főre jutó tőke nagysága a világon a legmagasabb, mégis nagy volumenben importál tőkeintenzív termékeket, ugyanakkor exportjában a munkaintenzív termékek aránya magas. Leontieff szerint ez azzal magyarázható, hogy az USA sok nyersanyagot és energiahordozót importál, amelyek tőkeigényesek. Az exportált munkaintenzív termékek azonban magas színvonalú, szakképzett munkaerőt igénylő termékek, így ha ezen termékek előállításában figyelembe vesszük a képzésre fordított tőke nagyságát is, akkor már tőkeintenzív terméknek számítanak, tehát érvényesül a Heckscher-Ohlin törvény.

Porter (1996) az interregionális munkamegosztást magyarázó komparatív előnyök elméletét *kompetitív előnyök* elméletévé fejlesztette tovább, amely szerint egy régió szakosodását a komparatív előnyei mellett a vállalatok versenysztratégiái és költségelvárásai is befolyásolják, amelyek versenyelőnyként jelentkezhetnek egy adott országban.

Napjainkban a komparatív előnyök elve általában nem érvényesül a régiók szakosodásában, sokkal inkább az abszolút előnyök szerepe a meghatározó (Lengyel-Rechnitzer, 2004). Az interregionális kereskedelemre ma is jellemző a kereskedelmet korlátozó számos akadály jelenléte. Ez akkor is így van, ha a gazdasági integráció egyre inkább a liberalizáció feltételeit kívánja megteremteni, hiszen az árfolyampolitika, a vámrendszer, a migráció előtti akadályok mellett a minőségi, egészségügyi, technológia előírások a kevésbé fejlett régiók termékeinek piacra jutását akadályozzák. A komparatív előnyök elvének érvényesülését számos ágazatban gátolja a fejlettebb régiók önellátásra való törekvése is, Emiatt a kevésbé fejlett régiók számára a kitörési pont olyan új termelési tényezők feltárása lehet, amelyek nemcsak komparatív, hanem esetenként abszolút előnyöket is képesek előidézni. Ehhez elengedhetetlen a belső növekedési tényezők fejlesztése, a lokális erőforrások aktivizálása, amelyben a gazdaságpolitika szerepe meghatározó.

2.1.2. Tényezők szűkössége és mobilitása

Egy térség gazdasági potenciálját alapvetően meghatározza az ott folyó gazdasági aktivitás jellege és volumene. Ebben meghatározó szerepe a van a térségben felhasználható termelési tényezőknek. A termelési tényezők - azaz a tőke, a munkaerő, és a természeti tényezők - térbeli elhelyezkedése, és mobilitása is eltérő. Mindezek alakítják, befolyásolják a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedését, és a területi munkamegosztást. Az egyes gazdasági tevékenységek is eltérnek az általuk felhasználandó termelési tényezők, erőforrásigények szerint. Ennek megfelelően az ágazatok térbeli elrendeződését meghatározhatja, hogy mely erőforrásokból mekkora mennyiségre van szükségük, és hogy ezek az erőforrások milyen mértékben mobilizálhatók, szállíthatók, illetve helyhez kötöttek. Hasonló jelentőséggel bír a gazdasági tevékenységek kibocsátása, illetve az output szállíthatósága, mobilitása. A nehezen szállítható outputot általában olyan telephelyen állítják elő, amely a potenciális piacokhoz közel fekszik (Hoover-Giarattani, 1999; Lengyel – Rechnitzer, 2004).

Lokális és transzferálható javak, térbeli szűkösség

Az erőforrásokat és javakat megkülönböztethetjük helyhez kötöttségük erőssége, azaz mobilitásuk mértéke szerint.

- Nem transzferálható (lokális) input tényezők és outputok: a nem szállítható, helyhez kötött erőforrások, illetve javak, a felhasználónak ilyenkor az input tényező előfordulási helyét kell telephelyéül választania, illetve a fogyasztás helyén kell előállítani a terméket (ilyen például a földművelés, vagy az építőipar).
- Transzferálható (áthelyezhető, szállítható) inputok és outputok: ezek a tényezők, illetve javak szállíthatók, így gazdaságossági megfontolások alapján választható a telephely ezek előfordulásától nagyobb távolságokban is.

Előfordulhat, hogy egy tevékenységnek sem az inputja, sem az outputja nem transzferálható (lokális input, helyi keresletre alapozott immobil output). Más tevékenységeknél az input immobil, az output szállítható (lokális inputra alapozott, inputorientált tevékenységek), vagy fordítva, mobil input és immobil output (a helyi fogyasztóhoz telepített üzem, piacorientált tevékenység). Transzferálható input és transzferálható output esetében a vállalat szabadon választhatja meg telephelyét, a szállítási költségek és a nyereségesség egyéb szempontjai figyelembe vételével.

A természeti erőforrások általában immobilak, outputjaik azonban általában transferálhatók. A szolgáltatások outputjai általában immobilnak tekinthetők, a lokális fogyasztót, a helyi piacot célozza meg, inputjai azonban többnyire transferálhatók. Kivételt képezhet az idegenforgalmi szolgáltatás – szálláshely szolgáltatás, illetve turisztikai programszervezés – amelynek inputja az adott helyhez kötött turisztikai vonzerő, tájkép, illetve az ennek közelségében fekvő szálláshely, míg outputját a külföldről, vagy más hazai térségekből érkező – tehát nem helybeli – fogyasztó vásárolja meg.

A tényezőket térbeli szűkösségük szerint is csoportosíthatjuk. Eszerint a következő típusokat különböztethetjük meg:

- *Ubikvitás*: szinte mindenütt megtalálható erőforrás (pl. levegő)
- *Kommonalitás*: sok helyen előforduló erőforrás (pl. folyóvíz, vezetékes víz, elektromos áram)
- *Ritka javak*: kevés helyen előforduló erőforrás (pl. adott ércek, ásványkincsek)
- *Unikális javak*: nagyon kevés helyen előforduló, különleges erőforrás (pl. uránérc, termálvíz)

Nyilván a fenti két csoportosítás – a transferálhatóság, illetve a térbeli szűkösség – kategóriái nem jelentenek merev elhatárolást, maguk az egyes csoportok relatívak, csak egymással való összehasonlítást, skálát jelentenek. A regionális gazdaságtan a régiók közti eltéréseket három alapvető okra vezeti vissza:

- a **természeti erőforrásokkal való ellátottságból eredő** előnyök – amelyek bizonyos termelési tényezők nem tökéletes mobilitásán, azaz helyhez kötöttségén alapszik,
- a térbeli **koncentrálódás** gazdaságossága – az erőforrások nem tökéletes oszthatósága miatt bizonyos erőforrások csak nagyobb egységekben juttathatók el a felhasználás helyére, ami a méretgazdaságossági előnyökön keresztül az egy helyen nagyobb volumenű felhasználást teszi kedvezőbbé.
- a **közlekedés és kommunikáció költségei** – a javak és szolgáltatások nem tökéletes mobilitása miatt a térbeli elhelyezkedés nagyban befolyásolja a javakhoz való hozzájutás milyenségét, és ennek megfelelően nyereségét és költségeit.

Ennek megfelelően elmondhatjuk, hogy a gazdasági tér adottságainak eltérését alapvetően két oktípus, azaz az eltérő természeti adottságok, valamint a gazdasági tevékenység hatásai (azaz a folyó gazdasági tevékenység és az egymás közti kapcsolatok határozzák meg, az adottságok kihasználásának mértékét pedig befolyásolják a társadalmi tényezők, a képzettség, korstruktúra és foglalkoztatottság területi mintái.

2.1.3. A területhasználat mikroökonómiai modellje

A föld – mint szűkös erőforrás - sokféle felhasználási lehetőséggel rendelkezik: más- és más szempontok befolyásolják értékét attól függően, hogy felhasználása mezőgazdasági termőhely, ipari telephely, lakóhely vagy a rekreáció céljából történik. Bár mindegyik használati módnak megvannak a maga sajátos szempontjai, egyben mindegyik közös: ugyanazon földterület többféle tevékenység színteréül is megfelelő lehet, így a tevékenységeknek a térigényük szerint versenyezniük kell egymással a területhasználatért. A gazdaság alapegységét jelentő döntéshozó (aki lehet vállalat, fogyasztó-munkavállaló, vagy valamilyen közszolgáltatást nyújtó közintézmény) értékeli a gazdasági tér eltérő adottságait saját telephelyválasztási döntése során (Hoover-Giaratani, 1999).

A földterület iránti kereslet nagyságát a föld ára, vagy az érte kérhető (fizetett) bérleti díj nagyságával lehet jellemezni. Általában a városokban sokkal többféle területhasználati igény jelentkezik viszonylag korlátozott területen, így az élesebb verseny magasabb földhasználati árakat eredményez. Ezt csak olyan tevékenységek képesek megfizetni, amelyek kis helyigénnyel, egységnyi földterületen magas termelési értéket képesek előállítani – ideértve a városi lakosság lakóhely-igényét is, amely, mint a munkaerő újratermelésének színtere, magas értéktermelő funkciót testesít meg. Ezzel szemben a vidék relatíve nagyobb földterület-állománnyal, és a kisebb népsűrűség miatt kevesebb versenyző tevékenységgel jellemezhető. Az ennek eredményeképpen alacsonyabb földárak (bérleti díjak) olyan tevékenységeknek kedveznek, amelyek nagy területigénnyel jellemezhetők, és egységnyi földterületen a városi tevékenységekhez viszonyítva alacsonyabb termelési értéket állítanak elő (mezőgazdasági termelés, erdőgazdaság, rekreációs tevékenységek, sport) (Hoover-Giaratani, 1999).

A területhasználat elemzésénél az egységnyi földterületen képződő kibocsátást, ennek piaci értékét, valamint a felmerülő termelési és szállítási költségek alakulását elemezzük. Egyszerűsítő feltételként tökéletes versenyt tételezünk fel a földhasználók közt, akik mindegyike csak egyféle tevékenységet folytat (de más és más szereplők természetesen más és más tevékenységgel foglalkozhatnak), racionális döntéshozóknak tekintjük őket, a termék iránti piaci keresletet rugalmasnak tekintjük, továbbá feltesszük, hogy a föld korlátozás nélkül felhasználható bármilyen tevékenységre. Emellett feltesszük, hogy egyetlen (azonos) piacra szállít valamennyi földhasználó, és a szállítás a piachoz vezető legrövidebb úton korlátozás nélkül lehetséges (Hoover-Giaratani, 1999; Lengyel- Rechnitzer, 2004). A tevékenység összes termelési költsége (a földhasználat költsége nélkül) egységnyi (1 ha) területre vetítve, egy szokásos Cobb-Douglas típusú termelési függvényt feltételezve:

$$TC = F + a \cdot Q^b$$

ahol:

F jelöli a fix költséget,

$a \cdot Q^b$ jelöli a változó költséget, melyben az

a paraméter pozitív konstans, a

b paraméter pedig egy 1-nél nagyobb konstans, amelyek a termelési költségnek a Q kibocsátástól való függését jelölik

Q : területegységre eső kibocsátás (például az 1 ha-ra eső hozam mennyisége),

és P jelölje a telephelyen érvényes piaci árat (azaz a piacra szállítás nélkül a termékért kapható árat – mezőgazdasági termelés esetén ezt gyakran a farm kapujánál érvényes árnak (*farm gate price*) nevezik.

A föld bérlijének 1 ha-ra jutó nyeresége:

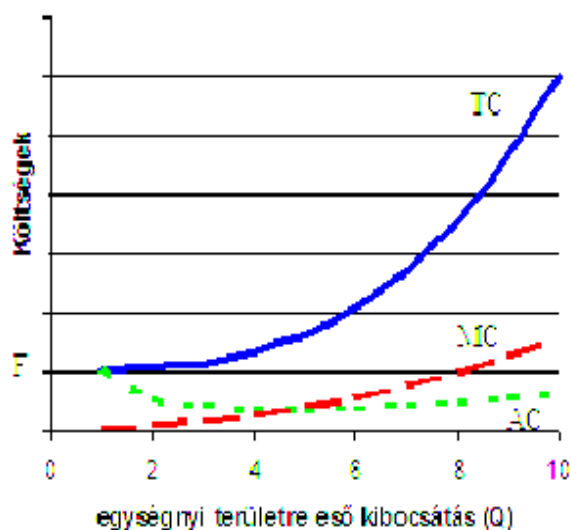
$$\begin{aligned}\Pi &= TR - TC - \text{egységnyi földterület használati költsége} \\ &= P \cdot Q - (F + a \cdot Q^b) - \text{bérleti díj}\end{aligned}$$

Ekkor a termelés átlagköltsége: $AC = TC/Q = (F/Q) + a \cdot Q^{b-1}$

A termelés határköltsége pedig: $MC = \partial TC / \partial Q = a \cdot b \cdot Q^{b-1}$

Megvizsgálva a telephelyen elérhető árat, nyilván minél messzebb fekszik a termelő a fogyasztóktól, annál alacsonyabb telephelyi árat érhet el, hiszen a fogyasztók a termékért ugyanakkora összeget hajlandók fizetni lakóhelyükön, tekintet nélkül annak szállítási költségére. Emiatt a telephelyen elérhető egységár a fogyasztói piac helyszínén kapott árnak a

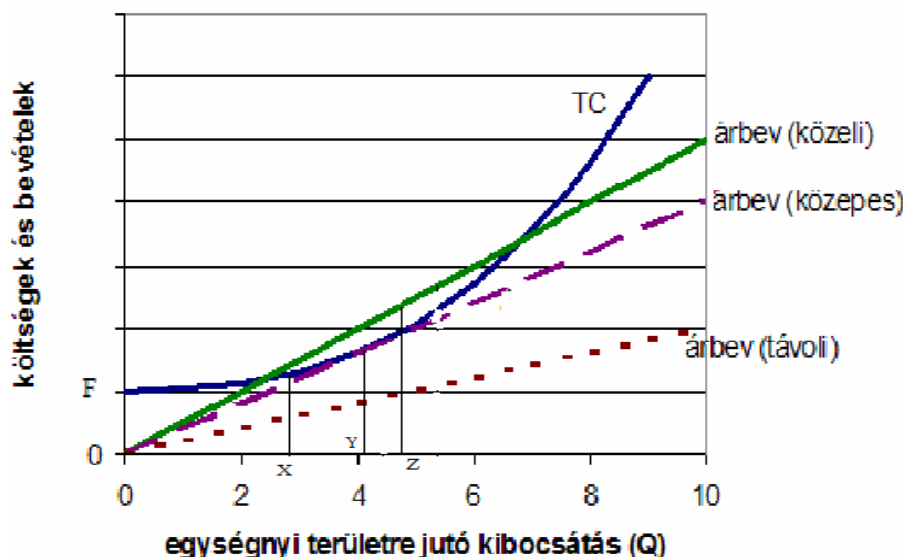
szállítási egység költség után fennmaradó része. Nyilván minél közelebb vagyunk a piachoz, annál nagyobb ez a fennmaradó rész, és a piactól való távolság növekedésével ez egyre csökkenni fog.

Forrás: Hoover-Giarratani (1999) és Lengyel-Rechnitzer (2004) alapján saját szerkesztés

2.2. ábra: Az egységnyi földterület megművelésének költségei

Mivel a földhasználat díját, a bérleti díjat nyilván ebből a fennmaradó részből kell kifizetnie a termelőnek, minél messzebb vagyunk a piactól, annál kisebb bérleti díj fizethető. A maximális profit az adott telephelyi ár és a határköltség egyenlősége alapján határozható meg, a $P = MC$ egyenlőséghez tartozó kibocsátási szintnél. Ekkor az árbevételi függvény éppen párhuzamos a TC függvénynek az optimális kibocsátási szinthez tartozó érintőjével.

Forrás: Hoover-Giarratani (1999) és Lengyel-Rechnitzer (2004) alapján saját szerkesztés

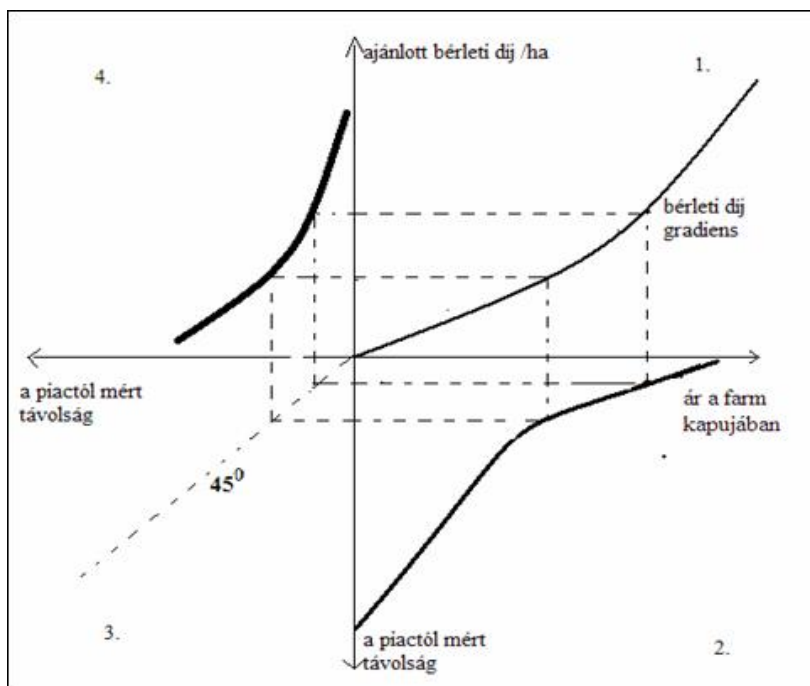
2.3. ábra: Árbevétel és nyereség a piactól számított távolság függvényében

A 2.3. ábrán a piachoz közeli telephelyen elérhető árbevételi függvény a legmeredekebb. Ennek a TC költségfüggvénnyel vett két metszéspontja olyan kibocsátási

szinteket határoz meg, amelyek közötti termelésnél mindig képződik profitja a vállalkozásnak, és az árbevételi függvény és a költségfüggvény közti maximális távolság mutatja a legnagyobb fizethető bérleti díj mértékét (Z kibocsátási szint). A piactól távolodva az árbevételi függvény meredeksége csökken, és egy bizonyos távolságnál olyan alacsonnyá válik, hogy az optimális kibocsátási szintnél keletkező árbevétel éppen megegyezik a termelési költségek nagyságával. (Az ábrán a közepes piaci távolság esetén szaggatott vonallal jelölt árbevételi függvény az Y kibocsátási szintnél érinti a költségfüggvényt, azaz az Y optimális kibocsátási szintnél áll elő ez a helyzet). Ilyenkor a vállalkozás már nem képes bérleti díjat fizetni, csupán saját földön lehetséges ekkor a termelés. Amennyiben a termelés árbevétele nem, vagy éppen fedezi a termelési költségeket, azaz a bérleti díj fizetésére nem képződik profithányad, úgy a termelés fenntartása az adott földterületen csak termelési támogatás mellett lehetséges.

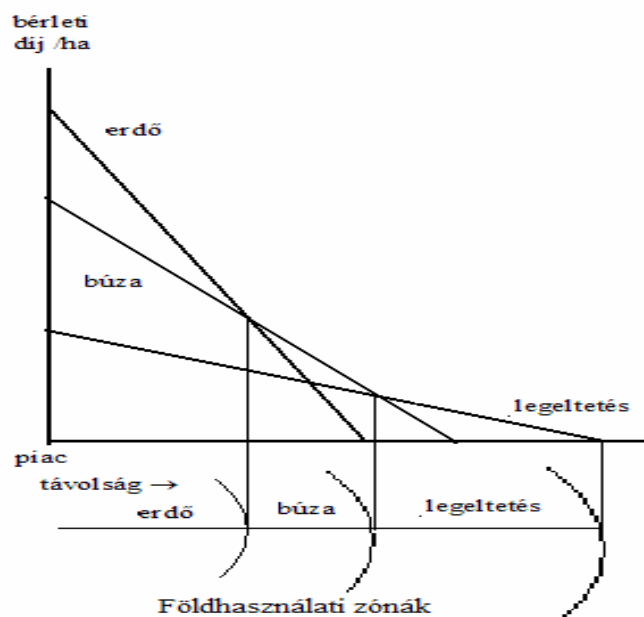
A 2.3. ábrán a piactól legmesszebb fekvő telephelyen az árbevételi függvény még laposabb, már mindenütt a termelési költségfüggvény alatt halad, és az optimális kibocsátási szint csupán a veszteségek minimalizálását jelenti. A *bérleti díj gradiens* azt méri, hogy hogyan alakul az elérhető maximális profit nagysága, vagyis a területért fizethető maximális bérleti díj, a piactól való távolság függvényében. Minél közelebb vagyunk a piachoz, annál magasabb telephelyi árat érhetünk el, így annál magasabb bérleti díj kifizetésére vagyunk képesek.

A von Thünen-féle telephelyelmélet is lényegében a megfizethető bérleti díjak eltérésein alapszik. Az eltérő tevékenységek különböző árbevétel és költségviszonyaik miatt a piactól való távolságra különbözőképpen reagálnak, bérleti díj gradienseik eltérő meredekségű görbék. A bérleti díj gradiensek megmutatják, hogy mi az a maximális távolság, amelynél az adott tevékenység még sikerrel versenyez más tevékenységekkel a területhasználatért, és hol kell átengednie a területhasználatot nagyobb nyereséget előállítani képes ágazatoknak.

Forrás: Hoover-Giarratani (1999) alapján saját szerkesztés

2.4. ábra: A bérleti díj gradiens a piactól vett távolság függvényében

Forrás: Hoover-Giarattani (1999) alapján saját szerkesztés

2.5. ábra: Földhasználati zónák a piactól vett távolság szerint

A városi területhasználatnak a városközpont körüli zonális elrendeződését is lehet magyarázni a bérleti díj gradiensek segítségével. A legnagyobb jövedelmet egységnyi területen a városközponti irodaházak, szolgáltató vállalkozások érik el, ezt követi az ipari tevékenység, végül a legkevésbé jövedelmező a mezőgazdaság, ezért a mezőgazdasági termelés a városközpontoktól viszonylag távoli területekre szorul (Hoover-Giarattani, 1999).

A bérleti díj-gradiens értelmezése teljesen hasonló módon történhet, ha a vállalkozás számára nem a piacra jutás, hanem az input tényezők beszerzése a fő prioritás, feltételezve, hogy termékét mindig a helyi piacon adja el. A valóságban a piac-orientáltság (output orientáltság) a gyakoribb, mivel a vidéken működő, és földet használó tevékenységek (mezőgazdaság, erdészeti, legeltető állattartás, stb) termékei terjedelmesek, nehezen szállíthatók, inputjai viszont kisebb terjedelműek, könnyebben szállíthatók, ezért sokkal kisebb szállítási költséget jelentenek. Az input tényezők egy része - a talaj, éghajlat, stb. - egyáltalán nem mobilizálható adottság, így ezek meghatározzák a telephelyválasztás feltételeit, és a fent bemutatott nyereségszámítás a fizethető bérleti díj nagyságát határozza meg. Városokban a fő földigényes tevékenység a lakóhelyválasztás. A lakóhelyet keresők elsősorban a munkaerőpiachoz orientálódnak (outputjuk a munkaerőjük). A csak fogyasztókból álló háztartás (járadékból, nyugdíjból, örökségből élők) input-orientált is lehet, azaz az általa fogyasztani kívánt javak és szolgáltatások lelőhelyeihez közeli telephelyeket preferálhat. Így a bérleti díj gradiens legmagasabb értékeit a munkahelyeknél, másodlagos csúcspontjait parkok, pihenő és szórakoztató központok térségében találjuk.

A földterület hasznosítását erősen befolyásolják externális hatások- mivel a helyhez kötöttség, immobilitás miatt a szomszédságban folyó negatív hatású tevékenységek elkerülésére általában nincs mód. Egy levegőszennyező ipari telephely a közelében fekvő lakóhelyek értékét és hasznosíthatóságát jelentősen rontja, de a mezőgazdasági termelésre is káros hatású (például a növényi részekben lerakódó vegyi anyagok révén). Egy állattartással foglalkozó vállalkozás a környezetének hasznosíthatóságát az állattartással járó szaghatások által tudja negatív irányban befolyásolni.

A modern piacgazdaságokban a föld árát és a földhasználatot nemcsak a talajadottságok, hanem az ingatlanpiac értékítélete is meghatározza, az értékálló ingatlanbefektetéseknek pedig nem elsősorban a jelenlegi hasznosítási formák jövedelmezősége a fő motivációja. Általában nem a mezőgazdasági térségek, hanem a nagyvárosi körzetek, üdülőterületek, és kedvező közlekedési adottságú térségek iránt magas a befektetési, vagyongmegőrzési célú ingatlankereslet (Lengyel-Rechnitzer, 2004).

A fentiek miatt a modern piacgazdaságokban a földhasználat nem tekinthető tiszta versenypiacnak. A területhasználat kínálati oldalát a rugalmatlanság jellemzi, a keresletet pedig a térben elkülönülő lokális piacok sokasága. A földhasználat szempontjából nincs egységes piac, sok lokális piacon a földhasználati díjak változatos értékei alakulnak ki. A földhasználat mikéntjébe az állam is beavatkozik adók, illetékek, valamint különféle eladási, vásárlási és hasznosítási szabályok révén.

2.2. A területi fejlődést meghatározó természeti tényezők

2.2.1. A természeti tényezők fő jellegzetességei

A természeti tényezők a termelés erőforrásai közül a legkevésbé mobilak. Bizonyos formáik egyáltalán nem szállíthatók, csak helyhez kötötten állnak rendelkezésre (például termőföld, különleges éghajlati adottságok, vagy tájképi vonzató), más formáik korlátozott mértékben szállíthatók, gyakran jelentős költségek mellett (kitermelt bányakincsek). Azok a tevékenységek, amelyekben meghatározó jelentősége van a természeti erőforrásoknak, telephelyválasztási döntéseikben a természeti tényezők térbeli előfordulásához kénytelenek alkalmazkodni. A regionális gazdaságot alakító természeti tényezők a következők:

- táj, domborzat, földfelszín
- föld, talaj
- éghajlat, időjárás, levegő
- vizek
- ásványkincsek, energiahordozók

A természeti tényezők mennyisége általában nem bővíthető, és felhasználhatóságában nagy veszélyt jelent elszennyeződése vagy kimerülése (Lengyel-Rechnitzer, 2004; Hoover-Giarratani, 1999). A fent felsorolt természeti tényezők nagyban különböznek előfordulásuk, mobilitásuk, rendelkezésre álló mennyiségük és megújíthatóságuk, valamint a gazdaság különböző ágazataiban betöltött szerepük szerint is. A mezőgazdaság számára elsősorban a talaj termőképessége, az éghajlat (a hőmérsékleti és csapadékviszonyok), valamint a domborzat játssza a legfontosabb szerepet, az ipari termelés számára ezeknél az ásványkincsek és energiahordozók, a földfelszín a döntő tényezők. A terciér szektorban a közlekedési kapcsolatokat befolyásoló földfelszín adottságok, valamint például a turizmus szektorban a táj, éghajlat, vizek jelenléte lehet döntően meghatározó.

A természeti tényezőkre jellemző általános tulajdonság, hogy korlátozott mértékben, szűkösen állnak rendelkezésre. Ez igaz Földünk egészét tekintve, globális értelemben is, valamint a kisebb régiók szintjén, lokális vonatkozásban egyaránt. A természeti tényezőket az alábbi módon csoportosíthatjuk (Lengyel-Rechnitzer, 2004):

- *Fogyó erőforrások* azok a (*stock*, azaz készlet jellegű) erőforrások – gyakran nevezik őket nem megújuló, kimerülő erőforrásoknak is, – amelyek mennyisége (készletei) az emberiség számára végesnek tekinthetők. Ezekben belül is megkülönböztetünk

- o a *felhasználással véglegesen elfogyasztott*, vagy átalakított erőforrásokat (ilyenek lehetnek a fosszilis fűtőanyagok: kőszénfajták, tőzeg, kőolaj, földgáz, nem égő gázok, hasadó anyagok, ércek, felszín alatti vizek egy része), valamint
- o *újrahasznosítható erőforrásokat* (egyes ércből kivont fémek, elemi és nem fémes ásványok).
- *Megújuló erőforrások* azok az erőforrások, amelyek használatuk ellenére a természet törvényei szerint az ember által érzékelhető idő alatt regenerálódnak. Ezek
 - o egy része *korlátlanul újrahasznosítható* (flow, vagyis áramlás jellegű), a felhasználásuk semmilyen mértékben nem befolyásolja a jövőbeni rendelkezésre álló mennyiségüket (napenergia, geotermikus energia, légkör, légköri energiák (szél), víz (vízi energia), tengerjárás, hullámozás, tengeri áramlatok energiája, biomassza),
 - o más részük (*stock*, tehát készlet jellegű) egy kritikus határt meg nem haladó mértékű kihasználásig *képesek regenerálódni* (növényvilág, erdő, állatvilág, vizek élővilága, a vízkészletek egy része, termőtalaj).

A világon rendelkezésre álló szántóterület egy főre jutó mértéke rohamosan csökken. Ennek egyik oka a világ népességének rendkívül gyors növekedése, a másik pedig a szántóföldi termelésre alkalmas területek pusztulása. A fejlődő országokra jellemző népességnövekedés szükségessé teszi újabb és újabb földterületek művelés alá vonását, hogy a növekvő lakosság élelmiszerrel való ellátását biztosítani lehessen. Ugyanakkor a termőföld mennyiségének korlátozottsága miatt a művelt területek növelése csak nagyarányú erdőirtásokkal valósítható meg. Az elégtelen termőföld-mennyiség miatt gyakori a túlzott mértékű, helytelen technológiájú földművelés, a gyenge talajon túllegettetése, ami a klímaváltozás hatásaival együtt elsivatagosodást okoz. A fejlett országokban ezzel szemben nem a népességnövekedés, hanem a lakosság túlzott mértékű fogyasztási igényei támasztanak megnövekedett követelményeket az élelmiszertermeléssel szemben, aminek következtében az intenzív, monokultúrás gazdálkodás, a nagymértékű vegyszerhasználat és általában az erősen környezetszennyező termelési technológiák vezetnek a termőtalajok és a természeti környezet állapotának romlásához (Tóth, 2002).

A globális erőforrások másik kritikus területe az energiaforrások kérdése. Becslések szerint a nem megújuló energiaforrások változatlan felhasználás mellett 30-50 év alatt kimerülnek, így az emberiség létének alapjai rendülhetnek meg. Természetesen vannak olyan nem megújuló energiaforrások, amelyek készletei több évszázadig elegendőek lehetnek, a nukleáris energia akár több évezredre is, és a technológiai fejlődéssel elérhető új energiaforrások feltárása és a felhasználás hatékonyságának javításával a mai felhasználás jelentős csökkenése is. Az energiaforrások esetében számolnunk kell a lelőhelyek területileg egyenlőtlen eloszlásával, valamint a felhasználás mértékének jelentős területi egyenlőtlenségeivel is. Ma egy átlagamerikai mintegy 100-szor annyi energiát használ fel, mint egy szaharai tuareg. Hazánkban az egy főre jutó energiafelhasználás a világátlag kétszerese, az USA-ban hatszorosa, míg Afrikában alig egyhatoda (Tóth, 2002).

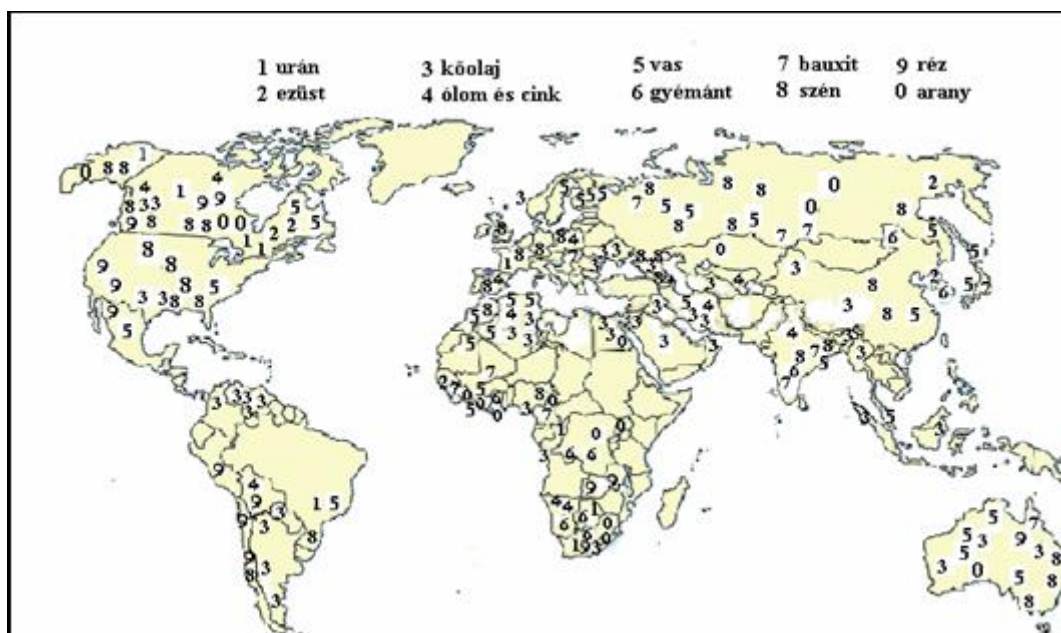
A nyersanyagok vonatkozásában is igaz, hogy egyes fajtáig készleteinek erősen szűkös volta visszafogott kitermelést és felhasználást tesz szükségessé. A kitermelés és felhasználás területi koncentrációi jelentősen eltérnek, és a stratégiai nyersanyagokhoz való hozzájutásért szívos harc folyik a világ gazdaságában. A nyersanyag-felhasználás csökkentésének egyik útja, a kevesebb nyersanyagot igénylő hatékony technológiák

bevezetése, amely olyan magas technológiai színvonalat igényel, hogy csak a fejlett országok számára elérhető. A másik út a hulladékfelhasználás, a hulladékhasznosítás, amely a környezetszennyezés problémájára is megoldást kínál. A hulladék-újrahasznosítás esetében is a fejletlen, szegény országok kerülnek hátrányos helyzetbe, hiszen hulladékhasznosító technológiák bevezetése csak ott gazdaságos, ahol nagy volumenű termelés folyik, és emiatt a keletkező hulladék mennyisége is jelentős. Világviszonylatban ma évente mintegy 400 millió tonna veszélyes hulladék keletkezik, és ennek csak 2 %-a keletkezik fejlődő országokban. Nem ritka azonban, hogy a fejlett országok saját szigorú környezetvédelmi szabályait megkerülve a szegényebb, és környezetvédelem szempontjából kevésbé szigorú országokban helyezik el (titokban, vagy legálisan) hulladékaikat (Tóth, 2002). A következőkben röviden áttekintjük az egyes természeti erőforrások jellemzőit, az ipar, a mezőgazdaság és a tercier szektor sajátos erőforrásigényének megfelelően.

Ásványkincsek, energiahordozók

Az ipar telepítési tényezői közt kiemelt szerepe van a hasznosítható ásványoknak, kőzeteknek. A technikai- technológiai fejlődés eredményeképpen egyre nagyobb mélységekből bányászhatók, és egyre kisebb koncentrációban előforduló anyagok is hasznosíthatók. Ma a világon a legmélyebb bányák Dél-Afrikában találhatók, 1000 m-nél nagyobb mélységekben is folyik bányászat. A kőolaj és földgázutak még ennél is mélyebbek, gyakran 6000 méteres mélységekből hozzák felszínre a nyersanyagot.

Az ásványkincsek földrajzi elhelyezkedése nagyon egyenlőtlen, ásványkincsekben szegényebb és gazdagabb régiók, országok egyaránt megtalálhatók a világ valamennyi kontinensén (2.6. ábra). Egy országon belül is jelentős regionális eltérésekkel találkozunk, hazánkban például a dél-alföldi régióban található a hazai kőolaj- és földgáztermelés mintegy 80 %-a (Abonyiné, 2002).

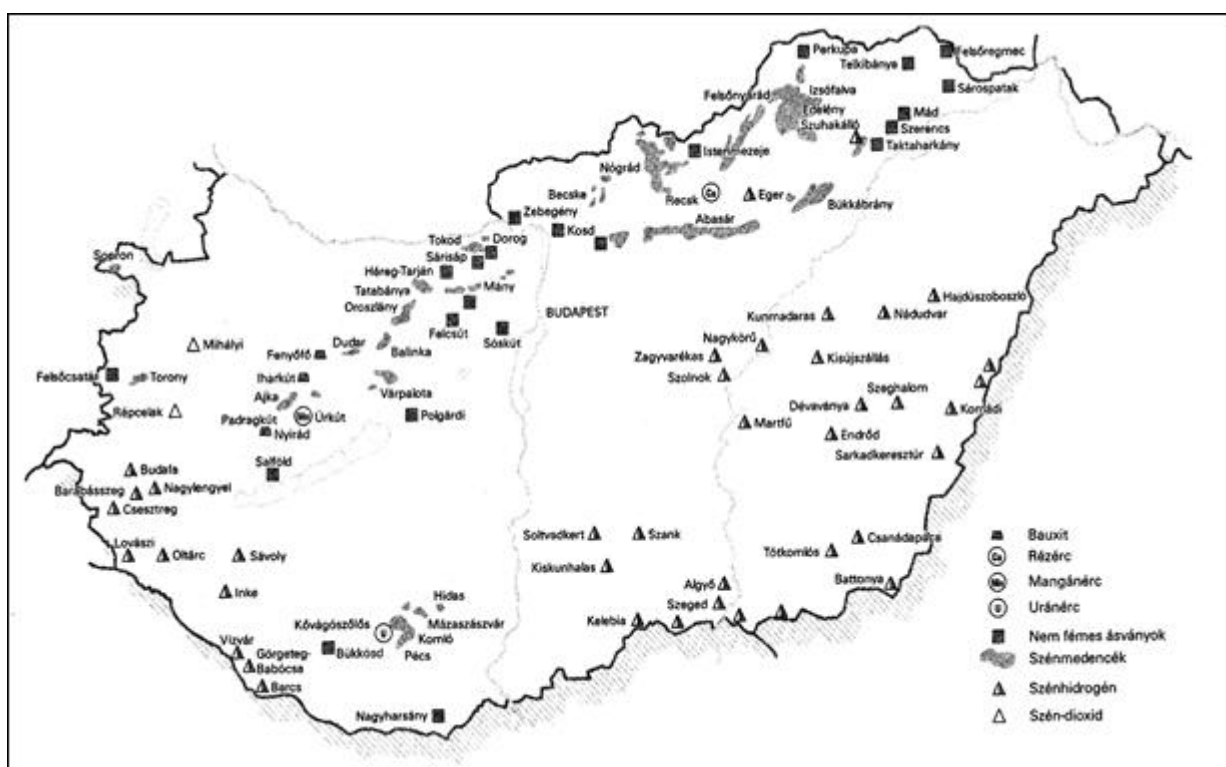
Forrás: www.mapofworld.com alapján saját szerkesztés

2.6. ábra: A világ ásványkincsei

Hazánk ásványkincs-vagyona

Az energiahordozók közül hazánk jelentős szénkészletekkel rendelkezik, kitermelhető szénvagyonunk meghaladja az 1800 millió tonnát. A teljes földtani vagyon ennél jóval nagyobb, 9,4 milliárd tonna, azonban a jelenleg ismert technológiákkal gazdaságosan nem kitermelhető. A készletek több, mint kétharmada lignit (1421,1 millió tonna) a feketeköszén aránya (198,7 millió tonna), a barnaköszéné (206,8 millió t). A készletek túlnyomó része gyenge minőségű, felhasználása jelentős környezetterhelést okoz (Perczel, 2003).

A feketeköszén-vagyon a Mecsek hegységben, a jó minőségű barnaköszén a tatabányai, dorogi, a dudar-balinkai és az oroszlányi szénmedencében található. Gyenge minőségű barnaköszének az ajkai, nógrádi és borsodi szénmedencékben fordulnak elő, lignitkészletek pedig az Északi-középhegység déli peremvidékén (Visonta, Kál, Kápolna, Füzesabony, Bükkábrány környékén), valamint Nyugat-Magyarországon Torony térségében. Szénhidrogéneket – kőolajat és földgázt - 1937 óta termelnek Magyarországon. 1960-ig a feltárt készletek és a kitermelés is a Délnyugat-Dunántúlra összpontosultak, ma viszont a kőolajkészletek 85%-a, a földgázkészletek több, mint 90%-a Dél-Alföldön található, mindkettő jó minőségű. A legnagyobb kőolajkészletek Algyő, Nagylengyel-Barabásszeg-Szilvagy, Sávolgy, Kiskundorozsma és Szeged-Móraváros térségében fekszenek (Perczel, 2003). Az ércek közül a Mecsek hegységben található uránérc, bauxit a Bakonyban, rézércet Recsk, vasércet Rudabánya környékén bányásznak az Északi-középhegységben (2.7 ábra).

Forrás: Perczel, 2003

2.7. ábra: Magyarország ásványianyag lelőhelyei

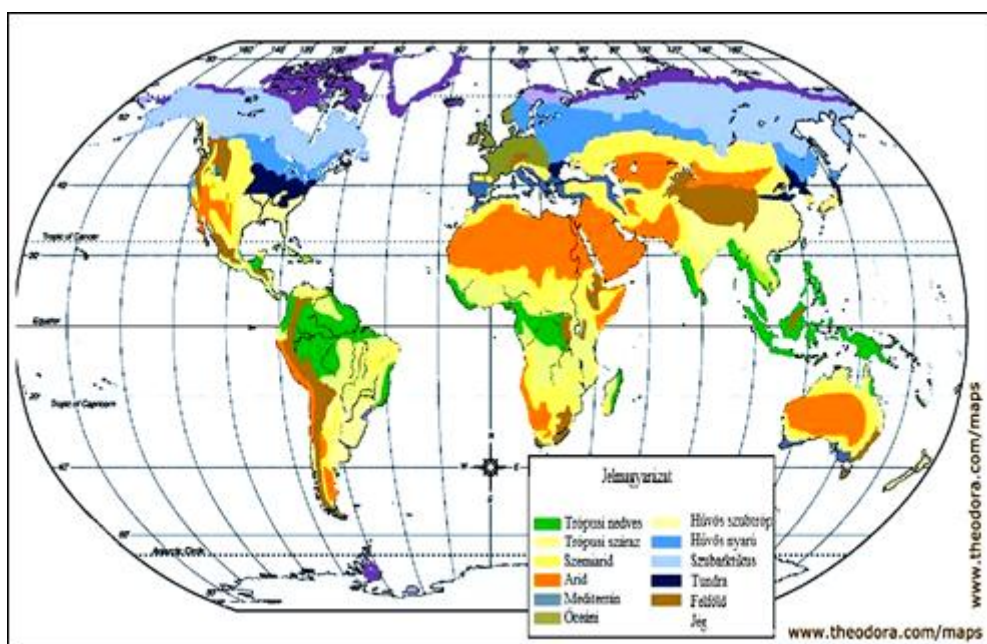
Éghajlat, időjárás

Az éghajlat és időjárás a különböző gazdasági ágazatok szempontjából eltérő jelentőségű tényező. Szerepe az *ipar* erőforrás-igénye szempontjából többnyire nem alapvetően meghatározó. A legfontosabb szempontok a gyártási folyamatokhoz szükséges

páratartalom, megfelelő hőmérsékleti értékek (a munkaerő tűrőképességének megfelelő, valamint a gyártási folyamat és a végtermék igényeihez is illeszkedő hőmérséklet). A nem megfelelő hőmérsékleti viszonyokon hűtéssel, illetve fűtéssel lehet javítani, bár ezek jelentős költségnövelő tényezők lehetnek. Az uralkodó széljárás és szélereőség általában a szennyezőanyag-kibocsátásnak a légszennyezésre való hatásánál veendő figyelembe – illetve kiemelt fontosságú tényező a szélenergiával működtetett erőművek esetében.

A *tercier* szektor egyes ágazatai szintén érzékenyek az éghajlati, időjárási feltételekre. A közlekedés tipikusan ilyen ágazat, hiszen egészen más követelményeket támaszt a járműpark teljesítményével szemben egy meleg égövi régió jellegzetes időjárása, mint az északi országok havas, jeges téli útviszonyai. A turizmus szintén fontos erőforrásként támaszkodik az éghajlati, klimatikus adottságokra, a kellemes éghajlat a rekreációs időtöltések egyik követelménye, és az idegenforgalmi főszezonok gyakran az évszakokra jellemző időjárási viszonyok alapján alakulnak ki.

Bár a *tercier* és a *szekunder* szektor esetében is fontos tényező az éghajlat, a *mezőgazdasági termelés* az, ahol szerepe alapvetően meghatározó. A jellemző hőmérsékleti, napsugárzási és csapadékviszonyok befolyásolják, hogy az adott térségben milyen növények termeszthetők, és milyen hozamok érhetők el. Az éghajlati övezetekhez igazodó termelési zónák a mezőgazdaság éghajlati feltételekhez igazodó regionális specializálódását tükrözik. A modern termesztéstechnológiák és új, kedvezőbb genetikai adottságokkal rendelkező nemesített fajok termesztésbe állítása révén lehetséges a termőhelyi határok kiterjesztése, de a legkedvezőbb, leggazdaságosabb termelés ekkor is a növény klimatikus igényeinek legjobban megfelelő éghajlati zónákban folytatható (2.8. ábra).

Forrás: www.theodora.com/maps

2.8 ábra. A világ éghajlati övezetei

A csapadék mennyisége és időbeli eloszlása is fontos éghajlati tényező. A magasabb éves hőmérsékletek mellett az erősebb párolgás miatt több csapadékra van szüksége a mezőgazdaságnak, mint a hűvösebb éghajlatokon. A növénytermesztés számára a vegetációs időszak alatt lehulló csapadék időbeli eloszlása és mennyisége a legfontosabb. A nyári

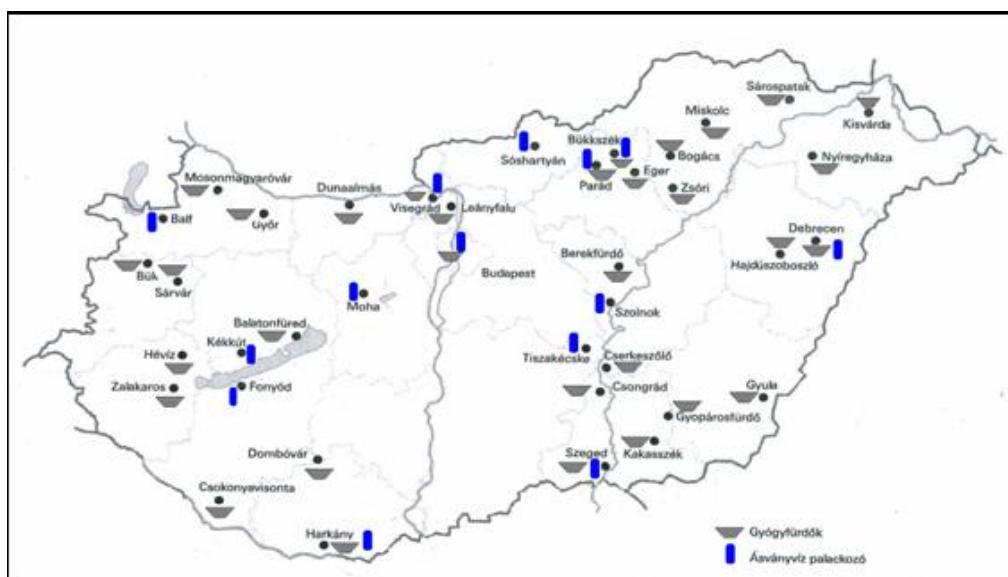
csapadékhiány, az aszály a mérsékelt égövi mezőgazdaság számára időnként súlyos termés kiesést okoz. A mediterrán térségben a kevés nyári csapadék jelent problémát. A föld szárazföldi területeinek mintegy negyede sivatagi vagy félsivatagi terület, ahol a vízhiány miatt szinte nem is lehet mezőgazdasági termelést folytatni (Süli-Zakar, 2002).

Vizek

A víz a természeti erőforrások között az egyik legszűkösebben rendelkezésre álló tényező. Az *iparban* nyersanyagként, vagy segédanyagként használják. Nyersanyagként fontos a minősége, kémiai összetétele is – így például a sörgyártásnál, üdítőital gyártásnál, a konzerviparban, élelmiszer feldolgozó iparban, vagy a vegyiparban. A felszíni vizek – tavak, folyók, tengerek – olcsóbb erőforrás-felhasználást tesznek lehetővé, mint a felszín alatti vizek (forrásvizek és talajvizek), ezért a nagy vízigényű iparágak általában a felszíni vizek közelében választanak telephelyet. A vizet ipari tevékenységre használó ágazatok gyakran erősen szennyezett állapotban juttatják vissza azt a természetbe, a környezet károsításának megelőzése miatt komoly szennyvíztisztítási költségekkel kell számolniuk. A csapadékvíz hasznosítása képes valamelyest csökkenteni a felszíni vagy felszín alatti vízkészletek elégtelenségét, de véletlenszerű, esetleges előfordulása miatt csak tározók létesítésével használható ki.

A *tercier szektoron* belül a turizmus számára lehet kiemelt erőforrás a víz. A természetes álló vagy folyóvizek, vagy tengerpartok a rekreációs turizmus legfontosabb vonzerejét jelentik. A termálvizek, gyógyvizek emellett az egészségi állapot megőrzésére szakosodott gazdasági tevékenységek számára alapvető telepítési tényezők.

Hazánk vízkészletei között idegenforgalmi szempontból elsősorban a Balaton, valamint a Velencei-tó, a Tisza-tó és a Fertő-tó jelent vonzerőt. Emellett igen jelentős termálvíz-készletekkel rendelkezünk, Magyarország a 35 fok feletti hőmérsékletű gyógyforrások vonatkozásában Európában a leggazdagabb ország (2.9 ábra). A termálvíz és gyógyvízkincs idegenforgalmi hasznosítása azonban jelenleg még messze elmarad a lehetséges mértéktől (Perczel, 2003).

Forrás: Perczel, 2003 alapján saját szerkesztés

2.9 ábra: Termál- és gyógyvizek Magyarországon

A *mezőgazdaság* számára a vízhez való hozzájutás alapvető termelési feltétel. Ha az éghajlati, időjárási viszonyok miatt a csapadékvíz nem elegendő a növénytermesztés vízigényének kielégítésére, az öntözővízhez való hozzájutás lehetősége döntheti el a termelés irányát. A monszun és mediterrán vidékeken a csapadék időszakossága miatt van szükség öntözésre. A sivatagi, de kőolajban gazdag régiókban az olajkutat szomszédságában fúrt artézi kutakkal teremtik elő a szükséges öntözővizet, és ezzel a mezőgazdasági termelés lehetőségét oázisokban. A nem megfelelő vízelvezetés a termőterületek elmocsarasodásához vezethet, a magas hőmérsékletű vidékeken az erőteljes párolgás szikesedést okoz, így a vízgazdálkodással kapcsolatos problémák a termőföld elvesztését is előidézhetik. A fejlődő országokban – az öntözésre leginkább ráutalt területek nagy részén – az öntöző rendszerek kialakítása magas költségvonzatuk miatt csak állami támogatással képzelhető el (Abonyiné, 2002; Süli-Zakar, 2002).

A felszín, domborzat tagoltsága

A felszín tagoltsága, a domborzat jellege, a lejtők meredeksége és kitettsége, a tengerszint feletti magasság valamennyi ágazat működésére hatással van, bár különböző mértékben. A közlekedés, kommunikáció feltételeit jelentős mértékben befolyásolja a domborzat, és ilyen értelemben minden ágazatot érint a kereskedelmi kapcsolatokkal együttjáró szállítási költségek révén. Sík vidékeken, stabil talajszerkezet mellett kedvezőek a közút és vasúthálózat kiépítésének költségei, a közlekedési hálózat fejlesztése előtt nem állnak természeti akadályok. Folyók, völgyek, vagy hegyvidékek által szabdaltságot felvett felszín esetén a természetes akadályok leküzdése jelentős költségnövekedéssel jár, és gyakran csak kerülő utak, szélsőséges esetben hegyeket átfúró alagutak építésével valósítható meg. A közlekedésen kívül az egyes ágazatoknak további igényei, elvárásai vannak a telephelyük domborzati viszonyaival szemben.

Az *ipar* számára a sík vidékek, kedvező közlekedési adottságok, a vasút illetve közút közelsége jelenthet vonzó tényezőt, bár bizonyos csúcstechnológiai ágazatok esetén a nagy forgalmú közlekedési hálózatokhoz való túlzott közelség a zajszint és a rezgésszám emelkedése miatt kedvezőtlen lehet. A felszín másik jellegzetes tényezője a talajszerkezet, az altalaj minősége, valamint a talajvízszint, amelyek az ipari létesítmények építésének költségeit, valamint biztonságos üzemeltetését befolyásolják.

A *mezőgazdaság* szintén általában a síkvidékeket preferálja, a talajművelés számára a 15 fokosnál meredekebb lejtő általában már kezelhetetlen megmunkálási feladatot jelent. A meredek lejtőkön való földművelés eróziós folyamatokkal is járhat, amelyek elkerülésére teraszos művelési formát alakítanak ki. Bizonyos művelési formáknál – például a szőlőművelésnél, legeltető állattartásnál - az erősebb lejtők is kedvezően hasznosíthatók, a szőlő esetében a délre néző lejtők a nagyobb napsugárzás miatt kifejezetten kedvezőek lehetnek, például a Felső-Rajna vidéken ennek köszönhetőek a szőlőművelés kedvező adottságai. A domborzat másik jellemző mutatója a tengerszint feletti magasság. Általában a magasság növekedésével a hőmérséklet csökkenése jelent korlátozást a mezőgazdasági termelésre. Közép-Ázsiában 4.600 m tengerszint feletti magasságon még megterem az árpa, Lhasza (Tibet) környékén 3.600 m magasságon búzát és zöldséget termesztnek, Dél-Amerikában 4.300 m-en folyik burgonyatermesztés, de ezeken a magasságokon már ritka a jó termés hozam (Süli-Zakar, 2002).

A *tercier szektorral* kapcsolatban már említettük a közlekedési hálózatok domborzattól való függését, ami a kereskedelmi áruszállítás költségeinek fontos tényezője. A

domborzat befolyásolja a távközlési hálózatok kiépítésének feltételeit, a domborzat ugyanis adótoronyok hatótávolságát, a hullámok terjedésének vagy visszaverődésének feltételeit is meghatározza, az erősen tagolt felszín esetében a hegyek által árnyékolt völgyek kiszolgáltatásának költségeit növelve. Speciális jelentőséget tulajdonít az idegenforgalomnak a földfelszín, domborzat és tájképi értékek jellegének. Az idegenforgalom számára a táj jellege alapvető erőforrása lehet, akár rekreációs, egészségügyi vonzerővel, akár sportcélú hasznosítási lehetőséggel rendelkezik (hegyvidékek síelési adottságokkal, folyó- vagy állóvizek vízi sportlehetőséggel, túrázásra, természetjárásra alkalmas tájak).

Magyarország az idegenforgalom szempontjából alapvetően egyszezonú, a nyári vendégforgalomra alkalmas ország. Téli sportokra alkalmas hegyvidékekkel nem rendelkezünk, az ország területének alig 1%-a fekszik 500 m magasság felett. Tájaink inkább a kiránduló, természetjáró, valamint az üdülő forgalomban játszhatnak szerepet. Hegyvidégeink az üdülő forgalomban még nagyrészt kihasználatlanok, bár a Mátra, Bükk, Mecsek és Dunazug hegységek idegenforgalmi szempontból is jelentősek. Egyes hegyvidéki üdülőhelyek klimatikus gyógyhelyként is alkalmasak vendégfogadásra. Idegenforgalmi szempontból a nagyobb vízfelületek, és köztük is elsősorban a Balaton a nemzetközi turizmusban is legértékesebb idegenforgalmi térségünk. Potenciálisan jelentős idegenforgalmi térséggé válhat a Velencei-tó, a Fertő-tó és a Tisza-tó térsége. A folyóvizek – és különösen a Tisza – egyre inkább felértékelődnek, bár jelenleg még elsősorban a városkörnyéki szakaszaik vonzóak a turisták számára (Perczel, 2003).

Termőföld

Termőföldön a mezőgazdasági földterületet értjük. Ennek mennyisége és minősége behatárolja a gazdálkodás lehetőségeit. A mezőgazdasági tevékenység alapfeltétele a megfelelő mennyiségű és minőségű termőföld, ennek hiányában nem folytatható sem növénytermelés, sem állattartás (a tápoldatos, termőföld nélküli művelés, bár a jövőben komoly termelési potenciál növeléshez vezethet, ma még nem reális alternatívája a termőföldre alapozott mezőgazdaságnak). A mezőgazdaság által ténylegesen hasznosított földterület a mindenkorai társadalmi-gazdasági fejlettségi szinttől függ. A termőföld, mint természeti erőforrás az alábbi fő gazdasági tulajdonságokkal jellemezhető (Lengyel-Rechnitzer, 2004):

- Kínálata hosszú távon rugalmatlan, keresletnövekedésre nem bővíthető a kínálata, gazdasági tevékenység révén nem növelhető a mennyisége.
- Helyhez kötött, nem mobilizálható
- Térbeli pozíciója a környezet függvénye, és mint ilyen, erősen ki van téve az externális hatásoknak
- Vagyonmegőrző jellegű, nem amortizálódik, megfelelő bánásmód mellett értékét tartósan megőrzi
- Lassú tőkeforgás jellemzi, a mezőgazdasági termények előállításakor általában szakaszosan képződik az árbevétel, szezonális jellegű.
- Nagy kockázattal jár a mezőgazdasági hasznosítása, főként az időjárás változékonysága miatt
- A tulajdonos és a használó gyakran elválhat egymástól
- Alternatív használata korlátozott: mezőgazdasági terület nehezen alakítható át ipari termelésre, és ipari telephelyből sem lehet általában mezőgazdasági hasznosítású területet létesíteni

Egy régió, ország, kontinens teljes földterületének általában csak egy bizonyos részét hasznosítják mezőgazdasági művelésre. Az urbanizáció, az épített környezet, az úthálózat jelentős részét foglalhatja el a mezőgazdasági művelésre egyébként alkalmas területnek is. A földterület eltartó képessége függ annak mennyisége mellett a minőségétől is. A trópusi területeken gyakori probléma a silány talajminőség, a magas hőmérséklet miatt gyenge a humuszképződés, ami az intenzív gazdálkodás lehetőségeit csökkenti. A mérsékelt éghővre a vastagabb humuszrétegű talajok jellemzőek, a talaj az erózióknak kevésbé van kitéve. Ugyanakkor a népesség is sűrűbb, mint a trópusi területeken, így az egy főre jutó földellátottság kisebb. Komoly problémát jelent, ha nagy népességet kell eltartani silány minőségű termőtalajokon. Egyiptomban például az ország területének mindössze 3 %-a alkalmas mezőgazdasági művelésre, a többi terület gyakorlatilag sivatag. Délkelet-Ázsiában az óriási népességet kell viszonylag kis termőterületnek eltartania, amire az igen intenzív földműveléssel, és árasztásos rizstermesztéssel próbálnak megoldást találni. A termőtalajok folyamatos művelés mellett idővel veszítenek termőképességükből, amire a tradicionális megoldás az ugaroltatás, a föld pihentetése. Az intenzívebb gazdálkodást folytató gazdaságokban inkább műtrágyázással, mesterséges talajerő-utánpótlással próbálják a termőképességet javítani. A nagy földterületekkel rendelkező, ritka népességű országokban (Argentína, Ausztrália, USA) az extenzív művelés gazdaságilag is előnyösebb lehet, nagyobb területeken kevesebb műtrágyával és kisebb hozamokkal is el lehet érni a szükséges termésmennyiséget (Süli-Zakar, 2002).

A természetes növényzet jelentős hatást gyakorol a talajképződésre. Az erdők alatt kialakult erdőtalaj kevesebb, és gyengébb minőségű humuszt termel, mert a fák hulladéka, az avar nitrogénben és hasznos ásványi anyagokban szegény. A füves növényzet évente elhaló gyökerei a talajban maradnak és jó minőségű humuszt termelnek. Ennek megfelelően a természetes növénytakarótól függően változik a szerves anyagok felhalmozódása, és így a talajok minősége, termőképessége is. Hazánkban a termőföld a legnagyobb értékű megújuló illetve megújítható természeti erőforrás. Magyarország összes területe 9,3 millió hektár, a termőterület az ezredfordulón mintegy 7,7 millió hektár, amelyből 5,8 ha a hasznosított mezőgazdasági földterület (Perczel, 2003). Mindez világviszonylatban és Európai viszonylatban is kedvező földellátottságra utal, az egy főre jutó termőföld hazánkban 0,6 ha, viszonylag kedvező talajadottságok mellett (2.1. táblázat). Területünk közel kétharmada tehát mezőgazdasági terület, amely mellett saját szükségleteinket jelentősen meghaladó élelmiszertermék előállítására vagyunk képesek.

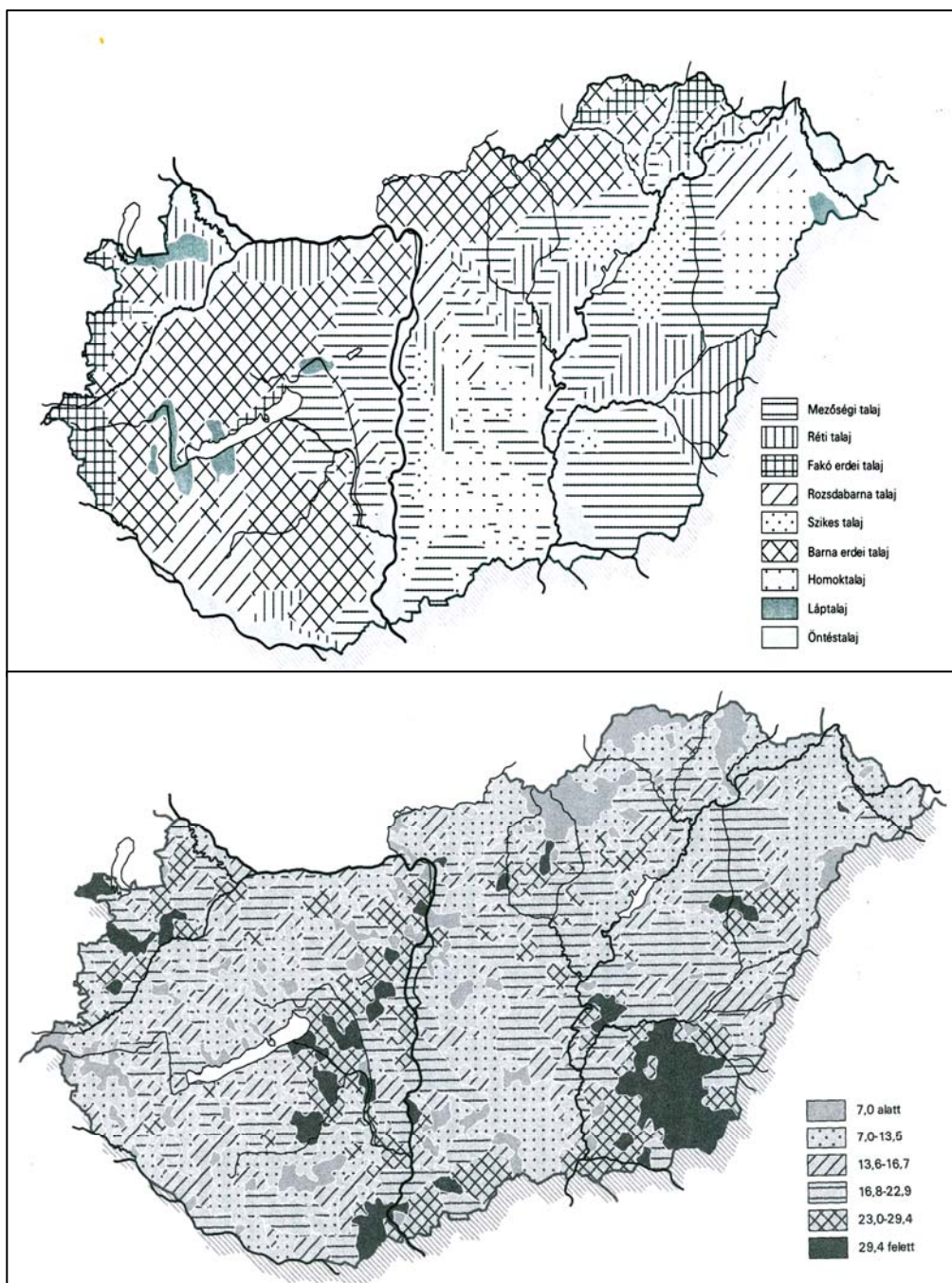
2.1. táblázat: Földellátottság Európában

Ország	Egy főre jutó termőterület (ha)	Ország	Egy főre jutó termőterület (ha)
Japán	0,04	Törökország	0,63
Hollandia	0,18	Dánia	0,64
Németország	0,21	Bulgária	0,67
Olaszország	0,28	Spanyolország	0,78
Ausztria	0,36	USA	1,54
Franciaország	0,51	Svédország	4,00
Lengyelország	0,60	Ausztrália	24,06
Magyarország	0,60		

Forrás: Perczel (2003) és OECD (2005) adatai alapján saját szerkesztés

Termőtalajaink minősége, természetes termőképessége változó, területünk kétharmadát erdő- és mezőszéki talajok borítják. A középhegységi és dombvidéki területeket

főként savanyú kémhatárú, alacsony humusztartalmú barna erdőtalaj fedi. A mezőségi talajok a lösztakaróval borított térszíneken alakultak ki, kedvező fizikai szerkezet és vastag humusztartalom jellemzi őket. Elsősorban a Hajdúságban, a Békés-Csanádi- és a Bácskai-löszháton, valamint a Mezőföldön jellemzőek. A Duna-Tisza- közén a meszes homok, a Nyírségben és Belső-Somogyban a savanyú homoktalajok a jellemzőek. Vizenyős területeinket a réti talajok, állóvizeink mentén a láptalajok, a Tisza mentén, a Tiszántúlon és a Duna-Tisza közén szikes talajok is előfordulnak (2.10. ábra).

Forrás: Perczel, 2003

2.10. ábra: Magyarország talajtípusai és aranykorona értékei

A föld termőképességének értékelésére hazánkban az aranykorona érték a megszokott mutató. Az aranykorona (*ak*) érték nemcsak a talaj, hanem az éghajlati adottságok szerepét is

figyelembe vette. Hazánkban 0-tól 30-ig terjedő skálán osztályozták a termőhelyeket. Szakemberek véleménye szerint gazdaságos mezőgazdasági művelést folytatni 15 *ak*-érték alatti földterületen nem lehetséges. Hazánkban sajnos viszonylag magas a kifejezetten gyenge termőképességű talajok aránya a kifejezetten jó termőképességű talajokhoz viszonyítva (Perczel, 2003).

2.2.2. A fosszilis energiahordozók szükségessége és regionális sajátosságai

A fosszilis energiahordozók – a kőolaj és a földgáz, – a nem megújuló, készlet típusú természeti erőforrások jellegzetes példái. Az utóbbi évtizedek rohamosan növekvő felhasználása következtében a rendelkezésre álló kitermelhető készletek a jelenleg fogyasztási ütemmel számolva mindössze néhány évtizedre elegendőek. A közelmúlt többszöri jelentős mértékű áringadozásai, és erőteljes áremelkedése is aláhúzza, hogy a természeti erőforrások piac általi értékelése nem mindig tükrözi azok valódi értékét.

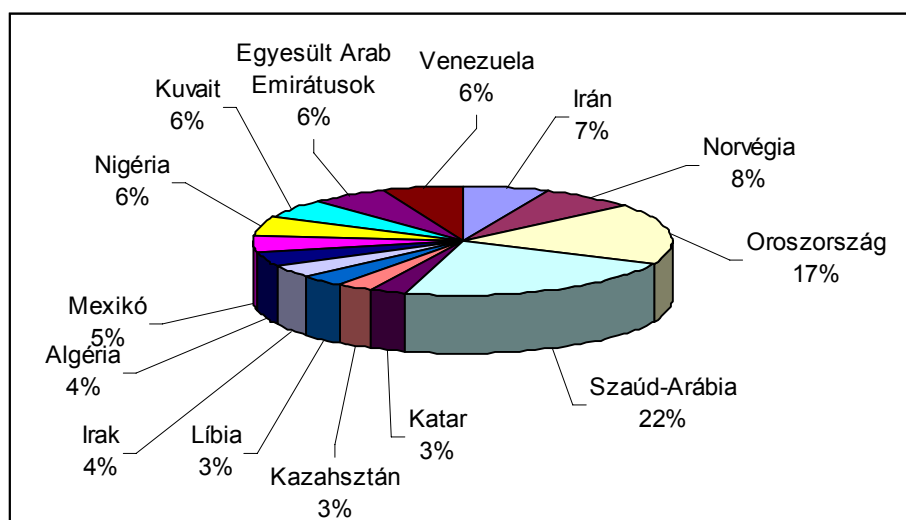
A kőolaj termelése és a fogyasztása földrajzilag jól elkülönült. A termelési oldal két csoportra oszlik. Az egyik az OPEC (Kőolajexportáló Országok Szervezete) 11 tagországa, a másik csoport az OPEC-en kívüli jelentősebb olajtermelő országok: Mexikó, az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Norvégia, Nagy-Britannia, Oroszország, Malajzia, Brazília, Kína, Omán, Szíria, Jemen, Egyiptom, Angola. A Közel-Keleten található ma a világ ismert olajkészletének kétharmada. Az észak-amerikai és az északi-tengeri olajmezőkön csökken a termelés, a mai még bő mezők felett viszont sokszor politikailag instabil, vagy a Nyugattal ellenséges rezsimek gyakorolják a hatalmat. Az olajtársaságok ezért kutatnak sokszor mostoha körülmények között is új lelőhelyek után, amelyekből noha drágán, de olajat lehet kitermelni (például olajhomokból Kanadában).

2.2. táblázat: A világ nagyobb nyersolaj-készletei és vezető nyersolaj termelői

Kőolajkészletek	2003	Nyersolaj termelés	2001	2002	2003
Ország	(milliárd tonna)	Ország	(millió tonna)		
Kína	2,5	Brazília	68	77	79
India	0,7	Kanada	109	120	127
Irán	12,3	Kína	165	169	169
Irak	15,2	Irán	183	167	190
Kuvait	13,3	Irak	128	105	68
Mexikó	1,8	Kuvait	102	92	110
Oroszország	8,2	Mexikó	167	169	179
Szaúd-Arábia	36,0	Nigéria	100	89	107
Egyesült Arab Emírátsok	13,0	Norvégia	163	158	154
USA	3,8	Oroszország	348	380	421
Venezuela	11,2	Szaúd-Arábia	434	417	475
Egyéb országok	24,7	Egyesült Királyság	109	108	99
		USA	289	286	286
		Venezuela	160	159	150
		Egyéb országok	942	945	982
Világ összesen	142,7	Világ összesen	3467	3441	3596

Forrás: World Mineral Production. 1999-2003.

A 2.2. táblázatban látható a világ fő kőolajtermelő országainak nyersolaj-készlete, valamint éves termelése a 2001-2003 időszakban. A 2.11. ábrán a vezető – napi 1 millió hordó mennyiségnél többet exportáló - kőolajexportőrök exportjának megoszlását mutatjuk be (1 tonna = 7,3 hordó).

Forrás www.eia.doc.gov , 2006

2.11. ábra: A világ vezető kőolajtermelő országai exportrészesedése, 2006

A Föld lakossága a kezdetektől eddig mintegy 875 milliárd hordónyi kőolajat fogyasztott el. Az Egyesült Államok Geológiai Felügyelete (USGS) a feltárt olajkészletek mennyiségét körülbelül 1700 milliárd hordóra becsüli. Az „ismeretlen” olaj mennyisége, amelynek létezését csak különböző geológiai jelekből lehet valószínűsíteni, de próbafúrások még nem igazolták (Szibériában, a Kaszpi-tenger vidékén, Nyugat-Afrikában), 1500 milliárd hordóra tehető, így összesen 3200 milliárd hordónyi olajkészletekre számítunk. A világ fogyasztásának a jelenlegi évi 2%-os növekedését feltételezve 70 év alatt kifogyunk a fent említett kőolajmennyiségből. Ha csak a bizonyított mezőket vesszük figyelembe, akkor kevesebb, mint negyven év áll rendelkezésünkre. Sajnos a megadott adatok csak becslések, mert egyes országok politikai vagy gazdasági okokból eltúlozzák olajkészleteik nagyságát. Pesszimista becslések szerint a tényleges olajkészlet valójában nem több, mint 800 milliárd hordó. Ráadásul ezek nagy része a sarkvidéken vagy a tenger alatt található, kibányászásuk költséges és nehéz feladat. Az utóbbi évtizedekben jelentősen javultak a bányászati technológiák. Harminc évvel ezelőtt egy olajmező készleteinek 30%-át tudták felszínre hozni, azóta a kiaknázhatóság 80%-ra nőtt. Ez lehetővé tette a régi, eddig kimerültnek hitt lelőhelyek további kitermelését. Az USGS szerint az új technikák 700 milliárd hordóval növelték a meglévő készleteket. Szaúd-Arábiában, ahol még mindig a régi technológiákat alkalmazzák, ezek komoly készletnövekedést hoznának. A kutatások nagy olajmezőket sejtenek még az Északi-sarkon, a Mexikói-öbölben, Afrika és Brazília partjainál (Róbel, 2005).

A természeti tényezők értékelésének egyik komponense a kitermelési költségek alakulása. Ez a kőolaj esetében a különböző lelőhelyek közt eltérő. A kőolajkitermelés költsége az arab országokban a legalacsonyabb, az 1980-as években mindössze 0,4-3,0 USD/hordó volt, és ma sem több 5-6 USD/hordónál. Az USA-ban a szárazföldi kitermelés 10,0 USD, a tengeri kitermelés pedig 15,0 USD hordónkénti költséget jelent. A kitermelési feltételek rosszabbodása miatt a kitermelés átlagos költségszintjének emelkedését 10 évente hordónként 5 USD-re becsülik. Az arab kőolaj így az alacsony kitermelési költségek, valamint az egy olajkútra jutó kedvező hozamok miatt különbözeti bányajáradékra tesz szert. Egy kút átlagos hozama az Öböl- országokban 100-200 ezer tonna, Szaúd-Arábiában 600 ezer tonna, míg Venezuelában csak 7 ezer tonna, Magyarországon 1,8 ezer tonna, az Egyesült Államokban pedig csupán 0,8 ezer tonna.

2.3. táblázat: Átlagos kitermelési költségek hordónként, 2003

Lelőhely	USD/hordó
Szibéria	12
Északi tenger	18-20
Perzsa öböl, Arab-félsziget	5-6
Indonézia, Irán, Nigéria	6-8
USA	10-15

Forrás: Losoncz, 2004

A kőolajtermelők regionális sajátosságai

Az OPEC – amely ma a világpiacon értékesített mennyiségnek mintegy felét adja – rendkívül heterogén csoportot alkot, érdekeik különbözőek, emiatt a kartell monopolisztikus piaci pozíciójának fenntartása érdekében sem képesek együttműködni. A jelenlegi tizenegy tagországot a következőképpen lehet csoportosítani.

- Kuvait, Egyesült Arab Emírátsok, Katar, Kuvait, Szaúd-Arábia: kis népsűrűségű, óriási kőolajkészletekkel rendelkező országok. Ez a négy ország az OPEC exportjának 53-56%-át adja, Szaúd-Arábia a legnagyobb kőolajexportőr.
- Irak, Líbia, Algéria az előző csoportnál lényegesen nagyobb népsűrűséggel rendelkeznek, az egy főre jutó kőolaj-bevételeik lényegesen elmaradnak az előző csoporttól. A termelés növelése révén a kőolajbevételek növelésében érdekeltek.
- Irán az OPEC harmadik legnépesebb állama. Stratégiai célja, hogy az OPEC-en belül a forradalom előtti 18-20%-os kvótáját visszaszerezze, emiatt viszont egyértelműen a saját termelésének bővítése a fő célja.
- Indonézia és Venezuela gazdasági szerkezetüket tekintve az OPEC talán legfejlettebb, bár szegény tagállamai. A feldolgozó ipar részesedése mindkét országban a meghaladja a GDP 20%-át. Venezuelában a feldolgozó ipar importhelyettesítő, míg Indonéziában meglehetősen diverzifikált és exportorientált. Indonéziában alacsonyabb a kőolaj részesedése az exportból - kb. 48-50%. A kőolaj mellett még más nyersanyagokat, és feldolgozó ipari termékeket exportál. A kőolaj árának emelésével kiváltott költséginfláció az importba begyűrűző hatásokon keresztül, a legszegényebb Nigéria mellett leginkább ezt a csoportot érinti.
- Nigéria az OPEC második legnépesebb, és Afrika legnépesebb állama gyorsan növekvő népességgel. Az egy főre jutó GDP alapján a világ legszegényebb 25 államának egyike. Gazdaságában élesen elkülönül az exportorientált olajipar és az összehasonlíthatatlanul alacsonyabb termelékenységgű belföldi gazdaság. Az olajjövedelmek monopolizáltsága miatt az ország gazdaságát és társadalmát az olajárak változása nem érinti. Az olajjövedelmek csak egy vékony réteg életszínvonalát növelik, illetve az állam elsősorban fegyverekre költi. Érdekelte lenne az olajárak emelésében, de egyértelműen rövid távú szempontok alapján. Termelésének visszafogására - szegénységére hivatkozva - nem hajlandó.

Az OPEC-en kívüli fő olajexportőrök az alábbiak:

- A jelenleg legrágábbban kitermelhetők az alaszakai, texasi és északi-tengeri olajmezők. Ugyanakkor ez a három terület a leggyorsabban kiaknázott, a kimerülés legkisebb várható időtartamával - Norvégia 7 év, Nagy-Britannia 12 év, Egyesült Államok 12 év - rendelkező mezők közé tartozik. Norvégia gazdasága ma már a kőolajbányászatot alapul. Nagy-Britannia külkereskedelmi

többletet az kőolajexport biztosítja. Az Egyesült Államok pedig stratégiai okokból akarja az ellátást kb. 50%-ban hazai forrásból biztosítani. Egyik ország sincs abban a helyzetben, hogy a saját kőolajbányászatáról lemondhatna. A többi termelő ország képes különbözeti járadék részleges realizálására az alacsonyabb kőolajárak mellett, bár az alacsony kőolajár az ő érdekeiket is sérti.

- Az egyik legnagyobb energia exportőr Oroszország, a nagy orosz energiaiimport miatt a legtöbb európai ország külkereskedelme deficitet Moszkvával szemben. Az orosz olaj egyik alternatívája lehet az egykori szovjet Közép-Ázsia, a Kaszpi-tenger térsége, Azerbajdzsán és Kazahsztán, bár nagy gond, hogy ez a terület egyre inkább török és iráni befolyás alá kerül.

A fő kőolajimportőrök regionális sajátosságai

A fejlett és a fejlődő világban is bővül a kereslet az olaj iránt. Jelenleg a világ naponta 84 millió hordó olajat fogyaszt, az utóbbi években a kereslet évente 2% körül bővült. A növekedés fő tényezője a közlekedés, ami az összkereslet 57%-át adja. Az ipar (például a hőerőművek) 20%-át, más ágazatok, a mezőgazdaság, a szolgáltatások 17%-át, az olajat nyersanyagként használó ágazatok 6%-át teszik ki az összkeresletnek. Az összes energiahordozónak, amit elhasználunk, még mindig 43%-a kőolajalapú termék.

Az International Energy Agency felmérése szerint 2030-ig a világ kereslete 60%-kal nőhet. pesszimistább előrejelzések szerint viszont az olaj iránti kereslet 2020-ig akár megduplázódhat, és napi 140 millió hordóra is emelkedhet. A legdinamikusabban fejlődő piac az utóbbi tíz évben a délkelet-ázsiai volt, de gyorsan fejlődött még a kelet-európai és a volt Szovjetunió utódállamainak piaca is. Kína és India piacra lépésével a nagyfogyasztók száma megnőtt, így a termelő országoknak tovább javultak alkupozíciói. A kínai vevők és a közel-keleti eladók közötti kapcsolatok javulnak. Kínában évente 20%-kal nő az eladott autók száma, 2030-ra már több lesz belőlük itt, mint az Egyesült Államokban. Az ország üzemanyag-fogyasztása több, mint évi 5%-kal bővül. India piaca visszafogottabban fejlődik, a szegénység és a városok túlnépesedése gátat vet a közlekedés fejlődésének, de így is évente 4,4%-kal növeli üzemanyag fogyasztását. Japán és Dél-Korea piaca – a korábbi felívelő időszakok után – ma lassabb ütemben fejlődik, mint Kínáé és Indiáé, a növekedés 0,6% és 1,3%.

Az Egyesült Államok évente 1,5%-kal, Nyugat Európa 0,5%-kal növeli olajfogyasztását. Közép- és Kelet-Európában az olajfogyasztás több mint 3%-kal nő, „köszönhetően” az egyre nagyobb számban eladott személyautóknak, és az egyre fontosabb közúti áruszállításnak. A Közel-Kelet országai a világpiacon nem számítanak jelentős fogyasztóknak, a kis lakosságú államok jóval több olajat termelnek, mint fogyasztanak. A jövőben azonban a lakosság gyors növekedése miatt a térségben a kereslet élnékülni fog. A régió annak ellenére, hogy sok kőolajat exportál, behozatalra szorul feldolgozott olajtermékekből. Latin-Amerikában, az alacsony gazdasági növekedés miatt, az olajfogyasztás alig bővül Afrikában a lakosság gyors növekedése élnékíthetné, de a fizetőképesség problémái korlátozzák a keresletet.

A fogyasztók és a termelők viselkedése a világ olajgazdaságában elég sajátos. Ha teljesen a szabadpiac törvényei szerint működne az olajipar, akkor először a legkönnyebben kibányászható olajat termelnék ki, és csak később kezdenék a drágábban működtethető lelőhelyek kiaknázását. A fogyasztók így az árak révén érzékelhetnék a világ készleteinek alakulását, és ha ez túl magas szintre nő, akkor takarékoskodnának. A gyakorlatban azonban a könnyen kibányászható olaj zöme az OPEC kezében van, és a szervezet szabályozza a

tagállamok termelését, kvótákat állít fel. Ezért a nemzetközi olajtársaságok rá vannak kényszerítve, hogy a drágábban kiaknázható területeken még az olcsó olajmezők kiapadása előtt elkezdjenek termelni. Az innen kitermelt olajat, hogy megtérüljön a befektetés, drágábban adják el, így viszont az OPEC-tagállamok is magasabb áron adják el saját termékeiket. Ez az oka annak, hogy a világpiaci olajár körülbelül a duplája annak, mint amennyi szabadpiacon lehetne. Ráadásul a világ készleteit, sőt a nemzeti tartalékképzés mennyiségét is nehezebb meghatározni (Róbel, 2005).

A kőolaj árának hatásai a világgazdasági régiókra

Az olajárak alakulása alapvetően a nemzetközi piacokon dől el. A legnagyobb termelők a kitermelt mennyiség túlnyomó részét exportálják, a nagy fogyasztók viszont fogyasztásuk túlnyomó részét a világpiacról szerzik be, így számukra a világpiaci ár a meghatározó. Észak-Amerika és a Szovjetunió termelését leszámítva, akik fogyasztásuk jelentős részét hazai forrásból fedezik, a világ termelésének és fogyasztásának 80%-a nemzetközi piacokon keresztül értékesítik.

A magas olajárnak vannak kedvező és kedvezőtlen hatásai egyaránt. A 60 dollár körüli hordónkénti olajár nélkül várhatóan nem lehetne megfékezni az amerikai és kínai fogyasztás bővülését. A fejlődő országokat – kevésbé fejlett, és emiatt energiaigényesebb technológiájuk miatt – különösen súlyosan érinti a magas kőolajár. A 60 dolláros olajár másik kellemetlen következménye, hogy az olajárak emelkedése a helyettesítőként is felhasználható földgáz keresletét is megnöveli. Ez tekintettel a földgáz piacon meglévő a kitermelés és fogyasztás eltérő növekedési üteméből és a szállító kapacitások korlátozottságából adódó feszültségekre, a földgáz árát is megnöveli.

Az elmúlt évtizedekben a világszerte intenzív kutatási tevékenység ellenére, nem találtak olyan elfogadható alternatív energiaforrást, amely gyorsan felválthatná az olajat. Vannak újratermelhető/újratermelő energiahordozók, mint a biodízel, az alkohol, a hidrogén, a víz, a gáz, de ezek vagy jóval drágábbak, mint az olaj, vagy a felhasználás és a termelés infrastruktúrája nem alakult még ki, s kialakításának költségei meglehetősen borsosak. Ráadásul az olaj nemcsak üzemanyag, hanem kiváló nyersanyag is, a vegyipar – például sok műanyagnak – egyik legfontosabb alapanyaga. Így sokan csak a gazdasági növekedés visszafogásában látják az átállás lehetőségét, viszont a demokratikus országokban még nincsen olyan számottevő politikai erő, amely egy ilyen megszorítást, valamennyi szociális következményével, felvállalna.

Gazdaságpolitikusok reményei szerint a növekvő üzemanyagárak energiatakarékosságra ösztökélik a lakosságot. Ugyanakkor minden tapasztalat szerint a nyersolajkereslet rugalmatlanul reagál az ár változásaira. Rövid távon a gazdaság nem képes visszafogni a fogyasztást egy olyan gyors és drámai áremelkedéssel sem, mint a mostani.

2.2.3. A mezőgazdasági termelés térbeli elhelyezkedésének mintái

A mezőgazdasági termelés természeti feltételei közt az elsődleges a termőföld minősége (tápanyagokban való gazdagsága vagy szegénysége, a talajszerkezet) a víz (a természetes csapadék illetve a talajvíz), a napfény és hőmérsékletviszonyok. Ezek ismeretében az adott régió mezőgazdasági művelésre alkalmas területének nagysága meghatározható, illetve vizsgálható, hogy a terület eltartó képessége arányban áll-e az eltartandó népesség nagyságával, figyelembe véve az agrotechnikai lehetőségek termésnövelő

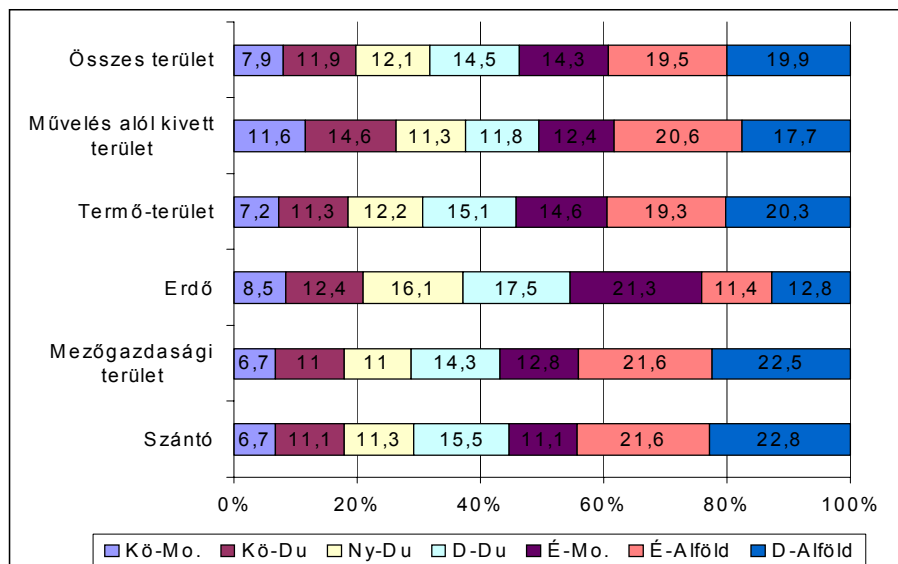
hatásait. Földünkön a szárazföldek területe 13 Mrd hektár, ebből 3,1 Mrd legelő, 4 Mrd hektár erdő, 1,5 Mrd (12%) mezőgazdasági művelés alá vont terület, 4,4 Mrd hektár pedig sivatag, sziklás vagy beépített terület. Ez azt jelenti, hogy napjainkban Földünk népességére személyenként 0,3 hektár termőterület jut. Jól ismert azonban, hogy a termőterület eloszlása rendkívül egyenlőtlen, a mérsékelt égövben ennél jóval magasabb, a trópusi, egyenlítői övezetekben pedig alacsonyabb a termőföld mennyisége, míg a népességmegoszlás mutatói éppen fordítva alakulnak. A FAO vizsgálatai szerint a termelésbe vonható területek a jelenlegi szint duplájára emelhetők megfelelő technológiákkal javítva a kedvezőtlen természeti feltételeken, azonban ennek költségei olyan magasak, hogy éppen a legrászorultabb országok nem képesek ezekkel a lehetőségekkel élni. A mezőgazdasági termelés zonalitása az éghajlati övezetekhez igazodik.

Eltérő feltételekkel lehet mezőgazdasági tevékenységet folytatni a trópusi égöv területén az egyenlítői állandóan nedves zóna, a szavannák, a trópusi monszun, a sivatagok, trópusi sztyeppék, valamint a közepes szélességi öv száraz sztyepp földterületein, a szubtrópusi területek nedves illetve száraz szubtrópusi éghajlatú térségeiben, a mérsékelt övezet óceáni éghajlatú, hosszú, közép-és rövid nyarú kontinentális zónájában, valamint a hideg övi térség hosszú hideg télű, rövid nyarú vidékein. A magassági szintek szerint is jelentősen eltérnek a mezőgazdaság formái. Azonos szélességi körön különböző tengerszint feletti magasságokon több éghajlati öv termékei is sikerrel termesztethők (Burgerné, 1992.).

A kedvezőtlen természeti feltételek javításának számos esetben megvannak a technológiai lehetőségei, azonban ezek költségei gyakran épp ott hiúsítják meg alkalmazásukat, ahol arra a legnagyobb szükség lenne. Az elégtelen természetes csapadékot öntözéssel pótolni lehet, azonban csak költséges megoldásokkal. Ázsiában az árasztásos rizstermesztés, Egyiptomban a Nílus gátrendszere és víztározói, a Közel-Keleten csapadékvíz gyűjtésére tárolók, valamint artézi kutak fúrása révén próbálnak megoldást találni a nem megfelelő csapadékviszonyokra, de még a viszonylag magas jövedelmű országokban sem mindig sikerül megoldani a problémát (Ausztráliának például csak 2%-a öntözhető). A talaj termőképességének javítására megoldás lehet a műtrágyázás, a természetes trágya ugyanis nehezen szállítható. A műtrágya azonban csak megfelelő talaj és vízellátás mellett hasznosul. A fejlett országok több műtrágyát használnak, termelésüket az intenzifikálás, hozamnövelés jellemzi, a legnagyobb gabonaexportáló országok (Kanada, Ausztrália, Argentína) nagy termőterületeiket hasznosítva extenzív termesztéssel, kevés műtrágyázással kis hozamok mellett érik el nagy kibocsátási szintjüket. A mezőgazdasági művelés gépesítése főleg a fejlett világban terjedt el, a kedvezőtlen művelési feltételekkel máshol emberi és állati erővel küzdenek meg a termelők. A környezeti károk jelentős mértékben rontják a termesztési feltételeket, az erózió, sivatagosodás, a rosszul tervezett/épített öntöző rendszerek miatti elsavasodás, a túl sok kemikália használata, az erdők pusztulása (esőerdők és mérsékelt övi erdők), a fajok, fajták eltűnése és ezzel a genetikai források beszűkülése révén.

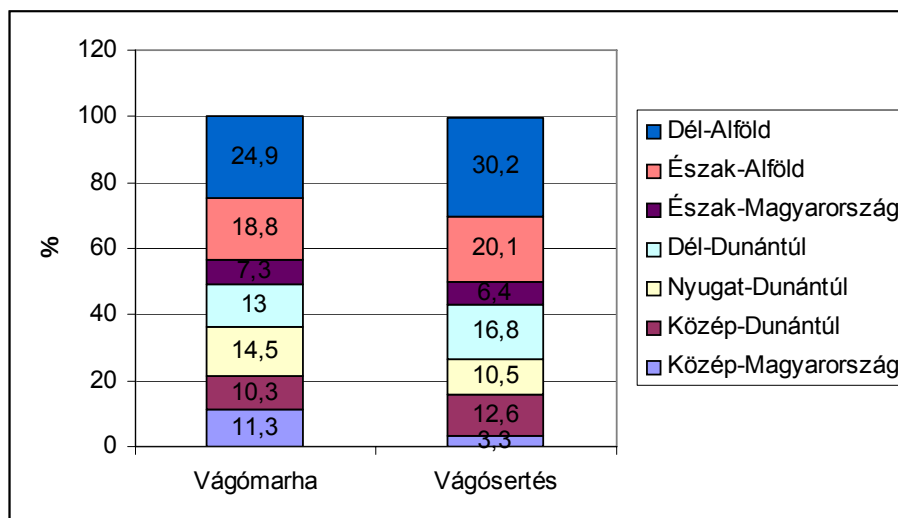
Magyarország mezőgazdasági adottságai, természetföldrajzi szempontból igen kedvezőek. A mezőgazdasági terület kissé meghaladja az ország teljes területének 60%-át, ami Európában a legmagasabb arány. A teljes termőterület az erdőterülettel együtt mintegy 80%-nak felel meg. Az ország felszínét a síkvidék és a medence jelleg határozza meg, bár ez nem egyhangú, a dombvidékek változatos lejtésű területein változatos művelési ágak és talajhasználati módok alakultak ki. A termelési tradíciók is nagy változatosságot mutatnak, a környezeti feltételekhez való alkalmazkodás hagyományainak megfelelően (Perczel, 2003). Magyarország területét agrártermelési és agrárszociológiai szempontok szerint is jól elkülöníthető regionális egységekre lehet osztani, ami általában nem esik egybe a

közigazgatási felosztást tükröző megyerendszerrel. A regionális statisztikák csak részben tükrözik ezeket a sajátosságokat. A szántóföldi művelés a művelt területekből a legnagyobb arányt az Alföldön, az erdőgazdálkodás Észak-Magyarországon és a Dél- valamint a Nyugat-Dunántúli régióban a legjellemzőbb. Az állattenyésztés adatai is az Alföld és a Dél-Dunántúl erőteljesebb agrárjelleget tükrözik (2.12. és 2.13. ábra).

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek 2003, KSH, 2004.

2.12. ábra: A földterület egionális megoszlása művelési ágak szerint Magyarországon (2003)

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek 2003, KSH, 2004.

2.13. ábra: Az állattartás regionális megoszlása Magyarországon (2003)

2.3. A területi fejlődést meghatározó gazdasági tényezők

A területi fejlődést meghatározó gazdasági tényezők számbavételekor a térségben rendelkezésre állótöke mennyiségét, formáit és mobilitását, valamint a tőke hasznosulását segítő gazdasági tényezőket, összefoglaló néven az infrastruktúra állapotát és fejlesztésnek

tendenciáit kell áttekintenünk. A jelen szakaszban először az infrastruktúra jellemzőit vizsgáljuk meg, ideértve a termelői (közlekedési, kommunikációs) kapcsolatok vizsgálatát, majd ezt követően a tökeellátottság, és különösen az interregionális tőkemozgások sajátosságai foglalkozunk.

2.3.1. Az infrastruktúra szerepe a regionális gazdaságban

Az infrastruktúra általános sajátosságai

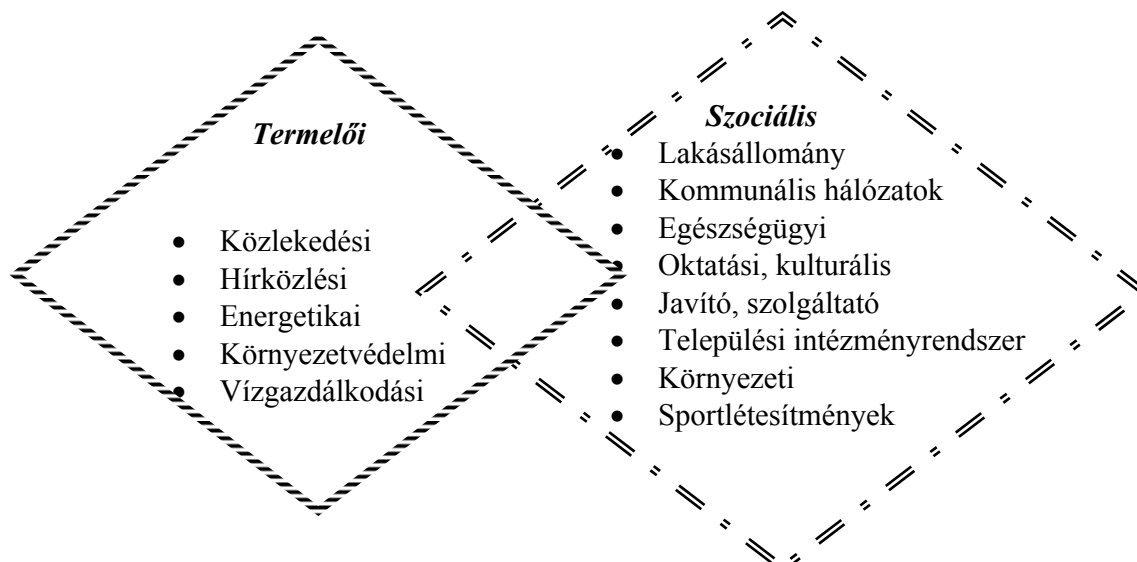
Az infrastruktúra napjainkban elismerten az egyik legfontosabb tényezőjévé vált a regionális fejlődésnek. Maga a fogalom rendkívül szerteágazó erőforrás rendszert ölel fel, a közlekedési hálózatok, a járműpark, a hír- és távközlés, energetikai ellátás, az üzleti szolgáltatások elérhetősége, de a lakókörnyezetet jellemző ellátó rendszerek – víz- és csatornarendszer, oktatási intézményrendszer, közszolgáltatások hozzáférhetősége, egészségügyi létesítmények, környezetvédelmi és sportlétesítmények – is a beletartoznak a fogalomba. Az infrastruktúra Abonyiné (2002) meghatározása szerint olyan eszközök, berendezések, létesítmények és intézmények rendszere, amelyek működése, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások az újratermeléshez nélkülözhetetlenek, és a lakosság szolgáltatási igényeit kielégítik.

Az infrastruktúrát két csoportra oszthatjuk: *termelői* (műszaki, technikai) infrastruktúra alatt a gazdálkodó szervezetek működésének hátterét jelentő műszaki-technikai feltételeket érthetjük, *szociális* (lakossági, települési, humán) infrastruktúra alatt pedig azon intézmények és vállalatok rendszerét, amely a lakosság számára biztosítja az élet- és kulturális feltételeket. A két alrendszer egymástól nem különíthető el teljesen, bizonyos elemei a termelést és a lakossági fogyasztást egyaránt szolgálják. A termelői infrastruktúra egyik legfontosabb eleme, a közlekedési infrastruktúra a termelés alapanyagainak és végtermékeinek szállítását végzi, azonban ugyanez a rendszer például a lakosság szabadidős programjainak, utazásainak a feltételét is jelenti, továbbá például a diákok oktatási intézményekbe való eljuttatását is szolgálja – ilyen módon a szociális infrastruktúrához is szorosan kapcsolódik (2.14. ábra).

Az infrastruktúra – és elsősorban a termelői infrastruktúra – egyes elemei, ágazatai térben lineárisan helyezkednek el, egymással összefüggő hálózatokat alkotnak, ezért szokás ezeket *vonalas* infrastruktúrának is nevezni. Ilyenek a közutak és a vasutak hálózata, a telefonvonal rendszer, az energetikai rendszer egy része. Ezek a hálózatok alapvetően csak regionálisan, a tér pontjai közti kapcsolatokként értelmezhetők. Az infrastruktúra más elemei – például a raktározási kapacitások, az oktatási intézmények, egészségügyi intézmények – önállóan működőképes elemekből állnak, pontszerűen, egyes települések szintjén is meghatározhatók.

Ennek megfelelően tehát az infrastruktúra egyes elemei a területi hierarchia eltérő szintjein működnek, a lokális, települési szinttől kezdve, regionális, országos, illetve nemzetközi szinteken fejtik ki hatásukat. Az infrastruktúra fejlettségének értékelésekor használhatunk abszolút mutatószámokat, amelyek az infrastruktúra egyes elemeinek naturális adatait adják meg – pl. az 1000 lakosra jutó telefonvonalak, az egy háziorvosra jutó népesség, 1 négyzetkilométerre eső autópályák hossza, - vagy ezek valamilyen kombinációjával készített komplex mutatószámokkal dolgozhatunk. A relatív értelmezés viszont azt mutatja meg, hogy a vizsgált infrastruktúra-komponens szempontjából az adott régió helyzete milyen az őt tartalmazó nagyobb területi egységhez (makrorégióhoz, országhoz, kontinenshez)

viszonyítva. Az infrastruktúra alapvető gazdasági telepítési tényező. Fejlett infrastruktúra vonzó az üzleti vállalkozások szempontjából, hiszen általa a hatékony működés feltételei rendelkezésre állnak, hiányában viszont nagy többletköltségekkel jár a gazdaság működéséhez szükséges alapvető feltételek megteremtése. Az infrastrukturális tényezők fontosságát jól illusztrálják az ipari parkok tapasztalatai, amelyek sikerének egyik magyarázata a kedvező infrastrukturális háttér biztosítása a vállalatok számára.

Forrás: Abonyiné, 2002.

2.14 ábra: A termelői és a szociális infrastruktúra rendszere

Az infrastruktúra fejlettsége jelentős területi differenciálódást mutathat egy országon belül is. Az infrastrukturális színvonal javítása nagy költségekkel járó időigényes folyamat, a fejlett tőkés országok beruházásaik 50-60%-át általában infrastrukturális fejlesztésekre fordítják (Tóth, 2002). Az infrastruktúra fejlődésével kapcsolatban néhány alapvető sajátosság említhető:

- Az infrastruktúra létrehozásában, működtetésében az egész társadalom érdekelt ;
- Az infrastruktúra fejlesztése, létesítése igen költséges;
- Az infrastruktúra egyes elemei, létesítményei hosszú időn keresztül szolgálják a gazdaságot, települést, ám erkölcsi, morális kopásuk, avulásuk nagyon gyors;
- Eltérő, sokféle tulajdonviszonyt takar, jelentős a köztulajdon aránya.

A térszerkezetben leginkább meghatározó szerepe a hálózati-vonalas infrastruktúrának van, ezen belül is a közlekedési-szállítási hálózatnak. A vasút, közút, vízi közlekedés a gazdasági tevékenységek alapvető feltétele, befolyásolja a természeti adottságok hasznosítását és a térségi munkamegosztás fejlődését (Tóth, 2002). A közlekedési infrastruktúra fejlesztése dinamizálja a térszerkezetet, de azon belül differenciálódást is okoz. A közlekedési útvonalak nyomvonala mentén fekvő térségekben felgyorsul a gazdasági fejlődés, az attól távolabbi – árnyékban fekvő – területek kedvezőtlenebb feltételekkel kapcsolódhatnak be a munkamegosztásba, ezáltal fejlődésük lelassul, stagnálás vagy hanyatlás mehet végbe. A közlekedési infrastruktúra – vasút, közút – az egymáshoz közel fekvő települések kapcsolatait is meghatározza, és segítheti agglomerációk, városrégiók kialakulását.

Az *energiahálózatok*, a *vízellátó és csatornarendszerek* egyrészt a települések gazdaságának és lakosságának életminőségét befolyásolják, másrészt lehetnek üzleti

tevékenység alapfeltételei is. A turisztikai tevékenységhez például alapvetően szükséges ezek megléte és jó minősége.

A térszerkezeti, települési kapcsolatok egyik legfontosabb eleme a *távközlési, hírközlési kapcsolatok* kiépülése. Ennek hatására gyors átrendeződés mehet végbe a településközi kapcsolatokban, változhat a közintézmények, munkahelyek és lakások funkciója, bizonyos mértékben egymás funkcióinak átvételére is alkalmassá válhatnak, új típusú társadalmi-gazdasági kapcsolatok kialakulásához vezethetnek.

A *szociális (humán) infrastruktúra* sajátosságai nem annyira a térszerkezet, hanem az egyes települések fejlődésében mutatkoznak meg. Fontos eleme a közintézmények, közszolgáltatások hozzáférhetősége. Bizonyos közintézmények a legkisebb településeken is megtalálhatók – például alsó fokú iskolák, - mások csak a településhierarchia magasabb szintjén állnak rendelkezésre.

A kommunikációs infrastruktúra

A kommunikáció alapvető feladata a tér legyőzése, az ember gazdasági – társadalmi céljainak elérése érdekében (Erdősi, 2002b). A *közlekedési*, valamint a *távközlési* infrastruktúra a *kommunikációs* infrastruktúra két alapvető komponense. A tulajdonképpeni fizikai kommunikáció a közlekedés, míg a nem anyagi értékek, gondolatok és információk szállítását, áramlását végző tevékenység a távközlés. A távolságok értelmezésében az alábbiakat különböztetjük meg:

- Légvonalbeli távolság (a legrövidebb útvonalat nyújtó távolság)
- Pályatávolság (a kiindulást a célponttal összekötő közlekedési útvonal hossza)
- Időtávolság (az adott pályatávolság megtételéhez szükséges idő)
- Gazdasági távolság (az útvonal megtételéhez szükséges költség)
- Szociális távolság (az emberek mobilitási készségét méri az adott viszonylatban).

A távolságok legyőzésének három alapvető jellemzője van: a szállítóképesség folyamatos növekedése, a járművek sebességének növekedése, és a különféle közlekedési eszközök hatósugarának növekedése (Erdősi, 2002b). A modern telekommunikáció gyakorlatilag felszámolja a távolságtényezőt, és jelentéktelenné teszi a földrajzi távolságok szerepét, ezért mára már a közlekedéssel azonos a súlya a kommunikációs infrastruktúrán belül. A közlekedés és távközlés az áru- személy- és információmozgások közvetítésével, az elérhetőség javításával befolyásolja, sőt esetenként hatékonyan javíthatja a térségek fejlődését és a térszerkezetet. Ennek a hatásrendszernek a fő elemei az alábbiak:

- A *közlekedési elérhetőség* a települések, régiók munkamegosztásba való bekapcsolódását segítik. A közlekedési elérhetőség a távolság, az utazási idő, az utazási költség és a járatgyakoriság elemeiből tevődik össze (Erdősi, 2002b). Nemcsak a főközlekedési, gyorsforgalmi utak sűrűségét, hanem a kistelepülésekhez is elvezető alsóbrendű utakat is magában foglalja. Szintén ide tartozik a vasúti hálózat sűrűsége, a településeket kiszolgáló vasútállomások száma, valamint a közhasználatú autóbushálózat által kiszolgált települések száma, aránya. Lényeges komponense a régió központjába, vagy más központi településre, nagyvárosba való eljutás lehetősége, idő és költségigénye, valamint hogy milyen módon kapcsolódnak a vizsgált települések a nagytérségi, országos, nemzetközi közlekedési hálózatokhoz.

- A jó közlekedési kapcsolatok csökkentik a vállalatok *fajlagos szállítási költségeit*, így a költséges raktározás szerepét részben a szállítás veheti át. A szállítási költségek révén jelentkező költségmegtakarítás tőkésített értéke a telekárak különbségeiben is megjelenhet.
- A közlekedés és távközlés meghatározó szerepet játszik a területi szerkezetek átalakításában. A földrészeken belül a legerősebb hatása a szárazföldi közlekedésnek van, az interkontinentális közlekedésben viszont a hajózás, légiközlekedés és szállítás, valamint a tengeri csővezetékes szállítás a meghatározók. A *belvízi hajózás* szerepe korlátozottabb, mivel a folyók, csatornák földrajzi elhelyezkedése nem feltétlenül esik egybe a gazdasági telephelyek igényeivel. A *légi közlekedés* szerepe függ a nagyméretű repülőgépek fogadására alkalmas repülőterek sűrűségének térbeli korlátaiktól. A repülőközlekedés viszonylagos drágasága mellett is jelentős a tömeges személyszállításban valamint kisméretű, de értékes áruk szállításában. A teherszállításra berendezkedett nagyobb repülőterek környéke fontos áruszállítási csomóponttá, komoly logisztikai és kereskedelmi térséggé fejlődik, ezzel munkahelyeket teremtve a térszerkezetet alakítja. A *tengerhajózásban a teherszállító* hajók méretének növekedése, és árufajtákra való szakosodása együtt jár a kikötők hasonló szakosodásával és az áruforgalom koncentrációjával, ahogyan azt Európa északi tengeri óriáskikötői és az ezekhez kapcsolódó szárazföldi közlekedési hálózatok, közlekedési folyosók mutatják. Szintén a területi koncentrációt erősítő tényező a *csővezetékes szállítás* – és elsősorban a kőolajvezetékek hálózata, a hozzájuk kapcsolódó kőolajfinomítási kapacitásokkal. A *közüti közlekedés* viszont a dekoncentrációt ösztönző tényező, hiszen a gépkocsik kisebb volumenű, rugalmas szállítási kapacitásaikkal gyakorlatilag a tér bármely pontját képesek kiszolgálni. A *vasút* elsősorban nagy volumenű szállítási kapacitásaival, és nagy távolságokat átfogni képes hálózatával a perifériákat is képes bekapcsolni a közlekedési hálózatba. Ezáltal szintén dekoncentráló hatást fejthetne ki, valójában viszont a 19. szd-i nagy vasútépítések után kialakult térszerkezetet konzerválja. A *távközlés* hagyományos vezetékes hálózatai (a távíró, majd a telefon) kiépítésük kezdetén a közlekedési infrastruktúrához kapcsolódtak. Napjainkban viszont a teljes területi lefedést biztosító területi hálózatok dekoncentrálják, a vezetékek nélküli hálózatok pedig gyakorlatilag 100 százalékos lefedettségükkel tovább lazítják a térszerkezetet.
- A globális elektronikus információáramlás, információcsere feltételrendszere új üzleti-gazdasági kapcsolatok kibontakozásához vezet. Ezek az eszközök óriási térségi dekoncentrációs potenciállal rendelkeznek, azonban gyakran a centrumtérsegekre koncentrálnak a hozzáférhetőséget, ezzel a kívánatos kiegyenlítődési folyamatok helyett inkább a differenciálódást ösztönzik (Erdősi, 2002b).

A közlekedésnek, mint a termelő infrastruktúra egyik alapvető elemének számos olyan *gazdasági sajátossága* van, amelyek megértése nélkül nem értékelhető helyesen ennek az ágazatnak a regionális gazdaságban betöltött szerepe (Tímár, 2002).

- A *fogyasztók (közlekedők) szempontjából* a következők a leglényegesebbek: A közlekedés jellemzően nem önmagában vett cél, hanem más célok elérésének eszköze, közvetítő tevékenység. A legtöbb termelő és fogyasztási tevékenység előfeltétele illetve szükségszerű velejárója. Mint szolgáltatásnak, a termelése és fogyasztása egybeesik, nem tárolható és nem szállítható, helyettesítése is csak

részben lehetséges. Az iránta való kereslet nem csak a szállítás költségeitől, hanem annak minőségétől (időtartam, kényelem, biztonság) függ. A szolgáltatás minősége azonban nemcsak a szolgáltatótól, hanem a forgalom nagyságától is függ (például a sebesség az útszakasz zsúfoltságával csökkenhet). A fogyasztói kereslet jellegét nagyban befolyásolja a közlekedési létesítmények és eszközök elérhetősége, valamint a jövedelmi viszonyok, amelyek maguk is többletfogyasztást gerjesztő tényezők lehetnek (pl. a személygépkocsi park bővülése, az új autópályák megnyitása).

- A *szolgáltatók (üzemeltetők) szempontjából* a közlekedési szolgáltatások nyújtását többnyire a növekvő hozadék jellemzi. A közlekedési létesítmények élettartama általában nagyon hosszú, és azok tartósan megváltoztatják a gazdasági tevékenységek térbeli feltételeit. A közlekedési létesítmények kapacitása csak szakaszosan bővíthető, létrehozásuk és bővítésük nagyon tökeigényes, tervezésük és engedélyezésük és építésük gyakorta hosszú időt, több évet igényel. A közlekedési pályák, mint vonalas létesítmények jelentős nagyságú területet foglalnak el más gazdasági hasznosítási céloktól. A közlekedési szolgáltatás nyújtása jelentős externáliákkal jár, a természeti és humán környezetszennyezés egyik fő forrása, továbbá számos, a piacgazdasági eszközeivel nem kezelhető társadalmi feszültségek forrása (az úthasználók és az út mellett lakók, valamint a környezetvédők közti érdekellentétek ennek jellemző példái).
- A közlekedési infrastruktúrát hagyományosan a közjavak, az általa nyújtott szolgáltatásokat pedig a közszolgáltatások körébe sorolják, és társadalmi költségeik alacsonyan tartása érdekében indokolt lehet természetes monopólium formájában működtetni őket. Ekkor viszont az államnak kell a közlekedési hálózatokkal kapcsolatosan a közérdek szempontjait érvényesíteni, az akadálytalan és biztonságos igénybevételt biztosítani, és lehetőleg az igénybevétel nagyságával és a szolgáltatás minőségével arányos költségeket az adófizetők és a tényleges használók közti megosztani. A nemzeti vagyon részét képező pályák, hálózatok, állóeszközök rendszeres karbantartását biztosítani kell, a szolgáltatók finanszírozására felhasznált közpénzeket hatékonyan és átlátható módon kell felhasználni, és a környezet- és egészségkárosító hatást a minimális szintre kell leszorítani.. A legtöbb európai országban a közlekedés az államilag szabályozott tevékenységek körébe tartozik, ezáltal biztosítva a fent felsorolt követelmények teljesítését.

Egy régió szempontjából régióon belüli-, azon áthaladó-, illetve be- és kiutazások különböztethetők meg, melyek lebonyolítására az infrastruktúra hálózatnak különböző szintjei alkalmasak. A többszintű közlekedési hálózat minden szintje saját, elkülönült struktúrát kell, hogy alkosson, kielégítve saját szintjének feladatait, azaz a településhálózat (vagy magasabb szinten a régiók) elemeinek összekötését. A régióközi hálózat célja az, hogy az adott területet bekösse a régiók hálózatába, azaz tranzitfolyosóként működjön, úgy hogy az átbocsátott forgalom negatív hatásai a minimálisra csökkentse.

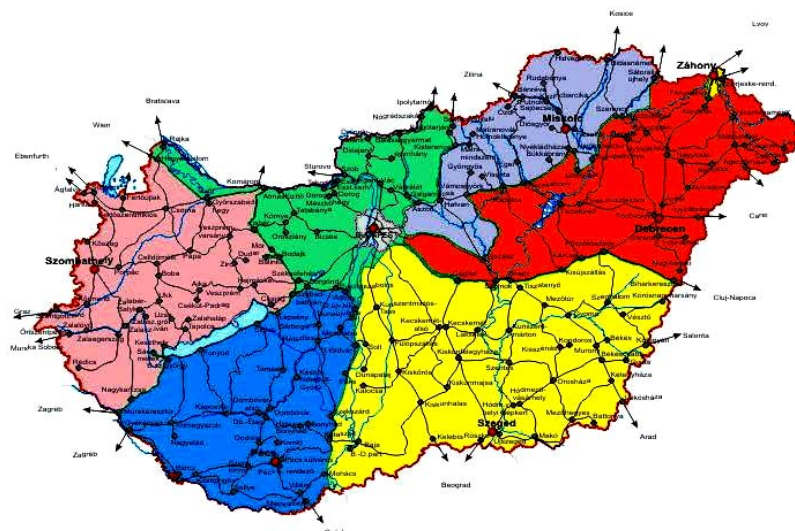
Az autópálya *térbeni fejlődési irányokat* is kijelöl, urbanizációs sávok jönnek létre az út mentén, ami főként akkor gyors folyamat, ha dinamikusan növekedő városokat köt össze, és így, a valóságos gazdasági kapcsolatok igényének megfelelően az *agglomerálódást* is elősegíti. A kiemelkedő gazdasági potenciállal rendelkező területekkel való kapcsolat mind a fejlődő, mind a leszakadó térségek számára kitűnő lehetőségeket jelent, mert elérhetővé teszi a térséget és megteremti az esélyt a működőtőke-befektetések előtt (VÁTI, 2003). Az

ingatlanpiacra gyakorolt hatásokat is pozitívnak tekinthetjük, az autópálya mentén fekvő ingatlanok és szabad földterületek ára felértékelődik a gombamód szaporodó beruházások területigényének köszönhetően, amit a spekulációs hatás is tovább gerjeszt (Réthelyi-Túry, 2003). Ugyanakkor persze a továbbra is *mezőgazdasági hasznosítású földterületek ára csökkenhet* a környezetszennyezés és a romló elérhetőségi következtében, mivel az autópálya átszelhetősége viszonylag ritkán megoldott (Réthelyi-Túry, 2003, Fleischer, 2003).

A pozitív hatások mellett a *negatív hatásokról sem lehet megfeledkezni*. A hátrányos helyzetű, elmaradott vidéki területeken az új infrastruktúra révén a fejlett területeken lévő tőkeerős vállalatok versenyelőnyeiket érvényesítve, kiaknázzák a feltárt terület erőforrásait. Így hiába növekedik a terület gazdaságának kibocsátása az újonnan kapott költség- és időmegtakarítást hozó beruházás által, ha a termelés irányítása, ellenőrzése a fejlett térségben maradt az üzleti haszonnal együtt. Ez pedig, akár *növelheti is a területi különbségeket*, azaz megjelenik az ún. „szivattyú-effektus”. „*Alagút-hatásnak*” nevezzük azt, amikor az autópálya a hatóterületén, amely jól lehatárolható pozitív gazdasági, társadalmi hatásokat produkál, de ezt a távolabb fekvő „árnyék területek” rovására teszi (Erdősi, 2000). Ezek a hatások a folyosók mentén urbanizációs tengely kialakulását eredményezik, amíg a háttérterületeken a „szivattyú” hatására előbb a gazdaság lehetetlenedik el, majd a népesség is elvándorlásra kényszerül. Ennek hatására nagy üres és kis területű koncentrált népességű területek jönnek létre, ami nem felel meg az ideális térszerkezetnek (Erdősi, 2000). Erre példa az európai „tranzit hálózat” a TEN (trans-European networks), mely hátrányos helyzetbe hozza azokat a területeket, melyek kapcsolódási pontok vagy elégtelen összeköttetés miatt nehezen elérhetők. A *nagysebességű vasúthálózat területi hatásai* számos tekintetben hasonlóságot mutatnak gyorsforgalmi úthálózat regionális hatásaival (Réthelyi-Túry, 2003).

A hazai közlekedési és távközlési hálózat

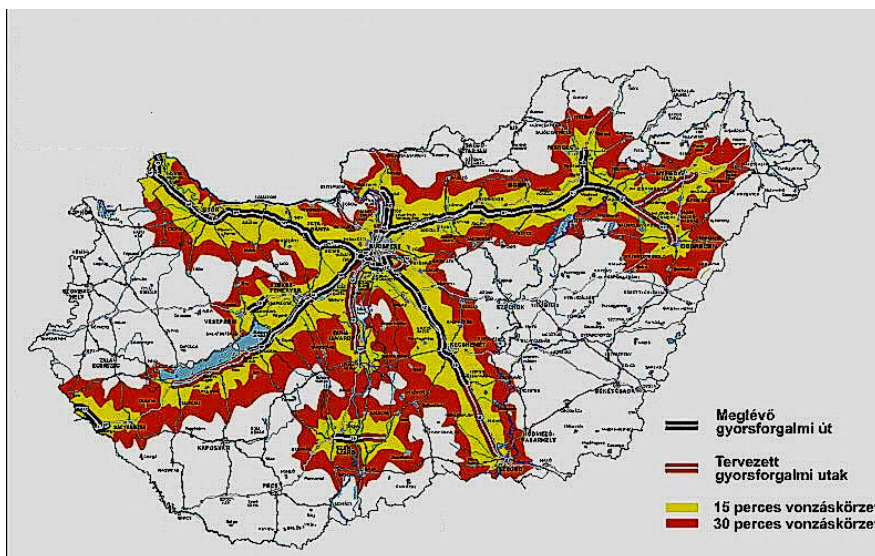
A hazai közlekedési hálózat térszerkezete több évszázados fejlődés eredményeképpen alakult ki, a múltbeli szállítási és közlekedési igényekhez, a múltbeli településrendszerhez igazodva, és ez a mai közlekedési kapcsolatrendszer is behatárolja. A közlekedési hálózatok alapvető sajátossága a Budapest-vidék kapcsolatrendszer, a vidéki térségek egymás közti kapcsolati lehetőségei a főváros elkerülésével jóval szegényesebbek. Közlekedési hálózatainkat tehát a szélsőséges mértékű egyközpontúság jellemzi, Budapestről sugarasan szétfutó pályákkal. A vasúthálózatot emellett kettős centralizáltság jellemzi, a mellékvonalak építéskor ugyanis a megyeszékhelyek terelték maguk felé a forgalmat. Ennek következményeként vasúti csomópontokká vált több vidéki városunk (Szombathely, Kaposvár, Pécs, Debrecen, Nyíregyháza, Békéscsaba, Kecskemét, Szeged) (2.15. ábra). A vasúti csomóponti funkció erős településfejlesztő hatást gyakorolt az említett települések mindegyikére (Perczel, 2003). A hazai vasúthálózat 7.897 km hosszú, túlnyomó része – néhány kivétellel – normál nyomtávú pálya (a keskeny nyomtávú gazdasági vasutak, valamint a Záhony és az ukrán határ közti átrakó funkciókat szolgáló széles nyomtávú pálya kivételével). Villamosított az összes pálya 34,4%-a, a kétirányú forgalmat lehetővé tevő két vágánypárú pályák aránya 16,4%. A belföldi személyszállításban a vasút szerepe évek óta folyamatosan csökken. A vasúti pályák legsűrűbben az Észak-Dunántúlon helyezkednek el, legritkább a hálózat Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, valamint a Duna-Tisza közén. Nemzetközi kapcsolatok szempontjából a Budapest-Hegyeshalom (Bécs) vonal a legfontosabb, a jövőbeli transz-európai hálózatok szempontjából pedig a Budapest – Kelebia vonal fejlesztése látszik a legfontosabbnak.

Forrás: KTI, 2006

2.15. ábra: Magyarország vasútvonalai és vasúti igazgatóságai

Közúthálózatunk építésekor is a vasútnál említett sugaras modell érvényesült, aminek eredményeképpen a közúthálózat fő vonalai a vasúti fővonalakkal párhuzamosan épültek ki. Az 1960-as évektől megindult autópálya építések is a sugaras szerkezetet erősítették, habár deklarált céljaik közt szerepelt a decentralizáció igénye is. A sugaras szerkezet egyik negatív hatása a Budapesten átmenő tranzit forgalom, amelyet sem a – még befejezetlen – M0 körgyűrű nem tud elterelni, sem pedig a fővárost nagyobb távolságra elkerülő autóutak. Magyarország földrajzi fekvésének, a Nyugat- illetve Kelet-Európa valamint Észak- és Dél-Európa közti közvetítő szerepének köszönhetően a tranzitforgalom feltételeinek javításában érdekelt. Ehhez a jelenleg folyó autópálya-építkezések (az M7 és az M3 hiányzó szakaszai) járulhatnak érdemben hozzá, de emellett szintén nagy jelentősége van az országon belüli közúti összeköttetések javításának.

Forrás: KTI, 2006

2.16. ábra: Magyarország gyorsforgalmi úthálózata és vonzáskörzetei

Az országos közúthálózat teljes hossza 30.300 km, melynek legnagyobb sűrűsége a Nyugat-Dunántúlon található ($43,0 \text{ km}^2/1.000 \text{ km}^2$), a legritkább pedig a Dél-Alföldön ($27,3 \text{ km}/100 \text{ km}^2$). Magyarország nyolc elsőrendű főúttal rendelkezik, amelyek a megyeszékhelyeket kötik össze a fővárossal, és nemzetközi forgalmat is hordoznak, a másodrendű főutak a megyeszékhelyek egymás közti összeköttetéseit biztosító transzverzális forgalmat bonyolítják le (2.16. ábra).

Ezek közül is kiemelt fontosságú a balatoni üdülőövezett Béccsel és Ausztriával összekötő 84. sz. út, valamint az észak-adriai térséget Közép-Európa északi részével összekötő 86. sz. tranzitútvonal. A Budapestről induló főközlekedési utak egy része az „E” jelű európai transzkontinentális úthálózat része is. A főközlekedési úthálózatot a településekkel összekötő utak és bekötőutak rendszere kapcsolja össze.

A vízi közlekedés vonatkozásában a belvízi teherforgalom túlnyomó részét a Duna bonyolítja le, azonban ennek is nagy része külföldi hajókat kiszolgáló tranzitforgalom. A belföldi szállítási forgalom mértéke a Dunán és a Tiszán is minimálisra zsugorodott.

A távközlési infrastruktúra hagyományos formája a vonalas távbeszélő hálózat. Magyarországon ennek a kiépítettsége az 1950-es évekig nagy területi egyenlőtlenségeket mutatott, és a szocializmus időszakában csak lassan fejlődött. A magánlakások telefonellátása háttérbe szorult a közületekkel szemben. A fejlődés az 1980-as évektől gyorsult fel, és 1997-re az ország teljese területén, minden településen kiépült a távhívásos rendszer. 2002-re a digitalizáltság mértéke elérte a 94%-os arányt, ezzel Magyarország európai összehasonlításban a középmezőnyben foglal helyet a telefonellátottság tekintetében.

A vezeték nélküli mobiltelefon szolgáltatás 1990-től épült ki hazánkban. Területi fejlődésének mintája sajátos szerkezetet mutat. Először Budapesten, majd utána a sugárirányú főközlekedési és távközlési vonalak mentén alakították ki a szolgáltatást, a köztes területekre csak az 1990-es évek második felében terjedt ki a lefedettség. A mobilkészülékek számának alakulását kezdetben a lefedettség területi mintái, valamint a vezetékes fővonalakkal való ellátottságbeli hiányok határozták meg. Ma már nem a műszaki feltételek határozzák meg a területi különbségeket, sokkal inkább a tulajdonosok életkora, életstílusa, társasági és kommunikációs kapcsolatai a döntőek.

A modern telematikai szolgáltatások közé tartozik az internet, amelynek használatát a kapcsolathoz szükséges adatátviteli vonalhasználat viszonylagos drágasága korlátozza. Az internet használatot jelentős területi különbségek jellemzik. Az új szolgáltatásokat a nyereség által motivált szolgáltatók a nagyobb fizetőképes kereslettel rendelkező térségekben – a fővárosban és a központi régióban, a legfejlettebb vidéki nagyvárosok térségében kezdik bevezetni, az alacsony képzettségű és alacsonyabb jövedelmű lakosság csak nagy késéssel tud bekapcsolódni ezen eszközök használatába.

A tömegkommunikációs ellátottság tekintetében a közszolgálati rádió és televízió csatornák országos lefedettséget biztosítanak, a kereskedelmi rádiók és televíziók vételi lehetőségei ennél kisebb mértékűek. A kábeltelevíziós szolgáltatások meglehetősen mozaikszerű térbeli mintákat követnek, sem a gazdasági fejlettséggel, sem a terepviszonyokkal nem áll szoros kapcsolatban kiépítettségük.

2.4. táblázat: Főbb infrastrukturális jellemzők Magyarországon, 2003

Régiók	Országos közút-hálózat, km	Ebből autópálya, autóút, km	100 km ² -re jutó országos közút, km	1000 lakosra jutó személygépkocsi db	Tehergépkocsik		1000 lakosra jutó távbeszélő fővonal, db
					Száma db	Átlagéletkora, év	
Közép-Magyaró.	2606	159	37,7	339	125486	8,8	483
Közép-Dunántúl	3938	151	35,4	273	41095	9,4	328
Nyugat-Dunántúl	4883	71	43,1	284	37552	9,2	357
Dél-Dunántúl	4366	53	30,8	263	35349	9,7	324
Észak-Magyaró.	4764	130	35,5	219	36717	10,0	298
Észak-Alföld	4954	7	27,9	221	46769	9,6	273
Dél-Alföld	5025	61	27,4	257	52122	10,1	293
Ország összesen	30536	632	32,8	275	377092	9,4	357

Forrás: KSH, 2006

Az infrastruktúrafejlesztés a nemzeti fejlesztési tervben

A magyar közlekedési hálózat a közép-kelet-európai volt szocialista országok átlagához képest viszonylag fejlett, ám a nyugat-európai országok átlagához képes jelentősen elmaradott. A hálózat fejlesztése nemcsak nemzeti, hanem összeurópai érdek is. Az EU a saját területére kidolgozott TEN (Transzeurópai Hálózat) koncepciót Európa keleti felére is kiterjesztette az ún. Páneurópai Hálózatok (PEN) keretében, amelynek útvonalszerkezetét 1997-ben fogadták el Helsinkiben. Eszerint a PEN 10 fő közlekedési korridorjából négy áthalad Magyarországon, amelyek közül a VII. sz. korridor a Duna nemzetközi vízi út szerepét határozza meg, a többiek közúti és vasúti útvonalakat is tartalmaznak. Ezek a közlekedési folyosók elsősorban az érintett országok fővárosait kapcsolják össze, ezáltal elhanyagolva az egyes országokon belüli regionális területfejlesztési szempontokat. Ennek a hátránynak a kiküszöbölésére született a TINA-kezdemenyezés, amely a sugaras irányú összeköttetéseken kívül olyan fontosabb transzverzális közlekedési tengelyeket tartalmaz, amelyek elkerülik a fővárosokat.

Magyarország közlekedésének fejlesztése alapvetően a PEN/TINA hálózathoz igazodva történik, amelyek költségeihez az EU (20-25%-ban) hozzájárul. A további fejlesztések elsődleges feladata a meglévő úthálózat minőségének és műszaki állapotának, forgalomátteresztő képességének fejlesztése. Ez nemcsak a fővonalakon, hanem az alsóbbrendű hálózat útjain is szükséges, különben a kiépülő nemzetközi korridorok erős szívóhatást fejtenek ki a mögöttes területekre (Perczel, 2003). A légiközlekedés vonatkozásában Budapest Ferihegy termináljai a legfontosabb nemzetközi légikikötők, azonban a regionális repülőterek jelentősége is növekszik. Különösen a Budapesttől nagy távolságra fekvő térségeknek a nemzetközi légiközlekedésbe való bevonása, így a volt katonai reptérből kialakult debreceni és sármelléki repterek fejlődése jár komoly régiófejlesztő hatással.

A 2007-2013 időszakra szóló Új Magyarország fejlesztési tervben kiemelt szerepet kapott az infrastruktúra fejlesztésének szempontja. A terv átfogó céljaként a foglalkoztatás bővítése és a tartós növekedés feltételeinek megteremtése jelenik meg, a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság, továbbá a területi és a társadalmi kohézió, esélyegyenlőség szempontjainak figyelembe vételével. A fő prioritások között a „Gazdaságfejlesztés” prioritás egyik témája az üzleti infrastruktúra és szolgáltatások

fejlesztése, amelynek megnevezett témakörei részletezik is a termelő infrastruktúra fejlesztésének aspektusait. Ezek a következők: ipari parkok fejlesztése, korszerű infokommunikációs technológiák elterjesztése és a fizikai infrastruktúra javítása, a logisztikai parkok hálózatának kiépítése, a széles sávú IT hálózatok kiépítése, elektronikus közszolgáltatások továbbfejlesztése, valamint az üzleti környezethez kapcsolódó jogi és szabályozási keret kidolgozása. Minden prioritási tengelyhez elengedhetetlen horizontális intézkedésként nevezik meg a korszerű infokommunikációs technológiák elterjesztését és a vállalati humánerőforrás és szervezet fejlesztését. A második fő prioritás a „Közlekedésfejlesztés”. Ezen a prioritáson belül a közlekedési infrastruktúra egyes elemeinek fejlesztése jelenik meg, méghozzá az ország nemzetközi elérhetőségének javítása (gyorsforgalmi úthálózat, vasúti fővonalak és folyami infrastruktúra bővítése révén), a térségi elérhetőség javítása, a városi és agglomerációs közösségi közlekedés fejlesztése, valamint az áruszállítás-logisztika közlekedési infrastruktúrájának fejlesztése (intermodális logisztikai központok fejlesztése és a hozzájuk kapcsolódó infrastruktúra kiépítése révén). A harmadik prioritás a „Társadalmi megújulás”, amelynek keretében a humán infrastruktúra egyes elemei, így a szakképzési infrastruktúra, a képzés és a gazdasági igényeinek jobb összehangolását jelentő oktatási infrastruktúra fejlesztés, és általában is a humán infrastruktúra fejlesztése utalnak az infrastrukturális szempontok fontosságára. A negyedik „Környezeti és energetikai fejlesztés” prioritás a környezeti infrastruktúra fejlesztést és az környezetbarát energetikai fejlesztések szempontjait kívánja támogatni. Az ötödik „Területfejlesztés” prioritás egyes témáinak szintén van infrastrukturális vonatkozása, bár ezek közvetlen célként külön nem jelennek meg. Végezetül a hatodik „Államreform” prioritáson belül a közszolgáltatási infrastruktúra, és ezen belül is az elektronikus infrastruktúra szerepel kiemelt célterületként.

2.3.2. A tőkejavak

A tőke a gazdaság fejlődésének egyik legfontosabb erőforrása. Mobil termelési tényező, sőt a mobilitás fokát tekintve megelőzi a természeti tényezőket és a munkaerőt is. Mobilitását alapvetően a nyereségtermelő képessége, hasznosulásának lehetősége határozza meg, bár a mindennapi tapasztalatok azt mutatják, hogy a beruházók gyakran a tőkeképződés helyén fektetik be újra a keletkezett hasznót, és csak jelentősen nagyobb, vagy lényegesen kisebb kockázattal járó profitkilátások hatására mobilizálják tőkéjüket. Az egyes gazdasági ágazatok fejlődéséhez tőkére van szükség, amely származhat az ágazat saját profitjának visszaforgatásából, megtakarításokból, vagy külső befektető által nyújtott hitelből, segítyből, vagy részesedés vásárlásából. Amennyiben egy adott régióban nem képződik elegendő megtakarítás, vagy nyereség, akkor mindenképpen szükséges más régiók tőkeforrásait a régióba csábítani hitel.

A pénztőke gyakorlatilag világméretű áramlása gyors, azonban éppen emiatt igen nagy veszélyeket is rejt magában. Az ún. portfólió-befektetések a befektetés helyszínét a pillanatnyi magas hozamok alapján választják meg, és azonnal odébb állnak, ha máshol nagyobb haszonra nyílik kilátás. Ilyen módon nagyon rövid időn belül jelentősen megváltozhat egy terület/telephely pénztőke ellátottsága, amely az adott térség gazdasági potenciálját is jelentősen képes befolyásolni. A működőtőke – beruházások ennél valamelyest kedvezőbb hatásúak, mobilitásuk kevesebb sebezhetőséget rejt magában a fogadó térség számára. Itt a beruházó érdeke is a létrehozott működő reáltőke-elem magas szintű nyereségességének fenntartása, a megtérülés biztosítása, ami általában több éves folyamat. Ekképpen a fogadó térség tartósan számíthat a tőkeberuházás jelenlétére a térségben, így annak munkahelyteremtő, jövedelemgeneráló, fogyasztásbővítő hatásaira, csakúgy mint kibocsátás és export kapacitások növekedésére (Simai-Gál, 2000).

A működőtőke-export egyik jellegzetes megnyilvánulási formája a technológiatranszfer, ami a világgazdaság fejlődésének kulcstényezője. Ennek elemei tulajdonképpen az innováció terjedésének elemei, azaz a technológia terjedése (diffúzió), a technológia abszorpciója, adaptálása, és végül a tényleges technológiatranszfer (gépek, műszerek, szabadalmak, egyik térségből vagy országból a másikba történő átvitele). A működőtőke-exporton kívül természetesen a technológiatranszfer jelentheti műszaki leírások, know-how-ok, licencek átadását, azaz tulajdonképpen szellemi tőke exportot is.

A nemzetközi tőkeáramlás a világgazdasági kapcsolatok közül a legjelentősebb kapcsolatfajta. Ennek formája lehet a reáltőke nemzetközi áramlása: közvetlen külföldi tőkebefektetés (*Foreign Direct Investment - FDI*), más szóval működőtőke beáramlás továbbá a pénztőke nemzetközi áramlása (külföldi portfólió befektetés), ami tulajdonrész szerzését jelenti, vagy hitelek, segélyek nyújtását). A szakirodalomban általában csak a 10 % tulajdonrészt meghaladó mértékű tőkerészesedés megvásárlását szokás működőtőke – befektetésnek tekinteni (Abonyiné, 2002).

Az UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) definíciója szerint a *közvetlen külföldi tőkebefektetés* olyan nemzetközi befektetés, amelyben az egyik országban székhellyel rendelkező egység a másik országban lévő vállalatban tartós érdekeltséget szerez. Hosszú távú viszonyt jelent a vállalat és befektető közt. Ezzel szemben a pénztőke nemzetközi áramlásának megnyilvánulási formája a *külföldi portfólió-befektetés* alapvetően a pénzpiacokon forgalmazott értékpapírok vásárlása (kötvény, részvény, határidős ügylet, opció), amely nem eredményez közvetlen rendelkezési jogot a fogadó ország vállalatában, nem vezet a fogadó vállalat menedzsmentjének elvesztéséhez. A működőtőke beruházás általában az új technika létrehozását jelenti reáltőke formájában, míg a portfólió-beruházás az ehhez szükséges pénzforrást adhatja. A működőtőke exportőr hosszabb, tartós befektetést tervez, amelynek hosszú távú megtérülésében érdekelt, a portfólióbefektetés viszont esetenként igen rövid távra szólhat, a pillanatnyi nyereségszerzés, akár árfolyamnyereség szerzése is motiválja, és a fogadó ország, vagy vállalat iránti bizalom megingásakor azonnal odébbállhat. Ennek megfelelően a befektetők motivációja is eltér. A működőtőke-exportőr a fogadó vállalat nyereséges, hatékony működésében, tartós növekedésében érdekelt, a piaci részesedés növelését szeretné elérni, míg a portfólióbefektetés a rövid távon elérhető kamat, osztalék, vagy árfolyamnyereség maximalizálását szeretné. A működőtőke-befektetések ezért kevésbé változékonyak, lényegében csak a konjunkturális ingadozásokra reagálnak, a portfólióbefektetések viszont jobban ki vannak téve a piac lélektani hatásainak.

A közvetlen külföldi beruházások, azaz a működőtőke export indítékai lehetnek az eltérő tényezőellátottságok kihasználása, azaz a természeti adottságokban megnyilvánuló különbségek, vagy az olcsó munkaerővel való ellátottság kihasználása, a munkaerő szakképzettségi különbségeinek kiaknázása. A vállalati stratégiát érintő ok például a versenytárstól való megszabadulás, technológiákhoz való hozzájutás, piacvásárlás, vagy a fogadó ország kormánya, önkormányzatai által nyújtott kedvezmények, az üzleti partner követése, vagy a helyi piaci kritériumoknak való megfelelés helyi gyártással, és a helyi piac ellátása olcsóbb helyi termeléssel, valamint a globális versenypozíció megőrzése érdekében a helyi piacon való jelenlét biztosítása, és a protekcionizmus megkerülése. A külföldi működőtőke számára fontos a stabil jogi környezet, az intézményrendszer és a bankrendszer fejlettsége, a kötöttségektől mentes, rugalmas ügyintézés és a fejlett infrastruktúra is.

A működőtőke export regionális hatásai közt pozitív és negatív hatások egyaránt előfordulhatnak, ezek egy része mérhető, számszerűsíthető, mások nem. A *pozitív mérhető* hatások a fogadó régió fizetési mérlegének töketöbblete, hiányának csökkentése, a nettó export növekedése, importmegtakarítás, a fogadó térségben az üzleti forgalom növekedése, ennek következtében a befizetett adók, a belső foglalkoztatottság és lakossági jövedelmek növekedése, a helyi vásárlások élénkülése és az alvállalkozói forgalom növekedése, a külföldi beruházások révén a kutatás-fejlesztési tevékenységhez való hozzájárulás, és összességében a fogadó térség GDP-jének növekedése. Szintén *pozitív, de nehezen számszerűsíthető* hatás a fogadó térségben a műszaki színvonal emelkedése, a vezetés és munkaerő képzettsége és tapasztalatai növekedése, a gyártmányok és szolgáltatások minőségének javulása. Természetesen ezeket az előnyöket csak megfelelő, a tőkebeáramlást irányító gazdaságpolitika mellett lehet érvényesíteni.

Negatív hatásokról is beszélni kell, főként a kisebb fogadó országok, gyengébb pozíciójú régiók esetében. Ilyen hátrány lehet, hogy a külföldi működőtőkével előállított új értékből kevés marad a fogadó régióban, nagy részét külföldre viszik értékesítésre. Erősödik a világpiacra a közvetlen függőség, az ország sebezhetőbb lesz, kiszolgáltatott a külföldi beruházó felé, így annak üzleti stratégiaváltása az egész fogadó országra, térségre hatással van. A külföldi beruházás révén történő termelés torzíthatja a termelési és fogyasztási szerkezetet (pl. luxusfogyasztás ösztönzésével), az igényesebb termékek és termelő berendezések miatt nőhet a külföldi részegységek importja, ami fizetési mérleg problémákat okozhat. Ugyancsak hátrányos lehet a külföldi beruházó által megvalósított monopolhelyzet. A nemzetközi, globális vállalatok a transzferárak alkalmazása révén valamely országban, térségben adózási okok miatt a valósánál kisebb teljesítményt mutathatnak ki, így tulajdonképpen a GDP-t elszívják. Nem elhanyagolható, hogy versenytársként megjelenve a helyi piacokon a helyi vállalkozások lehetőségeit korlátozhatják (jobb technológia, hitelképesség, külföldről történő beszállítások, környezetszennyezés révén). További veszély, hogy ha a működőtőke beruházással helyi vállalatok többségi tulajdonát megszerzik, az akvizíciók után a dolgozók elbocsátása lesz a következő lépés, és a megvásárolt vállalat bezárásával anyaországbeli cégük termékei számára építenek piacot. Mindez a fogadó térségben a munkanélküliség növekedéséhez és társadalmi feszültségekhez vezet (Simai-Gál, 2000).

Egy régió belüli tőkeállomány alapvetően függ a régió belüli tőkefelhalmozásoktól és értékvesztéstől (amortizációtól), valamint a régió tőkeimportjától és tőkeexportjától. Nyitott régió esetében a fentiek mellett a tőke interregionális áramlásával is számolni kell. Az interregionális tőkeáramlások okainak és irányainak jellemzésénél gyakran élnek azzal a feltételezéssel, hogy a beruházások a nyereség maximalizálására törekszenek, azaz a beruházó ott fog beruházni, ahol a legkedvezőbb megtérülést éri el. Ennek megfelelően a tőke az alacsonyabb profitrátát nyújtó régióból áramlik a magasabb megtérülést nyújtó régió felé, ott a termelési kapacitások és a kibocsátás növekedése révén aztán a profitráta csökkenése irányába hatva a profitráták kiegyenlítődését idézi elő. Mindez feltételezi, hogy a tőke teljesen mobil, és a profitmaximalizálás a cél, a tökéletes piacok feltételrendszere mellett. A valóság azonban nem ezt a képet mutatja.

A valóságban a tőke egyáltalán nem nevezhető teljesen mobil tényezőnek. A földhöz kapcsolódó tőke például lényegében immobil, az adott helyre történő beruházások nem helyezhetők át máshová. A földművelés kifejezetten helyhez kötött, de az ipari ágazatokban történt épület-beruházás, termelő kapacitás sem helyezhető át gyorsan és költségmentesen egy más helyszínre. Új beruházások esetén is megjelennek más szempontok a profitmaximalizálás szempontja mellett, amelyek korlátozzák a tőke interregionális mobilitását. Az új

beruházásokat szívesen létesítik a már meglévő telephelyen, a beruházók előnyben részesítik a saját vállalkozást az idegen vállalkozással szemben, a kommunikációs, infrastrukturális és intézményi (például pénzügyi, bankrendszer) rendszerek elégtelen kiépültsége, működése elriasztja a beruházókat az egyébként kedvező megtérülési lehetőségektől, akárcsak a túlzottan bürokratikus ügyintézés, vagy a korrupció, illetve a jogrendszer bizonytalanságai. Szintén a beruházások ellen hat a munkaerő nem megfelelő képzettsége, vagy munkakultúrája, viszont az állam beruházásbarát politikája ösztönző tényezőként jelentkezik.

A tőke mobilitásának a régió gazdasági növekedésére gyakorolt *hatása eltér a származási és a célrégió esetében*. A célrégióban a tőkeállomány növekedése a termelési potenciál, kapacitások növekedését eredményezi, tehát expanzív hatású, míg a származási régióban ugyanekkora mértékű visszahúzó hatás tapasztalható. A célrégióban a megnövekedett tőkeállomány hatására agglomerációs gazdasági előnyök alakulhatnak ki, amelyek továbbra is növelik a profitrátát, ez pedig más beruházókat is a térségbe vonz. Ezen kumulatív folyamatok további következménye, hogy a beruházók még kisebb profitráta mellett is ezeket a régiókat fogják preferálni, ezzel elmélyítve a már meglévő fejlettségbeli különbségeket.

2.3.3. Az egyes tényezők mennyiségét és térbeli eloszlását alakító tényezők

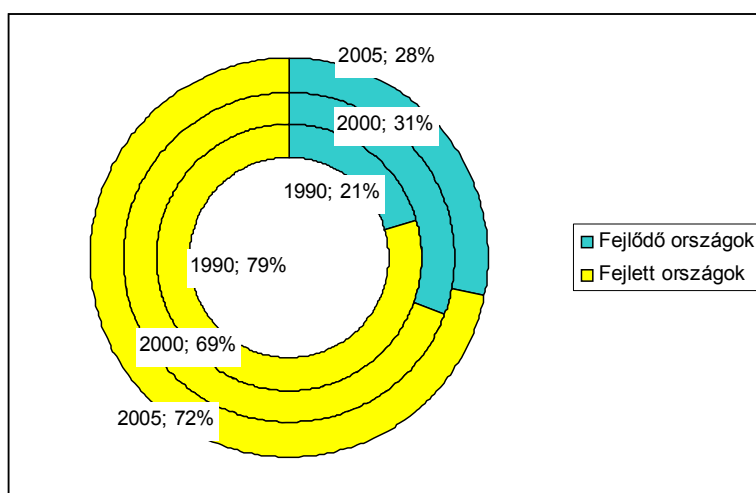
A működőtőke-állomány regionális megoszlása

A működőtőke-állomány földrajzi megoszlása nagyon egyenlőtlen: körülbelül 70 százaléka a fejlett világban, 30 százaléka a fejlődőben helyezkedik el (World Bank, 1999; MNB, 2006). A működőtőke áramlás célterületei szerint hasonló megoszlást tapasztalhatunk. A fejlődő országok csak az 1980-as évek közepétől kezdődően voltak képesek számottevően növelni súlyukat a világ tőkeimportjában (2.5. és 2.6. táblázat, 2.17. ábra). A gazdasági szektorok közül a legtöbb működőtőke a szolgáltatóágazatba áramlik. A legjelentősebb tőkeexportőrök esetében ez az áramlások felére, kétharmadára is rúghat. A magas részesedés egyáltalán nem meglepő, ha azt tekintjük, hogy a fejlett országokban az ágazat körülbelül kétharmados súllyal képviselteti magát a GDP előállításában. A fejlődő országokban 1999-re ez az arány meghaladta az 50 százalékot, és 57 százalékos nagyságú volt a rendszerváltó országokban. A növekedéshez hozzájárult a felzárkózó gazdaságokban az utóbbi évtizedekben lezajlott liberalizáció és privatizáció, a vállalatszervezési innovációk, az új típusú, elsősorban az informatikához kötődő szolgáltatások, valamint a nemzetközi szolgáltatáskereskedelem nemzetközi szabályozása.

2.5. táblázat: A fejlett országok működőtőke - beáramlásának regionális megoszlása

A fejlett országok	1990, Mrd USD	1990, %	2005, Mrd USD	2005, %
EU	8,5	57,4	45,00	63,2
USA	3,94	27,8%	16,26	22,8
Japán	0,10	0,7	1,01	1,4
Egyéb	2,00	14,1	8,91	12,5
Összes fejlett ország	14,19	100,0	71,18	100,0

Forrás: KSH, MNB honlapjai

Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.17. ábra: A működőtőke import megoszlása a világban, 1990-2005

2.6. táblázat: A fejlődő világ működőtőke- beáramlásának regionális megoszlása

A fejlődő régiók	1990, Mrd USD	1990, %	2005, Mrd USD	2005, %
Afrika	0,58	15,7%	2,65	9,6%
Latin-Amerika	1,18	31,9%	9,37	34,0%
Ázsia	1,94	52,4%	15,55	56,4%
Egyéb	0,00	0,0%	0,00	0,0%
Összes fejlődő ország	3,70	100,0%	27,57	100,0%

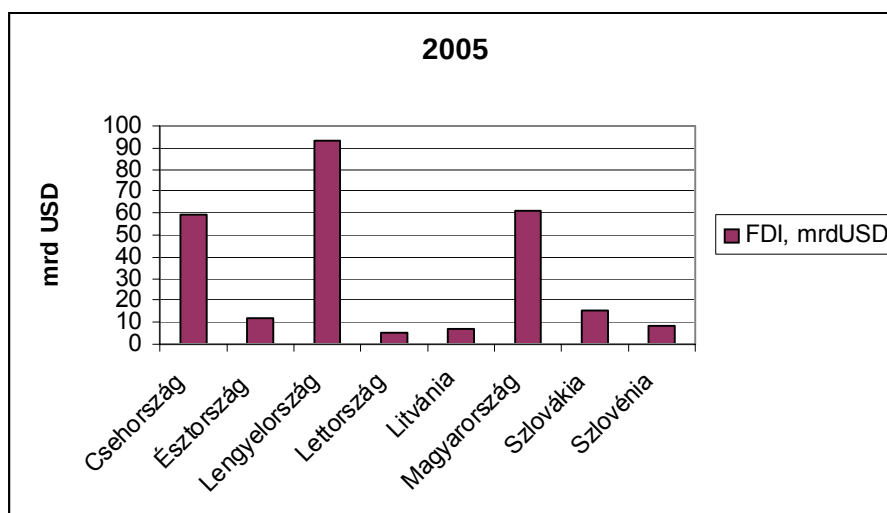
Forrás: KSH, MNB honlapjai

A működőtőke-beáramlás értéke a világ gazdaságban 2000-ben meghaladta az 1.300 milliárd dollárt, ami az eddigi csúcspontot jelenti. Közép-Kelet-Európa részesedése a világ összes FDI importjából 2%-ra tehető. Magyarország és a többi közép-kelet-európai ország lényegében a rendszerváltással nyitotta meg kapuit a külföldi tőke előtt. 1990 végén az UNCTAD statisztikája szerint a magyarországi FDI-állomány a GDP 1,7%-át érte el, míg a napjainkban ez az arány meghaladja az 50%-ot (2.7 táblázat, 2.18 ábra).

2.7. táblázat: A közép-kelet-európai EU-tagországok működőtőke importjának mutatói, 2005

Ország	1 főre jutó FDI, ezer USD	Összes FDI, Mrd USD	GDP-arányos FDI, %
Csehország	5,818	59,459	48,1
Észtország	8,959	12,274	93,6
Lengyelország	2,41	93,329	31,1
Lettország	2,035	4,783	28,7
Litvánia	1,851	6,461	25,1
Magyarország	6,032	61,221	55,9
Szlovákia	2,833	15,324	32,8
Szlovénia	4,093	8,064	23,7

Forrás: KSH, MNB honlapjai

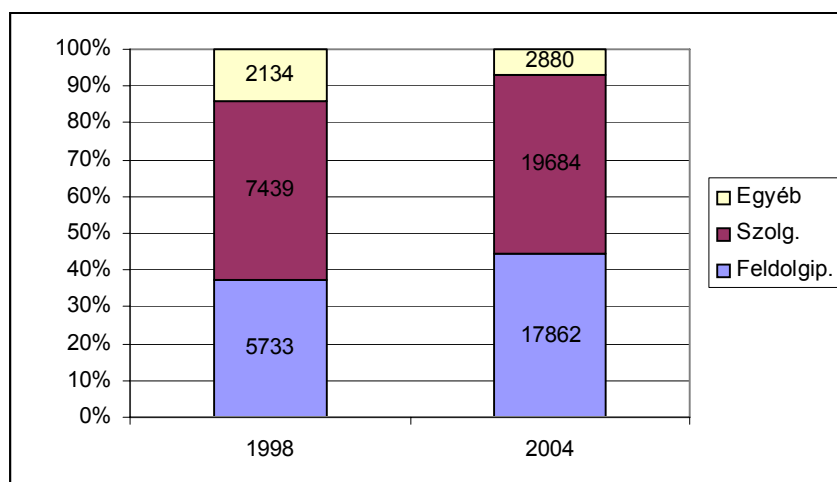
Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.18. ábra: A közép-kelet-európai EU-tagországok működőtőke importja, 2005

Magyarországon a 90-es években a tőkebeáramlás egyik fő formája a privatizáció volt, 1991 és 1994 között a befektetések közel egyharmada privatizáció keretében történt. A felvásárlás célja ebben az időszakban döntően a helyi piac megszerzése, az értékesebb feldolgozóipari vállalatok megvásárlása volt, viszonylag kedvező áron, mert a korábbi állami vállalatok modernizálására és az elveszett keleti helyett a nyugat-európai piacokra való betörésre csak külföldi tulajdonos bevonásával volt lehetőség. A külföldi működőtőkének jelentős szerepe volt az állami bevételek növelésében is.

Összességében az 1990-2000 időszakban Magyarországra privatizáció keretében 4,7 milliárd euró működő tőke áramlott be (MNB, 2006). Az állami vállalatok külföldiek által történő felvásárlása mellett regionális összevetésben jelentős mértékű zöldmezős beruházás történt Magyarországon (1990-95 között 5,2 milliárd euró értékben). Az első befektetési hullámban, a 90-es évek első felében a fő vonzerőt az olcsó, a magas munkanélküliség következtében nagy számban rendelkezésre álló munkaerő jelentette, valamint az időközben kiépült piacgazdasági intézményrendszer és a bel- és külpolitikai stabilitás. Az 1995 utáni időszakban már egyre inkább a képzett, megfizethető munkaerőre, a stabil gazdasági környezetre építve érkeztek a befektetők.

Társult EU tagságunk, az alacsony társasági adó és a befektetési kedvezmények, valamint kedvező földrajzi elhelyezkedésünk (kelet-nyugati összekötő szerepünk) vonzóvá tették Magyarországot a régióban, a nyugati régióban a viszonylag fejlett hálózati infrastruktúra is vonzerő volt. A magyar munkaerő hatékonyságának köszönhetően egyre inkább a magas hozzáadott értéket termelő tevékenységek megjelenése vált jellemzővé (exportorientált autóipari, elektronikai, illetve pénzügyi, szolgáltatóipari befektetések). A magyar kis- és középvállalkozások fejlődésének, technológiájuk korszerűsödésének eredményeként növekvő számban hazai vállalatok is beszállítóká váltak (2.19. ábra).

Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.19. ábra: A magyarországi működőtőke beáramlás ágazati szerkezete, 1998-2004.

A külföldi működőtőke beáramlás területi megoszlása nagyon egyenlőtlen, és az elmúlt 15 évben alig változott. 2000 végén Közép-Magyarországon működött a külföldi tőke 67%-a (Budapesten az 58%-a), a második Nyugat-Dunántúl 11%-kal, míg az utolsó a leszakadó Dél-Dunántúl 2%-kal. Az ezredfordulót követően Budapest túlsúlya kissé csökkent, Közép- és Nyugat-Dunántúl erősítette pozícióit, a többi térség részesedése gyakorlatilag nem változott (2.20. és 2.21. ábra).

A tőkebefektetők származási országa szerint a legnagyobb befektető Németország volt az eltelt időszakban: az állomány 37,4%-a német eredetű volt 2000 végén. A második Hollandia 14,6%-kal, a harmadik Ausztria 8,9%-kal, míg a negyedik az Egyesült Államok 7,6%-kal. A származási megoszlás kismértékben változott az azóta eltelt időszakban (2.8. táblázat).

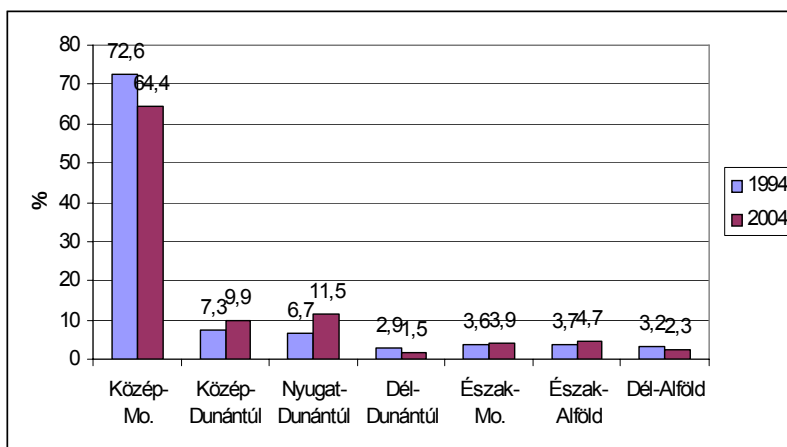
2.8. táblázat: A hazánkba beáramlott, illetve innen kivitt működőtőke alakulása

Beáramló FDI forrása	Megoszlás, % (2003)	Kivitt FDI célterülete	Megoszlás, % (2004)
Németország	29	Szlovákia	40
Hollandia	20	Hollandia	9
Ausztria	11	Horvátország	9
USA	5	Macedónia	9
Franciaország	4	Lengyelország	7
Egyéb országok	31	Bulgária	5
		Románia	4
		Egyéb országok	17

Forrás: KSH, MNB honlapjai

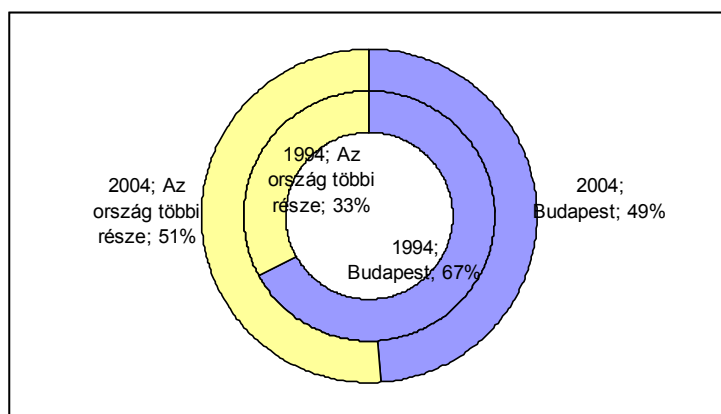
Magyarország tőkekiviteli tevékenysége 1995 után kezdett erősödni, azonban ennek volumene lényegesen elmarad a beáramló FDI nagyságától, bár tendenciájában növekvő. Nagyságát és országok szerinti megoszlását a 2.22. ábra, valamint a 2.8. táblázat szemlélteti. A zöldmezős beruházások mellett a régióban elsőként a működőtőke áramlásban növekvő szerephez jutott 1997-től az újrabefektetett jövedelem 1997-2000 között már a részvénytőke-befektetések több mint kétharmadát érte el az újrabefektetett jövedelem formájú beáramlás. Evente átlag közel 1,1 milliárd euró befektetés történt ilyen formában Magyarországon. A

visszaforgatott jövedelem felhasználásával magasabb hozzáadott értékű munkafolyamatok, illetve kutatás-fejlesztés Magyarországra telepítése indult meg számos nagyvállalatnál, amit a kormányzati befektetésösztönzési politika is támogatott (2.23. ábra).

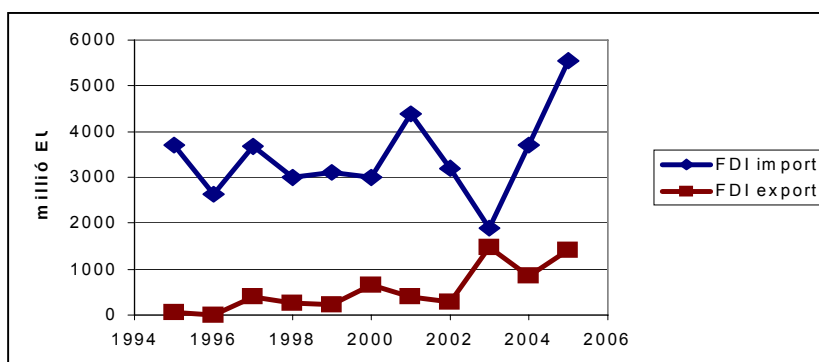
Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.20. ábra: A régiók részesedése hazánk külföldi működőtőke beáramlásából, 1994-2004

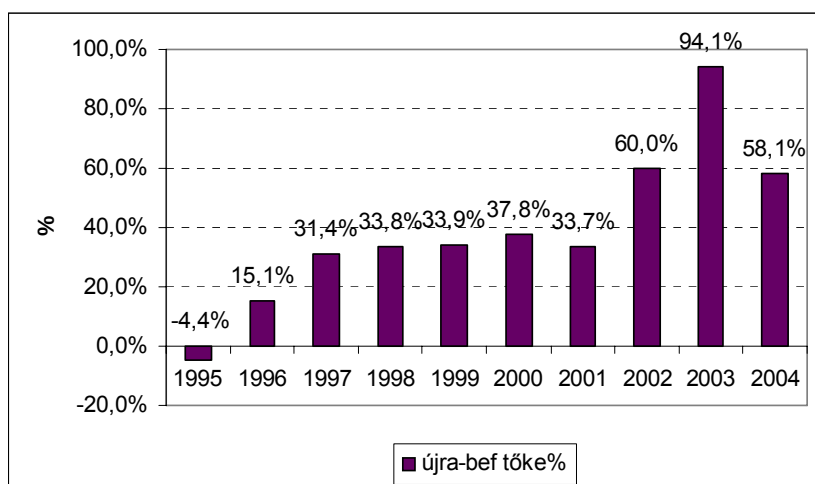
Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.21. ábra: Budapest és a vidék részesedése a külföldi működőtőke állományából, 1994-2004

Forrás: KSH, MNB honlapjai

2.22 ábra: A Magyarország működő tőke importja és exportja, 1994-2005

Forrás: KSH, MNB honlapjai, 2006

2.23. ábra: Az újrabefektetett tőke aránya az összes FDI-ből Magyarországon, 2004

2.4. A területi fejlődést meghatározó társadalmi tényezők

2.4.1. A foglalkoztatás és az aktív lakosság szerepe a regionális gazdaságban

Az emberi erőforrás: az egyik legfontosabb telephelyválasztási tényező. Az ember szerepe a gazdasági tevékenységek térbeli elrendeződésében többféle lehet. Egyrészt munkaerőként (azaz vásárolt input tényezőként), másrészt fogyasztóként (azaz a gazdasági tevékenység outputjának vásárlójaként és végfelhasználójaként) játszik szerepet a vállalkozások gazdasági döntéseiben, harmadrészt pedig lakóhely-tulajdonosként versenyez a rendelkezésre álló telephelyekért, földterületért. A munkaerő a termelés egyik fő erőforrása, amelynek mennyisége és minősége erősen befolyásolja a rendelkezésre állótőke és természeti erőforrások kihasználását is.

A rendelkezésre álló munkaerő bőséges mennyisége elsősorban az élőkommunikációs ágazatok megtelepedésének kedvez (textilipar, ruházati és cipőipar, konzervgyártás, cigarettagyártás, édesipar, stb). Ezeknek az ágazatoknak a költségszerkezetében a bérhányad viszonylag magas (Tóth, 2002). Egyes ágazatoknál nem a munkaerő mennyisége, hanem a minősége, szakképzettsége a lényeges (repülőgépgyártás, finommechanikai ipar, gépkocsigyártás, híradástechnika, számítógépgyártás, a szolgáltatások többsége, gyógyszeripar, és azon ágazatok, ahol folyamatosan magas színvonalú kutató-fejlesztő tevékenység folyik). Az egyes ágazatok erőteljesen eltérnek a foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlását tekintve, általában a nagyobb kézügyességet igénylő ágazatok (textilipar, baromfi- és tojásfeldolgozó ipar, de a mikroelektronikai összeszerelés) nagyobb arányban foglalkoztatnak női munkaerőt.

A vállalatok telephelyválasztási döntéseik során nemcsak az igénybe vehető munkaerő létszámát és minőségét, képzettségét, hanem a munkaerő árát is figyelembe kell, hogy vegyék. Ez egy országon belül is jelentős szóródásokat mutathat. Magyarországon jó példa erre a fővárosi és vidéki bérek eltérése, de a vidéki bérek is nagy eltéréseket mutathatnak. Győr – Moson-Sopron megye bérszínvonala például lényegesen magasabb, mint Békés megyéé. Az országon belüli bérkülönbségeknél is jóval nagyobb eltérések jellemzik a különböző országok bérszínvonalait. Nyugat-Európában a bérszínvonal lényegesen magasabb, mint a kelet-európai országokban (2.9. táblázat), ezek viszont a délkelet-ázsiai

országokét haladják meg lényegesen. A bérszínvonalbeli eltéréseket használják ki a transznacionális vállalatok, amikor a bérek és járulékaik alapján választják ki, hogy mely térségekben, országokban létesítsenek telephelyet.

2.9. táblázat: Teljes munkaidős bruttó átlagkeresetek néhány európai országban, EUR

Teljes munkaidős bruttó átlagkeresetek, EUR			
Ország	2000	2001	2002
Belgium	31 644	33 109	34 330
Dánia	40 962	41 661	43 577
Németország	37 253	38 204	39 440
Görögország	14 721	15 431	16 278
Spanyolország	17 432	17 874	18 462
Luxemburg	35 910	37 801	38 551
Hollandia	31 901	33 900	35 200
Svédország	31 621	30 467	31 164
Nagy-Britannia	37 677	39 233	40 553
EU-15	30 903	31 841	38 069
Ciprus	16 335	16 948	17 740
Magyarország	4 172	4 898	5 871
Málta	12 553	13 320	13 460
Lengyelország	Nincs adat	7 509	7 172
Szlovákia	3 583	3 837	4 582
A 10 új EU-tag	4 524	6 777	6 817
Bulgária	1 436	1 518	1 588

Forrás: KSH, 2003.

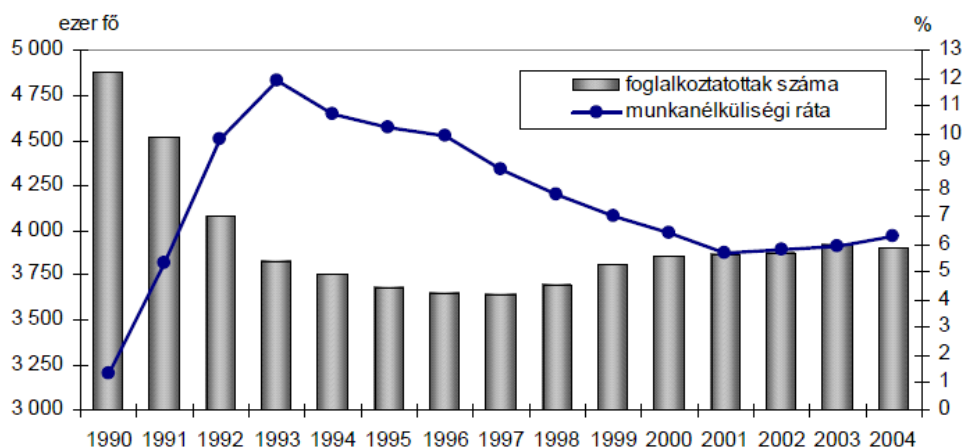
Alacsony bérek, bérköltség jellemzi a fejletlen, elmaradott területeket, ahol magas a munkanélküliség, és a munkaerő elvándorlása akadályokba ütközik, például valamely speciális, és a jelen időszakban hanyatló ágazatra specializálódott (általános mezőgazdaság, szénbányászat), hiányzik a képzettsége, munkakultúrája, képességei a dinamikusabb ágazatokban való elhelyezkedésre, illetve személyes hozzáállása negatív a teljes újrakezdéshez.

Előnyös munkaerő kínálati szerkezet – tapasztalat, hozzáértés, szakértelem – jellemzi azokat a területeket ahol az átlagos képzettségi szint magas, valamely különleges szakértelmet igénylő ágazat koncentrálódott (például elektronika, számítógépgyártás), vagy nagy fizikai és kulturális vonzerővel bír a környezet, ami vonzó a különleges képességű, magasan kvalifikált munkaerő számára (aki megválaszthatja, hogy hol, milyen környezetben akar élni).

Rugalmas, változatos munkaerő kínálat, és nagy munkaerőpiac jellemzi az intenzív urbanizált régiók, nagyvárosok térségét, ahol a vállalkozások számára számos gazdasági előny (színvonalas szolgáltatások, az inputtényezők nagy választéka, nagy piac, és ezért méretgazdaságossági előnyök) jelenthet kedvező telephelyet, ugyanakkor az ilyen településeken a szakszervezetek erősek, idősebb és megállapodott dolgozók dolgoznak, akik kevésbé kiszolgáltatottak a munkaadó hatékonyságnövelő elvárásainak, ami csökkenti a gazdasági előnyöket (Hoover-Giarratani, 1999).

A munkaerő - azaz a lakosság - jövedelmi szintje, korösszetétele, iskolázottsága a piac fogyasztói oldalán is megjelenik, sajátosságai jelentősen befolyásolhatja a kereslet minőségi és mennyiségi szempontjait. Az egyes régiók vonzerejét az üzleti szféra szempontjából jól

tükrözik a régió foglalkoztatási és munkanélküliségi mutatói (2.24. ábra), amelyek szintén regionális sajátosságokat mutathatnak. A magyar gazdaság 1990-1993 időszakbeli erőteljes visszaesését követő szinte folyamatos, bár kismértékű foglalkoztatás bővülés eltérő módon érintette az egyes régiókat. A főváros térségében, valamint a Nyugat-Dunántúlon sokkal kedvezőbb a foglalkoztatási helyzet, mint az alacsony foglalkoztatottságtól és magas munkanélküliségtől sújtott észak-magyarországi és alföldi régiókban (2.10. táblázat). A foglalkoztatottak aránya hazánkban - a nemzetközi összehasonlításban figyelembe vett 15–64 éves korosztályhoz viszonyítva - 56,8%, ez jelentősen elmarad az Európai Unió 25 tagországának átlagától (2003-ban 62,9%). Az unió számos tagállamában magasabb a foglalkoztatási ráta, egyes országokban eléri, sőt meg is haladja a 70–75%-ot (Dánia, Hollandia, Nagy-Britannia vagy Svédország.) Hazánkat Görögországhoz és Szlovákiához hasonló foglalkoztatási szint jellemzi, ami Lengyelországénál, Máltáénál és Olaszországénál magasabb. A foglalkoztatottak nemek szerinti összetételében a férfiak aránya 54%, a nők 46%. A férfiak esetében az EU foglalkoztatási átlagától való lemaradás nagyobb, mint a nők esetében.

Forrás: KSH, 2005.

2.24. ábra: Foglalkoztatottság és a munkanélküliség Magyarországon, 1990-2004

2.10. táblázat: A 15-74 éves népesség gazdasági aktivitása régiónként, 2004

Régió	Aktív népesség száma	Foglalkoztatottak	Munkanélküliek	Aktivitási ráta, %	Foglalkoztatási ráta, %	Munkanélküliségi ráta, %
Ezer fő						
Közép-Magyarország	1284,6	1226,3	58,3	59,0	56,3	4,5
Közép-Dunántúl	482,3	455,3	27,0	56,9	53,7	5,6
Nyugat-Dunántúl	445,2	424,6	20,6	57,2	54,5	4,6
Dél-Dunántúl	378,4	350,9	27,5	50,1	46,4	7,3
Észak-Magyarország	477,3	431,1	46,2	49,3	44,6	9,7
Észak-Alföld	564,1	523,5	40,6	48,5	45,0	7,2
Dél-Alföld	521,4	488,7	32,7	50,5	47,3	6,3
Ország összesen	4153,3	3900,4	252,9	53,8	50,5	6,1

Forrás: KSH, 2006.

A munkaerőnek, mint termelési tényezőnek egy adott régióban való változása függ a régió belüli növekedéstől és csökkenéstől, amit a tényleges szaporodással, azaz a születések

és halálozások számával jellemezhetünk, valamint a régióba bevándorló és az onnan elvándorló népesség számától (Lengyel-Rechnitzer, 2004). Azaz

$$a \text{ népességszám változása} = \text{születések} - \text{halálozások} + \text{bevándorlás} - \text{elvándorlás}$$

A 2.11. táblázat mutatja a magyar régiók népességének mutatóit az 1990-2001 időszakra. A magyar népesség 1981 óta minden térségben folyamatosan csökken. A csökkenés minden régióra jellemző, de míg a természetes szaporodás mindenütt negatív volt, a migrációs esetében három régió is pozitív értéket regisztrált.

2.11. táblázat: **Demográfiai változások Magyarországon, 1990-2001**

Régió	Népesség, millió fő	Népsűrűség, fő/km ²	1000 lakosra jutó természetes növekedés			1000 lakosra jutó migrációs egyenleg			Népesség változása 1990-2001
	2001	2001	1990	1995	2001	1990	1995	2001	%
Közép-Magyaró	2,83	409	-4,0	-4,7	-4,0	4,9	0,9	0,6	-4,6
Közép-Dunántúl	1,12	100	0,1	-1,7	-2,7	-0,3	0,8	2,0	0,1
Nyugat-Dunántúl	1,00	89	-2,1	-3,3	-3,7	-0,2	1,3	0,7	-0,6
Dél-Dunántúl	0,99	70	-1,8	-3,7	-4,1	-0,9	-0,1	-0,2	-1,8
Észak – Magyaró.	1,29	97	-1,2	-2,9	-3,5	-4,5	-2,4	-0,6	-1,6
Észak – Alföld	1,56	88	1,1	-0,5	-1,7	-4,3	-1,2	-0,4	1,0
Dél-Alföld	1,37	75	-3,1	-4,2	-4,5	-0,4	0,2	-0,8	-1,2
Ország összes	10,17	109	-1,9	-3,3	-3,5	-	-	-	-1,7
EU-15	377, 92	116	1,5	0,8	1,0	3,1	2,0	3,0	3,7

Forrás: KSH, Eurostat

2.4.2. A munkaerő mobilitása

A munkaerő mobilitás okai, típusai

A munkaerő vándorlásának lehetnek gazdasági és nem gazdasági jellegű okai. *Nem gazdasági okok* a természeti katasztrófák, háborúk, családi okok, kalandvágy, amelyek a munkavállalót származási régiójának elhagyására, és más régióban, esetleg más országban való megélhetés keresésére ösztönzik. *Gazdasági okok* a származási régióban meglévő magas munkanélküliség, a származási és célrégió közti bérszínvonal eltérések, a vándormunka illetve időnyomunka lehetősége, a célrégióra jellemző jobb munkakörülmények, a célrégióba való költözéssel járó presztíz.

A vándorló munkaerőt illetően két csoport különíthető el markánsan, a magasan kvalifikáltak, illetve a képzetlenek csoportját. *A magasan kvalifikált munkaerő* vándorlását kiváltó okok közt említhetjük a képzettség, vagy valamilyen továbbképzés megszerzését, amelyhez a célrégióban huzamos tartózkodás szükséges – ez a fajta migráció csak időleges, a képzettség megszerzése után a munkavállaló visszatér származási régiójába. Hasonló jellegű a képzettség karbantartása, kutatómunka végzése céljából történő, szintén korlátozott idejű elvándorlás. A magasan kvalifikáltak körében azonban előfordul, hogy származási régiójukban nem is találnak a képzettségük számára megfelelő munkalehetőséget, munkakörülményeket, ezért döntenek úgy, hogy egy fejlettebb régióba (nem ritkán külföldre) költöznek, gyakran véglegesen, a visszatérés szándéka nélkül. Hasonló hatású, ha a képzettségüknek megfelelő bért nem tudják megkapni származási régiójukban, így a magasabb bérek reményében hagyják el a régiót (ezt a jelenséget nevezik agyelszívásnak). Mindezek következtében a fejletlenebb régióban kiképzett magasan kvalifikált munkaerő

képzettségének hozadékát egy másik, fejlettebb régió rendelkezésére bocsátja, míg képzésének társadalmi költségeit a fejletlenebb régió viseli. A fejlett régióba elvándorló képzett munkaerő tehát ezáltal a régiók fejlettségi különbségeit növeli.

A *képzetlen munkaerő mobilitása* hasonlóképpen sajátos jellemzőket mutat. Iránya itt is egy fejlettebb régió, fő kiváltó oka általában a fejlett célrégió kedvező konjunkturális helyzete, és a fellendülés során jelentkező munkaerőhiány, ami a bérszínvonal emelkedésével jár együtt. Ez általában a képzetlenebb munkaterületeken is jelentkezik, és a fejletlenebb régiókból munkaerő bevándorlást vált ki. A tartós munkavállalás jellemzően a fejlettebb régiókba irányítja a képzetlen munkaerő áramlását (például az EU országaiba a volt gyarmatokról, illetve Kelet-Európából bevándorlók), idényjellegű munkaerőkereslet viszont fejletlenebb régiókban is fellelhető, például mezőgazdasági régiókban az aratási, betakarítási időszakokban (afrikai, dél-amerikai régiókban tapasztalható ez a kávé, gyapot, kakaó szüret idején).

A *migráns* népesség azokat a költözőket jelenti, akik egy régió határait átlépésével keresnek új munkahelyet és lakóhelyet. Ennél tágabb a *mobilitás* köré. A földrajzi mobilitásba az kapcsolódik be, aki lakcímét megváltoztatva egyik településről a másikra költözik, akár azonos régióon belül is. Így például egy (kis)térségen belül az egyik településtípusból a másikba irányuló mozgás nyilván nem befolyásolja közvetlenül a régiók közötti különbségeket, de hatással van a régióon belüli népesség megoszlására. A nem migráns mobil népességhez hasonló a településen belül költözők szerepe, de ez a *lakásmobilitás* témakörébe tartozik.

Az *ingázás* a migráció azon formája, amikor a munkaerő lakóhelyet nem változtat, napi gyakorisággal utazik lakóhelyéről egy más településen lévő munkahelyre. Az ingázással kapcsolatban említhető *vándoringázás* jelensége. Ekkor a munkavállaló nem lakhelyétől távol dolgozik, és munkahelyéhez közel *ideiglenes* lakhelyet is fenntart. Az ilyen ingázók jellemzően távolra és úgy ingáznak, hogy célpontjukon több éjszakát is eltöltenek. Megkülönböztetésük azért fontos, mert az empirikus elemzés során őket jellemzően a mobil, illetve migráns népességhez tartozóként veszik számba.

Autonóm elvándorló az, aki személyes karrierje terve részének tekinti az elvándorlást. Spekulációs elvándorló, aki konkrét állásajánlat nélkül is lakóhelyet változtat. Szerződéses elvándorló, aki konkrét állásszerződés miatt változtatja lakóhelyét. regionális gazdasági elemzésekben a munkaerő térbeli mobilitásával kapcsolatban a regionális jövedelmi különbségek, a különböző régiókban, lokális közösségekben elérhető lehetőségek (jövedelemszerzés, lakhatás, stb.) vonzó vagy taszító hatását, illetve a regionális népességváltozás és migráció trendjeit érdemes külön is megvizsgálni.

A regionális jövedelmi különbségek

A regionális jövedelmek értelmezésekor vizsgálhatjuk az adott régióon belül az egy családra/háztartásra jutó átlagos személyes jövedelem értékét, vagy a régióon belül valamely adott foglalkozási ágban elérhető reálkereset nagyságát (amelyben a nominális keresetek mellett a régióbeli átlagos megélhetési költségek eltéréseit is figyelembe vesszük, és ennek megfelelően korrigálnak), illetve a munkaadó szempontjából a munkaerő foglalkoztatásának költségeit (azaz a pénzbér + természetbeni juttatások értékét a munkaerő termelékenységéhez viszonyítva). A magas jövedelem értéke azonban a munkavállaló számára csak akkor észlelhető, ha a megélhetési költségek eltérései nem semlegesítik azt. Általában a magasabb

bérekkel rendelkező térségekben a megélhetési költségek is magasabbak, azonban, ha a megélhetési költségekben tapasztalható különbségek kisebb mértékűek, mint a bérszínvonalbeli különbségek, akkor a munkavállaló tényegesen érzékelni képes a magasabb bérszínvonal előnyeit. Ennek megfelelően, a

$$\text{reáljövedelem} = \text{nomináljövedelem} / \text{fogyasztói kosár ára}$$

definíció segítségével, a megélhetési költségeket a fogyasztói kosár árával reprezentálva a reáljövedelmek eltérései fejezik ki a munkavállaló számára valamely térség, település bérszínvonalbeli tényleges előnyeit.

A bérszínvonalbeli eltérések egy része tehát általában a magasabb lakhatási, megélhetési költségek kompenzálását, kiegyenlítését szolgálja, a munkavállaló csak az e feletti jövedelmhányadot érzékeli tényleges, munkahelyváltásra ösztönző tényezőként. A megélhetési költségek becslése, azaz a bérben a kiegyenlítő jövedelemrész megbecslése nehéz, számos nehezen, vagy egyáltalán nem mérhető komponense van. A gyakorlati tapasztalatok szerint azonban a reáljövedelem általában jól korrelál a pénzjövedelemmel, azaz a megélhetési költségek eltérései lényegesen kisebbek, mint a pénzjövedelmek eltérései.

A megélhetési költségek általában alacsonyabbak az alacsonyabb jövedelmű régiókban, mivel a kínálat kénytelen alkalmazkodni az alacsony fizetőképes kereslethez. A város térbeli terjeszkedését korlátozó topográfiai adottságok (vagy egyéb fizikai akadályok) viszont az ingatlanárak és bérleti díjak emelkedése révén magasabb megélhetési költségekhez vezetnek. Nehezen mérhető befolyásoló tényezők lehetnek a terület pszichikai vonzereje (a környezet kellemessége, éghajlata, természeti környezet, a szomszédság, a szórakozási lehetőségek megléte, stb. - amelynek lehet költségjellegű hatása is, így a kisebb fűtési és világítási költségek), vagy a nagyvárosban lakás többletköltségei (pl. a mindennapi közlekedés idő- és költségigénye, közbiztonság), illetve valamilyen környezeti kockázati tényező közelsége (ipartelep levegőszennyezésének egészségkárosító hatása, stb.) (Hoover-Giaratani, 1999; Lengyel-Rechnitzer, 2004).

A munkaerő vándorlási hajlandósága

A bér- és jövedelmi differenciák egyik alapvető oka magának a *munkaerőnek a kínálata* az adott régióban. A munkaerő kínálata ugyanis egy adott közösségben, térségben rugalmatlan: csak a migráció (azaz a munkaerőnek a térségbe történő bevándorlása, illetve onnan történő elvándorlása) és a munkaerőpiacon való megjelenés (a munkavállalói életkor elérése), ill. onnan való visszavonulás (idős kor, vagy egészségi állapotban bekövetkezett változás, inaktívvá válás) alakíthatja. A mennyiségi változások tehát alapvetően a régió népességének alakulásával állíthatók párhuzamba. Ugyanakkor a munkaerő összetétele, képzettsége, szakmastruktúrája, valamint a munkavállalás jellegét meghatározó tényezők (munkaidő, szabadság mértéke, stb.) szintén befolyásolja a régióban rendelkezésre álló összes munkaerőkínálatot. (Lengyel- Rechnitzer, 2004).

Egy adott régió belül egy adott szakmán belül a munkaerőkínálat nagyobb fokú rugalmasságot mutat, mint az összes munkaerő kínálat. Ennek az a magyarázata, hogy az egyes munkavállaló az eredeti szakmája helyett képes átállni egy más tevékenységre, esetenként hosszabb-rövidebb átképzés után, esetenként akár enélkül is, azaz az egyes szakmák munkaerőbázisai közt létezik bizonyos átjárhatóság, amely tehát a munkakínálat alakulását rugalmasabbá teszi.

Az egyes munkaadó, üzleti vállalkozás számára a munkaerő kínálat még ennél is rugalmasabban változhat, hiszen itt nemcsak az adott szakmán kívüli foglalkozási ágakból jöhet (illetve oda távozhat) a munkavállaló, hanem az adott szakmán belüli munkavállalók is elcsábíthatók más munkaadóktól, illetve ezek a munkaadók is elcsábíthatják az adott munkaadó számára eddig rendelkezésre álló munkavállalók egy részét.

A népesség demográfiai trendjei általában egy országon belül kevésbé eltérőek, így *munkaerő vándorlási hajlandósága* vezet nagyobb kínálati eltérésekhez az egyes régiók közt. A vándorlási hajlandóság magyarázatához egy egyszerű költség-haszon elemzést végezve a más területre, régióba való elköltözés lehetőségét beruházásként értelmezhetjük, és a beruházás összes gazdasági költségét (a számviteli és alternatív költséget) szembeállítjuk ennek a beruházásnak a hozamával, azaz a költözés végcéljánál elérhető haszonnal, jövedelemmel és egyéb előnyökkel.

A munkaerő vándorlását (migrációját) többféle jellemző szerint osztályozhatjuk. Beszélhetünk az átlépett határ jellege szerint *intern (belső)* és *nemzetközi (külső)* vándorlásról. Időbeli szempontok alapján lehet *permanens (állandó)* és *időszaki vándorlásokról* beszélni. Térbeli szempontok alapján a besorolás történhet a távolság nagysága, és a vándorlás iránya szerint is (Hoover-Giarratani, 1999). A térbeli migrációt jellemzi a migráció eredete és célpontja, a migráció nehézségei és akadályai, valamint a vándorló személy tulajdonságai. Az eredet (kiindulási hely) és a célpont (úticél) jellemzői a következők:

- A célpont kellemes környezeti tulajdonságai (kulturális és szociális infrastruktúra, vonzó környezet) növelik a vándorlási hajlandóságot.
- A nagyobb települések vonzerejét a változatosabb munkalehetőségek elérhetősége is növeli (ez a magyarázata, hogy városkörnyéki külvárosokba nő a bevándorlás).
- A pozitív tulajdonságok „vonzóereje” (*pull*) és a negatív tulajdonságok „taszítóereje” (*push*) együttesen érvényesül. *Vonzó (pull) hatásról* akkor beszélünk, ha az úticél vonzereje a döntő ösztönző, míg *taszító (push -hatásról)* akkor, ha a kiindulási helytől való menekülés a fő kiváltó ok. A taszító (*push*) hatást általában nem a gazdasági, hanem a demográfiai negatívumok okozzák (ha például túl sok a jól képzett fiatal, akik nem találnak megfelelő munkahelyet, megindul a képzettek elvándorlása). A vonzó hatást viszont elsősorban gazdasági tényezők okozzák, a prosperáló uticélok felé történik.
- A nagy bevándorlás nagy kivándorlással is együtt járhat, hiszen előfordul, hogy a bevándorló csalódik, nem sikerül céljait elérnie, és visszaköltözik eredeti lakhelyére. Szintén jellemző minta a „lánc-migráció”, amikor az első úti cél csak átmeneti megálló, az itt sikeresen megtelepült munkavállaló átmeneti munkavállalás után tovább költözik eredeti uticélja felé, amelyet így több lépcsőben ér el (Magyarországra keleti szomszédainktól vagy a Távol-Keletről érkező munkavállalók példázzák ezt, akik végső célja egy tőlünk nyugatra fekvő fejlett EU- ország, vagy akár az USA is lehet.)

A migráció nehézségei, akadályozó tényezői

Az országon belüli helyváltogatás legfontosabb tényezője a távolság. A távolság azonban nem egyszerűen a légvonalban mért km-távolságot jelenti, hanem a költözés összköltségének mérőszáma. Ez jelentheti a költözéssel járó utazás időbeli és pénzbeli igényét, vagy a közúton, vasúton mért tényleges közlekedési távolságot. Lehet fizikai távolság, és társadalmi távolság (kulturális, vallási, viselkedésbeli, szokásbeli eltérések

jelenléte, vagy adminisztratív, bevándorlást akadályozó feltételek). Ezzel is magyarázható, hogy az országon belüli vándorlások miért múlják felül az országhatárt átlépő, tehát országok közötti vándorlásokat. A kommunikáció fejlődésével, a telekommunikációs eszközök, internet terjedésével globalizálódó világunkban a társadalmi távolságok csökkenése figyelhető meg.

A migrációt nehezítő tényezők hatását az éves nettó migráció intenzitásának mérésével jellemezhetjük. Így a vándorlás intenzitása két település, A és B, közt a *Reilly-féle gravitációs törvény* analógiájára felírt modell segítségével (Lengyel-Rechnitzer, 2004) a következőképpen számítható ki:

$$\text{Éves nettó migráció: } M_{AB} = g \cdot P_A \cdot P_B \cdot (w_A - w_B) / D_{AB}^2$$

ahol

g : konstans szorzó (a változók mértékegységétől függ)

P_A és P_B : a két település lakossága,

w_A , és w_B : a két településen a bérszínvonal (v. más a települések közti különbséget kifejező tényező, pl. a régiós egy főre jutó GDP, vagy egy lakosra jutó mobiltelefonok száma, illetve valamely kisebbség számaránya az összlakosságon belül, stb.)

D_{AB} : a két település „távolsága” (fizikai távolság, időbeli távolság, stb.)

A vándorlást nehezítő tényezők hatását csökkenti a gyakran, nagy tömegek által használt vándorlási útirány – azaz a „*kitaposott ösvény*” használata. A gyakori irányokba, népszerű úticélok felé szívesebben, könnyebben költöznek a munkavállalók. Utazási és munkaközvetítő ügynökségek is specializálódhatnak a gyakran használt vándorlási útvonalakra, akár az utazás, bevándorlás megszervezésére, akár a letelepedés és munkavállalás ügyintézésére. A kitaposott ösvény jelentősége, hogy csökkenti a költözők kockázatát és bizonytalanságát, ezáltal egy fontos akadályozó tényező hatását képes mérsékelni. Főként a nagy társadalmi távolságokat jelentő vándorlási útirányok esetén fontos a „kitaposott ösvény” megléte, így például az Európából vagy Latin-Amerikából az USA-ba, illetve Észak-Afrikából vagy Törökországból az Európai Unióba történő vándorlásoknál.

A vándorló személy (munkavállaló) tulajdonságai

Az egyes munkavállalók személyiségi jellemzői szerint eltérőek a vándorlási kedvet kiváltó ösztönzők, és ugyanazon ösztönző tényező szubjektív hatásai eltérőek az egyes munkavállalók számára. A munkavállalók jellemzői közül az alábbiak szerepe a leglényegesebb.

- *Életkor*: Egyazon személy más életszakaszokban más hajlandóságot mutat a migrációra. Általában legmobilabbak a fiatal, egyedülálló felnőttek, a kisgyermekes családok migrációs hajlandósága ennél gyengébb. A gyermekek kirepülése után, vagy a korai nyugdíjas években ismét nagyobb költözési hajlandóság jellemzi az egyént.
- *Iskolázottság*: minden korcsoportban magasabb migrációs hajlandóságot mutatnak a magasabb iskolázottságúak, a kevésbé képzettek.
- *Foglalkozási státusz*: minden korcsoportban magasabb a migrációs hajlandóság a magasabb foglalkozási státuszúak körében.
- *Személyes, egyéniségtől függő jellemzők*: azonos életkor, iskolai végzettség és foglalkoztatási státusz esetén is eltérhet két személy migráció iránti hajlandósága.

Általában elmondható, hogy a migrációs folyamat résztvevői a saját kiindulási régiójuk átlagánál energikusabb, jobb képességű, képzettebb csoport, így elvándorlásukkal a kiindulási régióban maradók csoportjának átlagos mutatói romlanak. Ugyanakkor viszont a vándorlási célterület átlagától elmaradnak a bevándorlók jellemzői, így számukra kihívást jelent a fogadó országba való beilleszkedés, felzárkózás (Hoover-Giarratani, 1999).

A migráció hatásai a régiók fejlődésére

A munkaerő vándorlásának jelentősége a regionális fejlődés szempontjából abban rejlik, hogy milyen mértékben javítja a költözők életkilátásait (jövedelemnövekedés, munkahelybiztonság, munkakörülmények javulása, életminőség javulása), illetve milyen mértékben járul hozzá a küldő illetve fogadó régió jólétének, gazdasági teljesítményének (GDP, kibocsátás, reálbér színvonal) változásához.

A migráció más-más hatást gyakorol a származási és a célrégió fejlődésére, eltérő a hatása a fejlett illetve az elmaradott, periferikus régiókban (Lengyel-Rechnitzer, 2004). Ha egy periferikus *származási régióban* a munkaerő jelentős része munkanélküli, vagy alulfoglalkoztatott, akkor a munkaerő kivándorlása következtében csökken a helyi önkormányzatoktól igényelt szociális támogatások, szociális kiadások nagysága. Az így felszabaduló közcélú pénzforrásokat a régió fejlesztésébe való beruházásokra lehet átcsoportosítani, ami csökkentheti az elmaradottságot. Ugyanakkor az elvándorlók jellemzően a periferikus régió viszonylag magasabban képzett, dinamikusabb munkavállalói, így a régióban maradó munkaerőállomány képzettsége, színvonala csökken. Ez a későbbi fejlesztések szempontjából kedvezőtlen lehet. Az is igaz, hogy a magasabban képzett munkaerő kevésbé helyettesíthető tőkeberuházásokkal, és az elmaradott régiókban történő fejlesztések általában amúgy sem a fejlett technológiákra, hanem inkább az élők munkai igényessége épülnek.

Az elvándorló magasabban kvalifikált munkaerő miatti munkaerőhiány miatt bizonyos termelési tevékenységeket esetleg be is kell szüntetni emiatt, ami a már a régióban működő vállalkozásokat is elvándorlásra kényszerítheti. Ez viszont a régióban helyben maradt munkaerő munkahelyeit is veszélyezteti. Az így kialakult részleges munkaerőhiány esetleg a későbbiekben az elvándorlók egy részének visszatelepülését is előidézhetheti.

Az elvándorló munkaerő esetében nem ritka, hogy a családtagok továbbra is a származási régióban maradnak, és az elvándorolt családtag pénzbeli támogatással segíti őket. Ez a régió belül az elkölthető jövedelmeket növeli, és így a fogyasztást is bővíti, ami jótékony hatással lesz a régióban működő vállalkozások nyereségességére, és kibocsátási szintjére, növelheti az ott foglalkoztatottak termelékenységét, jövedelmét, és ezáltal a további elvándorlások ellen hat. Az elvándorló munkaerő révén fontos információs hatások is érhetik a küldő régiót. A migráció célrégiójából fogyasztási javak, technológiai jellegű információk, kulturális és szociális hatások is érik a származási régió lakosságát, amely nem ritkán további elvándorlásokat vált ki. Az elvándorolt munkaerő szabadságra gyakran visszalátogat, később a nyugalomba vonuló munkavállaló visszatelepülhet származási régiójába, és odavonzhatja a célrégió őslakosságát is helyismerete révén. Ezzel fellendítheti a származási régió idegenforgalmát, így hozzájárulhat a célrégióból a származási régióba történő jövedelemáramlások növeléséhez.

A *migráció célrégiói*, a nagyvárosok agglomerációs övezetei, a gazdasági centrumtérsegek, amelyek a bevándorló munkaerő számára általában magasabb jövedelmet,

jobb munka- és életkörülményeket, az elérhető fogyasztási javak és szolgáltatások nagyobb választékát, és összességében jobb életminőséget kínálnak, mint a származási régió. A célrégióban a bevándorolt munkaerő növeli a kibocsátási potenciált, és magasabb képzettségű bevándorlók esetében növeli a munkaerő átlagos képzettségi szintjét (ez persze nem mindig valósul meg, gyakori, hogy a periférikus régióban magas képzettségű migráns munkaerő a célrégió átlagos képzettségi szintjét nem éri el.)

A magasan kvalifikált munkaerő beáramlása a célrégióban lehetővé teszi a fejlettebb technológiák betelepítését, amely a célrégió kibocsátásának, teljesítményének és termelékenységének további javulását segíti elő. Ugyanakkor negatív hatás, hogy az újonnan betelepültek a már őslakos munkavállalókkal versenyeznek a munkahelyekért, és gyakori a munkanélküliségi ráta megnövekedésétől való félelem. Különösen olyankor igaz ez, ha a betelepülő munkaerő a hazánál lényegesen alacsonyabb béreket is elfogadhatónak tart, ami a célrégióban a bérszínvonal leszorításának lehetőségét is felveti. Gyakorlati kutatások azonban arra utalnak, hogy a fejlett célrégiókba betelepülő munkavállalók nem növelik a helyi munkanélküliséget (pl. a török és észak-afrikai munkaerő az EU-ban), mert általában képzettségi szintjük és nyelvtudásuk miatt is a viszonylag alacsonyabban kvalifikált munkákra jelentkezők, amit a helyi munkaerő többnyire nem is kíván elvállalni. A legmagasabb képzettségű szellemi dolgozók esetében elképzelhető ilyen kiszorító hatás, azonban az ő szellemi teljesítményük hozadéka bőven kompenzálhatja ezt a hátrányt (figyelembe véve, hogy képzettségüket a célrégió szempontjából ingyen hozzák, és állítják a célrégió gazdaságának szolgálatába).

A bevándorolt munkaerő korösszetételére jellemző, hogy általában magas köztük a fiatalok aránya, ami a célrégió demográfiai összetételét is fiatalítja. Ezzel persze a szociális ellátó intézményekkel szemben új szükségletek jelennek meg (óvoda, iskola) a bevándoroltak gyermekeinek, családjainak ellátására, így az érintett önkormányzatok a szociális kiadásaik növekedésével is számolhatnak. A célrégió termékei számára a bevándorolt munkaerő a származási régióban új piacokat tárhat fel, a célrégió termékei, javai fogadtatását megkönnyítheti, a származási régió lakosságának értékítéletét befolyásolni képes az onnan elvándorolt, és a célrégióban sikeressé vált munkavállaló. Az ilyen munkavállaló ösztönzőleg hat a további elvándorlásokra, ezáltal növelheti a célrégióba történő további bevándorlásokat (Hoover-Giarratani, 1999).

Végezetül említsük meg, hogy a bevándorlók és a célrégió közt nem ritkán kulturális konfliktusok is adódnak, főleg, ha az érintettek etnikai identitáshoz, kulturális szokások eltéréseihez kötik a foglalkoztatás kapcsán keletkezett feszültségeket. A bevándorlók sikeres asszimilációja, integrálódása a célrégió kultúrájában segíthet az ilyen konfliktusok feloldásában. Ha azonban ez a kulturális integrálódás hosszabb idő alatt sem megy végben, akkor a bevándoroltak elkülönülnek, szegregálódnak, gettók alakulnak ki. A bevándoroltak és őslakosok együttélése ott sikeres, ahol a célrégiót a befogadó, multikulturális értékrend jellemzi. Erre jó példa az amerikai „olvasztótégely”, ellenpéldaként említhetjük számos európai ország idegenellenes viszonyulását a bevándorlókhoz.

2.4.3. Vidéki térségek munkaerő ellátottsága, agrárfoglalkoztatottság Magyarországon

A gazdasági aktivitás és a foglalkoztatás szerkezetének változása

A kilencvenes években a foglalkoztatásban összegződő gazdasági-társadalmi változásokat a munkahelyek tömeges megszűnése, a népesség gazdaságilag inaktív

hányadának gyarapodása kísérte. Egy demográfiai hullám hatására a munkavállalási korú népesség 1990-2000 között negyedmillió fővel gyarapodott, a foglalkoztatottak létszáma 1,3 millió fővel csökkent. A foglalkoztatottak számának csökkenését a munkavállalási korú népesség tömeges inaktívvá válása kísérte. Az átalakulás első éveiben az akkori nyugdíjkorhatárt (a férfiaknál 60 év, a nőknél 55 év) megközelítő dolgozók széles körében elterjedt megoldást jelentett a korengedményes és az előnyugdíj igénybe vétele, sokan pedig rokkantnyugdíjassá váltak. Az inaktív rétegek számszerű gyarapodását a munkaerőpiacról tartósan kikerült, vagy ott elhelyezkedni nem tudók számának növekedése is táplálta. Arányaiban a legnagyobb mértékű létszámcsökkenés a mezőgazdaságban következett be. Jelenleg az 1990-beli foglalkoztatottaknak kevesebb, mint egyharmada dolgozik az agrárszektorban.

2.12. táblázat: Foglalkoztatottak fő gazdasági ágak szerint, %, 2004

Régió	Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás	Ipar	Építő- ipar	Szolgálta- tások	Összesen
Közép-Magyarország	1,4	17,2	7,7	73,7	100,0
Közép-Dunántúl	5,2	34,7	8,5	51,5	100,0
Nyugat-Dunántúl	5,2	33,2	7,7	53,9	100,0
Dél-Dunántúl	8,5	23,8	8,0	59,7	100,0
Észak-Magyarország	4,0	30,1	7,8	58,0	100,0
Észak-Alföld	7,6	25,1	8,2	59,1	100,0
Dél-Alföld	11,2	23,9	7,9	57,0	100,0
Ország összesen	5,3	24,9	7,9	61,9	100,0

Forrás: KSH, 2006 (www.ksh.hu)

A vidéki térségekben a foglalkoztatottság szintje jelentősen elmarad az országos átlagtól, és a kisebb lélekszámú és a vidéki központoktól távol eső települések felé haladva egyre kedvezőtlenebb képet mutat. A foglalkoztatás kritikus helyzetét jelzi, hogy a 2001-es adatok szerint a munkanélküliek 45,4%-a községi lakos, míg az összlakosságnak csak 36,4%-a él községekben. A községekben élők munkanélküliségi rátája több, mint háromszorosa a fővárosra jellemző értéknek, de a vidéki városokénál is jóval magasabb. Minél kisebb a település, annál magasabb a munkanélküliség és annál rosszabbak az életkörülmények is. Az alacsony képzettségű és az idősebb rétegek foglalkoztatottsági helyzete kritikus. A korábban ingázással elérhető ipari munkahelyek száma drasztikusan lecsökkent. A kistelepüléseken a mezőgazdálkodáson kívül jelenleg is alig folyik másfajta gazdasági tevékenység, ezért a mezőgazdaság, a hozzá kapcsolódó tevékenységek, illetve a környezet- és tájgazdálkodási szolgáltatások még hosszú ideig döntően meghatározzák azok népességmegtartó képességét.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az alföldi régiókban (kiemelkedően a Dél-Alföldön, kisebb mértékben az Észak-Alföldön), valamint a Dél-Dunántúlon haladja meg az országos átlagot. A mezőgazdaság foglalkoztatási szerepének csökkenése így elsősorban ezeket a régiókat érinti hátrányosan. Ezzel szemben a nyugat- és közép-dunántúli régióban – köszönhetően a multinacionális vállalatoknál foglalkoztatottak jelentős számának – a szekunder és a tercier- szektor részesedése kiugró (köszönhetően a kiterjedt agglomerációs övezetnek és az oda kitelepülő szolgáltatásoknak). A mezőgazdaság azonban ökoszociális funkciója miatt a kevésbé agrárjellegű régiókban is jelentős foglalkoztatási szereppel bír (2.12. és 2.13. táblázat).

2.13. táblázat: Az agrárfoglalkoztatás néhány jellemzője régióként (1994, 2003)

Megye, régió	Az agrárfoglalkoztatás részaránya *, %		Földellátottság **, ha/fő		Munkaerő-sűrűség ***, fő/100 ha	
	1994	2003	1994	2003	1994	2003
Közép-Magyarország	3,0	1,6	11,7	20,5	8,6	4,9
Közép-Dunántúl	10,6	4,9	15,5	27,5	6,5	3,6
Nyugat-Dunántúl	9,2	4,8	18,2	31,6	5,5	3,2
Dél-Dunántúl	12,8	9,4	19,1	25,1	5,2	4,0
Észak-Magyarország	6,7	4,6	28,6	37,6	3,5	2,7
Észak-Alföld	13,3	7,9	21,0	30,0	4,8	3,3
Dél-Alföld	15,9	11,6	18,2	23,5	5,5	4,3
Ország összesen	8,9	5,5	18,7	27,3	5,4	3,7

* Agrárfoglalkoztatás részaránya: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból.

** Földellátottság: egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági terület nagysága.

*** Munkaerő sűrűség: 100 ha mezőgazdasági területre jutó mezőgazdasági foglalkoztatott.

Forrás: A munkaerő-felmérés regionális idősorai, 1992-2000, KSH, 2001. Régiók zsebkönyve 2003, KSH, 2004.

Az iskolázottság, az alapján a tudásbázist tekintve szintén az északi, észak-keleti, illetve a déli országrész elmaradása rajzolódik ki; a legkedvezőtlenebb helyzetű térségek Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Baranya megyékben, elsősorban az országhatár mentén képeznek összefüggő területet. A hátrányos helyzetű térségekben így a munkaerő-piaci problémák az alacsonyabb iskolai végzettséggel is összefüggnek (a fejlettebb régiókban az életkor jelent nagyobb problémát az elhelyezkedni próbálók számára).

2.5. A termelési tényezők és a regionális fejlődés kapcsolata

2.5.1. Elérhetőség és periferialitás

Az egyes erőforrás-típusok elérhetősége, hozzáférhetősége, illetve ennek költsége az egyik fő térbeli struktúraalakító tényező. Ezen belül is kiemelt jelentőségűek a szállítási költségeket befolyásoló úthálózat, közlekedési lehetőségek; az adott város/település mérete, amely befolyásolja az elérhető piacok méretét, a piaci versenyhelyzetet, illetve a termelő/szolgáltató tevékenységhez igénybe veendő inputok (itt is anyagok, vagy inputként megvásárolandó szolgáltatások) elérhetőségét; valamint a munkaerő költségei, illetve a munkaerő képzettsége, mobilitása.

A jó fekvés a telephelyválasztás alaptényezője. Ennek egyik fő alkotóeleme a közlekedési kapcsolatok milyensége, a másik pedig az, hogy a közlekedési kapcsolatok hová vezetnek, milyen erőforrások, piacok érhetők el általuk. A települések fekvésének, térkapcsolatainak értékelésére többféle mutatószám is ismeretes (RTT, 2005). Az ún. egyszerű mutatók a közlekedési infrastruktúra állapotát tükrözik: ilyenek az autópályák hossza km-ben a településen (területi egységben), a vasútállomások száma, legközelebbi csomópontba való eljutás időigénye, stb.

Az összetett mutatók több (általában két) tényező együttes hatását vizsgálják, ezek általában egy adott helyszínen (csomópontban) elérhető lehetőségek „értéke”, valamint a

telephelyről a fenti helyszín (csomópont) eléréséhez szükséges „költség” (amelyet mérhetünk időben, távolságban, pénzköltségben is).

Elérhetőségi index: (accessibility index) az i . telephely „közelsége” az összes többi helyszínhez/csomóponthoz)

$$A_i = \sum_j g(W_j) \cdot f(c_{ij})$$

ahol: i : a telephely jele, j : az elérendő egyéb település jele

W_j : a j . településen rendelkezésre álló „lehetőség”

c_{ij} : az i . telephely és a j . település közti távolság,

$g(W_j)$: a rendelkezésre álló „lehetőség” értéke (*aktivitási függvény*) – ennek növekvő függvénye

$f(c_{ij})$: az i . telephely és a j . település közti távolság leküzdésének „költsége”, azaz a c_{ij} távolság értékelése (*impedancia függvény*) – ez a távolság növekedésével csökkenő

A_i magas értéke az adott telephely kedvező elhelyezkedését, kedvező elérhetőségét jelenti.

2.14. táblázat: Az elérhetőségi index számításának példái

Változók:	W_j : a lakosság v. fogyasztók száma, vagy a terület GDP-je	c_{ij} = a km-ben vett távolság
Index	aktivitási függvény	impedancia függvény
Utazási költség index	$g(W_j) = W_j$ (vagy $=1$) ha $W_j \geq W_{\min}$ $= 0$ ha $W_j < W_{\min}$ az adott helyszín csak akkor veendő számba, ha vonzereje egy alsó korlátot (kívánatos minimális piaci méretet, vagy vásárlóerőt) meghalad.	$f(c_{ij}) = 1/(c_{ij})^2$ az utazási költség a távolsággal nő, így az indikátor értéke csökken.
Napi elérési index	$g(W_j) = W_j$	$f(c_{ij}) = 1$ ha $c_{ij} \leq c_{\max}$ és $= 0$ ha $c_{ij} > c_{\max}$ (csak egy adott maximális távolságig lehet naponta utazni)

Forrás: Schürmann et al., (1997); Wegener et al, (2002)

Gyakori az elérhetőségi indexnek valamely kiemelt jelentőségű településhez vagy térséghez viszonyított távolságok használatával történő kiszámítása, így hazánkban a fővároshoz, regionális központhoz (megyeszékhelyhez), kistérségi központhoz, a legközelebbi határátkelőhelyhez, legközelebbi autópálya-lehajtóhoz való távolságokat szokás ilyen térszervező jelentőségű pontként használni (RTT, 2005.). Az elérhetőséggel, megközelíthetőséggel kapcsolatos fogalom a periferiális fekvés fogalomköre. A *periferialitás* fogalmát nem egyszerű megfogni, még akkor sem, ha alapvetően ennek gazdasági jelentőségére irányítjuk figyelmünket. A legtöbb megközelítés két alapvető tényezőt követel meg a periferialitás meghatározásakor:

- a jelentős távolságok okozta költségnövekedést a nyersanyagok, és fogyasztói javak szállításában, a piacra jutásban – mind az üzleti szervezetek, mind a lakosság számára;
- a sűrűn lakott területek sűrű üzleti-gazdasági hálózatával együttjáró agglomerációs gazdaságossági előnyök hiányát.

A *periferiális indikátorok* rendszerint a fenti két hátrányos tényező földrajzi-területi mintáit kívánják megrajzolni, és többségük a fent megfogalmazott két alapelem valamelyikére koncentrál, a másikat elhanyagolja (Copus, 1999). A periferiális indikátorok két fő csoportba sorolhatók. Az első csoport a gravitációs modell módszertana szerint (Hoover-

Giarratani, 1999) a „gazdasági” vagy „piaci” potenciált méri. Feltételezi, hogy a gazdasági aktivitási potenciál bármely területen, helyszínen a gazdasági centrumokhoz való közelség, és ezen gazdasági centrumok „gazdasági mérete v. tömege” függvénye. Eszerint egy ilyen centrum hatása a vizsgált helyszín gazdasági potenciáljára egyenesen arányos a centrum gazdasági aktivitásával, és fordítottnan arányos a centrumtól való távolsággal. A vizsgált helyszín gazdasági potenciálja pedig az egyes centrumokra vonatkoztatott potenciáljainak összegeként adódik. Az ilyen indikátorok alapján a térről olyan térkép készíthető, amely az agglomeráció gazdasági előnyeit hangsúlyozza, és meredekebb gradienseket eredményez a „magterületek”, központi térségek közelében, mint amilyeneket csupán az utazási költségekkel számolva kapnánk.

Az indikátorok második csoportja az „utazási idő vagy költség”, illetve a „napi elérhetőség” mutatóiból tevődik össze. Bár ez a megközelítés egyszerűbb, és intuitívabb, mint az első csoport, mégis ez vált dominánssá az elmúlt évek kutatásaiban, elsősorban azért, mert a modern GIS szoftverek megjelenésével a megközelíthetőség becslése igencsak leegyszerűsödött. Ezen indikátorokkal általában az alábbi három kérdést szokták vizsgálni:

- Mekkora a teljes utazási költsége az egyes helyszínekről az (adott térségben, például Európában fekvő) összes fő gazdasági centrumba való eljutásnak;
- A térkép egyes pontjaiból (helyszíneiről) egy napi utazással (azaz naponta maximum 3-4 órányi utazással oda- és ugyanennyi idő alatt visszautazva) összesen hány ember válik elérhetővé;
- Mennyi lenne a teljes költsége, ha egy adott helyszínről adott nagyságú (n fős) piacot akarunk elérni.

A gravitációs modell elve szerinti megközelítésre lehet példa a Keeble-féle **gazdasági potenciál**, amelyet az alábbi képlettel számítunk ki:

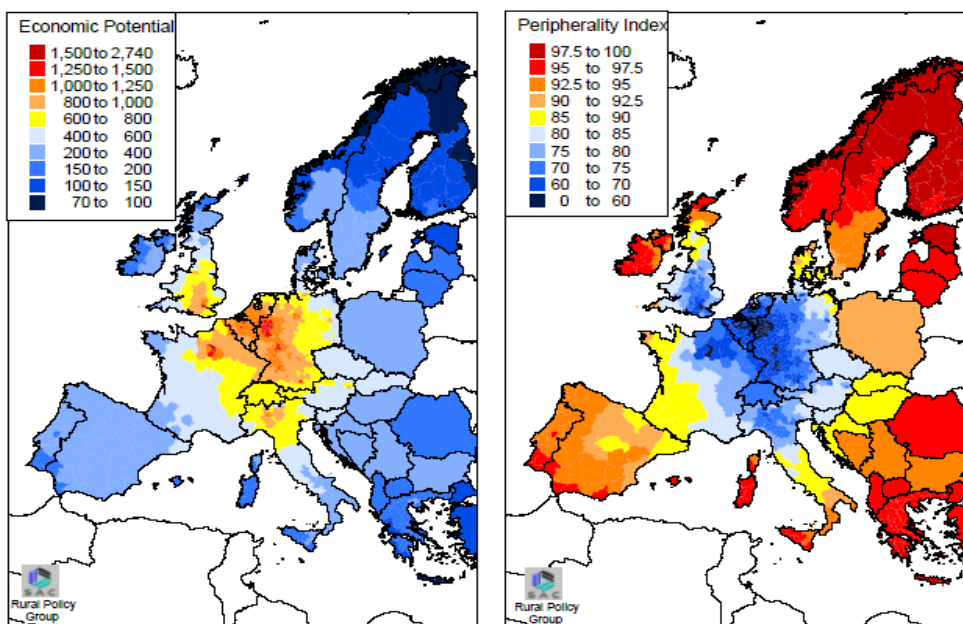
$$EP_i = \sum_j (W_j / c_{ij})$$

ahol i a vizsgált telephely, $j = 1, 2, \dots, n$ az elérhető gazdasági centrumok, W_j a j . centrum gazdasági potenciálja (piacmérete, GDP értéke, stb.) és c_{ij} az i telephely és a j centrum közti távolság. A gazdasági potenciál alapján kiszámítható a standardizált periferilitási index az alábbi módon:

$$p_i = 100 \cdot (EP_{\max} - EP_i) / (EP_{\max} - EP_{\min})$$

ahol: EP_i az i -edik terület egység gazdasági potenciálja, $EP_{\max}$ illetve $EP_{\min}$ a térségbeli legnagyobb illetve legkisebb gazdasági potenciál-értékek.

Az index ilyen módon 0-100 közötti skálán méri, hogy az adott (i -edik) helyszín/terület egység gazdasági potenciálja mennyivel marad el a térség legnagyobb gazdasági potenciáljától, a térségben lévő maximális gazdasági potenciálkülönbséghez viszonyítva. Minél kisebb a p_i index (azaz minél közelebb van 0-hoz) annál közelebb van a térség potenciálja a maximális potenciálhoz, azaz annál kevésbé jellemzi periferilitás az adott helyszínt.

Forrás: Copus and Loughry, 2002

2.25. ábra: Az elérhetőségi és a periferialitási index Európában

Európa 1996-beli – a GPD ECU-ben mért értéke alapján számított gazdasági potenciálok segítségével – számított periferialitási indexeit ábrázolja a 2.25 ábra, NUTS3-szintű régiókra, mint területegységekre nézve. A periferialitás értéke természetesen jelentősen függ a területegységek közti távolság mérésétől. Fontos, hogy nem a légvonalbeli távolságok, hanem a közlekedési hálózaton való elérhetőség számít. A különböző közlekedési eszközök, lehetőségek figyelembe vétele más és más értékeket eredményezhet, így megkülönböztethetünk közúti és vasúti, illetve vízi úton történő elérhetőségeket, amelyek közlekedési költsége (pénzben és időben is) jelentősen eltérhet. Copus és Loughry (2002) tanulmányában részletes számításokkal illusztrálja az ebből eredő eltéréseket.

2.5.2. A területi munkamegosztás és tényezőellátottság eltéréseinek értékelése

A termelési tényezők kapcsolata

A termelési tényezőknek a regionális fejlődésben betöltött szerepét jól tükrözi a régió gazdasági szerkezete, az egyes ágazatok részesedése a kibocsátásból, a foglalkoztatásból és a jövedelemtermelésből. Ezeket a részarányokat az ország egészére jellemző arányokhoz viszonyítva kimutatható, hogy melyek a régió húzóágazatai. Az erőforrásokhoz, adottságokhoz legjobban illeszkedő ágazatok fejlesztése a komparatív előnyök kihasználásához vezet. Így a *munkaintenzív* ágazatok fejlesztése a célszerű ott, ahol a tőke szűkös erőforrás, és fordítva, a *tőkeintenzív* ágazatoké, ahol a munkaerő a szűkös erőforrás. Ahogy az erőforrások ismertetésénél láttuk, a tőke és munka egymással bizonyos mértékig helyettesíthetők, ami a tőke és munkaerőellátottság közti kiegyenlítő hatást jelent. A regionális gazdaság megújítása nagymértékben attól is függ, hogy az technikai ismereteket, tudást milyen mértékben képes integrálni, befogadni és alkalmazni a célrégió gazdasága. A magasabban fejlett régiókra általában a tőkeállomány elégséges szintje, és munkaerőhiány a jellemző, az alacsonyban fejlett régiókra viszont a tőkehiány és munkaerő felesleg, azaz munkanélküliség a jellemző. Ennek megfelelően a fejletlenebb régióban olyan technológiák

importja célszerű amelyek tőkemegtakarítók, de munkaigényesek. A technikai fejlődés hozzájárulhat a munkatényező illetve a tőketényező megtakarításához, ezáltal változatlan tőke és munkatényező mellett is növelhető a kibocsátás.

A gazdasági szerkezet kialakítása során az erőforrásellátottság mellett fontos az előállított javak - termékek, szolgáltatások - iránti piaci kereslet, hiszen ez dönti el, hogy az adottságokhoz illeszkedő gazdasági tevékenység mekkora jövedelem generálására képes a régióban. Így például számos kiváló mezőgazdasági adottságokkal rendelkező régió ma válsághelyzettel küzd, hiszen az agrártechnika fejlődésével mára a mezőgazdaság a fejlett világban túltermeléssel küzd, a kedvezőtlenebb adottságú területeken is lehet kiváló minőségű élelmiszert előállítani, így a mezőgazdaságra specializálódott régiók nehezen találnak termékeik számára piacot, és ha mégis, igen kedvezőtlen árviszonyok mellett. Hasonló problémákkal küzdenek a szén és vasérc erőforrásokkal rendelkező régiók, hiszen az évtizedekkel ezelőtt a fejlődés egyik bázisát jelentő kohászat és nehézgépgyártás mára szintén válságágazattá nőtte ki magát.

Az egyes régiók erőforrásellátottságának különbségeit módosítják a régiók közti kereskedelmi kapcsolatok és tényezőmozgások, amelyek általában serkentik a növekedést, hiszen a régión kívüli jövedelmekhez és erőforrásokhoz biztosítanak hozzáférést, amivel méretgazdaságossági és agglomerációs hatásokat is serkenthetnek. A régiók közti mozgások termék- és szolgáltatáskereskedelem, illetve termelési tényezők mozgása, azaz emberek migrációja, illetve tőkemozgások és technológiatranszfer lehetnek.

A regionális fejlődésre eltérő módon hat a tőketényező, a munkatényező és a technikai ismeretek interregionális mobilitása. A tőke és munkaerő áramlása a fogadó régióban növeli, a származási régióban csökkenti a termelési kapacitásokat, így a gazdaságra visszafogó, konstrikciós hatással van. A technika exportja viszont rövid távon nem vált ki ilyen negatív hatásokat a származási régióban, sőt ellenkezőleg, újabb bevételek forrása lehet, ami további fejlesztéseket, innovációt képes megalapozni. Hosszabb távon azonban a technika exportjának is lehet negatív hatása a származási régióra. A fogadó régióban ugyanis az adaptált technika révén a versenyképesség javul, ezáltal versenytársává válhat a technológia származási régiójának, és ennek révén a származási régió gazdasági növekedését mérsékelheti.

A gazdaság szerkezetében az exportálni képes ágazatok jelentik a fejlődés fő húzóerejét (Lengyel –Rechnitzer, 2004), hiszen ezek révén a régión kívüli jövedelmek áramlanak a régióba. Alapvetően a régióbeli jövedelem növelése az export árbevétel növelése révén érhető el, ebben pedig alapeleme az exportvolumen növelése. Itt két komponensre kell odafigyelnünk: a régió exportja iránti keresletre, amelynek növekedése alapfeltétele az exportbevételek növekedésének. A másik szempont pedig a kereslethez megfelelő minőségű és mennyiségű termék kedvező költségnagyság mellett előállításának képessége, amelyben kulcsszerepet játszik a régió termelési tényező ellátottsága.

A régiók fejlődési potenciálja tehát komplex társadalmi és gazdasági kategória, amelyet sok külső hatás, és a régió saját erőforrásai egyaránt alakítanak. A fejlődési potenciál leírására alkalmas mutatók közt szerepelnek a régió alapvető sajátosságai, melyek csak kismértékben módosíthatók, bár nagymértékben meghatározzák a régió fejlődését vagy nehézségeit; gazdasági mutatók; a regionális infrastruktúra; a régió gazdasági szektorainak szerkezete; a mezőgazdaság szerepe a régióban, a multifunkcionális mezőgazdaság jellemzői; a humán potenciál, emberi erőforrások; az üzleti struktúra, vállalkozói szerkezet; a környezet állapota, minősége, valamint régió-specifikus jellemzők. Ezek általában nem írhatók le

kvantitatív mutatókkal, de a régió egyedi jellemzőit, sajátosságait tükrözik, továbbá a fejlesztési tevékenységekre, a rendelkezésre álló pénzforrások, elérhető támogatások adatai. A fenti indikátorcsoportok fejlődésben játszott szerepét, hatásait, illetve a régióknak a fenti indikátorok által kifejezett eltérő társadalmi-gazdasági potenciálját számos statisztikai eszközzel lehet értékelni. A területi munkamegosztás különféle aspektusait jellemezhetjük az ún. Hoover-index, a Krugman-index, illetve a Balassa-index értékeivel, időbeli változásaival (RTT, 2005).

Hoover-index: két területi változó - a jövedelem, népesség, foglalkoztatottság, valamely ágazat súlya a kibocsátásban vagy foglalkoztatásban, stb. - megoszlását hasonlítja össze területegységek között.

$$H = (\sum_{i=1..n} |x_i - f_i|) / 2$$

ahol: x_i = az i. területegység részesedése (%) az egyik változó értékeiből

f_i = az i. területegység részesedése (%) a másik változó értékeiből (itt $\sum_{i=1..n} x_i = 100$ és $\sum_{i=1..n} f_i = 100$)

A Hoover-indexet két területi jellemző megoszlásának összevetésére, térbeli megoszlások időbeli változásának mérésére is használják. Ekkor x_i az i-edik területegység %-os részesedése a vizsgált változó összértékéből az első időpontban; f_i az i-edik területegység %-os részesedése a vizsgált változó összértékéből a második időpontban.

2.15. táblázat: A magyar úthálózat regionális szerkezetének változása a Hoover – index alapján

Régió	Országos közút, km		Ebből: autópálya, autótűt		Megoszlás abszolút eltérése, %	
	1990	2003	1990	2003	közűt	Autópálya, -űt
Közép-Magyarország	2468	2606	140	159	0,2%	15,1%
Közép-Dunántűl	4041	3938	137	151	0,7%	15,5%
Nyugat-Dunántűl	4669	4883	18	71	0,3%	6,1%
Dél-Dunántűl	4288	4366	18	53	0,1%	3,2%
Észak-Magyarország	4501	4764	20	130	0,5%	14,8%
Észak-Alföld	4865	4954	0	7	0,1%	1,1%
Dél-Alföld	4909	5025	16	61	0,0%	5,1%
Ország összesen	29741	30536	348	632		
HOOVER-INDEX (1990-2003)					0,995%	30,403%

Forrás: KSH, 2006 (www.ksh.hu) adatai alapján saját számítás

A közűthálózat megoszlását vizsgálva látható, hogy az 1990-es megoszlás és a 2003-as megoszlás csak minimálisan tér el, a két időszakbeli eltérés mértéke nem éri el az 1%-ot (Hoover-index = 0,995%). Az eltelt 13 év alatt 795 km-nyi közűt épűlt az országban, de ennek megjelenése gyakorlatilag nem változtatta meg az úthálózat regionális megoszlását. Ugyanakkor az autópálya és autótűt megoszlásokat vizsgálva az elemzési időszakban jelentős megoszlásbeli változás ment végbe, a 2003-as megoszlás több, mint 30%-ban eltér az 1990-es megoszlástól (Hoover-index = 30,403%). A 2.15. táblázat adataiból leolvasható, hogy míg a teljes autópálya és autótűt hálózat hossza 284 km-rel bővűlt, ez nagyon egyenetlenül ment végbe, egyes régiókban a 20 km-es növekedést sem érte el, máshol a 100 km-t is meghaladta.

Krugman-index : A Krugman-index számításmódját tekintve a Hoover-index egyszerűsített változata. Általában két területegység, régió foglalkozási szerkezetének, iparági struktúrájának, stb. összehasonlítására szolgál:

$$S_{HF} = \sum_{i=1..n} / s_H^i - s_F^i /$$

Itt H és F a két vizsgált területegységet jelzi, i a vizsgált gazdasági szektor, s pedig az adott szektor részesedését jelzi az adott területegység teljes gazdaságából.

Az alábbi példában Magyarország NUTS2-szintű régióira számítottuk kis a Krugman-indexet, azt vizsgálva, hogy az egyes régiók foglalkoztatási szerkezete mennyire tér el az ország egészétől. A 2.16. táblázat utolsó oszlopa szerint látható, hogy a régiók közül 2004-ben leginkább Közép-Magyarország foglalkoztatási szerkezete tér el az ország átlagától (23,6 indexértékkel), és az átlaghoz legközelebb az Észak-Alföld áll (5,6 index-értékkel).

2.16. táblázat: A magyar foglalkoztatási gazdasági szerkezet regionális eltérései a Krugman-index alapján

Foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágak szerint, %, 2004	Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, %	Ipar, %	Építőipar, %	Szolgáltatások, %	Összesen %	Krugman-index
Közép-Magyarország	1,4	17,2	7,7	73,7	100,0	23,6
Közép-Dunántúl	5,2	34,7	8,5	51,5	100,0	20,9
Nyugat-Dunántúl	5,2	33,2	7,7	53,9	100,0	16,6
Dél-Dunántúl	8,5	23,8	8,0	59,7	100,0	6,6
Észak-Magyarország	4,0	30,1	7,8	58,0	100,0	10,5
Észak-Alföld	7,6	25,1	8,2	59,1	100,0	5,6
Dél-Alföld	11,2	23,9	7,9	57,0	100,0	11,8
Ország összesen	5,3	24,9	7,9	61,9	100,0	0

Forrás: KSH, 2006 (www.ksh.hu) adatai alapján saját számítás

Balassa-index: A Balassa-indexet széles körben használják az empirikus kereskedelmi elemzésekben egy ország, vagy régió erős és gyenge exportképességű ágazatainak azonosítására. A mutató tulajdonképpen a kinyilvánított komparatív előnyök mutatója (*Revealed Comparative Advantage, RCA*), amelyet a következőképpen számítunk ki:

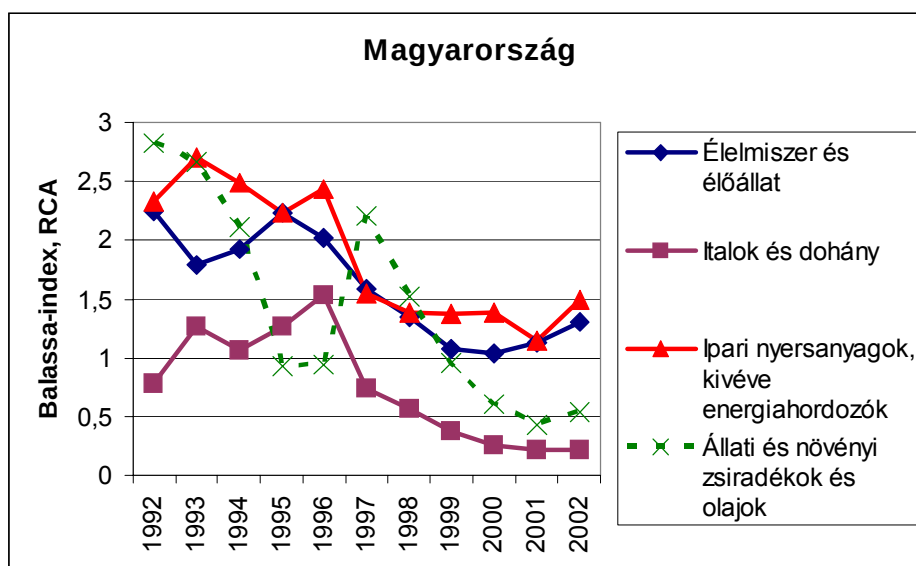
$$B = (X_{ij} / X_{rj}) / (X_{is} / X_{rs})$$

ahol X valamely ágazat, vagy régió exportja, i jelöli az ágazatot (terméket), j az országot, vagy régiót, r az ágazatot tartalmazó főágazat (terméket tartalmazó termékcsoporthoz, vagy lehet akár az ország összes termelése), s pedig a vizsgált régiót tartalmazó (azaz az összehasonlítás alapjául szolgáló) országcsoporthoz, vagy régiók együtteséhez. A B index értékét a tényleges kereskedelmi exportértékekből számítják ki. Amennyiben $B > 1$, ez azt jelenti, hogy az adott terméket a régió az országnál nagyobb arányban képes exportálni, azaz komparatív előnye nyilvánul meg az adott termék vonatkozásában.

Magyarország kinyilvánított komparatív előnyeinek időbeli alakulását mutatjuk be a 2004 előtti 15 EU-tagországhoz, mint viszonyítási alaphoz képest, egyes agrár-élelmiszeripari termékek vonatkozásában Bojnec és Fertő (2006) vizsgálataira támaszkodva. X_{ij} tehát valamely agrár-élelmiszeripari árucikk exportja, X_{is} pedig a teljes agrár-élelmiszeripari export Magyarországról az EU-15 térségbe. X_{rj} a kiválasztott termék teljes exportja, X_{rs} pedig a teljes

agrár-élelmiszeripari export az EU-15 térségből a világ más országaiba. Azokra a termékekre, amelyekre a Balassa-index 1-nél nagyobb értéket ad, a vizsgált ország erőbben specializálódottnak tekinthető, mint az EU-15 térség.

A fő agrár-élelmiszeripari árucsoportok vonatkozásában – a 2.27. ábra szerint is láthatóan - a Balassa-index értéke az időszak eleje és vége között minden esetben csökkenést mutatott. Az időszak elején, 1992-ben egyedül az italok és dohánytermékek esetében mutatott az index 1-nél kisebb értéket, de az ezt követő években egészen 1996-ig 1-nél nagyobb értékeket kaptunk, tehát komparatív előnyünk volt az EU-15 országaihoz képest. 1996-97-től kezdődően valamennyi vizsgált termékcsoportban az index csökkenővé vált, ami az állati és növényi zsírok és olajok, valamint az italok és dohánytermékek vonatkozásában tartós, és jelentős mértékű, a korábbi komparatív előnyből határozott hátrány alakult ki, 2000-től 0,5 körüli index értékekkel. A másik két termékcsoport, az ipari nyersanyagok, valamint az élelmiszer és élőállat esetében a csökkenő folyamat az ezredforduló táján megállt, és e két termékcsoport kismértékű komparatív előnyt meg tudott őrizni az EU-15 országokkal szemben. A fenti termékcsoportokra vonatkozó aggregált kép finomítható, a termékcsoportba tartozó termékek komparatív előnyei külön-külön is értékelhetők.

Forrás: Bojnec és Fertő (2006) adatai alapján saját szerkesztés

2.27. ábra: A Balassa-index értékei Magyarország agrár-élelmiszeripari termékeire

Általánosságban elmondható, hogy a régiók közti polarizáció okai napjainkban leginkább három jellegzetességgel kapcsolatosak. A lemaradó, leszakadó régiók egy részére a *kedvezőtlen ágazati szerkezet*, és ezen belül is a *mezőgazdaságtól való függés* a jellemző. A mezőgazdasági termékek fogyasztására jellemző, hogy keresletük lassabban nő, mint a szekunder és terciér szektor termékeié, áraik jellemzően mereveek, keresletük árrugalmassága kicsi. Emiatt jövedelemgeneráló képességük lényegesen elmarad a szekunder és főleg a terciér szektor versenyképes ágazataitól. A hátrányos helyzetű régiók többségére jellemzők a *kommunikáció és közlekedés akadályai*, nehézkessége, a közlekedési hálózat ritkasága, kommunikációs csatornák kiépítetlensége, technikailag elavult színvonala. Számos tapasztalat mutatja az EU közelmúltbeli gyakorlatában, hogy a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kiépítése olyan lökést adott a kereskedelmi kapcsolatok és a külföldi tőkeberuházások számára, amely addig elmaradt régiók gyors fellendülését, és felzárkózását, sőt élre törését eredményezte. Az eddigi tapasztalatok szerint a közlekedés és

kommunikáció fejlődése alapfeltétele a hátrányos helyzetű régiók felzárkózásának, ezek hiányában óhatatlanul leszakadási folyamatok indulnak el. Harmadik okként pedig az *agglomerációs hatásokat* kell említenünk, mint a régiók közti kiegyenlítődést akadályozó tényezőket, ami miatt a nagyvárosok környéke, a fejlett régiók az újonnan betelepülő tőke fő célpontjai. Ez a jelenség erősíti a fejlett régiók növekedési előnyeit, és fokozza a fejletlenebb térségek lemaradását, aminek megfordítására a gazdaságpolitika célirányos fejlesztési programjai is szükségesek.

3. VERSENYKÉPESSÉG ÉS AZ INNOVÁCIÓ FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

Napjaink egyik legfontosabb kihívása annak megismerése, **hogyan lehet versenyezni a globális gazdaságban**. Egyre inkább elfogadottá válik, hogy nem csak a vállalatok, hanem **a területi egységek is versenyeznek** egymással. A versenyben való helytállást kifejező versenyképesség fogalma mára a globalizáció alapfolyamatai, a globális verseny speciális jellemzőinek következtében a közgazdaságtan és az üzleti tudományok egyik **központi fogalmává** vált. De nemcsak az elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók, hanem a gazdaságpolitikusok is a versenyképességet mint fogalmi összefüggést használják fejlesztési programjaikban. Ezzel összefüggésben az Európai Unióban a harmonikus, kiegyensúlyozott területi fejlődés megvalósítását célzó regionális politika évek óta a régiók versenyképességének javítását tartja a kohézió és a felzárkóztatás egyik legfontosabb, leghatékonyabb eszközének. A területi versenyről, illetve a regionális versenyképesség fogalmi megközelítéseiről igen alapos, a témakört körbejáró munkák jelentek meg (Horváth 2006, Lengyel 2003), de ennek ellenére ez a kérdéskör még viták keresztútjában áll.

Értelmezhető-e egyáltalán a közgazdaságtan egyik legfontosabb fogalma, a verseny területi egységekre?

Ha nem értelmezhető, akkor nem beszélhetünk a területi egységek versenyképességéről sem. Ha értelmezhető a területi verseny, akkor több kérdés felmerül, pl. mit értünk alatta, melyek a főbb jellemzői? Minden területi egység részt vesz-e benne, és szükségszerűen vannak-e a területi versenynek vesztesei is, avagy csak győztesekről beszélhetünk?

Markáns és közismert álláspontot képvisel az országok, így a területi egységek közötti verseny kérdésében Paul Krugman, amely megegyezik Michael Porter 90-es évek elején kifejtett véleményével. Eszerint szerint **a verseny területi egységekre nem alkalmazható** fogalom, megalapozottabb és korrektebb, ha a **termelőkenységet** használjuk arra, amit a versenyképesség fejezne ki (Krugman, 1994).

A területi egységeknél meg kell különböztetnünk az országok közötti és az országokon belüli (szubnacionális) térségek közötti versenyt. Az országok közötti versenyben valóban a komparatív előnyök a mérvadók, de az országon belüli szubnacionális térségeknél már az abszolút előnyök (Lengyel-Rechnitzer, 2004), főleg azért, mert egy országon belül nem teljesülnek a komparatív előnyök elméletének alapfeltevései. Az abszolút előnyök pedig a vállalati, iparági döntésekkel szoros kapcsolatban állnak, azaz kötődnek a vállalati versenyhez.

Általánosan elmondhatjuk, hogy a területi verseny fogalmára nem feltétlenül a hagyományos vállalati analógia a megfelelő. A vállalatok versenyénél sokkal jobban hasonlít a térségek versenye az **egyéni sportversenyekhez**, ahol a legjobban teljesítő versenyzők győznek, de a többi versenyzőt semmilyen hátrány nem éri, újra indulhatnak a következő versenyben. Ezek alapján megfogalmazható, **hogy létezik területi verseny**, de elfogadva Krugman érvelését, annak jellemzői alapvetően **eltérnek a vállalatok közötti piaci versenytől**. Tehát értelmezhető területi egységek viszonylatában is a verseny, ebből kifolyólag **van értelme területi versenyképességgel is foglalkozni**. A területi verseny fogalma viszont eltér a vállalati verseny értelmezésétől: „*egy olyan folyamat, amely a területi egységek között zajlik és célja a régióban, városban élők jólétének növelése a regionális, helyi gazdaság fejlődésének elősegítésével, amely fejlődést bizonyos csoportok a helyi politikákon*

keresztül más térségekkel versengve, rivalizálva próbálnak befolyásolni explicit vagy gyakran implicit módon” (Lengyel, 2003, 153. o.).

A területi verseny felismerése maga után vonja, hogy értelmeznünk kell: mit tehetünk azért, hogy ebben a versenyben sikeres legyen a régió? A globális feltételeket figyelembe véve dolgozták ki a **sztenderd versenyképesség** fogalmát, amelyik a nemzetközi piacokon értékesíthető (azaz versenyképes) termékek előállítás mellett elvárja, hogy egyúttal a lakosság jóléte, életszínvonala is emelkedjen. A sztenderd versenyképességi definíciót először az Egyesült Államok Versenyképességi Tanácsa, majd a 90-es években az OECD több munkabizottsága is elfogadta (Lengyel, 2000).

A versenyképességnek közismert, különféle megközelítései közül a legszélesebb konszenzuson alapuló, a területi verseny ismertett definíciójából kiinduló **egységes versenyképességi definícióra támaszkodunk**: „*a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a nemzetközi (globális) versenynek ki vannak téve*” (Lengyel 2000, 974. o.). A fogalomnak fontos eleme a **tartósság**, vagyis nem átmenetileg kell rendelkeznie a területi egységnek a megfelelő paraméterekkel, mert ez önmagában még nem elégíti ki a versenyképesség fogalmát. Fontos, hogy hosszú távon legyen mérhető a két kategória relatíve magas értéke. A relatíve magas foglalkoztatottsági szint elvárása társadalompolitika célt tükröz: a jólét a foglalkoztatottságon keresztül tud szétterülni a térben, és ez társadalmi békéhez vezet.

A fogalommal kapcsolatban Nemes Nagy (2005) arra hívja fel a figyelmet, hogy a területi versenyképességet egy olyan fogalomnak kell tekinteni, amely egyértelműen gazdasági maggal rendelkezik, melyet nem szabad olyan elemzések szolgálatába állítani, ahol a versenyképességet tisztán komplex társadalmi fogalomként kezelik. A fentiekből kiindulva a **regionális versenyképesség** új tartalmat nyert: az életszínvonal tartós javulását szolgáló, a **globális viszonyok közepette olyan fenntartható regionális gazdasági növekedés, amely magas foglalkoztatottsági szint mellett valósul meg** (EC, 2004a). A fentiekből is érzékelhető, hogy a versenyképesség egységes felfogásán alapuló **regionális versenyképesség** fogalomnak nincs egyetlen kiemelt mutatója, hanem egymáshoz szorosan kapcsolódó, viszonylag **jól mérhető és egyértelmű közgazdasági kategóriák együttesének** halmaza kell, hogy legyen.

Mindezeket figyelembe véve az alábbi **definíció** fogalmazható meg: A regionális versenyképesség olyan **fenntartható regionális gazdasági növekedést** jelent, amelyik magas foglalkoztatottsági ráta mellett magas termelékenységéből származik, amelyben nemcsak az egyes kategóriák abszolút szintje, hanem **növekedési ütemük** is fontos. Ez alapján szoros kapcsolat van az egy lakosra jutó GDP-vel mért regionális gazdasági növekedés, a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság között (Lengyel, 2006).

3.1. A versenyképesség legfontosabb modelljei

A gyémánt modell

Michael Porter a Versenyképességi Bizottságának tagjaként már a 80-as évek elején foglalkozott a versenyképesség vizsgálatával. 1985-ben kezdte meg 10 ország száznál több iparágára kiterjedő empirikus kutatását. Arra kereste a választ, hogy milyen hatással van egy

vállalat földrajzi helye a kompetitív előnyökre, illetve milyen stratégiai megfontolások alapján választanak a cégek telephelyet maguknak (Porter, 1996.).

A kutatás eredményeit 1990-ben adta közre a *The Competitive Advantage of Nations* című könyvében. A versenyképességet meghatározó tényezőket egy modellbe, az ún. rombusz-modellbe foglalta össze. Ebben több újszerű gondolatot is megfogalmazott, az addigi megközelítésektől eltérő módon csoportosította az iparági versenyelőnyök forrásait. A versenyelőnyök jellemzésére szolgáló komparatív előnyök helyett a kompetitív előnyöket helyezte előtérbe. A hazai bázis fogalma révén újfajta módon közelítette meg a lokalitás fogalmát. Az eredeti modellt a 90-es évek végén módosította, pontosította, a lokalitások szerepét még jobban előtérbe helyezte (Porter, 1998, 1999, 2000). Porter gondolatai alapján egy régió alulról-felfelé szerveződő (bottom-up jellegű) gazdaságfejlesztési stratégiája a régióban működő versenyképes vállalkozások és iparágak versenyelőnyeihez szükséges helyi/regionális tényezők, azaz a rombuszmodell elemeinek fejlesztéséből állhat össze. Porter kezdeményezte a klaszter alapú gazdaságpolitikát is, amelyek egyre inkább előtérbe kerülnek a fejlett országokban. A rombuszmodellt a lokális, regionális versenyképesség alapmodelljének is nevezik, amely nemcsak értelmezi a versenyképesség tényezőit, hanem egyúttal stratégiát is vázol javításukra.

A Porter-féle rombuszmodell a régióban domináns iparágak tartós versenyelőnyeit meghatározó mikroökonómiai üzleti környezet jellemzőit négy alapvető determinánsba csoportosítja. A modell nem elszigetelt, hanem egymást kölcsönösen erősítő, egymásra ható, egymással kapcsolatban levő determinánsokból áll. A régió azokban az iparágakban a legsikeresebb, a rombusz ott a legkedvezőbb, ahol mind a négy determináns hozzájárul az iparág magasrendű versenyelőnyeihez. Egy vagy két determinánsra alapuló versenyelőny előfordul a természeti erőforrásoktól függő, a kevésbé igényes technológiájú, vagy alacsony szakképzettséget igénylő iparágakban is, de ezek az alacsonyrendű előnyök általában nem tartósak. Modellje az alábbi tényezőket vizsgálta:

A.) Termelési tényezők

A termelési tényezők a helyben levő, a vállalatok által kevésbé befolyásolható, „készen talált” inputok fontos szerepet töltenek be a versenyelőnyök kialakulásában. Azonban szerepüket sokszor túlhangsúlyozzák, mivel időnként a hiányuk serkent innovációra és hatékony versenysztratégia kialakítására. Manapság az országok, régiók előállítják a legfontosabb termelési tényezőket: képzett munkaerőt és az innovációs kapacitást, nem pedig „öröklék”. A tényezőellátottsághoz kötődő gondolatok a fejlődő és az átmeneti országokban fontos szempontokat vetnek fel, Magyarországon is a hálózati infrastruktúra térbeli kiépítése prioritást élvez. A hagyományos termelési tényezők, természeti erőforrások, munka, tőke, vállalkozói készség túl általánosak a vállalati stratégiák kialakításához, ezért másfajta csoportosítást célszerű alapul venni az iparágak tényezőellátottságának vizsgálatához. Két csoportra oszthatók az input tényezők: **erőforrásokra és infrastruktúrára.**

▪ Az erőforrások:

- a.) **Természeti erőforrások:** a természeti erőforrások bősége, minősége, elérhetősége, a termőföldek, a víz ára, a vízenergia, a klimatikus viszonyok, földrajzi elhelyezkedés.
- b.) **Humán erőforrások:** a régió humán erőforrásainak mennyisége, szakképzettsége, szakértelme, a bérek színvonala. A humán erőforrás számtalan apró tényezőre bontható, amit a speciális iparágak esetében egyedileg kell mérlegelni.

- c.) **Tőke (pénzügyi) források:** az összege és költsége az iparágak finanszírozására, rendelkezésre álló tőkének, ez nem homogén, hanem, kötvényekből, kockázati tőkéből, részvényekből áll. A tőketömeg nemcsak az ország lakosságának megtakarítási hajlandóságától és a nemzeti tőkepiac szerkezetétől függ, mivel a globalizáció egyre inkább lehetővé teszi a nemzetközi tőkeáramlást.
- **Infrastruktúrák:**
 - a.) **Műszaki infrastruktúra:** a versenyben felhasználható műszaki infrastruktúra költsége, ára, típusa, mennyisége, mint a közlekedési hálózat, hírközlési rendszer, posta és csomagküldő szolgálatok, fizetési átutalások, az egészségügyi rendszer, a lakásállomány és kulturális intézmények.
 - b.) **Közigazgatási (adminisztratív) infrastruktúra:** a központi jogszabályok, helyi rendeletek elősegítik-e a vállalati versenyelőnyök fenntartását, avagy gátolják, ezeket az előírásokat betartják-e, továbbá a központi és helyi intézmények kiépültsége, működésük hatékonysága.
 - c.) **Informatikai infrastruktúra:** napjainkban az informatikai hálózatok kiépültsége, az adat- és információ gyorsasága és megbízhatósága, az adatbázisok elérhetősége alapvető, mivel hiányuk komoly versenyhátrányt jelent.
 - d.) **Tudományos és technológia infrastruktúra:** a tudományos, technikai és üzleti ismeretek, amelyek a termékek előállításához és a szolgáltatásokhoz kellenek. Ez a tudásszint felhalmozódott az egyetemeken, állami kutatóintézetekben, magán kutatási lehetőségekben, adatgyűjtő ügynökségekben, gazdasági kamarákban, az üzleti és tudományos irodalomban, üzleti jelentésekben.

A tényezőellátottságot nem általánosságban kell figyelembe venni, hanem csak azt az elemét és olyan mértékben, amennyiben ez a tényező szükséges a konkrét iparág versenyelőnyének kialakulásához, amelyik tényezőt inputként felhasználja ez az iparág. A vállalati versenyelőny nem a tényezők mennyiségétől függ, hanem minőségétől és attól, hogy mennyire hatékonyan, milyen módon használják fel a rendelkezésre álló tényezőket. A termelési tényezők egy része helyettesíthető, valamint mobilizálhatóak, a régiók és országok között áramolhatnak. Alapkérdés, hogy a vizsgált iparág versenyelőnyéhez szükséges tényező a régióban, mint térségi bázisban rendelkezésre áll-e, milyen költséggel használható fel, ha pedig nincs a régióban, akkor megéri-e a létrehozása, avagy helyettesítése más tényezőkkel.

B.) Keresleti tényezők

A rombuszmodell második legfontosabb determinánsa az iparágak termékei, szolgáltatásai iránt megnyilvánuló hazai keresleti feltételek. A hazai keresletnek elsősorban nem a mennyisége, hanem a minősége a döntő. „A hazai kereslet nagysága és növekedési üteme csak módosítja ezeket az előnyöket a befektetői magatartás által” (Porter 1990;). Az iparágak versenyelőnyeinek kialakulásában a hazai kereslet három tényezőjét kell kiemelni: a **hazai kereslet szerkezetét, növekedésének összetételét és ütemét, valamint azt a**

mechanizmust, ahogyan a hazai preferenciákat át lehet transzformálni a külföldi piacokra.

- **A hazai kereslet összetétele:** azokban az iparágakban és ipari szegmensekbe jutnak a vállalatok versenyelőnyhöz, ahol a hazai fogyasztói igények jelzik előre a fogyasztási szokások várható változását, ahol a hazai kereslet szerkezete a vállalatokat versenyre és innovációra készíti. A globalizáció korában sem csökkent a hazai kereslet szerepe, egyrészt a hazai vállalatok kisebb költséggel tudják felmérni a belföldi igények változását, hamarabb észlelik, és pontosabban megértik, mint külföldi vetélytársa, másrészt a külföldi vásárlók igényeinek változását jóval nehezebben lehet követni.
- **A hazai kereslet növekedésének a nagysága és alakulása:** a hazai vállalatok által jól ismert hazai kereslet növekedése javítja a méretgazdaságosságból adódó verseny előnyöket. A javuló termelékenység általában új innovációk kifejlesztését is ösztönzi. Az egyedi iparági sajátosságoktól függ, hogy a korlátozott hazai piac mennyiben serkent az exportra.
- **A belföldi kereslet nemzetközivé tétele:** nem lehet egy iparág tartósan sikeres nemzetközileg, ha otthon alig fogyasztják termékeit, mivel a hazai presztízs, hírnév, elismertség kell ahhoz, hogy a legjobb képességű fiatalok ebbe az iparágba menjenek dolgozni, az egyetemek odafigyeljenek az utánpótlásra és az iparág témáival foglalkozzanak kutatásaikban, állami és önkormányzati infrastrukturális fejlesztések ezen iparág speciális igényei szerint alakuljanak. Hazai bázis nélkül a nemzetközi versenyben hosszabb távon nem lehet megőrizni a versenyelőnyöket, kivéve a természeti erőforrásokra alapozódó néhány iparágban.

C) Támogató és kapcsolódó iparágak tényezői

A rombuszmodell harmadik determinánsa az iparág versenyelőnyét, az inputokat szolgáltató többi iparágra vezeti vissza. Megfigyelhető, hogy egy nemzetközileg sikeres iparág mögött szintén sikeres partnerek állnak, akik az inputokat és egyéb szolgáltatásokat nyújtják. Az adott vállalat értéklánc-rendszerébe tartozó vállalatokat, amelyekkel valamilyen szintű üzleti kapcsolatban áll, két nagyobb csoportra osztjuk a kapcsolat intenzitása szerint:

- **Támogató (kiszolgáló) iparágak:** az adott vállalatnak azok a partnerei, akikről inputját: állóeszközeit, fogyóeszközeit, alapanyagait vásárolja, a szolgáltatásokat igénybe veszi. A személyes kapcsolatok kiépülésével a vállalkozók üzleti tapasztalataikat és egyéb információkat is kicserélik, gyors és állandó kommunikáció jöhet létre, hajlandók a kölcsönösen előnyös együttműködésre, sőt kölcsönösen befektetnek egymás vállalkozásaiba. A támogató iparágak nem versenytársai a támogatott iparágnak, ezért általában hajlandók tapasztalataik átadására.
- **Kapcsolódó iparágak:** az adott iparággal üzleti kapcsolatban álló azon iparágak, amelyekben a vállalatok képesek megosztani vagy koordinálni a tevékenységeket az értéklánc-rendszerben, illetve azok a cégek, amelyek termékei kiegészítik egymást. A lényeg, hogy ezek az iparágak más-más termékpiacon versenyeznek, azaz nem egymás versenytársai, viszont egyeztetve egymást tudják erősíteni.

Egy vizsgált iparág tevékenységét számtalan más iparág működése, termékei és tevékenysége befolyásolják. A gyakorlatban nehéz határvonalat húzni a támogató és kapcsolódó iparágak között, részben szerteágazó vállalati tevékenységek miatt, részben a kapcsolatok gyors változása következtében. Nyilvánvalóan időben gyorsan változik az üzleti partnerek köre, támogató és kapcsolódó is lehet, illetve fordítva is. A földrajzilag koncentrálnódó támogató és kapcsolódó iparágak ún. klasztert alkothatnak.

D.) A vállalati stratégia és verseny tényezői

A nemzetek, régiók versenyképessége azokon a globális vállalatokon keresztül jelenik meg, amelyek hazai, avagy térségi bázisa adott országban, régióban található. Döntő, hogy ezek a vállalatok hogyan jönnek létre, szerveződnek meg, miképpen alakítják ki céljaikat és versenystratégiájukat, milyen irányítási rendszert alkalmaznak. A vállalati stratégiák, a vállalatok szervezeti nemzetenként eltérhetnek a kulturális tradíciók, magatartásminták, az adott ország versenyszabályozása következtében:

- **A belföldi vállalatok stratégiája és szerkezete:** nincs mindenütt érvényes általános vállalati stratégia és szerkezet, a vállalatok többféle stratégiával és szervezeti megoldással lehetnek sikeresek, döntő, hogy a nemzeti jellemzőkhöz igazodjon a vezetési és szervezeti struktúra.
- **Célok:** a nemzetek között, nemzeteken belül és a vállalatok körében is éles különbségek figyelhetők meg a kitűzött célokat tekintve, valamint abban, hogyan próbálják motiválni a menedzsereket és foglalkoztatottakat e célok elérésére.
- **A belföldi (hazai) versengés:** a vállalati versenyelőnyök az erős iparágon belüli versenyből erednek, azokban az iparágakban sikeresek az országok, ahol erős és többszereplős a belföldi piac. Az erős belföldi verseny készteti a vállalatokat az innovációra, a fejlesztésekre és a nemzetközi piacra történő kilépésre, az exportra, így szűk belföldi piac esetén sem lehet méretgazdaságossági probléma.

A rombuszmodell áttekintéséből általánosságban megállapítható, hogy ott keletkeznek versenyelőnyök, ahol a vállalatok hazai és térségi bázisa egyaránt elősegíti a specializált eszközök és tudás leggyorsabb akkumulációját, ahol a hazai bázis a piaci igényeket előre jelzi, és ahol a tulajdonosok, menedzserek és az alkalmazottak támogatják az állandó és intenzív megújulást. A nemzetek azokban az iparágakban sikeresek, ahol a hazai környezet a legdinamikusabb és ösztönzi a vállalatokat a versenyelőnyök bővítésére, kiszélesítésére. A nemzetek, régiók sikere nem az elszigetelt iparágakban rejlik, hanem az egymáshoz vertikálisan és horizontálisan kapcsolódó iparágak kooperációjában. A nemzetgazdaság, de a régiók gazdasága is a különböző vállalati kooperációk keveréke, amely forrását nyújtja a versenyelőnynek és visszatükrözi a gazdasági fejlődést is.

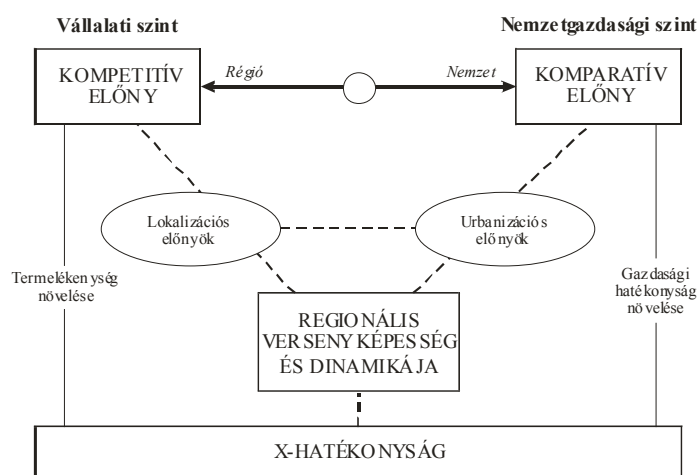
A regionális versenyképesség fogalmának a közismert definícióknál jóval komplexebb értelmezését publikálta Budd-Hirmis (2004). Mindezt azért érdemes bemutatni, mert empirikus elemzésük során törekedtek a **kritikus tömeg** jelentőségének hangsúlyozására, mely az ún. RCC-modellben (RCC: Regional Competitiveness Capacity) az urbanizációs és a lokalizációs előnyök szerepének szétválasztásában szintén megjelenik. A tanulmányukban a regionális versenyképesség fogalmának többféle értelmezését a komparatív előnyök, a kompetitív előnyök, az agglomerációs előnyök, valamint az X-hatékonyság kombinációjára vezetik vissza. Ezzel a megközelítéssel a szerzők a fogalommal kapcsolatban fennálló

definíciós problémák enyhítését tűzték ki célul, ennek érdekében építik fel az RCC-modelljüket, melynek legfontosabb alkotóelemei a következők:

- **Komparatív előnyök:** a klasszikus közgazdasági elmélet fogalmi viszonyai között „*a komparatív előnyök törvénye szerint egy országnak azon árucikkek termelésére kell szakosodnia, amelyeket relatíve alacsonyabb költségen tud előállítani, s azokat az árukat kell importálnia, amelyeket viszonylag magas költséggel termel*” (Samuelson-Nordhaus 2000, 721. o.).
- **Kompetitív előnyök:** Porter felfogása szerint a komparatív előnyök tana nem képes olyan tényezőket figyelembe venni, amelyek a globalizáció természetes velejárói, és a világ gazdaságban megkérdőjelezhetetlenül jelen vannak. Ilyenek a méretgazdaságosság, a vállalati hálózatok és stratégiai szövetségek megerősödése, a termelési tényezők országok közötti áramlása, a technológia, technológiatranszfer egyre növekvő jelentősége stb. (Lengyel-Rechnitzer, 2004). A kompetitív előny keletkezése és fenntartása erősen kötődik a lokalitáshoz, hiszen az externáliák döntő szerepet játszanak a vállalati/iparági versenyelőnyökben.
- **X-hatékonyság:** A modern gazdaságokra jellemző nem tökéletesen versenyző piachoz köthető fogalom, ahol a vállalatok abszolút költség-hatékonysága nem igazolható. A hagyományos közgazdasági definíció szerint „*olyan szituáció, amikor a cég összköltségét nem minimalizálják, mivel az adott inputokból származó tényleges output kisebb a maximálisan megvalósítható szintnél*” (Pearce, 1993, 594. o.). A teória szerint a munka és a tőke, mint termelési tényezők kombinációja nem löki a vállalatokat a termelési lehetőségük határára. Lényegében egy vállalat akkor tekinthető X-hatékonynak, ha inputjának minimalizálása közben maximalizálja outputját. Az input tényezők termelékenységének javulása növelni fogja az X-hatékonyságot is.
- **A lokalizációs előnyök** egyetlen iparágra vonatkoznak, ezen iparág szempontjából belsőnek, viszont egy vállalat számára külsőnek tekinthetők. Jellemzően kisvárosokban keletkeznek, ha egy meghatározott iparág térbeli koncentrációja, valamint a gazdasági interakciók erőssége révén nő a hatékonyság, vagy az érintett cégek hasonló inputjaikat alacsonyabb egységköltségen tudják beszerezni (Lengyel-Rechnitzer, 2004).
- **Az urbanizációs előnyök** ezzel szemben egy térség szempontjából belsőnek, viszont egy szektor, iparág, vállalat szempontjából külsőnek tekinthetők. Lényeges továbbá, hogy nagyvárosokban figyelhetők meg, ahol általában több iparág/üzletág vállalatai koncentrálnak. Az urbanizációs előnyök esetében kiemelten fontos a kritikus tömeg elérése, így az urbanizációs előnyök elsősorban a nagyobb aggregációs szinthez (metropolitan régiók, nemzetgazdasági szint) köthetők. Az urbanizációs előnyök érvényesülése esetén általában költségmegtakarítás jelentkezik a nagy helyi piac és a belőle eredő specializáció, a közszolgáltatások méretgazdaságossága, a pénzintézetek közelsége, a modern infrastruktúra kiépültsége, a színvonalas egyetemek és kutatóintézetek közelsége miatt (Lengyel-Rechnitzer, 2004).

A regionális versenyképességi kapacitás (RCC) modellje ezen fentebbi tényezőket egyesíti (3.1. ábra). A modell az X-hatékonyság elméletét használja, mint fogalmi alapot a

kompetitív előnyök és a komparatív előnyök, illetve a hozzájuk tartozó szintek integrálására. Az agglomerációs előnyök előmozdítása kiemelten fontos a régiók termelékenységi potenciáljának növelésére tett erőfeszítések közül. Ezen tényezők részletes vizsgálatával a későbbiekben még foglalkozunk. A modell logikája szerint minél nagyobb egy vállalat X-hatékonysága, annál nagyobb eséllyel jelenik meg a nemzetközi kereskedelemben, és a fennálló X-hatékonyság még versenyképesebb árakat eredményez. A jólét, a jövedelem és a foglalkoztatottsági szint formájában növekszik a régióban, növelve a kompetitív előnyöket. Egy X-hatékony régióban a lokális adottságokat, (mint például az agglomerációs előnyöket) a helyi vállalatok optimálisan ki tudják aknázni. A komparatív helyi tényezőadottságok mérete és változatossága ezzel szemben a gazdasági hatékonyság növelése által a magasabb aggregációs szint (nemzetgazdaság) X-hatékonyságával hozható kapcsolatba.

Forrás: Lukovics, 2007.

3.1. ábra: Az RCC-modell logikai összefüggései

A modell logikája értelmében tehát a **komparatív előnyök** jellemzően **nagyobb aggregációs szinten** (metropolitan régió, nemzetgazdasági szint) jelentkeznek, ezzel szemben a **kompetitív előnyök regionális és vállalati szinten**. E szerint élesen el kell különíteni egymástól a kereskedelmet mozgó előnyöket a nemzetgazdasági és metropolitan régiók, illetve regionális és lokális szinten. Nemzetgazdasági és metropolitan szinten értelmezzük a komparatív előnyök fogalmát, viszont a javak és a termelési tényezők országon belüli mozgása révén a régiók és a lokális térségek az abszolút előnyök által mozgatott interregionális kereskedelemben vesznek részt legnagyobb mértékben. Mindez azt jelenti, hogy nincs olyan hatékony piaci automatizmus, amely minden egyes területi egységnek biztosítana valamilyen szerepet a nemzetközi munkamegosztásban (Camagni, 2002). Tehát a régiók szintjén az abszolút, másképpen kompetitív előnyök a mérvadók.

Az RCC-modell logikája a regionális versenyképesség fogalmának tárgyalását abba az irányba terjeszti ki, amely a globalizáció korában egyre fontosabbá válik: egy-egy területi egység versenyképessége szempontjából kiemelten fontos az, hogy bizonyos szempontok szerint a térség el tud-e érni egyfajta kritikus tömeget. Hiszen a kritikus tömeg meghatározhatja a térség versenyképességét, sőt, a kiinduló helyzethez és kritikus tömeghez hozzárendelhető gazdaságfejlesztési stratégiát is.

A fejezet további részében azon demonstrációs modelleket mutatjuk be, amelyek a versenyképesség fogalmának kiterjesztésével, a **fejlesztési oldal** vizsgálatba történő

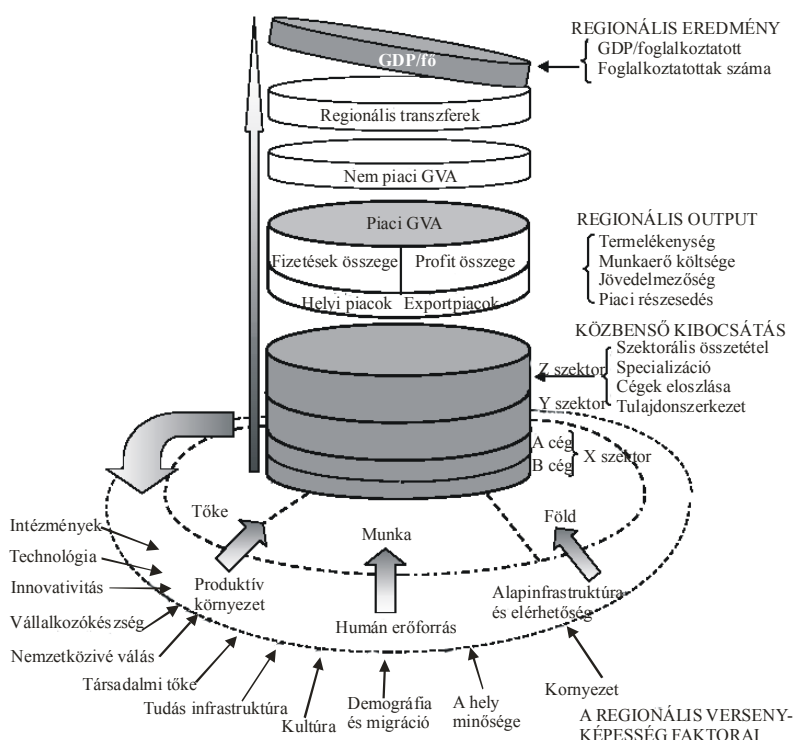
bevonásával teszik szemléletessé a regionális versenyképességet befolyásoló tényezők széles körét. Érdeemes megjegyezni, hogy az alábbi demonstrációs modellek közül mind a versenyképességi cylinder, mind a versenyképességi fa egyaránt az előzőekben ismertetett és elfogadott egységes definícióra támaszkodik, így várhatóan szerves egészet alkot majd a fent leírt gondolatokkal.

A versenyképességi cylinder

A különböző regionális versenyképességi definíciók szintetizálására tesz kísérletet az ECORYS egyik kutatócsoportja (ECORYS, 2005). Megállapítják, hogy a nemzetközi szakirodalomból kiemelhető néhány olyan kérdéskör, amelyeket mindenképpen a regionális versenyképesség megkülönböztető ismérvének kell tekintenünk. Ezen tényezőket rendszerezi a regionális versenyképességi cylinder, mely négy különböző szintből áll:

1. regionális eredmény,
2. regionális kibocsátás,
3. regionális közbenső kibocsátás,
4. a regionális versenyképesség tényezői (3.2. ábra).

Utóbbit, a regionális versenyképesség tényezőit a cylinder szintről szintre történő megnyitásával lehet felfedezni. A cylinder tetejét alkotó GDP/fő tényezőkre való bontásával kapjuk meg a cylinder felső szintjét képező regionális eredmény (outcome) két tényezőjét, a GDP/foglalkoztatott, valamint foglalkoztatottak számát. Az egységes versenyképességi definícióra támaszkodva tehát a versenyképesség a termelékenység és a foglalkoztatottsági ráta függvénye, természetesen több más tényező mellett. Ezen a szinten kell megjegyeznünk azt, hogy regionális szinten az egy főre jutó GDP nem csak a vállalati tevékenységből keletkezik, hanem a regionális transzferek és a nem piaci bruttó hozzáadott érték is alakítja (Martin et al, 2005).

Forrás: Lukovics, 2007.

3.2. ábra: A versenyképességi cylinder

A **regionális kibocsátást** (outputot) a versenyképességi cilinder a piaci bruttó hozzáadott érték oldaláról közelíti, amelyre mint két tényező, a bérek és a profitok kombinációjaként tekint. Ezen szint fontos mérőszáma a regionális termelékenység, a munka egységköltsége, és a jövedelmezőség. Nyilvánvalóan bérek és profitok csak akkor keletkeznek, ha a cégek sikeresen el tudják adni termékeiket, illetve szolgáltatásaikat a helyi vagy az exportpiacokon. Ennélfogva ezen a szinten a piaci részesedés is lényeges mérőszámnak tekinthető.

Az **összesített vállalati teljesítményt** külön szinten veszi figyelembe a versenyképességi cilinder. Ide belső tényezők tartoznak, úgy, mint a vállalati menedzsment vagy innovativitás. A vállalatok szektorális összetétele, a specializáltsági szint, a vállalatok eloszlása és a tulajdonosi struktúra (beleértve a külföldi működőtőkét is) lényeges szerepet játszanak.

A cilinder karimáját a **regionális versenyképesség faktorai** alkotják (inputs), melyek koncentrikus köröket alkotnak. A legbelső kört a munka, a tőke és a föld, mint termelési tényezők képezik. A második körben a regionális tőkebefektetési viszonyok tényezői helyezkednek el, melyeket egy sor másodlagos tényező határoz meg, az intézményektől a technológián át egészen a környezetig. Számos ilyen tényező van, melyek hatása a regionális kibocsátásra és eredményre mindenképpen közvetett, kéreltetett, és nehezen mérhető.

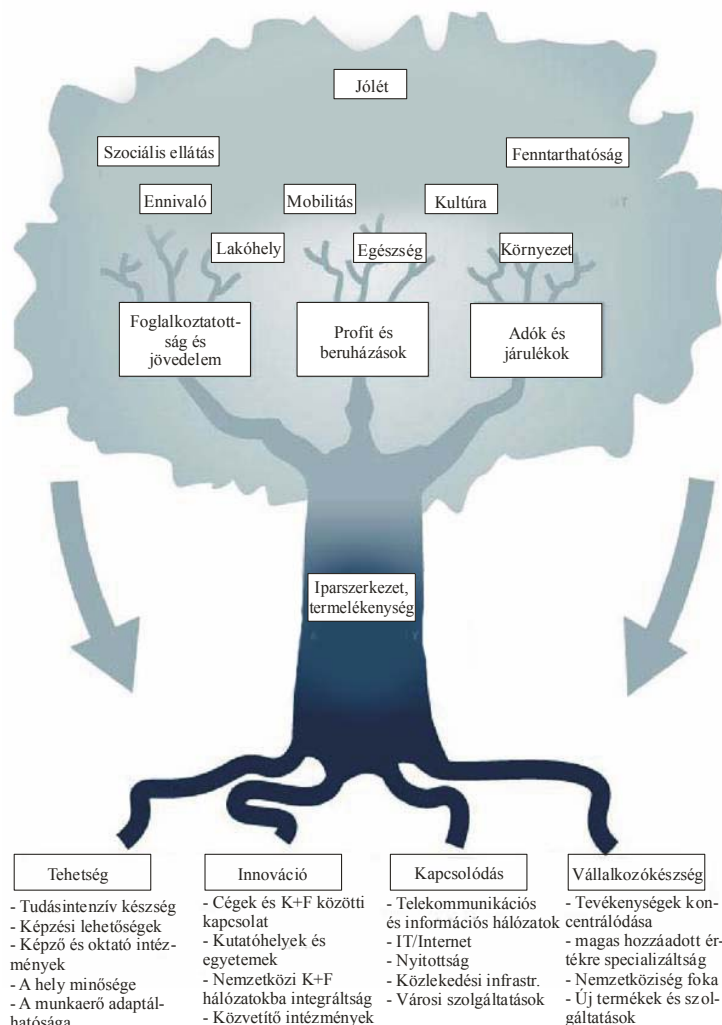
A versenyképességi cilinder szemléletéből figyelembe kell venni a **fogalom komplexitására** való egyértelmű utalást. A regionális versenyképességet ugyanis nem elegendő az outputok oldaláról vizsgálni, hanem figyelembe kell venni azon **inputtényezőket** is, amelyek a térség versenyképességét, valamint fejlesztési lehetőségeit alapvetően meghatározzák. A versenyképességi cilinder fontos mondanivalója a mérhetőség megjelenítése, valamint a regionalitás előtérbe helyezése.

A versenyképességi fa

Az ECORYS kutatócsoportja, egy másik kutatásban a versenyképességi cilinderhez hasonlóan szemléletes demonstrációs modellt alkotott a regionális versenyképességről (3.3. ábra). A versenyképességi fa leírásában a szerzők is a regionális versenyképesség mindenki által elfogadott definíciójának hiányát említik, mint a modell megalkotásának elsődleges motivációját. A koncepció célja az, hogy azon komplex kapcsolatok megértését javítsa, amelyek a különböző helyek és terek versenyképességét alakítják, valamint hogy fejlesztési politikák alapjául szolgáljon.

A szerzők elképzelése szerint a fa, mint organikus egység egyben a versenyképesség fogalmának ciklikusságát is jellemzi. Ez a metafora úgy telik meg tartalommal, hogy a föld minősége, valamint a gyökérzet, törzs és ágak hatékony működése határozza meg a fa erősségét, és a termés minőségét.

Ez egy dinamikus folyamat, hiszen a talaj termékenységét részben az is meghatározza, hogy a lehulló gyümölcsök milyen mértékben revitalizálják azt. A versenyképesség „gyümölcsét” (jólét, fenntarthatóság, stb.) tehát egyértelműen meghatározzák a versenyképességre ható különböző szinten és erősséggel ható kategóriák.

Forrás: Lukovics, 2007.

3.3. ábra: A versenyképességi fa

A versenyképességi fa a következőképpen épül fel:

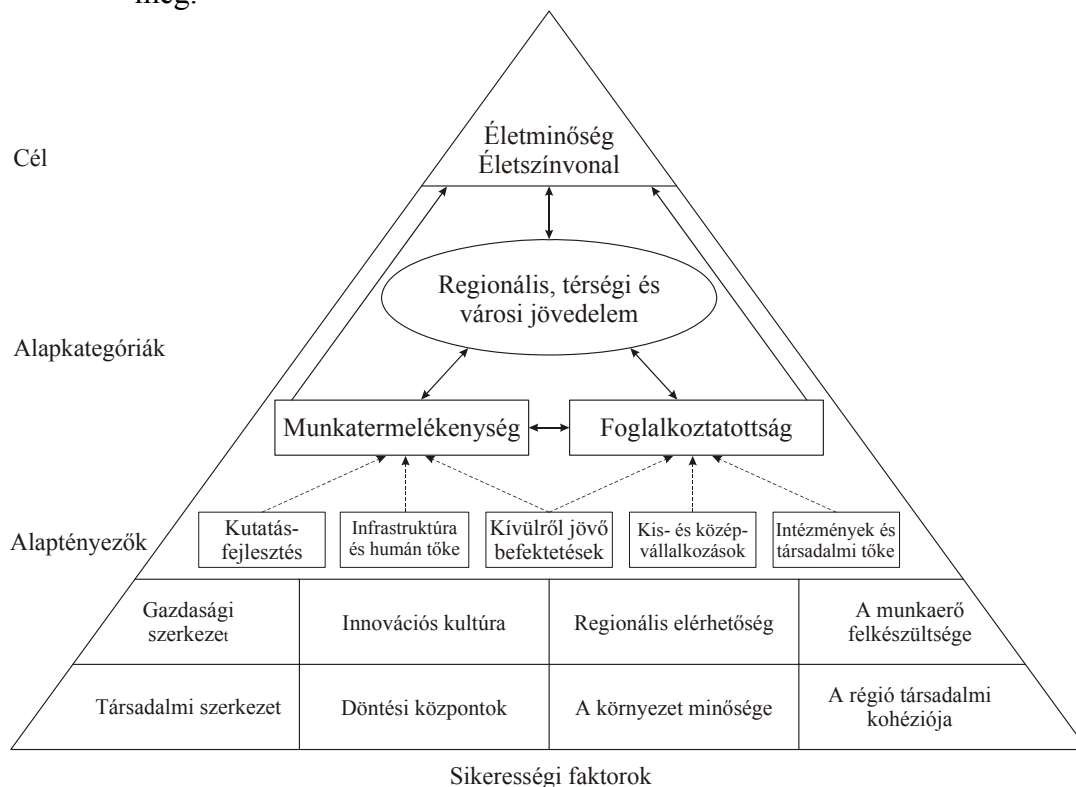
- **Gyökerek a talajban**, a versenyképesség faktorai (inputok): a termékeny talaj tartalmazza a versenyképesség motorjaként szolgáló faktorokat (tehetség, innováció, kapcsolódás, vállalkozókészség). Ezek azok a faktorok, amelyeket a szerzők álláspontja szerint a legegyszerűbben lehet befolyásolni a versenyképesség javítása érdekében.
- **Törzs és ágak**, a versenyképesség alapjai: a törzs az ipari szerkezetet és a termelékenységet, míg az ágak outputokat jelölnek (foglalkoztatottság, profit és adók).
- **A gyümölcs** maga a versenyképesség: egy erős fa olyan gyümölcsöket terem, mint a jólét, a fenntarthatóság és a szociális biztonság.

A versenyképességi fa jelentősége vizsgálatunk szempontjából az, hogy a regionális versenyképességet befolyásoló **tényezők egymásra épültségét** mutatja, és szintén felhívja a figyelmet a **fogalom komplexitására**. A gyökerekben megjelenő inputok jelentőségének hangsúlyozása szintén főként az evolucionista közgazdaságtannal, valamint az endogén növekedési elmélettel mutat szoros kapcsolatot. A gyökerek megjelenítik továbbá a fejlesztési lehetőségeket is, ami szintén lényeges üzenete a versenyképességi fának.

A régiók versenyképességének piramis-modellje

A régiók versenyképességének **piramis-modellje** a versenyképesség egységes definíciójára épül, mely fogalmi megközelítés kényelmes, hiszen két mérhető közgazdasági kategóriát emel ki: a jövedelmi és a foglalkoztatottsági szintet (Lengyel 2000). A definíció egyaránt kiterjed a vállalatokra, valamint a különböző szintű területi egységekre, így komplex fogalom. A modell csúcsán a végső cél, az életminőség, az életszínvonal javítása található (3.4. ábra). Ehhez három, egymásra épülő szinten keresztül vezet az út:

1. **Alapkategóriák:** a versenyképesség egységes definíciójából következő **mérhető** kategóriák, a jövedelem, a munkatermelékenység és a foglalkoztatottság.
2. **Alaptényezők:** a versenyképességet **javító** stratégiai fejlesztések. Ezek közvetlenül, általában rövid időtávon belül hatnak. Az Európai Unió hatodik periodikus jelentésében faktoranalízissel határozták meg azon alaptényezőket, amelyek a régiók fejlettsége közötti szóródás szignifikáns hányadát magyarázzák, így a régiók versenyképességét meghatározzák. A piramis középső részén tehát a gazdaságfejlesztéshez, stratégiai programozáshoz alkalmazható alaptényezők találhatók, amelyekre épülnek az egységes versenyképesség definíciójában szereplő alapkategóriák.
3. A piramis talapzatát a **sikerességi faktorok** alkotják. Ezek közvetetten, általában hosszabb távon fejtik ki hatásukat a régiók versenyképességére. A 8 sikerességi faktor összecseng Enyedi György tízes felsorolásával, amelyben a városok sikerességi okait vizsgálja (Enyedi, 1996, 1997). Az egymás alatt elhelyezkedő sikerességi faktorok szoros korrelációt mutatnak egymással. A sikerességi faktorok az EU-s felosztásban az inputtényezőknek feleltethetők meg.

Forrás: Lengyel, 2003.

3.4. ábra: A régiók versenyképességének piramis-modellje

A fentebbiekből egyértelműen kiderül, hogy a piramis-modell a versenyképesség egységes fogalmára támaszkodva egyaránt törekszik az ex post, valamint az ex ante tényezők figyelembe vételére. A piramis-modell ex post tényezői az alapkategóriák, az ex ante tényezői pedig az alaptényezők és a sikerességi faktorok. A versenyképességre ható tényezőket ugyanis általában két csoportra osztjuk aszerint, hogy a gazdaságfejlesztéssel milyen kapcsolatba hozhatók. Az egyik csoportot a versenyképességre rövidebb időtávon ható, a regionális gazdaságfejlesztési programokkal megerősíthető, elsősorban gazdasági tényezők, az ún. alaptényezők alkotják, amelyek fejlesztése közvetlenül javíthatja a régióban működő vállalatok versenyképességét is. A tényezők másik csoportját elsősorban olyan gazdaságon kívüli tényezők, az ún. sikerességi faktorok alkotják, amelyek hosszabb távon alapvetően megmagyarázzák a régió versenyképességét, de gazdaságfejlesztési programokkal alig lehet hatni rájuk (Lengyel, 2003).

A **piramis-modell tehát** az egységes versenyképesség fogalmából kiindulva összegzi a regionális versenyképesség mérésének mutatóit és javításának tényezőit. *A modell szerint a jólétet a magas foglalkoztatottságból és magas munkatermelékenységből származó magas jövedelem biztosítja. A termelékenység növelése elsősorban a vállalkozások versenyelőnyeit erősíti, ezzel szemben a foglalkoztatottság magas szinten tartása, a munkából kikerülőkhöz részére perspektivikus iparágakban (főleg üzleti szolgáltatásokban) történő munkahelyteremtés társadalmi célokat jelenít meg* (Lengyel-Lukovics, 2006).

A legfontosabb modellek áttekintése után vizsgáljuk meg azon tényezőt, ami a modellek dinamizálódásának egyik legfontosabb részének tekinthető, az innováció.

3.2. Az innováció

Egy gazdaság fejlődését, annak folyamatainak sikerességét meghatározó tényezője az innováció. Az innováció az, ami valójában dinamikus környezetbe helyezi a gazdaságot és benne a vállalatokat.

Mit is jelent azonban valójában az innováció?

Az **innováció fogalmát** Schumpeter (1939) vezette be a közgazdaságtanba. Elmélete alapján a termelési tényezők új kombinációjában jelöli meg az innováció lényegét, és abban, hogy az ilyen típusú törekvéseknek van személyes hordozója, mégpedig maga a vállalkozó. Ez a schumpeteri felfogás csupán a termelővállalatokra vonatkozik, de más típusú vállalatokra is kiterjeszthető. Felfogása minden további, innovációval foglalkozó elmélet kiindulópontja lett. Schumpeter az **innovációnak öt alapesetét** különbözteti meg:

- új termék, új áru, vagy egyes javaknak új minőségben való előállítás, vagy új termelési értékesítési eljárás bevezetése,
- új elhelyezési lehetőség, új piac megnyitása,
- nyersanyagok vagy félkész áruk új beszerzési forrásainak megnyitása,
- új szervezet létrehozása, vagy megszüntetése.

Schumpeter szerint az innovációs folyamat három részből áll:

- invenció: az új gondolat megszületése;
- innováció: az új gondolat materiális megvalósítása;
- diffúzió: az új termék elterjesztése, tömeges felhasználása.

Downs és Mohr 1976-ban tovább bővítette a fogalmat: „az innováció bármely olyan eszköz, rendszer, folyamat, probléma, program, termék vagy szolgáltatás adaptációja, amely új a szervezet számára.”

Dougherty szerint (1996) az „innováció egy új termék vagy szolgáltatás koncepciójának megalkotása, fejlesztése, gyártásfejlesztése, gyártása, piacra dobása és folyamatos menedzselése”.

Az OECD által megalkotott és használat ajánlásai alapján készült **Frascati kézikönyvben** közzétett definíció szerint az innováció (K+F) „az a rendszeresen végzett alkotó munka, amelynek célja az ismeretanyag bővítése, beleértve az emberről, a kultúráról és a társadalomról alkotott ismeretek gyarapítását is, valamint ennek az egész ismeretanyagnak a felhasználását új alkalmazások kidolgozására. Az így értelmezett K+F háromféle tevékenységet ölel fel: az alapkutatást, az alkalmazott kutatást és a kísérleti fejlesztést. Ebből következik, hogy az innováció egy ötlet átalakulása - vagy a piacon bevezetett új, illetve korszerűsített termékké, vagy az iparban és kereskedelemben felhasznált új, illetve továbbfejlesztett műveletté -, vagy valamely társadalmi szolgáltatás újfajta megközelítése”.

Az innováció tehát megjelenhet új termékekben, de jelenthet új technológiát, új marketing stratégiát, vagy új szervezeti kapcsolatrendszert is. A fogyasztó számára mindez az ő igényeinek jobb kielégítésében jelenik meg: a termék új tulajdonságaiban, alacsonyabb árában, a rövidebb szállítási határidőben, a termékkel nyújtott jobb szolgáltatásban stb. **A vállalatok szempontjából tekintve az innovációnak 4 csoportja figyelhető meg:**

- **Termék innováció:** új értékesíthető termékekben jelenik meg.
- **Eljárás innováció:** a produktum létrehozása maga, mindazon módszer, mellyel létrehozzák az adott terméket (pl. költségcsökkentés, termelékenység javulása).
- **Szociális innováció:** a humán szférában, a vállalat munkaerő állományában hajtanak végre fejlesztéseket, vagy a vállalat irányításában, vagy új szervezeti forma létrehozásában járulnak hozzá az új termék létrehozásához.
- **Strukturális innováció:** az elosztási folyamatra szorítkozik, új piac, új beszerzési források formájában jelenik meg a vállalatnál.

Az előzőekből is jól látható, hogy a technológia és az innovációk szorosan kötődnek egymáshoz. Mivel az innováció olyan piacképes termék (vagy szolgáltatás) létrehozását jelenti, amelyet egyre szélesebb körben fogadnak el, ezért nyilvánvalóan térbeli folyamatként is értelmezhető a terjedése, diffúziója. **Így a technológia térbeli terjedése szempontjából az innovációkat 3 csoportra bonthatjuk:**

- **folyamatos innovációk,** amelyek megújítanak már meglevő termékeket és szolgáltatásokat (pl. egy újabb energiatakarékos mosógép)
- **radikális innovációk,** új termékek vagy szolgáltatások megjelenése (pl. a videó), amely egy-egy gazdasági szektort vagy ágazatot átalakít
- **technológiai innovációk,** az egész gazdaságra kiható változásokat indítanak el (pl. elektromos energia, vasút stb.).

3.3. Az innováció életciklusa

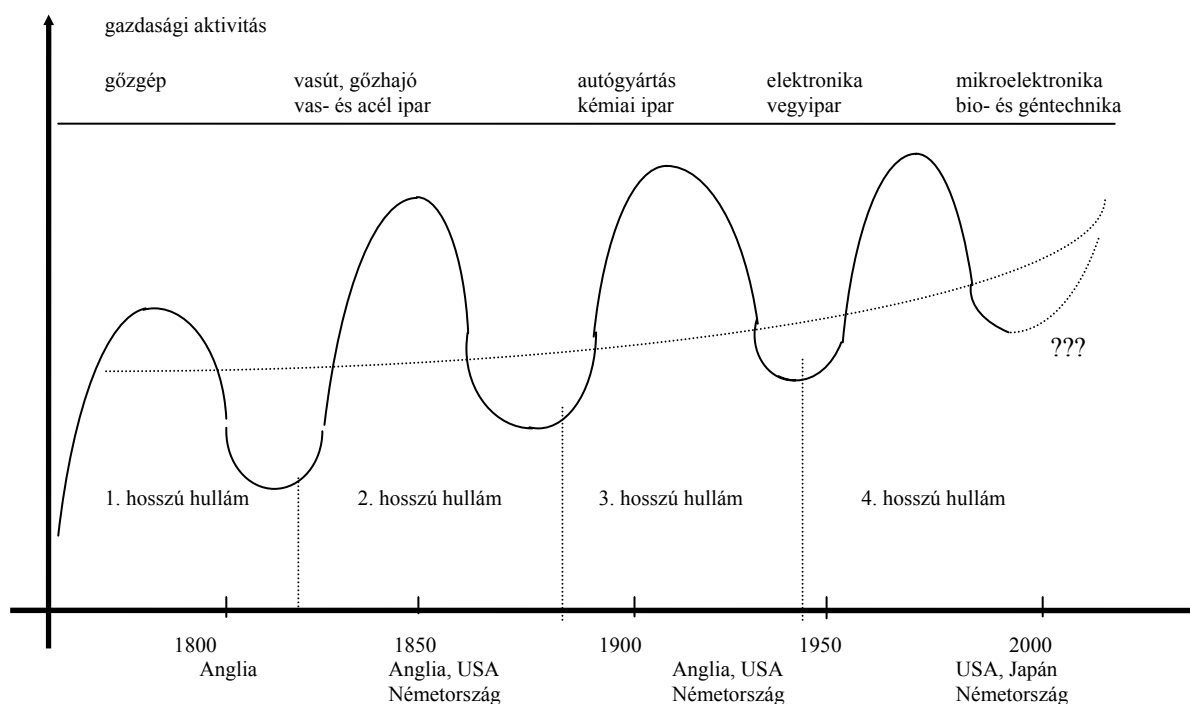
A termékek, technológiák, innovációk életgörbéje az országok fejlettsége szerint is eltérő. A nemzetközi munkamegosztásra jellemző, hogy az új innovációk a fejlett

országokban jönnek létre és itt kezdődik el a magas jövedelmezőséggel bíró termékek gyártása is. Viszont a tömegtermelés kialakulásával előbb-utóbb a fejlődő országokba kerül az előállítás, akik kisebb jövedelmezőség mellett is vállalkoznak rá, mivel komparatív előnyeik ennél a terméknél vannak. Magyarországon is ez figyelhető meg. **Az innováció életciklusa alapvetően három fázisból áll:**

- **a kutatásnak és a fejlesztésnek** (a termék bevezetésének) időszakából
- **az érettség szakaszából**, amikor a konkurencia is megjelenik, és a termelés a maximumot éri el, kisebb újításokkal a termék (technológia) tömegtermelésre alkalmassá válik
- **a hanyatlási periódusból**, a termék kezd kiszorulni a piacról.

A csúcstechnológiáknál az életgörbe lefutása 5-7 évre tehető. A csúcstechnológiák többségét a technológiai (vagy tudományos) parkokban fejlesztették ki. Ezek a parkok a kutató- és fejlesztőintézetek olyan tömörülései, csoportosulásai, ahol a tudományos fejlesztéstől a termelésen át az értékesítésig megtalálható a termelési lánc minden eleme (döntően kis és közepes méretű, a változó feltételekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó vállalkozások). A különböző tudományhoz tartozó kutatók és a vállalati, üzleti, pénzügyi szakemberek közvetlen, személyes kontaktusai szinergiahatást hoznak létre. Ez az egymást erősítő együttműködés vezet el az innovációkhoz.

A tudományos parkok jellemzői, hogy magas szintű infrastruktúrát igényelnek, valamint kellemes, nyugodt környezetet és sok külső kapcsolatot (pl. egyetemi oktatókkal), ezért többségük általában egyetemek közelében található, vagy valamilyen nagyváros agglomerációjában, avagy kisváros mellett. A termékek, technológiák, innovációk többségénél megfigyelhető az **életciklus** (vagy életgörbe) érvényesülése. Ennek gazdasági összefüggéseit a Kondratyev-cikluselmélet vizsgálatával lehet leginkább szemléltetni.

Forrás:

3.5. ábra: A gazdasági fejlődés modellje a Kondratyev-ciklusok alapján

Egy ciklust valamilyen innováció indít el, amely nemcsak az iparágak többségében forradalmasítja a gyártási technológiákat, hanem a termékek körét is jelentősen kibővíti, és **alapvetően megváltoztatja az emberek életkörülményeit**. A hullám felfutási szakaszában széles körben elterjednek ezek a forradalmi eljárások, új termékeket előállítva és további, kisebb jelentőségű újításokat gerjesztve. Miután elterjedtek az új eljárások és érdemben nem javíthatók tovább, a piac telítődik, a profit lecsökken, ekkor megjelennek a **kifáradás, a depresszió** jegyei. A gazdasági növekedés is lefékeződik egészen a következő ciklus felpörgéséig.

Az innováció kérdéskörét nagyon fontos stratégiai szempontból is megvizsgálni, hiszen talán egyetlen vállalati funkció esetében sem olyan szoros a kapcsolat a funkcionális részstratégiák és a vállalat egészének stratégiája között, mint az innováció esetében. Az innovációs részstratégiát meghatározó egyik legfontosabb tényező az, hogy a vállalat egésze, illetve fő termékei és technológiai életszakaszuk mely fázisában vannak, az életgörbe mely pontján helyezkednek el éppen. Ez azért kiemelt jelentőségű, mert az eltérő életszakaszban lévő, eltérő feltételek mellett forgalmazott termékekhez, alkalmazott technológiákhoz és szervezeti megoldásokhoz más és más innovációs stratégia-elemek tartoznak. **Összességében a sikeres innováció folyamatának feltételeit az alábbiakban lehet összefoglalni:**

- rugalmasság, gyorsaság,
- minőség középpontba állítása,
- a vállalat információs rendszerének korszerűsítése, valamint a külvilággal való rendszeressé tétele,
- vezetők képessége,
- a kiszállás lehetőségének megtervezése: mi történjen akkor, ha a piac nem igazolja vissza a termék azon képességét, hogy az új értéket ad.

3.4. Az innováció folyamata

Az innováció legfőbb összetevője az újdonság. A szakirodalom nem egységesen ítéli meg, hogy **milyen újdonságot tekintünk innovációnak**, két fő megközelítés létezik:

1. Az egyik szerint az innováció lényege **a folyamatos**, egymással összhangban lévő **fejlesztési akciók** végrehajtása, **a kis innovációs lépések sorozata** (Porter, 1990). A folyamatos innovációt tartják a vállalati versenyelőnyök forrásának. A folyamatos innováció révén a vállalkozásoknak lehetőségük van kínálati monopóliumhoz hasonló helyzetbe kerülni, és ebben a piaci szerkezetben monopolprofitra tehetnek szert (Malecki, 1997). A monopolprofit arra ösztönzi a többi vállalkozást, hogy utánozzák az innovátort, s behatoljanak az új piacra.
2. A másik megközelítés szerint csak az tekinthető innovációnak, ami különleges jelentőségű, a piac és a vállalat számára egyaránt **magas újdonságértékű fejlemény, vagyis stratégiai újdonság** (Kotler, 1998). A stratégia innovációt, illetve más megnevezés alapján érték innovációt a versenyelőnyök legnagyobb forrásának tekintők, abban egyet értenek, hogy ez sokkal inkább egy konceptuális kérdés, ami során a központi cél alapvetően új termék, magasabb vásárlói érték létrehozása, mintsem technológiai kérdés. A globalizáció által felgyorsult világban pedig még fontosabb a stratégiai innováció szerepe. A tevékenységek során a középpontban továbbra is a hatékonyság és költség-tudatosság áll, de mellettük felértékelődik a rugalmasság, a kreativitás és az idő szerepe is.

Gáspár (1998) kutatásai alapján a teljes innovációs folyamatot a következő négy fázisra lehet felosztani:

Kidolgozás + Létrehozás + Bevezetés + Elterjesztés

Az elemzések megállapították, hogy a legkevesebb elméleti, és gyakorlati figyelmet az innovációs folyamat „eleje” (kidolgozás) és „vége” (elterjesztés) kapja. Ez a tény az innovatív tevékenységek megalapozásának és lehetőségei kiaknázásának hiányosságait és gyengeségeit vetíti előre. Ugyanakkor pedig nem található túl sok olyan eset, amelyben mind a négy komplex fázis egyszerre van jelen. A különböző fáziskombinációk vizsgálata során, azonban a következő **jellegetes típusok** különböztethetők meg.

- **Egytagú folyamatmodellek** esetében csak az egyik fázis található meg, ezek leggyakrabban: Létrehozás vagy Bevezetés
- **Kéttagú folyamatmodellek:**
 - Létrehozás + bevezetés
 - Létrehozás + elterjesztés
 - Kidolgozás + létrehozás
 - Kidolgozás + bevezetés
 - Bevezetés + elterjesztés
- **Háromtagú folyamat modellek:**
 - Kidolgozás + létrehozás + elterjesztés
 - Kidolgozás + bevezetés + elterjesztés
- **Négytagú folyamatmodell:**
 - Kidolgozás + létrehozás + bevezetés + elterjesztés

Az innováció folyamatának lehetséges megközelítése alapján a fentebb bemutatottakon túl több modellt is kidolgoztak. Az innováció általános folyamatként lehet még megemlíteni a következő modellt is:

1. Felismerés
2. Koncepció kialakítás
3. Problémamegoldás
4. Megoldás
5. Fejlesztés
6. Felhasználás

Az innovációs folyamat egésze az innováció céljának van alárendelve, és tartalmában az innovatív tevékenységek és eljárások összességét jelenti. Az innovációs folyamat számos **külső és belső tényezőtől függ**, a közvetlen, belső feltételek azok, amelyeket befolyásolni tudunk, a legjelentősebbek (Varga, 1998):

- az innovatív szervezet,
- az innovációs potenciál (képeség és törekvés),
- az innováció menedzsment.

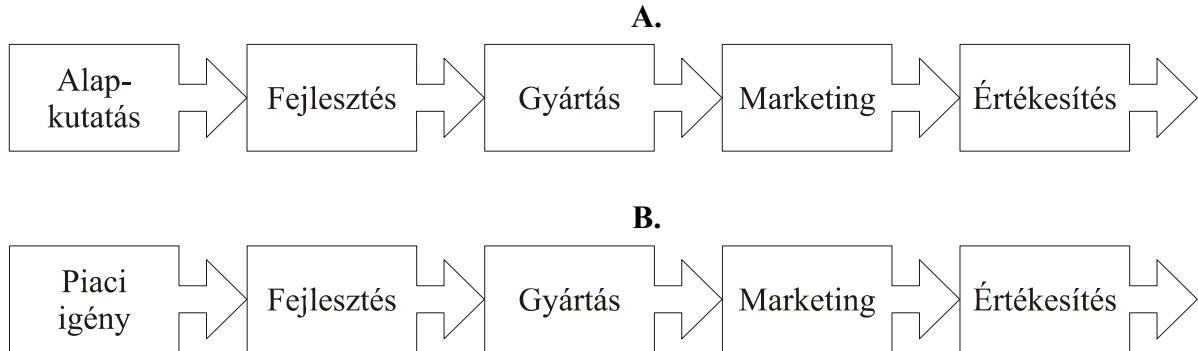
3.4.1. Innovációs folyamatmodellek az innováció jellege és indíttatása alapján

Az **innovációs folyamatok** legegyszerűbb modelljei a **lineáris modellek**. A lineáris modellek két csoportját különböztetjük meg:

- A. a tudományos-műszaki eredmények „nyomása” (technology push), illetve

B. az új termékek/eljárások iránt megnyilvánuló kereslet indukáló, szívó hatása (demand pull).

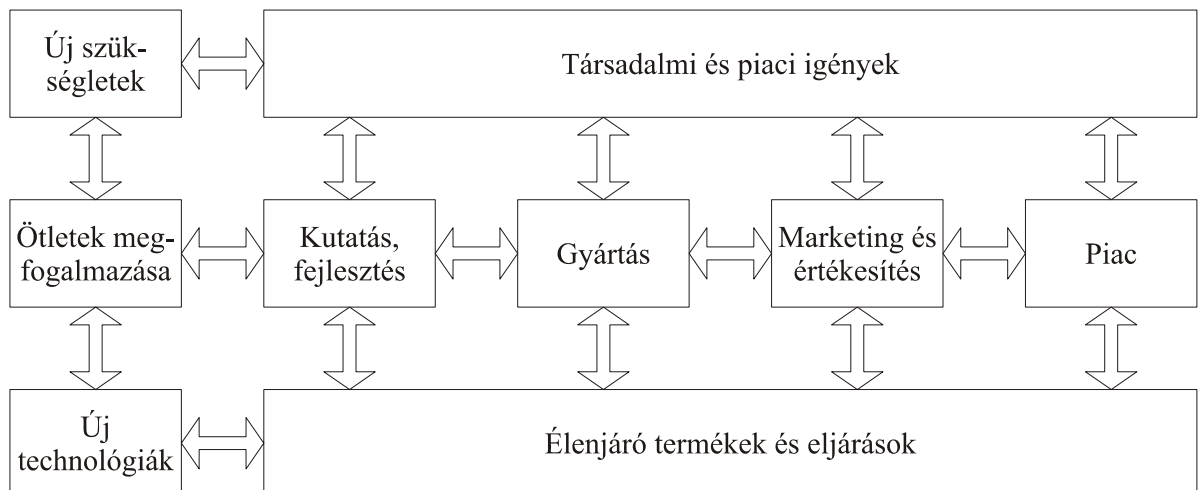
Az előbbi Schumpeter, az utóbbi Schmookler nevéhez fűződik. A lineáris modellek közös sajátossága, hogy az innovációt elkülönült, egymást követő tevékenységek sorozatának tekintik.

Forrás: Rothwell, 1994.

3.6. ábra: A lineáris innovációs modellek

Az újabb elemzések viszont az egyes fázisok közötti állandó visszacsatolások szerepét hangsúlyozzák. Az innovációt nem egyszeri, befejezett eseménynek tekintik, hanem egy szinte végtelen folyamatnak, amely során a visszajelzések hatására állandóan változik a szóban forgó termék/eljárás. Ez a felfogás jelenik meg a Rothwell-féle visszacsatolós modellben, amely összekapcsolja a kétféle lineáris modellt.

Forrás: Rothwell, 1994.

3.7. ábra: A Rothwell-féle visszacsatolós modell

Rothwell (1994) szerint történelmi léptékkal mérve az innovációk jellegének gyors változásai regisztrálhatók és az innovációs modellek egymást követő öt generációját különböztethetjük meg, melyek az alábbiak:

- A **különböző generációs folyamatok** eltérő technológiával és különböző piaci elfogadással rendelkeznek. Az **első és második generációs modellek** közé a korábban már ismertetett, a műszaki-

technikai eredmények nyomó-, illetve a kereslet szívó hatására épülő lineáris modellek tartoznak.

- A **harmadik modellesz család** (coupling vagy sequential process modellek) ezekkel szemben összekapcsolja a technológiai kínálatot és keresletet, sőt visszacsatolások is léteznek (Havas, 1998). Az innováció e modelljei már nem tekinthetők a szó szoros értelmében lineárisnak, de az innováció különböző elemei időben elválnak.
- Az ún. **integrált** (integrated) **modellekben** az innovatív tevékenységek egymással párhuzamosan zajlanak. A sikeres vállalatok arra törekszenek, hogy összehangolják az innovatív tevékenységeket mégpedig a beszállítók, a felhasználók és a versenytársak bevonásával.
- Az **ötödik generációs innovációs folyamat** annyiban új az integrált modellekhez képest, hogy az informatika eszközei meghatározó szerepet játszanak a tervezés minősége, gyorsasága érdekében, illetve hogy a gyártás szempontjait a tervezés során is érvényesíthessék ezáltal jelentős időt és kiadásokat megtakarítva. A modell tulajdonságai ismertek, ugyanakkor elterjedése még várat magára.

Általános felfogás, hogy a japán vállalatok a negyedik generációs, az amerikaiak pedig a harmadik generációs innovációs folyamatokat alkalmazzák. A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogy ezen innovációs folyamatok térbeli érvényesülése hogyan hat a regionális térszerkezet alakulására.

3.5. Innovációk térszerkezet-módosító hatása

Az előzőekben vizsgált innovációs folyamatok fajtái külön-külön más folyamatokat indítanak el a tér gazdaságában. Az így kialakult térszerkezeti elemek ennek megfelelően számos kategóriát, régiót alkotnak, így fontosnak tartjuk a régiók meghatározó formáinak bemutatását.

Gazdasági régiók

Gazdasági tartalmú (típusú) régióknak (a továbbiakban gazdasági régió) - logikai közelítésben és a gyakorlat által is igazoltan - az olyan, általában összefüggő régió nevezhető, amely valamely gazdasági jelenségcsoport vagy kapcsolatrendszer szempontjából egységként viselkedik. Tágabb értelmezés szerint tehát a különböző államok vagy azok csoportosulásai (pl. az Európai Unió) is felfoghatók gazdasági körzetként, régióként. Gyakorlatilag azonban a fogalmat elsősorban országokon belüli régiókra értelmezzük.

A gazdasági tartalmú régiók legjellemzőbb csoportját azok jelentik, amelyeket kisebb-nagyobb területekre lokalizálódó, funkcionális kapcsolatok határoznak le. Legfejlettebb fokozatuknak az ún. **komplex gazdasági régiót** tartották, ennek tulajdonítva a legnagyobb kiterjedést és a leggazdagabb tartalmat. Elméleti feltevés szerint a **komplex gazdasági régió jellemző vonása** és megkülönböztető ismérve az, hogy a gazdaság egészének, minden jelentős elemének térbeli integrációját magába foglalja.

A gazdasági régiók heterogén szerkezeti elemekből és szervezeti egységekből (termelő szervezetek, nagyvállalatok, ágazatok) **állnak**, amelyek egymással funkcionális kapcsolatban vannak. A **gazdasági kapcsolatok funkcionális jellege** részben az áruk, a szolgáltatások, az információk, a termelési tényezők (munkaerő, tőke) belső áramlásában

nyilvánul meg. Ami nem zárja ki a jelzett tényezők külső, gazdasági régiók közötti cseréjét, mint funkcionális megnyilvánulást, hiszen ez utóbbi révén illeszkedik a területi egység a földrajzi munkamegosztásba, határozódik meg szerepe a nemzetgazdaság egészében.

A komplex gazdasági régió elméleti ismérvei közül elsőként a **termelési specializáció** említhető. Az ország területén elhelyezkedő régiók természeti, gazdasági, társadalmi adottságai különböznek, az erőforrások mennyisége, választéka és egymáshoz való viszonya a különböző régiókban eltérő. Más és más komparatív előnyök (illetve hátrányok) szerint fejlődnek, így kialakul azok sajátos termelési profilja, amelynek alapján illeszkednek az országos és a területi munkamegosztásba. A specializációt képviselő ágazatok, gyártási ágak adják a körzet ipari és mezőgazdasági termelésének nagyobb részét, és képezik a gazdaság struktúrájának vázát, ami döntően befolyásolja a többi ágazat fejlődését, a régió külső kapcsolatainak jövőbeni alakulását. **A specializációt azon gyártási ágak határozzák meg, amelyek az országos átlagot jelentősen meghaladó arányt képviselnek a régió termelésében és külső áruforgalmában.** A régió gazdasági struktúrájának vázát képező ágazatok és azok működésének hátterét jelentő tevékenységek együttesen hozzák létre a területi termelési komplexumot, amely a régió távlati fejlődésének meghatározó tényezője.

Az előző fogalom átvezet a szóban forgó gazdasági régió másik alapvető ismervéhez, nevezetesen a **komplexitáshoz**. A specializációt képviselő gyártási ágak mellett fontos szerep jut az azokat kiegészítő, működésüket lehetővé tevő tevékenységeknek (ipari háttér, egyéb háttérágazatok, infrastruktúra), valamint - a régiók lakosságának ellátását célzó - termelésnek, szolgáltatásnak. A specializáció és a komplexitás ismérve nem mond ellent egymásnak, mivel az előbbi főként a gazdasági régiók külső kapcsolataira, illetve az azokat hordozó gazdasági tevékenységekre értelmezendő. Az utóbbi pedig a területi egység belső viszonyaiban megnyilvánuló kiegyensúlyozottságot jelenti. A komplexitás elve ezen túl magában foglalja **az erőforrások optimális kombinálását és hatékony felhasználását** is.

Az elméleti felfogásból kiindulva a komplex gazdasági régióhoz képest a gazdaság alacsonyabb szintű térségi integrációja áll a funkcionális régiók másik típusa, a **vonzáskörzet** mögött. Tartalmát kevesebb gazdasági tényező sajátos kapcsolata határozza meg, ez befolyásolja a csoporthoz (kategóriához) tartozását, kiterjedését, lehatárolásának módját is. **A vonzáskörzet, - formáját tekintve - olyan képződmény, amely részben egy (kivételes esetben több) központi településsel (centrummal) rendelkezik, részben a körülötte elhelyezkedő, vonzott településekből (periféria) áll.** A funkcionális vonzáskörzetek között is vannak nagyságrendi (hierarchikus) fokozatok (hasonlóan a komplex gazdasági régiók belső tagolódásához).

A vonzáskörzetek konkrét meghatározása elméletileg sokkal egyszerűbb, jóllehet a gyakorlatban ehhez is fűződhetnek nehézségek. Ama vonzáskörzetek esetében, amelyeket a magasabb fokú szolgáltatások hoznak létre, „csak” **azt kell megállapítani, hogy az adott szolgáltatást nyújtó intézmények tevékenysége mely településekre terjed ki.** A lehatárolás problémája részint abban jelentkezik, hogy a különböző szolgáltatásokat nyújtó intézmények kisebb-nagyobb mértékben eltérő településkörre terjeszthetik ki tevékenységüket, így „interpoláció” útján jelölhető ki az együttes, közelítő határ. Más oldalról, a vonzásközponttól távolodva annak vonzó hatása gyengül, így a periféria széle felé haladva növekedhet azon lakosok aránya, akik az adott szolgáltatást valamely szomszédos centrumban veszik igénybe. Így tehát a **vonzáskörzetek érintkezése sem vonalas, inkább sávós formát ölt.**

Gazdasági tartalommal rendelkező további régiók

Ezeket a funkcionális régióktól (amelyek a gazdasági tevékenységek egymást folytató és kiegészítő jellege alapján regionális integrációkként jelennek meg) az különbözteti meg, **hogy tartalmukat a gazdaság egyes tipikus jelenségei** (amelyek a konkrét vizsgálat szempontjai szerint változhatnak), **illetve az irányítás sajátos szempontjai határozzák meg**. Az előbbiből adódó különbség továbbá, **hogy a funkcionális régiók objektív jellegűek** - szemben a többi gazdasági tartalommal rendelkező régióval - amelyek a felhasználás, - jelen közelítésben - az irányítás szempontjaira érzékenyek. **A gazdasági tartalommal rendelkező régiókon belül két csoportot különböztetünk meg:**

1. hasonló vagy azonos (homogén) régiókat
2. elsődlegesen irányítást szolgáló területi egységeket.

- (1) A **homogén régiók** elhatárolásának értelmét gazdaságpolitikai szempontból az adja, hogy a **gazdaságirányítás más és más eszközöket alkalmazhat eltérő szerkezetű, fejlettségű stb. régiók befolyásolására**. Más oldalról az említett szempontokból **homogén régiók azonos módon reagálnak a gazdaságpolitikai beavatkozásra**. Sajátos ismérvek alkalmazására kerül sor akkor, amikor azt vizsgálják, hogy az **egyes gazdasági ágaknak vagy a gazdaság egészének a fejlettsége** területileg hogyan különbözik. **Így megkülönböztethetők:**
1. gazdaságilag fejlett
 2. közepesen fejlett és elmaradott
 3. vagy iparilag erősen, közepesen, gyengén fejlett stb. térségek.

Az ilyen elhatárolási feladat viszonylag egyszerű, mivel egyetlen egyszerű vagy összetett ismérv alapján lehet azt megoldani. Gyakran azonban a homogén csoportokba tartozást több ismérv egyidejű fennállása mellett és figyelembevételével kell megállapítani.

- (2) Az **elsődleges irányítást szolgáló területi egységek** tárgyalásakor két esetet (típust) kell megkülönböztetnünk. **Először** is utalni kell arra, hogy az említett célra felhasználhatják a már tárgyalt funkcionális vagy homogén régiókat, **másodszor** az ágazati irányítás számára minden objektív kritériumtól független egységei régiók határolhatók le, kizárólag az egyedi irányítási feladat sajátosságait és racionalitási követelményeit figyelembe véve.

A területiségből következő egyedi értékek (melyeket az innovációk terjedése) tehát azok, amik a posztmodern regionális stratégiai alapelvét meghatározzák, s helyes felismerésük, majd belső (endogén) és külső (exogén) fejlesztésük vezethet a sikerhez, a területi gazdaság adottságai és a működése új erőtereinek megteremtéséhez. A posztmodern regionális gazdaságtan ezeknek az értékeknek a feltárásához a kínálat- és a keresletorientált stratégiákkal juthat el.

3.6. A kínálatorientált regionális stratégia

A **kínálatorientált regionális stratégia** központjában az áll, hogy a „térséget kívülről, a külső hatótényezők felől érkező impulzusok, külső feltételek, lehetőségek és korlátok felől közelítve egyre több belső folyamatra, összefüggésre rávilágítva, kívülről befelé közelítve fejlesztjük” (KOROMPAI, 1995). A területi egység komparatív előnyeit

kísérli meg a fejlesztési stratégia bővíteni, amely a kedvező gazdasági környezet alakításával érhető el. **Ebben domináns szerepe van:**

1. a termelői és fogyasztói infrastrukturális fejlesztéseknek
2. az elérhetőség biztosításának (közlekedési és kommunikációs kapcsolatok fejlesztésének)
3. a termelést kiszolgáló létesítmények telepítésének, azok piaci ár alatt történő értékesítésének
4. a gazdasági egységek letelepedését ösztönző különféle kedvezményeknek (adókedvezmények, támogatások, kedvezményes hitelek, állami és regionális vásárlások stb.).

A kínálatorientált fejlesztési stratégia arra épít, hogy a területi egységet vonzóvá tegye, részben a külső (exogén) - központi támogatások mellett és hatására - tényezők mozgósításával, s mindezt döntően a külső befektetők, fejlesztők gazdasági működésének segítségével, azok letelepedési és termelési feltételeinek élénkítésével. Olyan intézmények és szervezetek megtelepítésével, amelyek korábban a területi egységben nem működtek, azoknak egyáltalán nincsenek hagyományai, a szereplők ezekkel kapcsolatos tapasztalatokkal nem rendelkeztek.

Számos veszélyt hordoz a kínálatorientált regionális stratégia, annak egyoldalú alkalmazása. Az egyik veszély, hogy az erőltetett infrastruktúrafejlesztés kihasználatlan kapacitásokat teremtsen, aminek a fogyasztói működtetése éppen a gyenge jövedelmi potenciál miatt tartósan nem lehetséges. Másik veszély, hogy területidegen gazdasági egységek jelennek meg, amelyek a rövid távú komparatív előnyöket kívánják lefölözni, aztán továbbállnak, egy következő területi egységbe, ahol ismételten költség takarékoság a legfontosabb telepítési céljuk. A kínálatorientált fejlesztési stratégia nem tűzi ki közvetlen célul, hogy a letelepedő egységek integrálása a területi gazdaságba minél előbb bekövetkezzen.

Az integráció hiánya nem csak a termelésre (alvállalkozások megjelenése), hanem a munkaerőre, annak képzésére, de a települések fejlődésére, a helyi társadalomra is súlyos következményekkel járhat. S végül a helyi önkormányzatok sem profitálnak gyorsan a külső egységek jelenlétéből, mivel azok részben nem járulnak hozzá a helyi-területi gazdaság stabilitásához, részben pedig a kedvezmények (helyi és országos adókedvezmények) miatt csak hosszabb távon növelhetik a közösség jövedelmét. Viszont ebben az esetben már tovább léphetnek, új telephelyet választhatnak, vagy éppen újabb engedményeket (pl. az adókedvezmények mérsékeltebb szintje) kényszerítenek ki a maradás, esetleg a további fejlesztések érdekében.

Elvetendő-e a kínálatorientált regionális stratégia, mint a posztmodern területi politika egyik lehetséges alkalmazási módja?
--

Egyértelmű válaszunk, hogy nem! Megítélésünk szerint ezt a fejlesztési szemléletmódot kimondottan a korábban - pl. a high tech kultúrákhoz közel álló, abban ismeretekkel rendelkező, de hirtelen piacot veszített ipari térségek - kedvező adottságokkal rendelkező, nem egyértelműen monocentrikus ágazati szerkezettel rendelkező térségekben lehet sikeresen alkalmazni. Hiszen ezekben a térségekben részben az ipari infrastruktúra, részben pedig a munkaerő szakirányú képzettsége jelentős telepítési tényezőnek tekinthető. Kimondottan a kínálati elemeket kell érvényesíteni a stratégiában, azaz megteremteni a telephelyi feltételeket, kedvezményeket adni a letelepedéshez, az érdeklődő profilokhoz

kapcsolódó oktatási programokat szervezni, s mindezen rendszereket segítő, szolgáltató ágazatok megteremtését célirányosan ösztönözni.

A hazai viszonylatban a „**székesfehérvári-modell**” tekinthető e fejlesztési stratégia alkalmazása mintaterületének. A városban az évtizedes hagyományokkal rendelkező elektronikai ipar robbanásszerű piacvesztése a kilencvenes évek elején súlyos válsághelyzetet eredményezett. Az önkormányzat által kidolgozott kínálatorientált fejlesztési stratégiával néhány év alatt felszámolták a válságot, sőt sikeres fejlesztési programot indítottak el, ami lényegében az ipari parkok kiépítésére, a letelepedők tartós kedvezményeire, illetve a helyi menedzsment nagyfokú nyitottságára épült. Míg Székesfehérváron az elektronikai ipar termelési tradíciójára épülő fejlesztési stratégia jelentette a megújítás alapját, addig az attól közel hatvan kilométerre lévő bányászati válságtérségnek, - amely kedvező földrajzi helyzettel és munkaerőbőséggel rendelkezett - Tatabányának viszont a komplex telephelyi kínálatot magában foglaló fejlesztési stratégia indította el felzárkózását, s egyben az új vállalkozások egyre nagyobb számban történő letelepedését.

A kínálati stratégia épített a telephelyi adottságokra, amit viszont a zöldmezős beruházásokkal lehetett csak aktivizálni döntően a munkaerő kínálatra, valamint a helyi támogatás és kedvezményrendszerre épült. Természetesen ehhez hozzájárult, hogy a szomszédos megújítási centrumokban (Győrben, Székesfehérváron) a további extenzív fejlesztési források kimerültek (pl. a telekárak emelkedése, csökkenő kínálat a telephelyekből, szakképzett és a képzetlen munkaerőből helyi és vonzáskörzeti hiány stb.).

A szomszédok már a stratégiaváltásra készültek, azaz kínálatorientált fejlesztések befektetéseinek hozamát minél nagyobb arányban vissza kívánták igényelni (pl. helyi adók szintjének emelése, a kedvezmények lejártá után újabb engedményeket nem nyújtottak), ami az új letelepedők egy részét elijesztette. Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy a közelebbi centrum, így Tatabánya felértékelődött, miközben az általa alkalmazott kínálatorientált stratégia is sikeresnek mutatkozott. A megtelepedést az induló fázisban a munkaerő intenzív termelési bázisok jellemezték, de nem elhanyagolható az sem, hogy a telephelyválasztás új célpontjai jól megközelíthető térségekben találhatók, s közel vannak az ország gazdasági és információs centrumához.

Nem beszélhetünk a térségben regionális hálózatról, azaz a stratégia-alakítók között nem alakul ki együttműködés arra, hogy miként lehetne éppen a telephelyi kínálatban az egyes centrumok adottságait összekapcsolni, azokban jelentkező előnyöket együttesen kihasználni. Viszont a gazdasági egységek szintjén a hálózatalakítás jelei már felismerhetők, hiszen megkezdődött a beszállítói kapcsolatok kiépítése és az ennek megfelelő telepítés, valamint néhány tényező utal a specializáció fokozatos kialakulására.

3.7. A keresletorientált regionális stratégia

A **keresletorientált regionális fejlesztési stratégia** „a térséget egységes egésként kezelve, annak belső sajátosságaiból, a térségen belülről kiindulva, egyre jobban kifelé haladva, mind több külső tényezőt figyelembe véve” (KOROMPAI, 1995.) kerül meghatározásra és egyben működtetésre. A helyi-területi gazdaság megújításánál nem csupán a külső (exogén) forrásokra támaszkodik, hanem felméri és számba veszi a belső adottságokat, azokat újraértékeli éppen a külső piaci rendszerek által, s így keresi versenyképességük fokozásának lehetőségeit.

A belülről kifelé haladás elvében, mint fejlesztési szemléletben és gondolkodásmódban döntő szerepet játszik a helyi-területi vagy regionális együttműködés forrásainak felderítése, annak meglévő és új akciótereinek kialakítása. Az együttműködés azt jelenti, hogy miként lehet a helyi-területi adottságokat a nagyobb rendszerekre rákapcsolni, mind a helyi-területi, mind a nemzetközi hálózatok révén.

A hálózatok

A keresletorientált fejlesztési stratégia egyik meghatározó eleme a helyi-területi hálózatok alakítása. A posztmodern - integrációra épülő - piacgazdaságokban a verseny mindenek feletti hangsúlyozása és fokozása az erőforrások kimerüléséhez vezet, s a nagyobb teljesítményeket a verseny szereplői csak egymás rovására fokozhatják. A teljesítmény kényszert tehát csak úgy lehet elérni, ha nem a versenytárs legyőzését tűzik ki célul, hanem keresik az együttműködés, a kooperáció új tereit, amivel az erőforrások körét bővíthetik, s ezzel a megújítás formáit is szélesíthetik.

A hierarchikus rendszerek - legyenek azok termelési, elosztási, vagy éppen települési kapcsolatok - nem elég rugalmasak, nem tudnak kellően reagálni a gyors változásokra, lassú a megújítási képességük, ezekben visszafogott és merev az információfeldolgozás és áramlás, s ennek következtében reakcióképességük is gyengül. A piacok nemzetközivé válásával az együttműködés területi akadályai lényegében megszűntek. Ennek következtében az egymástól egyre távolabb lévő telephelyek autonómiáját és érdekelttségét növelni kell, hogy minél jobban ki tudják használni erőforrásaikat, egyben a lehetséges piaci kihívásoknak megfeleljenek.

Ez a felfogás szükségessé teszi az egyre „laposabb” vállalati irányítást, a profitcentrumok kialakítását, a helyi-térségi együttműködések serkentő vállalati rendszerek terjedését. S végezetül éppen a posztmodern piacgazdaságokban erősödik meg a helyi-területi szint szerepe, azok nagyobb önállóságot, mozgásteret kapnak. Az egységes szabályozás a rendszer minden elemére azonos elvek szerint vonatkozik, ami a kapcsolati rendszerekben, összeköttetésekben nem a hierarchikus viszonyokat, hanem a hálózati jelleget erősíti. A gazdaságban szerveződő új termelési együttműködések területileg is elhatárolhatók (fejlődési övezetek, zónák, folyosók, banánok, csillagok), amiket aztán erősíthetnek a helyi-területi egységek szélesedő autonómiája, vagy éppen autonómia törekvései (Padánia, Katalónia, Skócia, Wales).

A hálózatok gazdasági formációi a területrendszerben, a később tárgyalásra kerülő klaszterek, míg a területrendszerben maguk a régiók lehetnek. **A régió hagyományos típusai**: a földrajzi vagy természeti, a politikai vagy közigazgatási, a homogén (valamilyen közös vizsgálati szempontból egynemű területi egység), a funkcionális (hasonló feladatot, tevékenységet ellátó terület, ahol az alkotó elemek - belső egységek - funkcionális kapcsolatban állnak egymással), s végül a program vagy tervezési régió (meghatározott fejlesztési célterület). Nos, e felosztást, egyben a régió meghatározásokat célszerű lesz a jövőben hálózatok alapján is értelmezni.

A régiókat úgy felfogni, mint egy sajátos, egyediséget mutató együttműködések egy körülhatárolt földrajzi térben, ami az ott található különféle rendszerek egymásra épülése és kapcsolata alapján szerveződik. Ugyanakkor ebben a nem hierarchikus viszonyok által szervezett, sok szinten (termelési tényezők, valamint települési, társadalmi, környezeti faktorok alapján is) egybefonódó térben, éppen a különféle funkciók egymásra hatásának

következtében (s talán itt haladhatja meg a hálózati felfogás, a funkcionális régió meghatározást) új és új együttműködések szerveződnek.

Mindezek következtében részben megváltozhatnak (kiterjedhetnek, vagy éppen szűkülhetnek) a hálózatok által formált régió földrajzi határai, részben - és a fejlesztés szempontjából a döntő ez lehet - a belső szerkezetük is átrendeződik, s egyben a megújítás - valamilyen - hordozóiként jelennek meg a térben. **A hálózati szemléletre épülő regionális fejlesztési stratégia tehát azt szorgalmazhatja, hogy:**

1. a területi egységben - vagy az ahhoz kapcsolódó további egységekben - a belső, újszerű kapcsolatok (nem a hierarchiára, az együttműködésre épülő kapcsolatok) minél több szinten jöjjenek létre, s ezzel a regionális jelleg szélesedjen (hálózat építés),
2. a térségben meglévő hálózatok erősödjenek, új mozgástereket nyerjenek, vagy éppen megújuljanak (hálózat fejlesztés),
3. történjen meg a területi egység rákapcsolása egy, vagy több, éppen a hálózati elven működő, vagy azt tükröző régióra, hasznosítva és egyben szélesítve azok hálózati rendszereit (hálózatok összekapcsolása).

Az innovációs miliő

A keresletorientált regionális stratégiában a hálózati jelleg szükségszerűen együtt jár az innovációs miliő kialakulásával. Az **innovációs miliő** alatt egyik oldalról azoknak - az adott földrajzi területen felismerhető - gazdasági, termelési kapcsolatoknak a csoportját lehet tekinteni, amelyek egységességet alakítanak ki a termelési rendszerben a gazdasági szereplők között és termelési kultúrában. A kollektív tanulással - helyileg meghatározott formában - hozzájárulnak az innovációs folyamatok terjesztéséhez, s egyben csökkentik a piaci kapcsolatok bizonytalanságait, növelik a termelő egységek és a területi gazdaság versenyképességét.

Az innovációs miliőt másik oldalról azok a helyi kultúrában, társadalmi kapcsolatokban és az intézményrendszerben meglévő sajátosságok is képviselik, amelyek mind a gazdaságon keresztül, mind a helyi-területi szereplőkön át, folyamatosan hozzájárulnak az újdonságok kialakításához, azok megtelepedéséhez és részben terjesztéséhez.

Az innovációs miliőben az adott földrajzi helynek a szerepe meghatározó. Hiszen egy adott helyhez kapcsolódó humán tőke az egyik hordozója a megújításnak, a kollektív tanulás és ismeretátadás rendszereinek, amik aztán hozzájárulnak a gazdasági egységek termelési potenciáljának erősítéséhez, azok újszerű kapcsolatainak kialakításához. Másrészt a területi koncentráció lehetőséget nyújt az információk cseréjéhez, az ismeretek és kapcsolatok átadásához, azok elsajátításához. S végezetül részben az együttműködések új terei, részben a korábbi hagyományok, a kultúrában meglévő értékek, egy más, nyitottabb társadalmi, politikai, közösségi háttérrel is teremtenek, amik aztán ismét visszahatnak az újdonságok fogadására.

Az innovációs miliő kialakulhat más és más jellegű területi szerkezetekben. Az alábbi típusoknál hozott hazai példák ugyan még karakteresen nem formálódtak ki, de az innovációs miliő egy vagy néhány eleme már felbukkant, ami jelzi a kedvező elmozdulást egy új, előremutató, s egyben egyedi területi fejlődési pályák irányait.

Metropoliszok területére, általában a legfejlettebb termelési és szolgáltatási rendszerekre specializálódva.

Hazánkban Budapesten, illetve a határozottan formálódó nyugati gazdasági és települési agglomerációban figyelhetjük meg az innovációs miliő kialakulásának tendenciáját. A főváros új koncentrációs folyamat színtere, hiszen az országos - sőt egyre több esetben, kelet-közép európai - piaccal rendelkező nagyvállalatok irányító, szervező központja itt található, amik aztán serkentik az amúgy is jelentősen tömörült gazdasági és üzleti szolgáltatások, majd a kutatásfejlesztés további koncentrációját, egyben e tevékenységi rendszerek újabb egymásra hatását más, eddig eltérő kapcsolati rendszerek kialakulását.

A nagyvárosokban, a hagyományos szektorokra specializálódva.

Hazai példaként említhető Győr, ahol a gépipar bázisán megtörtént a gazdasági megújítás. Fokozatosan kiépülnek ehhez a szektorhoz kapcsolódó különféle szolgáltatások (felsőoktatás, pénzügyi és a különféle üzleti szolgáltatások), illetve más ágazatok erőteljes specializációja indult meg. Ezek részben új kapcsolatokat teremtettek a hagyományos szektorral (pl. tulajdonosi, termelési együttműködés, speciális szolgáltatások iránti kereslet bővítése), részben pedig szélesítették a kis- és középvállalkozói kört, ösztönözve azok megtelepedését, bedolgozói és szállítói rendszerek fokozatos kialakulását.

Korábbi ipari térségek és centrumok, ahol lehetőség kínálkozott új termelési rendszerek befogadására, valamint a leépült szektorok) bázisán a területi gazdaság megújítása.

Hazai példaként a korábban említett Székesfehérvár és annak a fejlesztési stratégiáját alkalmazó Tatabánya mellett, új tanulságokkal szolgálhat Gödöllő, Veszprém, vagy éppen Kecskemét, Szeged térségében felismerhető területi gazdaság átalakulása. Nem ipari, hanem kimondottan szolgáltatói térségnek tekintendő a Balaton, amely a turisztikai „iparának” megújításával lehet képes és alkalmas egy új innovációs térség és egyben környezet kialakítására.

Lényegében már számos eleme felismerhető az együttélés és egymásra ható szolgáltatások megjelenésének, ami részben a térség egyes részének megújítását is eredményezi, másrészt pedig egy sajátos gazdasági karakter formálásához is elevezethet. Ennek a területrendszernek a legnagyobb gondja, éppen a környezeti feltételek kedvezőtlen volta, annak nem stabil jellege. Így a további, már az egymásra ható tényezőkre épülő turisztikai innovációs miliőt a fenti korlátok akadályozhatják.

Fejlődési pólusokban, ahol a kutatásfejlesztésre épülve jönnek létre új vállalkozások és azok együttese, valamilyen új egyediséget mutatva.

Országunkból sajnos ez idáig minősíthető példákat erre a típusra felhozni nem tudunk, de kezdeményezésekkel találkozunk (pl. Budapesti Műszaki Egyetem mellett létesítendő informatikai-elektronikai innovációs park), vagy léteznek egyetemi centrumok, ahol kimondottan lehetőségek vannak, tudás alapú innovációs fejlődési pólusok kiformalódására (pl. Szegeden a biológiai kutatásokra építve, vagy Veszprémben a kémiai és környezettudomány bázisán, vagy Gödöllőn a Környezetipari kutatások bázisán).

Határ menti térségek, ahol az együttműködések új formái jelennek meg, az érintkező térségek komparatív előnyeinek kölcsönös kihasználására.

Az osztrák-magyar határ menti térségben regisztrálható, hogy a határok megnyitása után a térségek együttes - mindkét oldali - megújítása látványosan megkezdődött. A kölcsönösen előnyt nyújtó kapcsolatokra épülve az érintkező területi egységek gyorsabb felzárkózása megindult. A centrumok gazdasága megélénkült, ami gazdagodott a szolgáltatások speciális köreinek megtelepedésével, de a nagyobb kereslet is szélesítette a lokális-regionális piacot, egyben növelte annak teljesítményét, miközben számos új tevékenység és szereplő is megjelent, s mindennek a hatására a határ menti kapcsolatok is kétirányúvá váltak. Az EU integrációnkat követően számos keleti határmentén is megindultak a hasonló együttműködések (INTERREG).

Elmaradott térségek, ahol a belső adottságokat valamilyen külső hatással élénkítve megújítási folyamatok indulnak meg, ugyanakkor létrejön a szereplők más, újszerű együttműködése.

Hazai példák felsorolásától eltekintünk, hiszen számtalan újszerű kezdeményezésről lehet számot adni, azonban ismereteink szerint ezek kimondottan pontszerűek, nem fejtenek ki még látványos területi (regionális) hatást, csak egy-egy, vagy néhány funkcióra összpontosulnak. A szervezeti rendszereik gyengék, esetlegesek, a helyi hálózatok lassan formálódnak, viszont már csírájában hordozzák egy új, egyben más, területi szintű - kimondottan alulról érkező - fejlesztés és működés irányát.

Az innovációs miliő a regionális stratégiák kidolgozásánál felveti azt a kérdést, hogy a számos egyediséget miként lehet valamilyen fejlesztési modellbe foglalni, milyen lépéseket lehet és kell tenni a miliő megteremtése érdekében?

Nos, erre a kérdésre csak úgy tudunk válaszolni, ha összekapcsoljuk az innovációs miliő jellemzőit. A különféle megvalósítási szinteket: gazdasági egység (mikro szféra), területi-ágazati specializáció (mezo szféra), nemzeti gazdaságpolitika (makro szféra), politikai- társadalmi- kulturális környezet, területi politika, másrészt a gazdasági, szervezeti és környezeti (gazdaságon kívüli tényezők) feltételeket és endogén szinergiákat (a tényezők egymásra hatása következtében előállt megújítást ösztönző körülmények), valamint a külső kapcsolatokat.

Az agglomerációs hatások

Az innovációs miliő tényezőit vizsgáljuk tovább éppen a mikro gazdaság dimenziójában, hiszen ezen egységek adott területre történő koncentrációja, újszerű termelési tényező kombinációkat eredményezhet, amely a regionális stratégiaépítést a gazdasági aktorok oldaláról segítheti. MARSHALL angol közgazdász felismerte, hogy **egy adott földrajzi térben történő nagyszámú, egyazon ágazathoz tartozó termelők koncentrációja pozitív externáliákat eredményezhet.** Ezek olyan külső, termelésen kívüli megtakarítások, amelyek következnek a széles körű munkamegosztásra épülő, egymást kiegészítő tevékenységekkel és folyamatokkal kapcsolódó vállalkozások egymás mellettségéből, továbbá az információs és kommunikációs költségek csökkentését eredményező, nem szabvány termékek közös előállításából. Marshall vizsgálatait a korabeli brit példákra építette, így a lancashire-i pamut, a sheffieldi evőeszköz és a dél-walesi bádogyártásra, s ezek alapján dolgozta ki az ipari körzetek fogalmát.

A gazdasági egységek területi koncentrációját az externáliák új megvilágításba helyezik. Az **externáliák** azok a külső gazdasági hatások, amelyek a tényleges termelési költségek között nem számolhatók el, ezek közvetlenül nem hatnak a gazdasági egység termelékenységére. Viszont közvetetten, éppen a földrajzi elhelyezkedés miatt (termelő egységek és/vagy a piac közelsége, annak megfelelő tömege), a lehetséges termelési és szolgáltatási kapcsolatok igénybevétele folytán, vagy éppen a lokális-regionális piac erőssége miatt, gazdasági előnyöket teremtenek, növelik az egység versenyképességét.

Az externáliák közül a regionális gazdaságtan és egyben a regionális stratégiák számára izgalmas tényező csoportot az **agglomerációs gazdasági előnyök** nyújtanak. Ennek két típusát különböztethetjük meg. Az egyik az **urbanizációs előnyként** ismert, amikor is a gazdasági egység telephelyét jelentő város méretéből fakadnak sajátos gazdasági előnyök, amelyeket a következők jeleníthetnek meg:

1. a kedvező infrastrukturális ellátottság (pl. kikötők, repülőterek, logisztikai központok közelsége)
2. a korszerű kommunikációs infrastruktúra megléte (pl. számítógépes hálózatok és szolgáltatások, Internet kapcsolat)
3. a széleskörű üzleti és piaci szolgáltatások (pl. pénzügyi szolgáltatások bőséges kínálata, technológia és kutatás-fejlesztési tanácsadás, médiák, reklám és marketing szolgáltatások)
4. a kulturális szolgáltatások, illetve jelentős lokális piac, ami folyamatos keresletet jelent a termékek iránt, egyben azok megújítását is szorgalmazza, illetve új piacokat nyit meg.

Az **urbanizációs hátrányok** is fellépnek, hiszen

1. a nagyvárosi környezetben jelentős a zsúfoltság (pl. a szállítási idő növekszik, ez veszélyeztetheti a helyi-területi kooperációkat)
2. a bűnözés számottevő (pl. a biztonsági és őrzési ráfordítások emelkednek)
3. a környezeti szennyezés magas (pl. a tiszta környezetet igénylő technológiák védelmi ráfordításai növekszenek)
4. magasabbak a megélhetési költségek (pl. munkabérekben megjelenik)
5. a telekárak emelkednek (pl. a fejlesztés, a telephelybővítés költségesebb)
6. a bérköltségek magasabbak, illetve szervezettek a munkavállalók (pl. szakszervezetek aktívak, erőteljesen kívánják a jogokat érvényesíteni).

Az urbanizációs gazdasági előnyök az esetek többségében meghaladják a hátrányokat, hiszen azok egy részét át lehet hárítani. Például dolgozók viselik a magasabb megélhetési költségeket, támogatások nyerhetők a környezetvédelmi ráfordítások kompenzálására, a helyi kormányzatok segítségével számos településkörnyezeti negatív hatás költségvonzata mérsékelhető. A nagyvárosi térség nyújtotta agglomerációs előnyök, meghaladják a hátrányokat, ami aztán a gazdasági egységek versenyképességét növeli, egyben az adott térséghez való tartós kötődését is garantálják.

Az agglomerációs előnyök másik csoportját **lokalizációs előnynek** nevezzük. Ebben az esetben nem a település mérete a meghatározó, hanem egyrészt azon ipari és gazdasági egységeknek a földrajzi koncentrációja, amellyel a gazdasági egység szállítási és termelési kapcsolatot létesíthet, másrészt azon szolgáltatások, amik hozzájárulnak a kibocsátás növekedéséhez (akár mennyiségi, akár minőségi szempontból). Az első esetben az ipari vagy termelés/tevékenység specifikus együttműködésekről, kölcsönös szállítási, értékesítési

kapcsolatokból következő előnyökről beszélhetünk. Míg a második esetben a termelést/tevékenységet segítő szolgáltatásokról, így például a munkaerő-specifikus képzési intézményekről, az adott tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatásokról, tanácsadásról, fejlesztésről, vagy éppen technológiai infrastruktúráról.

Az iparági körzetek

Az iparági körzetek megalakulásának fő motívumai a fizikai feltételek, valamint a véletlen is közre játszhat, azonban a már működő iparágak megerősödése az adott térségben főleg a pozitív lokális externáliákra vezethetők vissza, amelyek által költségcsökkentés érhető el és az adott iparág öngerjesztő fejlődését idézik elő. Gazdaságfejlesztési szempontból a következőkkel jellemezhetjük az iparági körzeteket (Lengyel, (2003):

- Kis- és középvállalkozások földrajzi közelsége,
- Ágazati specializáció,
- Kis- és középvállalkozások dominanciája,
- A vállalkozások közötti szoros együttműködés, üzleti kapcsolatok
- Az innováción alapuló verseny a cégek között,
- A bizalmi tőkét adó társadalmi-kulturális identitás,
- Aktív önszervező szervezetek,
- Támogató regionális és helyi önkormányzat,
- Megkülönböztetett miliő,
- Egységes egészként jelennek meg.

A vállalatok gyökere az a hely, ahonnan ered és ez a tényező elválaszthatatlan a történeti fejlődéstől, ezért szükséges az iparági körzeteket társadalmi és gazdasági egésznek tekinteni. Az iparági körzetek lényegi tartalmát világosan bemutatja Asheim, aki négy dimenzió mentén vizsgálja az olasz iparági körzeteket (Asheim, 2003):

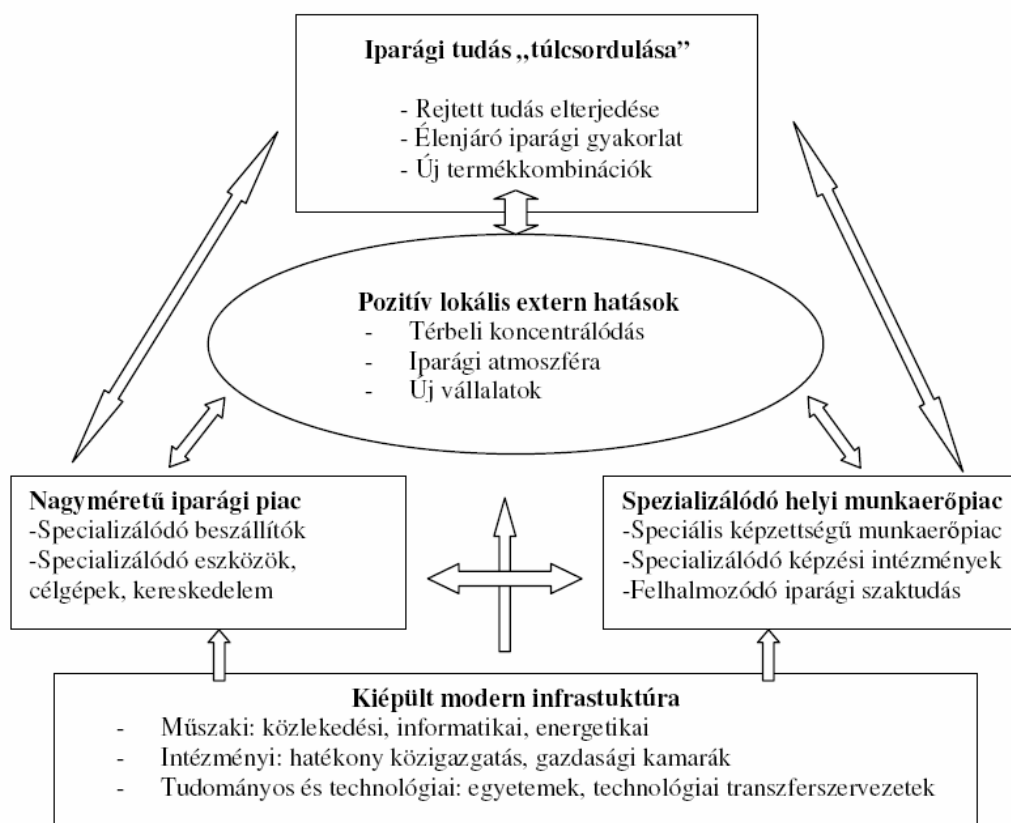
- a vállalatok és a helyi termelési rendszer közötti **munkamegosztás** széleskörű, ami az intra- és inter-szektoriális input-output kapcsolatok zárt hálózatának az alapját képezi,
- nagyon erős **termékdifferenciálást** figyelhetünk meg vállalati és társasági szinten, ami korlátozza a termelés spektrumát, ösztönzi a speciális szaktudás megszerzését, és lehetővé teszi az új technológiák bevezetését és ily módon nagyon nagy szabadságot biztosít az iparági körzet termelési rendszerének,
- hatékony **információs hálózat** működik iparági körzet szinten, ami nagyon széles és gyors információáramlást biztosít a piacról, valamint alternatív termelési technikát, új nyersanyagot és input-árut, amelyet felhasználnak a termelési folyamatban, valamint új adminisztrációs módszereket jelent, és mindez hozzájárul az egyén tudásának az átkonvertálásához új közösségi kompetenciákká az iparági körzetek teljes területén. Ezek a folyamatok lehetővé teszik az egyre gyakoribbá váló személyes kapcsolatokat a gyártó és a felhasználó, valamint a különböző termelési szolgáltatók között,
- **a munkaerő magas kompetencia szintje**, ami a munkafolyamat hallgatólagos tudásának az átvitelét eredményezi a munkafolyamatokról és a termelési technológiákról a generációk között; és mindez a magas kompetenciaszint abból ered, hogy a felkészülés során jó képzést kapnak a szakiskolákban.

A pozitív lokális külső gazdasági hatások forrásai négy csoportba oszthatók, amelyeket az iparági körzetek területi koncentrációjának is nevezhetünk. Ezek egymást

erősítő folyamatokat eredményeznek és egy iparági körzetet alakíthatnak ki egy adott iparág földrajzi koncentrációja kapcsán.

Ha a lokális térségben eléri a kritikus tömeget az iparág mérete, akkor indul be az öngerjesztő folyamat (Lengyel, 2004):

- Egy iparág földrajzi koncentrációja miatt létrejövő nagyméretű iparági piac lehetővé teszi, hogy a helyi beszállítók, szolgáltatók specializálódjanak, akik ezáltal növelhetik termelékenységüket és csökkenthetik költségeiket
- A helyi munkaerőpiacok specializálódnak, a hasonló képzettséget igénylő munkahelyek viszonylagos sokasága a specializált tudású munkásoknak nyújt nagyobb biztonságot. A vállalkozások számára is egyszerűbben megoldható az inpuhelyettesítés. Speciális képzési intézmények jönnek létre.
- Az iparági technológiai/műszaki tudás „túlsordulása”, elterjedése lehetővé teszi a iparági információk, innovációk, szaktudás és sikeres üzleti tapasztalatok gyors elterjedését.
- Kiépült modern infrastruktúra szükséges (de nem elégséges) az iparági körzeteknél, a mindenkori időszak színvonalának megfelelő közlekedési, hírközlési, közigazgatási, oktatási, intézményi, stb. háttér.

Forrás: Lengyel, 2004.

3.8. ábra: Az iparági körzetek területi koncentrációjának marshalli modellje

Mindezekből jól látható, hogy a gazdasági növekedés térbeli megjelenése számos olyan folyamatot indít el, amely jelentősen függ a földrajzi, gazdasági és humán tényezők együttesétől. Ezen folyamatok számos fejlődési tendencia, irány kialakulását indítják el, melyeket a következő fejezetben részletezzük.

3.8. A klaszterizáció és a klaszterek

Az **agglomerációs hatásoknál** - mint a verseny és egyben kooperáció alakításának meghatározó tényezőjénél - nem feledkezhetünk meg éppen a klaszter jelenségből is következő **területi szinergiákról** sem. A **szinergiahatás** egy területrendszerben a termelési/tevékenységi koncentráció következtében lép fel, azaz éppen a kialakult klaszterek váltanak ki újabb és újabb tevékenység megtelepedést, egyben a területi munkamegosztás további kiszélesítését. A **szinergiai effektus** azt jelenti a regionális stratégiában, hogy minél szélesebb körben biztosítani szükséges a meglévő klaszterek működésének kiszélesítését, amit a gazdasági, de települési, térségi környezet, befogadó közegek formálásával is segíthetünk.

Korábban elköteleztük magunkat a keresletorientált regionális stratégiák, mint a területi fejlesztés legkedvezőbb megoldásai mellett, viszont éppen a szinergia hatások élénkítésénél nem feledkezhetünk meg a kínálatorientált fejlesztési technikák alkalmazásáról. Azaz éppen a klaszterek működési tereinek szélesítésénél növelni lehet a települések vonzását, serkenteni a gazdasági környezetet, nagyobb kedvezményeket nyújtani a klaszterekhez kapcsolódó új szervezeteknek, egységeknek. Jelzi ez az összefüggés is, hogy a regionális stratégiák nem lehetnek tartósan egyirányúak, azokban folyamatos váltásra, megújításra, a technikák és az irányok ötvözésére van szükség.

A versenyképesség szempontjából meghatározó a munkaerő képzettsége. A termelési/tevékenységi ismeretekkel rendelkező munkaerő jelenléte, döntő inputja a klaszterek kialakulásának és működésének. A termelési/tevékenységi koncentrációk járulnak hozzá a speciálisan képzett munkaerő megteremtéséhez, hiszen a munkavégzés során gyarapodnak az ismeretek, bővül a munkakultúra, szélesedik a technológiai tudás, s mindez lehetőséget teremt a termék és a termelési folyamat permanens megújítására.

A munkaerőnél tehát a klaszterek egyben új outputokat alakíthatnak ki, amik aztán visszahatnak a képzési rendszerek fejlesztésére. A képzett munkaerő iránti kereslet növekszik a klasztereken belül, így a gazdasági agglomerációkból a migráció már kisebb mértékű lehet. Megteremtődik a munkaerő piacon a kapcsolatok sűrű hálózata (ennek fontos hordozója a teljes vertikumot magában foglaló képzési rendszerek jelenléte), ami hozzájárul az agglomerációs hatások növeléséhez, ezáltal is új megoldásokat nyújtva a további helyi befektetéseknek, egyben az adott területi egységhez kötve az ipart, vagy a különféle szolgáltatásokat. A munkaerő képzettsége tehát lényeges versenytényező, mely domináns eleme a regionális stratégiának, hiszen ezen keresztül lehet valójában a gazdasági egységeket megtelepíteni, megkötni és tartósan stabilizálni. Az **agglomerációs előnyökre épülő klaszterek** mellett a regionális gazdasági növekedést jól szolgálja a gazdasági egységek között kibontakozó, s egyre szélesebb keretek között mozgó munkamegosztás. A specializációra épülő gazdaság együtt jár a dezintegráció megjelenésével, vagyis a gazdasági egységek növelni kívánják külső gazdasági előnyeiket, s mindezt a termelési/tevékenységi rendszerek egyre szélesebb és sokoldalúbb megosztásával érik el, s ezzel is fokozzák versenyképességüket.

Vertikális dezintegrációról akkor beszélünk, amikor a gazdasági egységek a termelési folyamatokba nagyobb mértékben vonnak be beszállítókat, azaz a termelési rendszereket megosztják újabb és újabb külső kapcsolatokkal. Az alvállalkozók egyre nagyobb köre lép be a termelésbe, egyre több műveletnek a leadása történik meg, így jelentősen megnő az előre- és hátramutató kapcsolatok száma. A kapcsolatépítés költségei

természetesen távolság függőek, így az adott térségben, vagy településben lévő egységek kerülnek előtérbe, ami térségi csoportosulást, területi koncentrációt eredményez, kihat a klaszter képződésre, egyben az innovációs milió alakítására.

A **horizontális dezintegráció** azt jelenti, hogy egy adott területi egységben, éppen a tevékenységek magas koncentrációja következtében is, a különböző típusú termelők száma növekszik. Új cégek alakulnak, s ezek „spin off” hatás révén jönnek létre, azaz nagyobb gazdasági egységek kulcsfontosságú menedzserei, vagy tervezői új vállalkozást alapítanak. Ezekben a kis- és középvállalkozásokban nincsenek merev függőségi viszonyok, a fejlesztések nagyobb szabadsága érvényesül, ugyanakkor hozzák magukkal a korábbi kapcsolataikat, a szállítókat, a vevőket, de a szolgáltató egységeket is (bankok, könyvelés, biztosítás). A horizontális dezintegráció is területi koncentrációt eredményezhet, s egyben megindíthatja a szinergiahatásokat, azaz új tevékenységeket alakíthat ki, kapcsolódva első fázisban a korábbi anyaüzemhez (vertikális dezintegráció), de hozzájárulhat a klaszterek képződéséhez. A területi szinten jelentkező klaszterek a gazdasági szervezetek nemzetközi versenyképességét is fokozhatják. Az innováció, a termékek és tevékenységek megújítása a gazdasági verseny alapelve, így azok az egységek képesek tartósan a piacon maradni, akik növelni tudják megújításaikat, sőt azt különféle eszközökkel segíteni is.

Nos, a lokális szinteken megindult újszerű együttműködések jelentősen hozzájárulhatnak ennek a nemzetközi, vagy pontosabban **globalizációs kihívásnak**. Egyrészt a helyi hálózatok, együttműködések, a termelési rendszerek megosztása, kihelyezése jelentősen csökkentheti a költségeket, ugyanakkor növelheti az innovációs hatásokat is, hiszen éppen a rugalmasságukkal, a szemtől-szembe kapcsolatokkal új megoldásokat eredményezhetnek. Másrészt éppen azok a lokális hálózatok, amelyek kimondottan területi specializációra épülnek nem, vagy nagyon nehezen képesek bekapcsolódni a nemzetközi gazdasági folyamatokba, így aztán tartós piaci kereslet hiányában nem tudják egyenletesen növelni termelésüket, tevékenységüket. A regionális stratégiák feladata éppen az, hogy segítse a lokális gazdaság ráfűződését a nemzetközi gazdasági rendszerekre, másrészt pedig a visszacsatolással, olyan megoldásokat - intézmények, szervezetek - alkalmazzon, amik viszont éppen a helyi adottságok nemzetközi piacokra való bevezetéséhez járulhat hozzá.

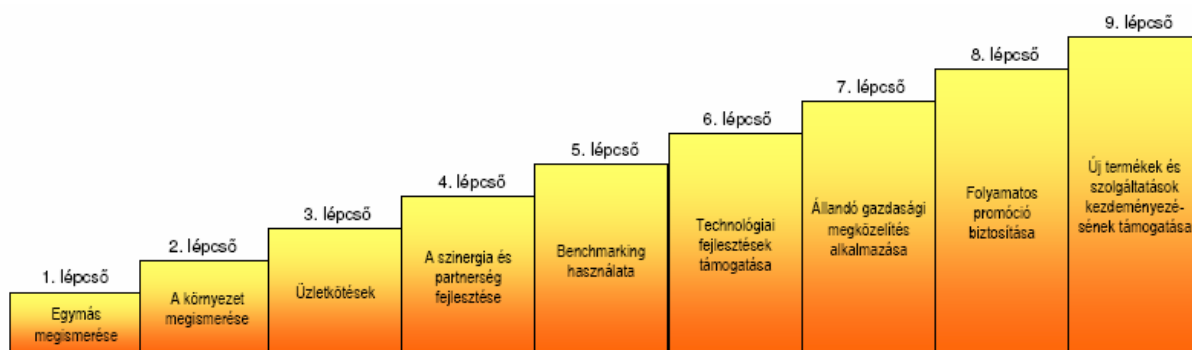
Ki kell térni e szemléletmódnál a **külföldi befektetések** szerepére a regionális fejlesztésekben. Egyértelművé vált, hogy a külföldi befektetések a területi gazdasági fejlődésre kedvező hatást gyakorolnak, hiszen csökkentik a munkanélküliséget, új technológiákat honosítanak meg, aktivizálják a termelési erőforrásokat, a helyi és a nemzetgazdaság számára is jövedelmet termelnek. A külföldi tőkeáramlás globális rendszereiben napjainkra nem a rövid távú előnyök, kedvezmények a mértékadóak, hiszen azok a világ majd minden részén biztosítottak, s azt a tőke szinte korlátlan mozgása következtében bárhol igénybe lehet venni. A különbség a helyi adottságokban van, a területi egységek által kínált egyediségekben, így az innovációs milióban, munkaerő képzettségében, a termelési együttműködésekben, a jelenlegi, vagy éppen jövőbeli hálózatok alakításában, a megfelelő elérhetőségben, illetve a különféle szolgáltatások meglétében.

A **regionális stratégiákban a hangsúlyt tehát éppen arra, kell helyezni, hogy a meglévő adottságokat miként lehet kapcsolni a külföldi befektetésekhez**. Nem vezet tartósan kedvező megoldásra, ha a helyi-területi gazdaság és a külföldi vállalkozások között nem alakulnak ki kapcsolatok, nem kezdődik meg az együttműködés szervezése, azok fokozatos integrálása a régióba. A regionális stratégia alapvető célja nem lehet, hogy csak a külföldi tőke letelepedését szorgalmazza, egyedül azt ösztönözze, annak működési feltételeit

biztosítsa csupán a képzésben, az infrastruktúrában, a különféle települési rendszerek alakításával.

Mi nevezzük klaszternek: A lokalizált gazdasági előnyök hozzák létre a termelési/tevékenységi klasztereket, amiket „egymástól szervezetileg független (versengő vagy kiegészítő) olyan vállalatok, intézmények alkotják, amelyek egymással sajátos vásárlói, beszállítói, kutatás-fejlesztési stb. kapcsolatban vannak, szimbiózist alkotnak” (FARAGÓ, 1994). **A földrajzi térben koncentrált termelési/tevékenységi klasztereket a nemzetközi tapasztalatok alapján három nagyobb csoportba sorolhatjuk:**

1. Az **első** alapvetően a kézművességre épül, a kis és középvárosokban lévő **tradicionális kézműiparok továbbélését, azok megújítását** képviselik. Erre jó példa a textil- és ruházati iparban, cipő- és bőriparban, fafeldolgozó és bútorigarban, speciális élelmiszerek gyártásában, vagy éppen a kerámiaiparban kialakult, földrajzilag is körülhatárolható, döntően az élőlumunkára alapuló, magas minőségű termékeket előállító térségek. Tipikus területi koncentrációival találkozhatunk a Harmadik Itáliában, de azon kívül egyre több európai országban, sőt az Egyesült Államokban és Japánban is.
2. A **második** csoportba sorolhatók azok a **termelés/tevékenység koncentrációk**, amik magas szaktudásra és technológiai ismeretekre (high tech) épülnek, így az elektronikára, az űrtechnológiára (Los Angeles), a biotechnológiára (San Francisco), a műszergyártásra (Cambridge), a számítógépgyártásra (Boston mellett 128-as út környéke), a repülőgépiparra, az ipari automatizálásra.
3. A **harmadik** csoportot a **szolgáltató szektorra épülő tevékenység koncentrációk** képviselik, melyek az előzőkkel ellentétben nem a nagyvárosokon kívül, hanem éppen jellegük következtében a nagyvárosokban összpontosulnak. Ezek döntően egy-egy világvároshoz kötődnek, például a pénzüvilág központja New York, London és Frankfurt, vagy a reklámapar újdonságai Londonból és New Yorkból származnak, a divatvilág meghatározó egységei Párizsban és Milánóban található, illetve a képzőművészeti és régiségpiacot a londoni árverések határozzák meg. A szolgáltatások köre természetesen egyre szélesebb, s ezek között kell megemlíteni a turizmust, mint klaszter képző és szervező tevékenységi rendszert. Napjainkban ennek a tevékenységrendszernek egyre jelentősebb hatása van, s a regionális gazdaság alakításánál a befolyásával, egyben terjedésével határozottan számolni kell. A szakirodalomban ipari klaszterek névvel illetik ezeket a tömörüléseket. Számunkra sokkal szimpatikusabb a termelési/tevékenységi vagy gazdaság jelző használata, hiszen ezek napjainkban már nem csak az ipar területén jönnek létre, hanem például az idegenforgalomban is, vagy éppen egy-egy mezőgazdasági termék körül is szerveződnek. (Pl. gondoljunk az olasz, vagy francia bortermelésre, az egyes borvidékeken kialakult termelési, értékesítési és a borkultúrát közvetítő rendszerekre. Ígéretes jelek mutatkoznak arra, hogy éppen a bor klaszter kialakulására hazánkban is találhatunk elismerésre méltó kezdeményezéseket, például a Villány-Siklós vagy a Tokaj-hegyalja borvidéken.)

Forrás: SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány, 2006.

3.5. ábra: A klaszter alakulásának 9 lépője

A klaszterekre általánosan jellemző az adott iparág kulcsvállalataira épülés, amelyek régió kívülr exportálnak, mivel ezek a kulcsvállalatok képesek növekedésre, termelésük gyors bővítésére. A kulcs(mag)vállalatok támaszkodnak helyi üzleti partnereikre, azok hálózataira, az egész iparág pedig a helyi gazdasági infrastruktúrára, ami alapvetően determinálja a vállalati versenyelőnyöket. Mindezek alapján megfogalmazható, hogy **a klaszter lényegében egy lokális húzóágazat, a régió olyan domináns iparága/üzletága, amelyik export- és versenyképes.** A vezető iparág állhat néhány globális vállalatból, pl. az autóiparban, de lehet több száz KKV csoportosulása is, mint pl. az olasz divatipar. Viszont alapvető, hogy **a klaszter a helyi gazdaság tartós szektora, nem települ át másik országba vagy térségbe, hanem „beágyazódott” a helyi társadalomba, azaz gazdaságon kívüli helyi társadalmi-szociális tényezők is hatnak rá.** A beágyazódás miatt az is lényeges, hogy a klasztert alkotó fontosabb cégek hazai bázisa a térségben van, azaz ott élnek a lényeges döntések előkészítői, és meghozói, ott születnek a döntések (stratégiai, pénzügyi, marketing stb.), ott készülnek a vezértermékek, és ott folyik a fejlesztés (Lengyel, 2002). Ahhoz, hogy a klaszterek kialakulását könnyebben megértsük, ismernünk kell a későbbi működésük lehetséges modelljét is - legalább az elvi működés szintjén, hiszen ez később a helyi sajátosságoknak köszönhetően specifikussá válik, kialakulnak az egyedi jellemzői.

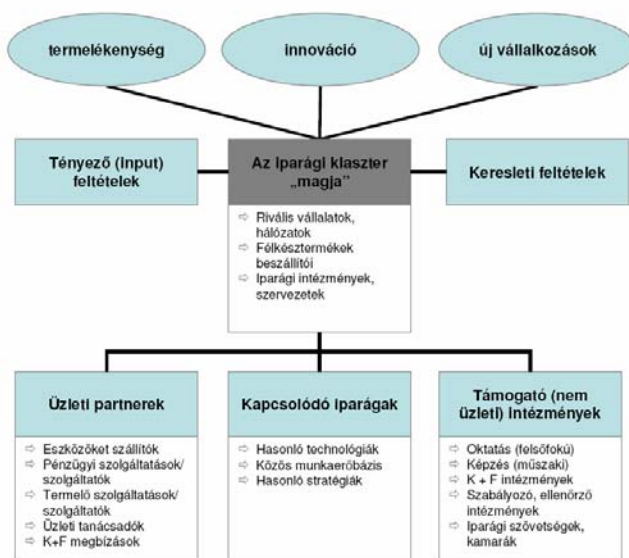
Forrás: Lengyel, 2002.

3.6. ábra: A klaszterek általános felépítése

A klaszter „magját” az iparág versengő vállalatai, illetve hálózataik alkotják, mivel az intenzív belföldi verseny alapvető a lehetőségek kiaknázásában. A helyi hálózatok is meghatározók, mivel az iparág vezető vállalatainak tartós versenyelőnyei származhatnak abból, ha hosszú távon és szorosan, szinte naponta együttműködnek értéklánc rendszerük „megelőző” elemeivel, a speciális félkész-termékek (alkatrészek) és alapvető inputok beszállítóival, a kihelyezett (outsourcing) tevékenységeket végzőkkel.

Lényegesek az iparág versenyelőnyeinek kialakításában és fenntartásában a különböző iparági szervezetek és intézményeik (szakmai, kamarai, kereskedelmi stb. szervezetek) is, amelyek fontos szerepet játszanak a verseny és kooperáció egyensúlyának kialakításában, a személyes kapcsolatok kiépítésében és fenntartásában, valamint az iparág érdekképviselésében (lobbizás helyben és országosan). A klaszter kialakulásához és működéséhez a „magon” kívül három tényezőcsoport megléte szükséges, amelyek elősegítik az iparág mindegyik vállalata versenyképességének javulását:

- Az iparág igényeit kielégítő **üzleti partnerek**, kiszolgáló iparágak jelenléte a hazai bázisban, az eszközök beszállítóitól a kutatási megbízásokat teljesítő cégekig. Ezen üzleti partnerekkel nem napi gyakoriságú, hanem inkább esetinek tekinthető, kevésbé stabil kapcsolatok épülnek ki.
- A hasonló technológiát és hasonló képzettségű munkaerőt alkalmazó **kapcsolódó iparágak jelenléte**, amelyek tudása és tapasztalatai a klaszter vállalatai számára hasznosíthatók, és mivel nem versenytársak (különböző termékpiacokon működnek), ezért hajlandók a tudáscserében együttműködni. Jelentős előnyök származhatnak az egymást kiegészítő (komplementer) termékek előállításának és forgalmazásának összehangolásából.
- **Támogató és szolgáltató** (nem üzleti, főleg non profit) **intézmények jelenléte**, amelyek az iparág számára képezik a speciális tudású munkaerőt, minőségellenőrzést, a szabványok hitelesítését végzik stb. Lényeges továbbá, hogy alapkutatásokat (egyetem, kutatóintézetek) folytatnak, információkat gyűjtenek stb., azaz olyan közös szolgáltatást nyújtanak, amit az iparág vállalatai egyenként csak jóval nagyobb ráfordítással tudnának létrehozni.

Forrás: Lengyel, 2002.

3.7. ábra: Az iparági klaszter általános modellje

A klaszter fenti általános modellje egyesíti a vállalati hálózatokból kiinduló iparági és a Porter-féle regionális klaszterfelfogás főbb elemeit. A klaszter nemcsak a hozzá kapcsolódó vállalkozások számára előnyös, hanem a régióknak is kedvező, mivel javul a régió versenyképessége (termelékenység), és így nőnek a jövedelmek, új és versenyképes vállalkozások jelennek meg, és ezáltal is javul a foglalkoztatottság. Az innovációs kapacitás hatékonysága miatt pedig a vállalatok alkalmazkodó készsége is erősödik.

A klaszterek fejlődésének irányai, szakaszai

A fejlett nyugati országok terület-, és gazdaságfejlesztésének sikertényezőjévé vált az elmúlt években a regionális és iparági klaszterek kialakulását és fejlődését támogató „klaszterorientált” fejlesztési politika. Az adott országok (azon belül a régiók) valamint az ott működő vállalkozások versenyképességéhez nagymértékben hozzájárult az, hogy az ország kormányzata támogatta az egyes vállalkozások hálózatos működését, a klaszterkezdemények létrejöttét és működését. Az azonos ágazaton belül, adott regionális térségben, jellemzően egy értéklánc mentén működő vállalkozások, gazdasági társaságok, a kapcsolódó-, és háttéripar, a műszaki-gazdasági kutatóhelyek, a gazdaság-, terület-, és vállalkozásfejlesztési szervezetek, ügynökségek együttműködése Európa ezen területein jelentősen erősödött. A működő klaszterek gazdasági, innovációs fejlődése nem csak a klasztereken belül érzékelhető, hanem jelentős hatással bírnak közvetlen környezetükre, régiójukra is (Grosz, 2003).

Az Európai Unió országok egyrészt regionális húzóágazatként, másrészt innováció-fejlesztőként tekintenek a létrejött klaszterekre. A tapasztalatok, és a kezdeti támogatott klaszterprogramok sikerei alapján több EU-s tagállam kialakította a saját klaszter-alapú gazdaságfejlesztési szemléletét és programjait. E programok egy része közvetlenül a klaszterek létrehozását, fejlődését támogatja, más részük a közvetett támogatásokon (infrastruktúrafejlesztés, háttérintézmények, üzleti környezet fejlesztésén) keresztül segítik a klasztereket. Az előzőek alapján megfogalmazható, hogy létezik:

- **„Iparági klaszter (regionális klaszter):** fő célja az iparágak közötti szinergia ösztönzése az innovációs rendszerek és az értéklánc-rendszerek megerősítésével.
- **Intézményre-épülő klaszter:** a klaszter tagjai által létrehozott szolgáltató központ, vagy szakmai szervezet áll a középpontban (klasztermenedzsment), amely elősegíti a vállalkozók közötti együttműködést a méretgazdaságosság (economies of scale) és a változatosság-gazdaságosság (economies of scope) erősítését szem előtt tartva.
- **Hálózatra épülő klaszter:** általában zártkörű, hosszabb távú kapcsolatokat ápoló együttműködés, a résztvevők köre a kapcsolódó és támogató iparágakban működő, egymást kiegészítő tevékenységeket folytató vállalkozásokból áll, főleg KKV-k alkotják.
- **Tudás-orientált klaszter:** egy nyitott, az információk és tapasztalatok (tudás) cseréjét lehetővé tevő együttműködés, a középpontjában gyakran egy mentor-vállalkozás áll, amely közvetít a különböző iparágakban tevékenykedő vállalkozások és a támogató (kiszolgáló) szektorok között, általában KKV-k csoportjai „tanulnak egymástól”.

A klaszterek létrehozását és megerősödését célzó programozásnál, mint említettük, a hagyományok, a kulturális sajátosságok (pl. eltérő a japán és az olasz mentalitás), a gazdasági

szabályok stb. döntőek. Ennek ellenére néhány általános szempont is alapul vehető, amelyek a klaszterek fejlesztésénél fontosak lehetnek (Lengyel, 2002):

- **az időbeliség:** Porter szerint egy alulról szerveződő, spontán klaszter kialakulásához 6-8 év kell,
- **a vállalkozók közötti együttműködési készség:** a különböző cégek tulajdonosai és menedzserei közötti bizalmi kapcsolat,
- **a vállalkozói szervezetek, önszerveződések aktív szerepe:** a vállalkozók szövetségei, szakmai szervezetei, kamarái, klubjai stb. nagyon fontosak, főleg a KKV-k klaszteresedése múlhat rajtuk,
- **a modern üzleti, piaci ismeretek széles körű elterjedtsége:** azaz a kölcsönös előnyök felismeréséhez és az innovációk adaptálásához szükséges felkészültség, az alkalmazkodó készség.

	Iparági klaszter	Intézményre épülő	Hálózatra épülő	Tudásorientált
Szinapszis (kapcsolódási pontok)	Klaszterspecifikus feltételrendszer („rombusz”)	Klaszter-alapú szolgáltató központ vagy társulás (gyakran a tagok által alapított)	Üzleti hálózatok (zártkörű együttműködések)	Információcserét elősegítő hálózatok (nyitott tanuló környezet)
Háttér (elméleti, gyakorlati)	Regionális specializáció; innovációs rendszer)	Intézményi közgazdaságtan; cégre szabott üzleti támogatás	Együttműködési attitűd; tartós kapcsolatok kiépülése az üzleti partnerekkel	Folyamatos tanulás; cégek közötti tapasztalatcsere elősegítése
Klaszter, mint cél	Iparágak közötti klaszteresedés elősegítése; értéklánc rendszerek támogatása és klaszter alapú „innovációs rendszerek”	„Szerves” fókusz: a méret- és változatosság-gazdaságosság javulását előidéző klaszter-alapú támogatások	A létrejövő üzleti klaszter megerősítése: egymást kiegészítő kapacitások	„Ösztönzött klaszter” fókuszcsoportok (spontán szerveződések); a „mentor” cégek körül kifejlődött kezdeményezések (pl. ellátási lánc mentén)
Klaszter, mint módszer az üzleti támogatásokra	Integrált politikák; klaszter-alapú technológia politikák	„Testreszabott” szolgáltatások és „gazdasági intelligencia”; a szolgáltató központ segíti a politikák integrációját	Klaszterspecifikus tudás igénybevétele a „testreszabott” szolgáltatások többféle szintje	A kapcsolódó cégek és kiszolgáló szektor csoportjai közötti közvetítés
Domináns irányulás	Országos ill. regionális	Regionális ill. vállalati	Vállalati	Vállalati
Példák	Porter-féle klaszterek	Olasz RSC (Olasz Iskola)	KKV klaszterek (Kaliforniai Iskola)	KKV-k csoportjai (Skandináv Iskola)

Forrás: Lengyel, 2002.

3.8. ábra: Az alapvető klaszter típusok szerveződésük jellege szerint

Az európai klaszter-felmérések (Futó, 2003) azt mutatják, hogy a klaszterek többségében meghatározó a kis- és középvállalatok részvétele. Nagy cégek csupán kevés klaszterben vannak túlsúlyban. A tapasztalatok szerint könnyebb egy nagy fővállalkozó köré klasztert szervezni, ugyanakkor ez a megoldás jelentős kockázatokat is magában hordoz. Az ilyen klaszterekben egyrészt túl nagy lehet egy-egy vállalat befolyásoló ereje, másrészt az esetleges csődbe jutása dominó-effektust válthat ki, azaz a többi kisebb klasztervállalatot is veszélybe sodorhatja. A klaszterek tipizálásához többféle modell és megközelítés is található. A klaszterek tipizálását ezek alapján megközelíthetjük az alábbi szempontok szerint:

- **Vertikális termelési lánc:** ugyanazon iparágban/üzletágban egy vagy több nagyvállalat beszállítói hálózata, amely input-output analízis segítségével térképezhető fel.
- **Kapcsolódó szektorok aggregációja:** általában globális nagyvállalatok, vagy kiemelkedő szektorok, amelyek jelentős exportot bonyolítanak le. Egy-egy nemzetgazdaság stratégiai húzóágazatai, amelyek sok esetben nem vizsgálhatók a hagyományos statisztikai tevékenységek osztályozásával (így a NACE, az ISIC, avagy a TEÁOR nem megfelelő kimutatásukra). Pl. egy egészségügyi klaszterben a gyógyszergyártók mellett orvosi berendezések gyártói, egészségügyi szalonok, konferenciaközpontok stb. is szerepelnek.
- **Regionális klaszter:** a kapcsolódó szektorok földrajzi koncentrációja egy adott régió belül, amelyek hasznosítják a lokális technológiai externáliák számtalan variánsát a tudás megosztásától és a tudás túlcserélésétől (spillover) a kezdő cégek (start-up) magas arányáig.
- **Iparági körzet:** a termelési folyamat egy-egy lépésére specializálódott KKV-k lokális koncentrációja. Egy helyileg beágyazódott (embedded), a helyi társadalom magatartásmintáin, a bizalmon és informális kapcsolaton alapuló rugalmas helyi specializáció, melynek eredményeként a cégek együttesen exportképes termékeket állítanak elő.
- **Lokális hálózat:** speciális kapcsolatrendszer a gazdasági szereplők között, amely nemcsak üzleti és hierarchikus, hanem gyakran a kölcsönös függőségen, bizalmon és együttműködési készségen alapszik (hasonlít a KKV-k iparági körzetéhez). A hálózatra jellemző, hogy tagjainak köre pontosan megadható, egymással szerződéses kapcsolatban állnak.
- **Innovációs miliő:** high-tech iparágak helyi koncentrációja, amely a gazdasági és intézményi szereplők egymás közötti szinergikus hatásain alapszik; a tudás diffúziójának és a tanulásnak, a teljesítmények összehasonlításának és a legjobb gyakorlat elterjedésének (benchmarking), valamint az innovációnak alapvető szerepe van, és a rejtett tudás kiemelt fontossága miatt a földrajzi koncentráció elsőrendű szemponttá vált.

A nemzetközi vizsgálatokból egyértelműen kiderül, hogy a globális verseny szükségyszerűen hozza magával a földrajzi koncentrációt, és az ebből eredő versenyelőnyöket kihasználó klasztereket (Lengyel, 2002). **A svájci, belga és holland építőipari klaszteresedési folyamat** gyakorlatából kiindulva a klaszterek kialakulásának két útját tudtuk megkülönböztetni. Ezek

- a **politika-vezérelt** klaszterek,
- az **önszerveződő** iparági makro- vagy regionális klaszterek.

A **politika-vezérelt** típust az adott ország kormánya, mint a stratégiai iparágfejlesztés egy eszközét határozza meg, elsődlegesen a versenyképesség kialakítására és fenntartására. Ezen klasztereket nem a tevékenységi specializációra, hanem az egész ágazat hatékony támogatására építettek ki, kiemelt támogatásuk teremti meg az új gazdaságpolitikai alapállását, a hagyományos ágazati támogatást felváltó klaszter-alapú gazdaságpolitika lehetőségét (Lengyel, 2002).

Az **önszerveződő** típus térségi bázisú, egy ország, vagy egy régió szolgál, ennek megfelelően vállalatai, szállítói és partnerei lefedik az országot, vagy a régió területét, a szerveződésének fő mozgatórugója a tevékenységek szerint specializált szereplők megfelelő munkamegosztása.

3.8.1. Klaszterek kialakulása Európában

A különböző nemzetközi kutatások alapján elmondhatjuk, hogy beazonosítható a sikeresen működő klaszterek megalakulásának, létrejöttének környezeti feltételeinek megléte. A kutatások, elemzések, vizsgálatok szerint ösztönző, ha egy adott térségben a termelési és vállalkozási kultúra magas színvonalú, ha megvan a térségben egy adott iparágban belül működő vállalkozások olyan kritikus tömege, mely a hálózatos együttműködés és a kis szállítási távolságok következtében jelentős költségmegtakarításokat eredményez. További jellemzője ezen térségeknek, hogy szintén elérhető közelségben vannak a tudományos és technológia központok, amelyek elősegítik az innovációt (Grosz, 2003). A nyugat-európai klaszterek általában egy hosszú, szerves fejlődés során, míg a hazai kezdeményezések pont a szerves és szoros együttműködési kapcsolatok hiányának feloldására jönnek jellemzően létre, általában a helyi, regionális fejlesztési szervezetek kezdeményezésére (Grosz, 2005).

Az ipari klaszterek a regionális gazdaságfejlesztés egyik legdivatosabb eszközévé váltak az elmúlt néhány évben. Európa és a Világ legfejlettebb gazdasággal rendelkező országaiban a regionális léptékű gazdaságok életében mind fontosabbá válnak a koncentrált együttműködési hálózatok, aminek köszönhetően ma már világszerte több száz klasztert tartanak nyilván. Csak néhányat megemlítve a legismertebbek közül: Detroit környéki autógyártás, a számítástechnika és az információs technológia koncentrációja a Szilícium-völgyben, az úgynevezett Harmadik Itália kis- és középvállalkozásai, a svájci óragyártás, vagy a pénzügyi szektor kiemelkedő szerepe New Yorkban és Londonban. Sikerük hatására az elmúlt időszakban, hazánkban is egyre többet hallani különböző ipari klaszterek létrehozásáról és annak kormányzati támogatásáról.

Az OECD 2000-ben megtartott bolognai konferenciáján a résztvevő nemzetek kormányai számára ajánlást fogalmazott meg, amely szerint a KKV-k klasztereken keresztül történő támogatását kiemelten ajánlja figyelmükbe. Az OECD konferencia, lökést adott a klaszter fejlesztésnek Európa azon országaiban is, többek között Kelet-Európában, ahol ez még addig nem indult el. Nyugat-Európa országai általában a 90-es évek közepétől alkalmazzák a klaszterek támogatásának eszközét a gazdaságfejlesztésben. Az Európai Unió szabályozása nagyon komolyan veszi a versenysemlegesség elvének érvényesítését, ez azt jelenti, hogy a vállalatok egyéni előnyökhöz juttatása a támogatási rendszereken keresztül nem lehetséges. Az egyéni támogatások helyett alakult ki a vállalatcsoportok segítése, piaci információs, innovációs szolgáltatásokon, oktatáson, kedvező hitelfeltételek biztosításán, stb. keresztül.

A klasztereket Európa különböző tájain különböző elnevezésekkel illetik: az olasz gyakorlat *distrito industrial*-nak, azaz ipari körzetnek nevezi őket, Franciaországban „*système productif local*” az elnevezésük, ami magyarul „helyi termelési rendszert” jelent. Az angol nyelvterületen *network*-nek vagy *cluster*-nek hívják a térségi vállalati együttműködő csoportokat. A magyar gazdasági szóhasználat a számunkra ugyan idegen csengésű *klaszter* elnevezést vette át, bár korábban a szociológiai szakirodalom használta a vállalati bokrosodás vagy csomósodás kifejezéseket is.

Míg Európában és azon belül főleg Olaszországban tipikus az önkormányzatok, szakmai szövetségek, helyi intézmények (bankok, egyetemek) és KKV együttműködésén alapuló klaszter, addig az USA-ban az egyetemek és a magánszféra együttműködése a jellemző, az ún. egyetemi *extension*-ok formájában nyújtott szolgáltatási háttérrel. Mindkét forma sikeres, az USA-ban a foglalkoztatottak 57%-a klaszterekhez tartozó vállalatoknál dolgozik, Olaszországban 30%.

A különböző országokban, eltérő módon (önfejlődés – állami politika) létrejött és működő klaszterek rendkívül sokfélék. Iparághoz tartozásuk igen változatos; az organikus klaszterek először az egyszerűbb végtermék gyártó iparágakban jöttek létre, mint a textil, cipő, bőr, bútor, építőanyag gyártás, élelmiszeripar, a fejlődés későbbi stádiumában alakultak az ezeket kiszolgáló gépipari klaszterek (pl. textil, csomagoló-, mezőgazdasági gépgyártás, stb.) és az egyéb összetettebb, korszerű iparághoz kapcsolódóak (pl. elektronika, informatika, autóipar). A fejlődő országokban indított klaszter programok, amelyek általában a nagyszámú, de elmaradott termelési szerkezetű, a világpiaci igényeknek megfelelő minőségi színvonalat elérni nehezen tudó KKV-k segítségére jöttek létre, szintén általában az egyszerűbb végtermék gyártó ágazatokban jöttek létre.

Az utóbbi években a klaszterek kiléptek az ipar határaiból, orientációjuk egyre inkább az innováció, K+F, hozzáadott érték termelés, exportnövelésre irányul. Az OECD szerint a leggyakrabban támogatott klaszterek világszinten a következő ágazatokban csoportosulnak: üzleti szolgáltatások,

- elektronika,
- informatika,
- telekommunikáció,
- orvosi-műszergyártás,
- gyógyszergyártás,
- környezeti ipar.

Természetesen az egy ágazatba tartozó cégek hálózatosodását csak ott lehet fejleszteni, ahol egy adott térségben létezik ezen cégek bizonyos koncentrációja. A semmiből klasztert létrehozni nem lehet, illetve igen költséges volna. A klaszterek jellemző típusai a hozzájuk tartozó cégek és egymás közti kapcsolataik szempontjából a következők:

- sok kis cég, azonos termék
- azonos termék, sok kis cég és néhány közepes cég, amelyek közül helyi, vezető cégek emelkednek ki
- szoros alvállalkozói kapcsolatok helyi kis cégek között
- alvállalkozók rendszere egy vagy néhány nagy cég körül
- speciális közép vállalatok piaci résekben

A klaszterek jellegére vonatkozóan sem adható szabály. Hagyományosan a termeléshez kapcsolódó szolgáltatók nem tartoztak az ipari klaszterekbe, eltérő érdekeltiségük

okán, de nem is zárja ki őket semmi. Ugyanez mondható el a klaszterekkel nagyon szoros kapcsolatban lévő oktatási intézményekről, kutatóhelyekről. A nem végtermék gyártó klaszterekben hasonlóan vitatott kérdés az integrátorok beletartozása. Amennyiben közös érdekeltég teremthető és nem az integrátor dominanciája érvényesül, azaz a klaszter nem egyszerűen az egypólusú beszállítói hierarchia erősítésének eszköze, vagy ellenkező esetben, a klaszter nem az integrátorral szembeni érdekérvényesítésre kerül felhasználásra, nincs ellenérv az integrátor bevonására vonatkozóan, sőt szolgálhatja a külső integrátor helyi gazdaságba ágyazásának és megtartásának célját.

A világban ismert klaszterek nagyságukat tekintve is igen változatosak. Nagyságuk függ életkoruktól, az adott piac és termelés jellegétől. Így a régebben kifejlődött olasz klaszterek a hozzájuk tartozó vállalatszámot tekintve általában nagyobbak, jóllehet kistérségi szinten szerveződtek, ugyanakkor a hozzájuk tartozó cégek főleg mikro- és kisvállalkozások. Például a Prato textil klaszterbe 10.000, jobbára mikro- és kisvállalat tartozik, mintegy 40 ezer foglalkoztatottal. Az újabban létrehozott klaszterek általában kisebbek; Dániában 5 év alatt 1.000 network-öt hoztak létre, amelyhez eleinte mindössze 5.000 vállalkozás tartozott, azóta egy-egy hálózaton belül nőtt a vállalatszám. Norvégiában, ahol a dániaihoz hasonló bróker tevékenység eredményeként jöttek létre a klaszterek, 2.700 cég részvételével 700 network-öt hoztak létre. A fejlődő országokban az Unido segítségével megszervezett klaszterek szintén átlagosan 10 cég részvételével indultak.

A klaszterek mindenhol a világon laza szervezetek, amelyekben önálló vállalatok vesznek részt, konkurensak a piacon, amelyek előnyök elérése érdekében képesek együttműködni bizonyos területen, miközben megőrzik elkülönült érdekeiket, konkurensi viszonyukat.

Az olasz modell

A klasztereknek nagyon különböző formái jöttek létre szerte a világban, illetve hozták létre azokat, tudatos gazdaságpolitikai beavatkozással. A világ számára klaszter fejlesztésről a példát az olasz gazdaság szolgáltatatta, ezért az olasz modellt részletesebben ismertetem. Olaszországban a KKV-k együttműködő hálózatai szerves fejlődés útján jöttek létre a gazdasági-társadalmi feltételek kedvező együttállása mellett és váltak észak-kelet Olaszország gazdasági fejlődésének motorjává az 1970-es években. Az olasz klaszterek kialakulásának nagy korszaka egybeesett makroszinten az olasz gazdasági nyitással, a nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötésével, a belső keresletet ösztönző pénzügyi- és adópolitikájával, valamint az exportot támogató árfolyam politikával. A pozitív gazdasági várakozások, a nagy kereslet és az alacsony belépési korlátok ösztönözték a vállalkozásalapítást, viszont a hitelkorlátok és a pénzügyi infrastruktúra viszonylagos fejletlensége az önfinanszírozásra és helyi piacra épülő kisvállalkozások kialakulásának kedveztek. Így alakultak ki az elsősorban végtermékgyártó, specializációra, horizontális diverzifikációra építő 'distrito industrial'-nak nevezett klaszterek.

Azóta a nemzetközi és olasz makrogazdasági feltételek változása következtében az olasz klaszterek is változtak. Részben a belső gazdasági nehézségek következtében nőtt a KKV-k mortalitása, részben a külpiazi megjelenés, döntővé válása szelektálta a KKV-kat. A klasztereken belül jelentőssé vált a hierarchizálódás, a közép-nagyságú cégek és a tulajdonosi összefonódással létrejött csoportok szerepe nőtt, amelyekhez alvállalkozók helyi rendszere kapcsolódik, különösen a gépipari klaszterekben. A termelési struktúra változásával a cégek közti kapcsolatrendszer is változott, az export vált a vállalatok növekedésének központi

tényezőjévé, amelybe a kicsik már nehezen tudtak bekapcsolódni. Szükségessé vált az addig spontán fejlődő klaszterek támogatása. A 90-es évek elején megszülettek a KKV törvények, amelyek többek között a hitelgarancia szövetkezetek, klaszter szolgáltató központok, KKV segítésre létrejött privát/public szolgáltató és egyéb konzorciumok, ipari-, innovációs parkok, inkubátorok támogatásának kereteit határozták meg. 1999-ben jelent meg a klaszter törvény, amely meghatározza a régió szerepét a klaszterek kijelölésében – a régiók a klaszterre minősítés konkrét, számszerű kritériumait a törvény alapján maguk határozzák meg -, valamint megjelöli azokat a célokat, amelyeken keresztül a régiók klasztereket támogathatnak, úgymint:

- az információs technológiák terjesztése,
- több vállalat közös projektje,
- továbbképzés,
- behatolás új piacokra,
- környezeti feltételek javítása,
- infrastruktúrafejlesztés,
- munkavédelem.

A klaszternek magának működtető apparátusa nincs. A klaszterhez csatlakozó vállalkozások megőrzik teljes önállóságukat, a stratégiába illeszkedő projektek megvalósításához szükséges regionális források megszerzésére közösen pályáznak, egyébként továbbra is a piaci verseny viszonyok közepette működnek. Az olasz klaszterek jellemzője, hogy fejlett helyi intézményi háttérre támaszkodnak. A hagyományosan létező szakmai szervezetek, kamarák és más közvetítő intézmények katalizálják és stabilizálják a klaszterek fejlődését. Segítik a KKV-k/klaszterek érdekérvényesítését, közbenjárnak helyi/regionális /állami szinten a támogatások megszerzéséért.

A klaszterekhez számos egyéb intézmény is kapcsolódik, különösen fontos a térségben működő, az ágazathoz kapcsolódó egyetemek, kutató intézetek szerepe, amelyek azon túl, hogy biztosítják a KKV-k vezető szakember gárdáját, lehetővé teszik számukra a K+F folyamatba való bekapcsolódást. Hasonlóképpen lényeges, hogy az adott térség szakiskolái biztosítsák az igényeknek megfelelő szakképzett munkaerőt.

Egyéb európai modellek

Az olasz modell az egész világon hatott - a távolabbi földrészeken az Unido közreműködésével - de mellette a klaszter fejlesztés más típusai is kialakultak. Az olasz klaszterek példájára Európa több országában az állami gazdaságpolitika által felvállalt feladat lett a klaszter fejlesztés. Különösen sikeres a dél-németország (Baden-Württemberg) és a dán (Jütland) példa.

Dániában hagyományosan az ipari kultúrának nem volt része a vállalati kooperáció, ezért először le kellett győzni az ellenérdekeltséget, be kellett azonosítani azt a hálózati ideát, amelyet a dán vállalatok képesek voltak követni és meg kellett teremteni az érdekeltségüket. A dán állam által finanszírozott 5 éves projektben külső network brókerek segítették a partnerek összehozását, a kooperáció kialakítását. Az eredmény kb. 1.000 hálózat létrehozása lett (5-10 céggel kezdték el klaszterenként a szervezést) és a Jütland félsziget gyors fejlődése. A tapasztalat azt mutatta, hogy az elsődleges cél, amelyre a vállalati együttműködés felfűzhető, az új, speciális piacok elérése. A szolgáltatások, különböző típusú beszerzések támogatása csak ezután valósulhat meg.

Hasonlóképpen viszonylag új és tudatos fejlesztés eredményeképpen jött létre a **svéd** informatikai-elektronikai klaszter Linköpingben. A klaszter legfontosabb sajátága szoros kötődése a város egyeteméhez (20.000 hallgató, 32%-uk mérnök) – amely három tudományos technikai park és inkubátorház létrehozásával megalapozta a klaszter kialakulását –, valamint a városban működő neves állami és magán kutatóintézetéhez. A térségben a hazai és külföldi nagyőke is letelepedett az Ericsson és a Nokia képében. A fejlődő, a szomszédos országokban nagy és növekvő piaccal rendelkező elektronikai-informatikai iparág, a jó munkaerő ellátottság, kutatási háttér és állami támogatás vonzotta a befektetőket, ösztönözte a KKV-k létrejöttét. Öt klasztert hoztak létre, az egyetem, a régió, a helyi önkormányzat és helyi bankok közreműködésével. A klaszterek magukba foglalják a vezető cégeket és a hozzájuk kapcsolódó KKV-kat. Ezzel Svédország legfejlettebb ipari körzete jött létre.

Ausztriában a beszállító típusú klaszter fejlesztés terjedt el, amely több integrátor vállalat és beszállítóik egymásra találását, kapcsolatát igyekszik fejleszteni, akár új projektek kitalálásával, megtervezésével és előmozdításával is. A stájer autóipari klaszter modellje jelentősen befolyásolta a hazai - ezen belül elsősorban a Nyugat-Dunántúli Régió - klaszter fejlesztési terveit. 1996-ban a stájerországi Grünen mark-ban a közlekedési eszközöket gyártó vállalkozások a kutatás, logisztika és marketing területét felölelő hálózatot hoztak létre, három vezető vállalat részvételével (Chrysler-Eurostar, a Steyr-Daimler-Puch, és az AVL-List). A hálózatot további mintegy 120 stájer beszállító-üzem és 11.000, nagyrészt magasan kvalifikált szakképzett munkaerő alkotja. Az autóklaszter fejlődése hét szakaszra bontható:

1. Az első szakaszban, 1997 júniusában Graz-ban technikai-technológiai előadássorozatot rendeztek az autóipari mérnökök, egyetemi szakemberek bevonásával mely az autóipari elektronikával, mint kulcsfontosságú innovációs területtel foglalkozott, és ahova meghívták a „nagyok” (multinacionális vállalatok) és „kicsik” (kis és középvállalkozások), „innovátorok” és „gyorsítók” képviselőit.
2. A második szakaszban megjelent a régióban a Magna Konszern világméretű autókalkatrész-gyártó vállalat, melynek mintegy 30.000 munkatársa van szerte a világban. A konszern 300 új munkahely megteremtését vállalta. A stájer regionális kormányzat üdvözölte a konszern döntését és támogatást nyújtott a régió infrastruktúrájának az autóipar igényeit kiszolgáló fejlesztéséhez.
3. A harmadik szakaszban az autóipari klaszter bekapcsolódott az EU innovációs programjába. Az EU projekt célja az volt, hogy a kis- és középvállalkozások, a helyi autóipari beszállítók képesek legyenek innovatív technológiák- és munkamódszerek bevezetésére, ezáltal javítsák termékeik minőségét, hatékonyságukat illetve képesek legyenek költségeik csökkentésére. Az EU támogatás a következő területekre irányult:
 - az innovatív munkamódszerek támogatása,
 - az egyetemi kutatások összekapcsolása a vállalkozásokkal,
 - közös marketing stratégiák kifejlesztése.
4. A negyedik szakaszban megjelent a Johnson Controls a világ egyik legnagyobb autóipari gyára a régióban, amely autóüléseket és autóbelső-szerelvényeket gyárt. Az új üzem mintegy 150 embernek teremtett munkahelyet.

5. Az ötödik szakaszban az autóipari klaszter megindította oktatási és kommunikációs tevékenységét. 1997-ben a klaszter 30 oktatást szervezett 980 résztvevővel. A legtöbben az ISO, az Euro bevezetése, a benchmarking, a logisztikai valamint a számítástechnikai tréningeken vettek részt. Az autó klaszter saját honlappal rendelkezik, ahol mintegy 860 egyéni link nyújt információt a klaszter tagjainak tevékenységéről, valamint saját CD ROM-ot is készítettek.
6. A hatodik szakaszban a General Motors Ausztriát, ezen belül Stájer országot választotta az új Opel nemzetközi bemutatásának egyik központi színhelyéül. A választás azért esett e tartományra, mert az infrastruktúra, a konferencia- és bemutatótermi lehetőségek és a természeti környezet is kiválóan alkalmas az új generációs autók dinamizmusának bemutatására.
7. A hetedik szakasz az autó klaszter partnereinek adatbank-bővítésére irányult, amely már nem csak egy egyszerű partnerlista, hanem egy részletes tevékenységi köröket is magába foglaló korszerű adatbázis.

Az autóipari klaszter tagvállalatait főleg azáltal támogatja, hogy

- összefogja a hasonló érdekeltségű vállalatokat és szervezeteket,
- know-how-t bocsát minden klaszter-tag rendelkezésére,
- segítséget nyújt az új partnerek bevonásához,
- kommunikációs platformot és adatbázist hoz létre
- piaci információszolgáltatást nyújt
- közösen megvalósított projekteket támogat (K+F, minőségfejlesztés),
- marketing és PR tevékenységet folytat
- speciális képzési programokat szervez.

A támogatások keretében ingyenes szolgáltatásokat nyújt a tagoknak. Emellett a klaszter pénzügyi támogatásban is részesül, regionális, országos illetve EU-s forrásokból. Az autóipari klaszter az elmúlt években a következő eredményeket érte el:

- a stájer autóipar mintegy 10.000 munkahelyet teremtett (ezen belül 4.000 munkahely kis- és középvállalkozások keretein belül létesült),
- az itt elkészült termékek 60%-át exportpiacokon értékesítik (ezen termékek kb. 30%-ban tartalmaznak Stájer országban gyártott elemeket),
- az autóipari vállalatok az elmúlt években több mint egy milliárd USA dollárt fektettek be Stájer országban.

Klaszterek Kelet-Európában

A kelet-európai kormányok is felismerték, hogy országuk gazdasági fejlődésének sikere függ a helyi kezdeményezések támogatásától. Az OECD 2001-es párizsi, klaszterekről rendezett világkongresszusán elhangzott, hogy ezen országok gazdaságtörténeti sajátosságai következtében hasonló problémákkal kell, hogy szembesüljenek és megoldásukhoz hasonló utat, kell végigjárniuk. A konferencia záró dokumentuma a következő megteendő lépéseket emelte ki:

- A klaszter fejlesztés első stratégiai lépése az együttműködés kultúrájának erősítése. A partnerség kultúrája - szlovén, lengyel, szlovák, cseh konkrét példák szerint - alig létezik. Ez részben a kommunista ideológiák utóhatása, részben annak köszönhető, hogy az újonnan indított vállalkozások

alulfinanszírozottak. A klaszter koncepció elterjesztésében nagy szerepet kell játszaniuk a leendő partner intézményeknek.

- Javítani kell a vállalkozói környezetet, ami többek között a hitelhez való hozzájutás könnyítését, az oktatással és kutatással való kapcsolat erősítését, a vállalatok közös export tevékenységének támogatását és kedvezményes telephelyhez juttatásukat (pl. ipari parkban) jelenti.
- A hatóságoknak, önkormányzatoknak, közintézményeknek aktívan kell támogatniuk a helyi kezdeményezéseket, de ez nem jelentheti a „top-down” szemlélet kizárólagos érvényesítését. Az államoknak anélkül kell hivatalos támogatáspolitikájukat kialakítaniuk, hogy egyetlen adott modellt preferálnának. A pénzügyi és módszertani támogatásokat a vállalatcsoportok létrejöttére és közös tevékenységük megindítására kell koncentrálni. A támogatások akkor csökkenhetnek, amikor a hálózat már létrejött és működik.

A kelet-európai országok között **Szlovénia** jár legelől a vállalati hálózatok, együttműködések támogatásában. A helyi KKV-k versenyképességének növelése érdekében a szlovén kormány már 1990-ben kialakította KKV fejlesztési politikáját. 1999-ben felmérték a klaszter támogató politika létrehozásának lehetőségét és kívánatos eszközeit. A felmérés szerint ugyan van kapcsolat a vertikális termelési láncban résztvevő, valamint az azonos szektorban működő KKV-k között, de a hálózat alakítás reális alapjai nem léteznek. Gyengék a támogató struktúrák, a helyi és regionális intézmények nem rendelkeznek eszközökkel a vállalatcsoportok támogatására, a KKV-k egymás közötti kooperációja, valamint az oktatási intézményekkel, helyi partnerekkel, szociális partnerekkel való együttműködése sok kívánni valót hagy maga után.

Az elemzések eredményeképpen a szlovén kormány 5 éves klaszter fejlesztési programot alakított ki. Ennek keretében egyrészt a gazdasági minisztérium a klaszter fejlesztésben résztvevő intézmények munkatársai számára különböző tréningeken való részvétel lehetőségét biztosította. Továbbá központi program keretében megfinanszírozták legalább öt KKV-ból álló csoportok kialakulását és biztosították egyetemi vagy kutató intézményekhez való kapcsolódásukat. A vállalatcsoportok új piackereséshez, közös marketingtevékenységhez, technológiai innovációhoz és új termékek kifejlesztéséhez kaptak támogatást. Két pilot programot is megvalósítottak az autóipar területén.

3.8.2. Klaszterek fejlesztése Magyarországon

A rendszerváltást követő elmúlt évtizedben radikálisan átalakult a magyar gazdasági szerkezet. Elsősorban a külföldi működőtőke beruházásoknak köszönhetően a külföldi multinacionális vállalatoknál keletkezik a bruttó hazai termék és az export meghatározó hányada. Ez a mintegy félszáz cég azonban egyelőre képtelen volt beágyazódni a magyar gazdaságba, szigetszerű működésük során megtartották jól bevált, szintén külföldi beszállítóikat és egyelőre csak elvétve tapasztalható a hazai kis- és középvállalkozásokkal való együttműködés, vagy komolyabb üzleti kapcsolat kialakítása. A magyar kis- és középvállalkozások – elsősorban a külföldi nagyvállalatok igen magas minőségi és technológiai követelményeinek köszönhetően – képtelenek voltak kapcsolódási pontot találni, és kivenni a foglalkoztatottságában betöltött szerepüknek megfelelő részesedést a multik által

gerjesztett általános növekedésből. Különösen igaz ez a kutatás-fejlesztési tevékenységre, illetve általában az innovációk területére.

Ennek oldása érdekében Magyarországon erős kormányzati támogatásban részesül a klaszterek kialakítása, mely szorosan összefügg a duális gazdaság szerkezet oldását szolgáló beszállító programmal. A nemzeti tervekben különös hangsúlyt kap a vállalkozói kapcsolatok és ismeretek bővülését szolgáló információs, képzési és nemzetközi kapcsolatépítési programok támogatása, a vállalkozói hálózatok fejlesztése, valamint a különböző termék-klaszterek kialakítása, amelyek egyúttal elősegítik a beszállítói szerepre törekvő kis- és középvállalkozások multinacionális cégekkel való üzleti kapcsolatainak kialakítását is.

E folyamatok tükrében Magyarországon is lépések történtek iparági klaszterek kialakítására, melyek legfontosabb célja a már megletelepedett multinacionális nagyvállalatok és a hazai kis- és középvállalkozói szektor közötti együttműködés elősegítése. A hazai kis- és középvállalkozásoknak a multikhoz való sikeres integrálódásából származó előnyök mellett kérdéses, hogy a külföldi cégeknek milyen előnyük származik abból, ha fokozatosan hazai, elsősorban a közvetlen földrajzi környezetükben működő vállalkozásokra cserélik eddigi, jól bevált beszállítói kapcsolataikat.

Természetesen a pusztán földrajzi közelségből, és így a szállítási költségek csökkenéséből eredő költségelőnyök is rendkívül fontosak a nemzetközi piacon megmérettetett vállalatok számára, azonban legalább ilyen jelentőséggel bír, hogy közvetlen környezetükben a szoros együttműködésekkel lehetőségük van a kis- és középvállalkozásokat saját képükre formálni, és olyan innovációs miliőt létrehozni, amely a hatékony és gyors információáramlás és interakciók révén jelentős mértékben hozzájárulhat a versenyképességük növekedéséhez.

Nagyon fontos megjegyezni, hogy a kormánynak a nemzetközi tapasztalatok alapján csak olyan ipari klaszterek kialakulását szabad elősegítenie, amelyet az abban részt vevő vállalkozások is erősen támogatnak, hiszen nem szabad elfelejteni, hogy a klasztereknek középtávon önfenntartókká kell válniuk, ami jelentős piaci igény megléte és az érdekeltelkötelezettsége nélkül vágyálommá válhat. Tehát a klaszter-szervezésben a legfontosabb feladatok elvégzését alapvetően a piaci szereplők kezében kell hagyni, a kormányzat részvétele - a pénzügyi háttér kezdeti megteremtését követően - sokkal inkább támogató, katalizátor jellegű kell, hogy legyen.

A klaszterek határait és így a kooperáció területi dimenzióját mindenképpen az abban részt vevő vállalkozások és intézmények közötti együttműködések határozzák meg, így ebből kifolyólag nem kötelezően esnek egybe a meglévő politikai-közigazgatási határokkal, egyes esetekben még az államhatárokkal sem. Magyarországon a klaszterek létrehozása minden bizonnyal szorosan kapcsolódik majd a tervezési-statisztikai régiókban felállításhoz került regionális programokhoz.

Így félő, hogy a létrehozandó klaszterek a régiók elsődleges törekvéseinek megfelelően elsősorban az ezen határokon belül elhelyezkedő vállalkozások és intézmények együttműködésére helyezik a hangsúlyt. A klasztereket és az együttműködéseket azonban nem szabad a tervezési-statisztikai régiók keretei közé szorítani. Mindenképpen nyitottnak kell maradniuk a szomszédos térségek - sőt szomszédos országok - vállalkozásai és intézményei felé is.

3.8.3. Esettanulmányok hazai regionális klaszterekről (SEED Kisvállalkozás-fejlesztési Alapítvány kutatása alapján)

Alföldi Gazdaságélénkítő (AG) Klaszter

A 2001 májusa óta működő szolnoki központú tömörülés önálló szervezatként nincs bejegyezve, hanem a megye vállalkozásfejlesztő szervezeteinek (Corpus '97 Rt, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gazdaságfejlesztő Kht.) adminisztratív bázisán működik hosszú távú projekt jelleggel. Tevékenységüket a Széchenyi Terv támogatása indította el, amikor Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gazdaságfejlesztő Kht. néven az SZT-RE-1 pályázaton 18,34 millió Ft-ot nyertek.

Célok: Segítségével Jász-Nagykun-Szolnok megye vállalkozásfejlesztő szervezetei a megye két hagyományos ipari szektorában (hűtőgépgyártás és mezőgazdasági gépgyártás) tevékenykedő beszállítók, beszállítói pozícióit kívánja stabilizálni, és ezáltal új munkahelyeket teremteni, innovatív termékeket és technológiákat meghonosítani.

A csúcsvevők: A hűtőgépgyártás és a mezőgazdasági gépgyártás a megye két legütőképesebb iparága. A két szakterület sikerességét a megyében működött két szocialista nagyvállalat a jászberényi Lehel Hűtőgépgyár és a Szolnoki Mezőgép Rt. alapozta meg. A két csúcsvevő és a beszállítói körük földrajzilag és képviselt szakterület szempontjából, földrajzilag, két jól behatárolható területen működik.

- A jászberényi Lehel gyár utóda. A Carrier, a Jászság egyik vezető vállalata és a térsége jellemző iparág, a hűtőgépgyártás területén működő beszállítóknak ad munkát. Ez a csúcsvevő jelenleg 250 főt foglalkoztat, amely szezonálisan 100 fővel emelkedik, illetve csökken. A Lehel privatizálására a 90-es évek legelején került sor, amikor a svéd Electrolux tulajdonába került. A régi személyi és céges kapcsolatokból nőtt ki a jelenlegi jászsági hűtőtechnikában járatos beszállítói háttér. 2000-ben profiltisztítás következtében az Electrolux eladta a jászárokszállási gyáregységet, ahol a hűtőpult gyártás zajlott. A Carrier, mivel a termékkör főprofiljához közelebb állt, a vásárlást követően sikeresen sikerült új piacokra betörnie illetve a meglévőket kibővítenie (Románia, Ukrajna, Oroszország). A Carrier jellemzője, hogy Kelet és Közép Európában alacsony konkurenciaszinttel szembe, folyamatosan új termékeket vezet be, dinamikus terjeszkedik a kelet-európai piacokon. A cég sikeres működését mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy 2001-ben a cég két külföldi gyáregységéből új termékek teljes gyártását helyezték át a jászárokszállási gyárba, az addig itt gyártott termékeket pedig kihelyezett gyártásba (outsourcing) helyezték át. Az outsourcing lebonyolításában egy megyei vállalkozás-fejlesztő szervezet, a Corpus Rt is részt vett, amely tagja a klaszternek.
- A Mezőgép Rt törökszentmiklósi gyárának utóda. A Claas-Hungária Törökszentmiklóson működik és mezőgazdasági gépek nagyon fontos részegységeit gyártja. A Claas által foglalkoztatottak száma kb. 280 fő. A cég, a térség egykor legjelentősebb cége a Szolnoki Mezőgép szerepét örökölte meg, Európa vezető mezőgazdasági gépgyártója. A törökszentmiklósi gyárban készül több nagy komplexitású szerelt egység a cég termékeihez (pl. fűkasza). A cég Európában kielezett versenyhelyezettel néz szembe, és a cégnél a költségek folyamatos csökkentése elsőrendű szempont. Termékeit és piaci helyzetét tekintve a Claas Magyarországon versenytárs nélkül áll, a hasonló profilú és méretű cégek inkább beszállítóként szolgálják őt ki. A cég szándékai szerint, belátható időn belül 60% fölé kell növelni a magyar beszállítók arányát és ki kell alakítani a JIT rendszert.

A klaszter tagsága a két nagy vevőből, 22 kicsi és közepes beszállítóból, valamint a két non-profit jellegű vállalkozásfejlesztési szervezetből áll. A beszállítók 5-200 alkalmazottat foglalkoztató cégek, melyek többsége jellemzően a 10-50 főt foglalkoztat. Jellemzően a fémmegmunkálás területén dolgoznak (forgácsolás, présmunkák, hegesztés, stancolás), továbbá: műanyag-feldolgozás területén (fröccsöntött alkatrészek gyártása). Taglista:

- Mezőgazdasági gépgyártás szakágazat: Claas Hungária Kft, Corpus '97 Rt, Jász-NagykunSzolnok Megyei Gazdaságfejlesztő Kht. Agrikon Kam Kft, Alox Kft, Contarex Agrotechnika Kft, Czeglédi és Tsa. Bt, Emelőgépgyártó és Javító Kft, Ferzol Kft, Gyöngyösi Mezőgép és Járműtechnikai Kft, Kunferr Acélszerkezeti Rt, Rugócenter Kft, Péter László EV, Rimóczi Kúpkerek EV, Szabó Fogaskerékgyártó Kft, Szemm-Ma Kft, VGM Magép Kft.
- Hűtőberendezés-gyártás szakágazat: Carrier CR Magyarország Kft, Corpus '97 Rt, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gazdaságfejlesztő Kht, Amond Kft, Bundy Kft, Dietiker Egri Bútorgyár Kft, Ilpea Profext Műanyagfeldolgozó Kft, Metálpaszt Kft, Operatív 2000 Kft, Rádus Bt.

Eszközök, tevékenységek: A klaszteren belüli együttműködést két Konzorciumi Szerződés szabályozza, amelyet a két ágazat csúcsvevői és a beszállítói kör képviselői írtak alá. Az együttműködés kötetlen, a szervezethez bármikor bárki csatlakozhat, aki a Konzorciumi szerződések irányelveit elfogadja. A két csúcsvevő álláspontja, hogy az egyes beszállítók kapacitásának maximum 50 %-át kötik le. A klaszter fő tevékenysége a beszállítók közötti kapcsolatok szervezése, a vevői elvárások folyamatos továbbítása beszállítók és potenciális beszállítók felé. E célból

- Folyamatosan tartják a kapcsolatot a két csúcsvevővel, és részt vesznek azok outsourcing (beszállítókat kereső, minősítő) akcióiban.
- Információs rendezvényeket szerveznek, melyeken ismertetik
 - a két csúcsvevő beszállítókkal szembeni elvárásait,
 - azt a vállalatirányítási rendszert, amelyhez a beszállítók csatlakozhatnak
 - és az aktuális pályázatokat.

Állandó feladatot jelent a szolgáltatási rendszer kiépítése, a klaszter üzemeltetése, a pénzügyi források megszerzése (pályázatírás + pályázatokhoz szükséges önerő előteremtése). A két csúcsvevő a tagság szakmai összefogásában segít, a két non profit szervezet pedig a szervezet adminisztrálásában és a szolgáltatások kialakításában vállal szerepet.

Előnyök-hátrányok: A klaszter-tagság a következő előnyökkel jár:

- A tagok első kézből szerezhetnek információt
- Kisebb volumenű munkákat egymáshoz kihelyezhetnek
- További megrendeléseket szerezhetnek meg
- Hátrány a céges információk esetleges kiszivárgása.

Együttműködéshez vezető attitűdök: A térség cégeinek (ezen belül az AG Klaszter tagjainak) vezetői, egykor egy nagyvállalatnál dolgoztak vagy céges kapcsolatban álltak egymással, ezért jelen pillanatban is az együttműködés fő mozgatórugója a bizalom és a megbízhatóság. Ez kiegyensúlyozott együttműködési viszonyt teremt e cégek számára.

Lanyha együttműködés: Jelenleg az együttműködést, mindenki (csúcsvevő és beszállítók egyaránt) csak mint lehetőséget kezeli, ebből kifolyólag a tagok zöme a klaszter passzív résztvevője. Nagyobb méretű együttműködések, például nagyobb megrendelések közös kielégítésére (szükségszerű együttműködés) ez idáig nem alakultak ki, egyelőre egyik

tag sem jutott el az ilyen típusú együttműködés szükségszerűségének felismeréséig. Mindazonáltal kisebb volumenű együttműködések a beszállítói oldalon is vannak; például sok művelet elvégzése lényegesen olcsóbb, ha azt más cég gyártja le, amely erre sokkal jobb gépi vagy szakemberi háttérrel rendelkezik. Nagyobb volumenű együttműködésekre csak sokkal kiélezettebb piaci helyzetben kerülhetne sor.

Belépés földrajzi korlátai: A klaszter tevékenysége elsősorban Szolnok megyére koncentrálódik és a megye beszállításra alkalmas cégeit próbálja úgymond „helyzetbe hozni”. A klaszterben működő két vállalkozásfejlesztési szervezet (Corpus '97 Rt, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Gazdaságfejlesztő Kht) elsősorban a térség - hangsúlyosan a megye - gazdaságának a fejlesztését segíti, elsősorban az itt működő cégeket képviseli. Mindazonáltal természetesen a megye határain kívüli klasztertagok érdekeit ugyanúgy szem előtt tartja.

A klaszter szolgáltatásának fejlesztése: Szolgáltatási rendszerük még nem épült ki. A szolgáltatások fokozatos kiépítése során számítanak több non-profit és profit-orientált szervezet szolgálataira, amelyekkel a korábbiakban már együttműködtek. Ilyenek: Magyar Termelékenységi Központ (HPC), MVA Hálózat, Inno Start Alapítvány, NETI, minőségbiztosítási tanácsadók, és szoftverfejlesztő cégek.

- HPC - oktatási tematikák kidolgozása - tréningek lebonyolítása (hatékonyságnövelés, termelésirányítás, teljesítményértékelési módszerek stb.)
- MVA Hálózat - forrásszerzés - információs kapcsolatok
- Inno Start Alapítvány (oktatási programok kidolgozása, lebonyolítása az alábbi témákban: innováció, marketing, üzleti tervezés, EU.
- Minőségbiztosítási tanácsadók - tanácsadás különböző minőségirányítási rendszerek kiépítésére.

Bár működésüknek még csak a kezdeténél tartanak, segítséget kívánnak nyújtani más hasonló szervezetek létrehozásához, és ezért tervbe vették egy írott, ún. Klaszter Kézikönyv létrehozását.

A hálózat kilátásai: Megítélésük szerint a térségben folyamatosan jönnek létre új, beszállítói szerepre törekvő vállalkozások és a meglévők minősége is folyamatosan javul. A hálózat sűrűsödésére jellemző, hogy a két csúcsvevő több közös beszállító szolgáltatait is igénybe veszi. Pozitívan ítélik meg annak esélyét, hogy a megyében egy olyan jellegzetes vevői kör alakulhat ki, amely kineveli a saját magasan képzett szakértőit, és hosszabb távon a térségben fejlesztési tevékenység is elindulhat. Távlati céljuk:

- Virtuális vállalatirányítási rendszer alapmoduljainak beindítása a klaszterben
- Szolgáltatási modulok kibővítése, önálló arculat bevezetése a piacon, a klaszter elfogadtatása a helyi és országos adminisztráció szintjén
- A helyi gazdaság egyik befolyásos tényezőjévé válni (fejlesztés, beszállítói piac bővítése, beleszólási lehetőség a térség oktatáspolitikájának az alakításába)
- Egyelőre azonban egyben kell tartani az AG Klasztert, a finanszírozási háttérrel kiépíteni

Pénzügyek: Nincsenek rendszeres bevételeik. A klaszter sem vagyonnal sem adóssággal nem rendelkezik. A klaszter-szolgáltatások kiépítéséhez és a kezdeti működési nehézségek leküzdéséhez nélkülözhetetlennek tartják a helyi és központi költségvetési forrásokból származó támogatást. A későbbiekben ezek a tevékenységek önfinanszírozóvá válhatnak. Jelenleg a klaszter rendezvényeinek megszervezése és lebonyolítása (helyszínbiztosítás, szervezés) ellenszolgáltatás nélkül történik. Kiadásai:

- Rendezvények: esetenként 20-50 eFt
- Hírlevelek: jelenleg: 2-3 eFt
- Telefonköltségek: jelenleg havi 2-10 eFt
- Meghívók kiküldése: esetenként 10-30 eFt

Területi szempontok: A megye, (tágabb értelemben a régió) az ország ipari szempontból hátrányos térségeihez tartozik. Ezért különös gondot kel fordítani az itt működő ipari-termelő vállalatok dinamikus fejlődésének támogatására. A megye nagy szerencséje, hogy több multinacionális nagyvállalat (Claas, Carrier, Electrolux, Henkel, Neusiedler, Trend Technologies, Begin Say stb), gyakorol „húzóerőt” a térségben működő kis és közepes méretű cégekre. A csúcsvevők elsőrendű célja, hogy folyamatosan lecseréljék a külföldi beszállítóikat és megbízható helybéli beszállítói háttérrel építsenek ki. A kilencvenes évek elejétől beindult gazdasági folyamatok eredményeképpen, a térségben nagyvállalatokból, osztódással vagy az itt felgyűlt szakmai tudásra alapozva új vállalatok jöttek létre. Ezek egyre jobb és egyre nagyobb mennyiségű terméket hoznak létre, amihez megbízható piacot és vevői háttérrel igényelnek. Ezért a csúcsvevők és beszállítók érdekei több ponton találkoznak.

A térség szellemi háttere: A térségben a munkaerő képzése többnyire biztosított.

- A megyében folyó technikusképzés és szakmunkásképzés biztosítja a klaszterek által képviselt szakterületek középfokú képzettségű munkaerő-utánpótlását.
- A megyében főiskolai szintű műszaki képzést nyújt
 - a Tessedik Sámuel Főiskola Mezőtúron (szakjai: környezetgazdálkodás, informatika, marketing-pénzügy, gazdálkodó, vendéglátás-turizmus, minőségbiztosítás, település-üzemeltető, autógépés, mg. gépés, logisztika, termékfeldolgozás, vadgazdálkodás, szaporodás biológia).
 - a Szolnoki Főiskola (szakjai: idegenforgalmi, vendéglátói, szálloda, kereskedelmi, külgazdasági)
 - a Pécsi Tudományegyetem kihelyezett tagozata (műszaki képzés)
 - a Kecskeméti Főiskola GAMF Karának kihelyezett tagozata
 - és a távoktatás területén a Gábor Dénes Műszaki Főiskola konzultációs központja.
 - Egyetemi szintű képzést nyújt a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem repülőtiszt-kara.

A tagok visszajelzései a klaszter működéséről: A klaszter azon tagjai, amelyek válaszoltak a kérdőíves megkeresésre, főként beszállítói kapcsolataik bővülését várták a klaszter-szervezettől, de eddig hiába. A hűtőgépgyártó divízió élén álló Carrier CR a tömörülésből való kiválását fontolgatja, mivel ez idáig semmilyen szolgáltatást nem kaptak a klasztertől. A mezőgazdasági divízió válaszoló tagjai sem elégedettek.

Értékelés: Noha létező alapokra és átgondolt koncepcióra épült klaszterről van szó, alapvető finanszírozási gondjai miatt jelenleg tulajdonképpen működésképtelen. Itt is igaz az a más magyar klasztereknél is megfigyelhető tény, hogy a részt vevő óriáscégek vagy multinacionális cégek nem vállalják fel a klaszter beindításának, fenntartásának finanszírozását, legfeljebb a konkrét, pl. oktatási programok költségeihez járulnak hozzá. A Carrier CR - a klaszter két tervezett integrátor cégéből az egyik - máris a kiválását fontolgatja, mert nem kap megfelelő szolgáltatást a tömörüléstől, azaz a klaszter nem szervez beszállítókat számára. A klaszter kisebb, a mezőgazdasági divízióba tartozó tagvállalataitól a kérdőíves felmérés során jellegzetesen olyan válaszok érkeztek, melyek azt jelzik, hogy ez idáig semmilyen szolgáltatást nem kaptak a klasztertől.

Jellege: A szegedi központú, projekt jellegű tömörülés két non-profit szervezetet és egy - a kézműves egyének cégek számára szolgáltatásokat nyújtó - vállalkozást fog össze.

Létrejöttje: A klaszter létrehozását 2002. január hónapban kezdték szervezni, majd támogatás elnyerése érdekében pályázatot nyújtottak be a Gazdasági Minisztérium Széchenyi Terv keretében kiírt pályázatára „Regionális klaszterek létrehozásának támogatása” (Kódszám: SZT-2002-RE-1) témakörben a Szegedi Ifjúsági Ház Közhasznú Társaság által vezetett konzorcium nevében. A projekt elnevezése: Dél-Alföldi Kézműves Integrátor Szervezet (DAKISZ) volt. A konzorcium vezetője a Szegedi Ifjúsági Ház Közhasznú Társaság. Konzorciumi tagok: Csongrád Megyei Agrár Információs Szolgáltató és Oktatásszervező Közhasznú Társaság, Ördögszekér Iparművészeti és Kereskedelmi Betéti Társaság. A klaszter önálló szervezetként nincs bejegyezve, ez nem is volt feltétel a pályázat beadásához. A tagok a működés ötödik évében tervezik a bejegyzést, valamilyen non-profit szervezetként.

A tagság: A háromtagú klaszter két tagja non-profit szervezet, egy pedig gazdasági társaság.

- A Szegedi Ifjúsági Ház Kht. 1979-1999-ig kulturális intézményként a gyermekek és fiatalok közművelődési igényeit elégítette ki. A programok struktúrája is ennek megfelelően alakult. 1999-től az új vezető és menedzsment felismerte az intézmény adottságaiban rejlő lehetőségeket, szolgáltatásait bővítette. A közművelődési programok mellett az oktatás (az iskolarendszeren kívüli OKJ képzések) kiállítás, vásár, rendezvény és konferenciaszervezés, valamint a kiadói tevékenység is jelentős szerepet kapott. Ezen tevékenységek mellett jelentős a pályázati munka is. Az Ifjúsági Ház épülete – adottságainál fogva – Szeged konferencia-turizmusának bázisaként üzemel.
- A Csongrád Megyei Agrár Kht. elsősorban 1122 fő regisztrált kamarai tagja számára szolgáltat. Segíti a vállalkozások EU csatlakozásra való felkészítését, az agrártámogatás igénybevételét, a forráskoordinációt, a családi gazdaságok működtetését, a mezőgazdasági kiegészítő tevékenységek – így a kézműipari tevékenység és az agroturizmus kibontakozását. Vállalkozási tevékenység keretében szaktanácsadással, számviteli- és ügyviteli szolgáltatással, piackutatással foglalkozik. Jellegzetes ügyfelei mezőgazdasági termelők, kis- és középvállalkozások. Továbbá oktatás, képességfejlesztés, ismeretterjesztés útján segíti a munkaerőpiacon hátrányos helyzetbe került személyek elhelyezkedését.
- Az Ördögszekér Iparművészeti és Kereskedelmi Betéti Társaság tevékenységi területe kézműves vásárok szervezése városi, országos és nemzetközi részvétellel, melyeken kézműves tevékenységet folytató mikro- és kisvállalkozók részére egységes standokat biztosít a színvonalas, kultúrált megjelenéshez. Utcafesztiválokat, nagyrendezvényeket szervez komédiások, bábelőadók, színészek, táncosok közreműködésével.

A klaszter menedzsmentje: 1 főállású munkatársból (koordinátor) és 1 részmunkaidős adminisztrátorból (aki az irodai adminisztrációt, az adatbázis karbantartását végzi) áll. Az irodahelyiséget az Ifjúsági Ház ingyen biztosítja. Az irodabútort, számítógépet, telefont, faxot stb. a klaszter fogja a jövőben majd beszerezni, a saját költségvetése terhére.

A kézműves ágazati helyzete a térségben: Csongrád megyében közel 400 fő kézműves alkotó (köztük mintegy 200 fő népművész, népi iparművész) található.

- **Erősségek:** A megye kézművességének versenyképessége és fejlettsége megfelelőnek mondható, az országon belül hasonló erősségű kézműves népművészeti tevékenység Kecskemét környékén és a Balaton-Felvidéken található.
- **Gyengeségek:** Csongrád megyében a kézműves alkotók számára az alapanyag-ellátás, marketing, értékesítési, piaci lehetőségek, oktatás, képzés, zsűriztetés biztosítása nem megoldott. A kézműipari tevékenység gazdaságos folytatása nem könnyű, szervezetlen az alapanyag- és eszközpiac, valamint az értékesítési piac. A kézműves szakmák többsége a fiatalok körében nem ismert. A szaktudás hagyományos módon családon belül öröklődik és adódik tovább. A kézművesség előregedéssel küzd. A munkanélküliek számára a bizonytalan jövedelmezőség, eszköz- és műhelyigény, értékesítési kiszolgáltatottság miatt nem vonzó ez a terület, a szakmák átképzésben nem szerepelnek. Komplex kézműipari bázis nem működik a megyében, viszont a termőhelyi adottságai kiválóak arra, hogy megfelelő minőségű és mennyiségű alapanyagot biztosítsanak. A kézművesek egy része mikrovállalkozóként dolgozik, egyedül vagy általában családi vállalkozásban néhány fővel. Termékeik az ország más területeihez képest is versenyképesek, azonban egyedül, csak a személyes kapcsolataik révén nehezen tudják eladni azokat. A kézművesek másik része pedig csak munka mellett, hobbi szinten végzi a tevékenységet, az ő lehetőségeik pedig még szerényebbek.

A klaszter létrehozásának indoklása: Régebben a régióban volt egy kézműves kamara, de megszűnt, így ma már nincs olyan szervezet, amely képviselné őket. Jelenleg ugyan van 2 kézműves egyesület (a Dél-Alföldi Népművészeti Egyesület és a Napsugaras Egyesület), de nincsenek megfelelő összhangban egymással. A klaszter pedig megfelelően tudja a kézművesek érdekeit képviselni, mivel nincsenek elkülönült érdekviszonyai. A klaszterben működő vállalkozás-fejlesztési szervezetek azért választották tevékenységi területüknek a kézműves ipart, mivel a régióban ennek jelentős hagyományai vannak. Tevékenységüket azonban a közeli jövőben nem terjesztik ki más szakmai területekre, mert ehhez nincs anyagi lehetőségük. A program kapcsolódik a Dél-Alföldi Régió, valamint a Csongrád Megyei Területfejlesztési Tanács területfejlesztési célkitűzéseéhez, valamint a meghirdetett országos gazdaságfejlesztési célokhoz.

Célok: A regionális kézműves klaszter létrehozásával olyan területileg is koncentrált szakágazati együttműködést kívánnak megvalósítani, amely a kézművesek termékeinek előállítására, továbbá az értékesítési, fejlesztési, kutatási és marketing tevékenységek közös térségi kialakítására irányul. Úgynevezett térségi komplex kézműipari bázist kívánnak kialakítani, amely üzleti alapon, de a szakmai szempontokat figyelembe véve szervezi meg a kézműves tevékenységek teljes termékpiacát és az ehhez kapcsolódó szakmai, turisztikai, kulturális szolgáltatások piacát. Tevékenysége felöleli a kézművesek képviseletét, bemutatkozási lehetőségek és kiállítások szervezését, látványműhelyek és kézműves boltok kialakítását, elméleti képzést és oktatótermek biztosítását, az alapanyagok raktározását, katalógusok kiadását, kereskedelmi partnerek keresését stb. A megcélzott kézműves szakmai területek elsősorban az alábbiak:

- kosárfonás
- gyékény, szalma, csuhéfonás,
- fazekasság (kerámia)
- fafaragás (tányérok, bútorok, stb.)
- textil (abrosz, szőttés) és bőrdíszmű

Munkamegosztás: A klaszter úgy működik, hogy mindegyik tag elsősorban az eddigi kapcsolatrendszerét és tevékenységét viszi be az együttműködésbe. Így az Ifjúsági Ház helyet biztosít a vásároknak, kiállításoknak, az Ördögszekér Bt a rendezvényszervezést végzi, a kamarai Kht. pedig az oktatás-képzésben, alapanyag-biztosításban működik közre stb. A klaszter meghatározó intézménye az Ifjúsági Ház, mivel ők találták ki a projektet, és itt van megfelelő infrastruktúrája a működéshez (oktatóterem, iroda stb.). A klaszter informális tagjának tekinthető a Csongrád Megyei Agrárkamara, amely a maga Információs, Szolgáltató és Oktatásszervező Kht.-jén keresztül segíti szolgáltatásaival a klasztert és annak ügyfeleit, a kézműveseket. A klaszter szervezete, menedzsmentje pedig lehetővé teszi a klaszter céljainak megfelelő többletfunkciók ellátását, például a kereskedelmi partnerkeresést, közös adatbázis kialakítását, az Interneten való megjelenés biztosítását stb.

A klaszter-szolgáltatást végző tagok érdekeltsége: A három tag számára az együttműködés előnyei: tágabb, teljesebb, szélesebb körű információkhoz jutnak (az adatbázis és a személyes kapcsolatok útján), - új tevékenységek elvégzése válik lehetővé (kézművesek képviselte, partnerkeresés, stb.), több ügyfélhez juthatnak a tagok a klaszter által (pl. a kamarai tagság növekedését), könnyebben juthatnak pályázati pénzekhez, a tagok üzleti és szakmai elismertsége nőni fog. A klaszterben nincsenek versenytársak, mert elkülönült feladatokat látnak el.

Szolgáltatások: A klaszter ügyfeleinek a kézműveseket tekinti. Részükre elsősorban az alábbi szolgáltatásokat nyújtja:

- képviselő, bemutatkozási lehetőségek, kiállítások, vásárok szervezése, kereskedelmi partner keresése,
- műhelyek, boltok kialakítása, anyagok raktározása,
- képzés és továbbképzés biztosítása,
- adatbázis használata, (pl. a tavaly szeptemberi kiállításon résztvevő közel 200 kézműves neve rendelkezésre áll) stb.

A szolgáltatások fejében pedig a kézművesektől elvárja, hogy teljesítsék a megrendeléseket, mutassák be a termékeiket, munkájukat, vegyenek részt az oktatásban stb.

Eredmények: Mivel nemrég indult klaszterről van szó, az eddigi eredményei még szerények. Még tart a klaszter szervezeti rendszerének kialakítása, a menedzsment és az integrátori adatbázis létrehozása, a hálózati infrastruktúra kiépítése stb.

- 2002. szeptember 16-22 között rendezték meg – és a jövőben minden évben meg kívánják rendezni – a Natura Nemzetközi Kézműves Szakkiállítást és Vásárt (a Szegedi Ifjúsági Ház Kht. és a Csongrád Megyei Agrárkamara szervezésében). A rendezvényt támogatták: Rádió 88 Szeged, Ördögszekér Bt, Szegedi Hirdető, Török Kulcsszerviz E.C., Rolem Bördíszműipari Kft. A rendezvényen közel 200 kézműves mutatta be termékeit, még határon túli magyarok is megjelentek és kiállították munkájukat.
- Továbbá összeállították a megye kézműves adatbázisát.

Tervek:

- Felmérés készítése a Dél-Alföldi Régió turisztikai kis- és középvállalkozásairól a célcsoportok bevonásával. Felmérésre és összegyűjtésre kerülnek a régió kis- és középvállalkozásai (szervezési jellemzők, földrajzi elhelyezkedés, kínált szolgáltatás, igényelt oktatási, tanácsadási, segítségnyújtási területek, tervezett és tényleges fejlesztések stb.):

- A tagok javaslatot tesznek olyan külső partnerekre (pl. kereskedelmi és iparkamarák, DARIB, DARFÜ, önkormányzatok, turisztikai szakmai szervezetek munkatársai stb.), akik segíthetik a klaszter-tagok munkáját. Néhány workshopot szerveznek a régióban, megismerni a vállalkozások, az önkormányzatok elképzeléseit, javaslatait, ötleteit, amelyek figyelembevételével a projekt még sikeresebb, hatékonyabb lehet.
- Pályázati úton kiválasztásra kerülnek azok a szakemberek, szervezetek, amelyek aktívan részt kívánnak venni az elemzés elkészítésében, a projekt egészének végrehajtásában és a tanácsadói munkában.
- Minden klaszter tag ajánlatot tesz a bevonandó saját szakemberekre, vagy külső szervezetekre és szakértőkre, akiket meghívással, vagy egyéb kiválasztásos módszerrel vonnak be a projektbe. Miután nincsen egy ún. közös költségrész, amelyből a klaszteren kívüli szakértőket, szervezeteket finanszírozni tudnák, ezért a tagok csak olyan szakértőket vonnak be, akiket a rájuk jutó költségvetésből egyébként is finanszírozni kívántak.

A klaszter finanszírozása:

- **Bevételek.** A klaszternek rendszeres bevételei nincsenek, a tagok ingyenesen szolgáltatnak. Egyelőre elsősorban pályázatokból kívánnak bevételhez jutni, de később várható bevétel a termékértékesítésekből (de ennek rendszere még nincs kidolgozva), - és az oktatásokból, egyéb szolgáltatások eladásából is. A 2002. évben 3 millió Ft pályázati pénzt nyertek el (SZT-2002-RE-1 Regionális klaszterek létrehozásának támogatása). A másik 3 millió Ft-ot a tagok önrészként biztosították (ill. ebből 1 millió Ft-ot az önkormányzat fog biztosítani, amelyet azonban csak a GM-mel való szerződéskötéskor kapnak meg).
- **Kiadások.** A tavaly őszi kiállítás költsége 3 millió Ft volt (katalóguskészítés, előadások tiszteletdíjai, stb.). Más kiadásai még nem voltak, a tagok ingyenesen végzik a szolgáltatásaikat. Az iroda berendezési költségei a későbbiekben fognak felmerülni.
- **Fenntarthatóság.** A klaszter működése jelentős mértékben függ a további pályázati pénzekhez való hozzájutástól, mivel a tagok pénzügyi lehetőségei korlátozottak.

Külföldi hatás, előkép, benchmark: Hasonló külföldi klaszter-szervezetet nem láttak. Kapcsolatuk van a francia kézműves kamarával, ennek elnöke nagy jövőt lát az együttműködésben és minden eszközzel segíteni kívánja kapcsolataik alakulását, bővítését. Kapcsolatokat építettek ki a határon túli magyar lakta területeken is: Marosvásárhely, Kolozsvár, Arad, Szabadka, Bihács.

Távlatok: A következő években egy Alkotóházat szeretnének a klaszter segítségével létrehozni, ahol kis látványműhelyeket (fazekas, gyékényes, kosárfonó stb.), kézműves boltokat is ki lehetne alakítani, s ahol természetesen az oktatótermek is helyet kaphatnának. Ehhez azonban ingatlan kell, melynek beszerzése nem lesz könnyű dolog. A klaszter jelenleg a népművészet területét próbálja lefedni, de később a népzene és néptánc is bekapcsolható lehet, így tágabb értelmű kulturális szerepkörben működhet a klaszter. Magyarországon ők az egyedüli kézműves klaszter. Szeretnének majd kiterjeszkedni más régiókba is, illetve ha kialakul máshol hasonló kézműves klaszter, úgy azzal kívánnak együttműködni. Szeretnének úgy működni, hogy a Dél-Alföldi Kézműves Klaszter az országban referencia, követendő példa legyen.

Értékelés: Komoly értéket képvisel, hogy a klaszter public-private partnership formában felvállalta a régió hagyományainak őrzését. Ennél a tömörülésnél jól látható, hogy

valóban a kézművesekért jött létre és érték működik a szervezet. Ugyanakkor - mivel a klaszternek valódi kézműves tagja nincs - indokoltabb lenne vállalkozás-fejlesztési vagy hagyományápoló szervezetnek tekinteni. A kézműves szakmában nem jellemző a vertikális együttműködés, de elképzelhető, hogy a horizontális kapcsolatok fejlesztése, a hálózatosodás fokozása sikeresebb lenne akkor, ha a maguk a kézművesek is belépnének a klaszterbe.

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Termálklaszter

Jellege: A szolnoki központú, önkormányzati tagok által dominált térségi tömörülés jelenleg 10 megyei termálfürdő tulajdonost ill. üzemeltetőt és 3 menedzsment szervezetet fog össze. A fürdők többsége önkormányzati tulajdonban van. A klaszter nem önálló jogi formájú, nincs szervezetként bejegyezve.

A klasztert elindító program: 2002. májusában jött létre együttműködési megállapodás keretében, amikor az indító pályázat benyújtására vonatkozóan a tagok konzorciumi szerződést kötöttek. Ezen a pályázaton támogatást nyertek a GKM-től a klaszter kialakításához (arculat, megjelenés, szolgáltatási paletta kidolgozása, tagi igények felmérése). Ez az összeg adta meg a klaszter szervezet működésének csaknem teljes pénzügyi háttérét. A pályázaton 4.450.000.- Ft-ot nyertek a klaszter kialakítására, a saját erőt a tagok biztosították. A pályázati program fél éves, ez idő alatt ez összesen 4.900.000.- Ft kiadás fog majd jelentkezni. A GKM pályázati program keretében kiépítendő szolgáltatásrendszer elemei: elektronikus hírlevél és hírújság, pályázati tanácsadás, pályázati írás, közös beruházási projektek generálása, kiadványkészítés, minőségi szolgáltatás bevezetéséhez szükséges tananyag kidolgozása és adaptálása a tagok (és munkavállalóik) részére, honlap, kapcsolódó szálláshelyek és turisztikai szolgáltatók illetékességi területre vonatkozó adatbázisa.

A tagság: A tagságból 7 tag önkormányzat, 3 pedig gazdasági társaság. A klaszter menedzsmentet egy szakmai egyesület, a megyei önkormányzat idegenforgalmi szervezete és egy közhasznú társaság alkotja. A tömörülésben a megyei önkormányzat szava és kezdeményező ereje a meghatározó. A klaszter tagjai:

- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat
- Cserkeszőlő Község Önkormányzata
- Jászárokszállás Város Önkormányzata
- Jászberény Város Önkormányzata
- Kisújszállás Város Önkormányzata
- Kunhegyes Város Önkormányzata
- Törökszentmiklós Város Önkormányzata
- Tisza Szálló és Gyógyfürdő Hotel Tisza Kft., Szolnok
- TOMA BAU Rt., Budapest
- Víz- és Csatornaművek Koncessziós Rt., Szolnok

Keletkezésének háttere: A megyei önkormányzat már a klaszter létrehozását megelőzően is felmérte az érdekeltek véleményét arra vonatkozóan, hogy a megyében működő termál- és gyógyfürdők milyen formát látnak célravezetőnek, hogy erősíteni tudják piaci pozícióikat, és hogy fejlesztési igényeiket rövid- és középtávon hogyan képzelik el megvalósítani. A megye komplex turisztikai fejlesztése az önkormányzat feladata, és a klaszter kezdeményezés ennek részeként értelmezhető.

Célok, előnyök: Az együttműködés célja, hogy Jász-Nagykun-Szolnok megyében fejlessze a termálvízre épülő gyógy- és termálturizmust, és a meglévő szolgáltatásokat

kapcsolja össze egyéb turisztikai lehetőségekkel, hogy ezáltal komplex turisztikai termékeket, a regionálisan integrált szolgáltatási rendszereket állítson elő és csökkentse a régió turisztikai kis- és közepes vállalatainak versenyhátrányait. A klaszter jelenlegi állapotában még csak tervezett előnyökről lehet szó. A közös megjelenés és az állandó információcsere javítja a marketinget, ami igen fontos a turisztikai szervezetek, vállalkozások szempontjából. A későbbiekben a humán erőforrás fejlesztés, majd a konkrét fürdőberuházások végrehajtásának egyes szakaszaiban a közös beszerzés jelenti a piaci előnyt. Az összefogás révén – amelyben nem veszhet el a tagok egyénisége – lehetőség nyílik arra, hogy kevesebb pénzért igényes, sok emberhez eljutó információs anyagokat dolgozzanak ki és így jelenjenek meg az Interneten is.

A termálvíz mint erőforrás: A mezőgazdasági dominanciájú régióban egyik potenciális gazdaságfejlesztő tényező a termálvíz vagyon. Ennek hasznosítása azonban főként nem turisztikai jellegű. A régió termálvizének hasznosítási módjai a következők:

- ivóvízellátás 31%,
- fürdők vízellátása 37%,
- mezőgazdasági vízellátás 13%,
- ipari vízellátás 7%,
- létesítmények fűtése 11%,
- hasznosítás nélkül elfolyik 1%.

Az ágazat sajátosságai: A régióban sok a fürdő és azok meghatározó részében a családi jelleg dominál. A termál- és gyógyturizmus a jelenlegi lehetőségekhez képest megfelelő, az igényekhez képest azonban elégtelen. Jelenleg a tagvállalatok illetve intézmények lényeges fizikai és intézményi infrastruktúrája, továbbá az ott dolgozók felkészültsége megfelelő.

Fejlesztési igények: A fürdők színvonala, a nyújtott szolgáltatások minősége összességében jelentős fejlesztésre szorul. Hiányzik a megfelelő marketing tevékenység, az üzemeltetésben szakmai és gazdasági problémák is jelentkeznek. A működési tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a problémák, a gyenge jövedelemtermelő-képesség okai a következők:

- az idegenforgalmi szezon rövidsége
- a fürdők és az általuk nyújtott szolgáltatások minősége
- a fürdőirányítás, működtetés színvonala
- a marketing tevékenység gyengeségei.

Hiányok:

- Kevés a specializált szakember. A Szolnoki Főiskola idegenforgalmi és vendéglátó-szálloda szaka képez elegendő számú szakembert, de ezek nagy része nem marad munkavállalóként a megyében.
- Kevés a fejlesztési forrás, a tagok közpénzekből finanszírozott beruházásokat szorgalmaznak. Álláspontjuk szerint, ha a minőségi és mennyiségi fejlesztésekhez nem képződnek források, akkor a hazai és nemzetközi vendégforgalom és bevétel nem fog növekedni, és a régió gyógy- és termálturizmusa jelentőségéből veszíteni fog.

További finanszírozás: Rendszeres bevételeik nincsenek, vagyonuk sincs. A GKM-től további támogatást várnak szolgáltatásfejlesztésre és a későbbiekben fürdőberuházásokra, de pályázni kívánnak a Területfejlesztési Tanácsnál és az EU Strukturális Alapjainál is (ERFA). Tagdíj nincs, a belépéskor a tagok a pályázati program végrehajtásához szükséges saját erőt

fizették be. Véleményük szerint a klaszter által nyújtott szolgáltatásokat piaci alapra helyezni jelenleg még nem lehet, azok körét bővíteni szeretnénk –elsősorban befektetővonzó céllal, majd amikor a tagok érzékelik az ilyen típusú együttműködés pénzügyi előnyeit is, akkor lehet a szolgáltatásokért ellenértéket kérni.

Tervek: Elképzeléseik szerint a klaszter együttműködést épít ki azokkal a képző szervezetekkel és intézményekkel (pl. Szolnoki Főiskola), ahol a termálturizmus számára megfelelő minőségű és mennyiségű szakembert képeznek. Egy év múlva elindul a szakemberképző programrész – a tagok igényei alapján kijelölt minőségi szolgáltatások nyújtásához a humán erőforrás felkészítése. Fizikailag is közös megjelenésre törekszenek: kisebb beruházásokkal zöldterületeket, pihenő övezeteket azonos módszerrel és hasonló formában akarnak kiépíteni. Két év múlva kezdődik a beruházási projektek előkészítése: megvalósíthatósági tanulmányok, kiviteli és látványtervek elkészítése az egyes fürdőkhoz kapcsolódóan. Ekkor a klasztert önálló jogi személyként akarják bejegyezni. Hazai és nemzetközi termálturisztikai rendezvényeken, kiállításokon önállóan, klaszterként akarnak megjelenni. Remélhető, hogy mintegy öt év múlva az intézkedések hatására megnövekszik a fürdőlátogatói létszám, a befektetői érdeklődés. Tőkealapot kívánnak létrehozni a beruházások saját erejének finanszírozásához.

Menedzsment feladatok: Mindehhez erősíteni kell az együttműködést a tagok között, elérni, hogy középtávra tervezzenek. A pályázati programokat mindig pontosan és igényesen kell végrehajtani, hogy a támogató lássa, hogy a pénze jó helyre kerül, és a tagok érezzék a szolgáltatások hasznosságát. Befektetői kalauzt kell készíteni, befektetői kapcsolatokat kell keresni. Kisebbségi volumenű beruházásokat vagy beszerzéseket kell ösztönözni a tagoknál, kapcsolatépítés a bankokkal, helyi lobbizás.

Értékelés: Itt valójában egy adott térség önkormányzatainak egy adott feladat - a termálturisztikai vonzerő fokozása - érdekében szervezett összefogásáról van szó. Ehhez hasonló kistérségi és egyéb társulások az uniós segélyprogramokhoz benyújtandó pályázatok kapcsán más politika-területeken is létrehoztak. Például. a hulladékgazdálkodás területén az ilyen tömörülések nagy eséllyel pályázhatnak ISPA támogatásra, és a társulás egésze léphet azután partneri kapcsolatra magántulajdonú szervezetekkel (PPP, Public-Private-Partnership). Ugyanakkor ebben az esetben éppen az önkormányzati dominancia miatt kérdéses, hogy itt nyugat-európai értelemben valójában klaszter jött-e létre. Mindenesetre a támogatás indokolt volt, mert ahol a cél - a térség termál-turisztikai vonzerejének fokozása - ennyire fontos, ott a támogatás jogcíme kevésbé lényeges. A további állami támogatást többek között attól érdemes függővé tenni, hogy mennyiben sikerült horizontális kapcsolatokat létrehozni a térség turisztikai kínálatának egyéb szereplőivel: a klaszter jelenlegi tagjain túlmenő vendéglátó és lovas vállalkozásokkal, hagyományörző csoportokkal és az idegenforgalmi know-how terjesztésében érdekelt szervezetekkel.

Pannon Autóipari Klaszter

Jellege: A győri központú PANAC az autóipari ágazatot tekintve tevékenységi területe fókuszának. A klaszter az autóipar területén érdekelt vállalkozások és szervezetek önkéntes alapon szerveződő, a kölcsönök előnyökön alapuló, innovatív hálózati együttműködése.

Jogi forma: Működési formáját tekintve a klaszter nem önálló jogi személy, tevékenységét a Nyugat-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht divíziójaként végzi. A klaszter menedzsmentje 2 fő alkalmazottból áll. A PANAC működését 9 fős klaszter-

bizottság irányítja (a 8 alapító + Gazdasági Minisztérium), a később csatlakozott 4 szervezet az üléseken tanácskozási joggal vesz részt. A PANAC polgárjogi szerződéses hálózatot alkot, kétoldalú együttműködési megállapodást kötnek mindenkivel, aki a hálózathoz akar tartozni. Jelenleg a PANAC-nak 66 regisztrált tagja van.

Létrejött: A PANAC 2000 decemberében alakult, Magyarország legnagyobb autóipari vállalkozásainak aktív közreműködésével, valamint a Nyugat-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács részvételével.

- Szakmai alapítók: Audi, Suzuki, Opel, Rába, LuK Savaria Kft.
- Szolgáltatói alapítók: Citibank, Ipargazdasági Kutató és Tanácsadó Kft., Ny-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács
- Aktív támogató: Gazdasági és Közlekedési Minisztérium

Az alapító 8 szervezethez – a klaszter úgynevezett magjához – 2001-2002-ben további négy szervezet csatlakozott.

- Széchenyi István Egyetem,
- HVB Bank,
- Siemens,
- Opel beszerzési szervezete.

A hatékonyság érdekében a klaszter mag létszámát a jövőt tekintve 20-ban maximálták.

A tagok csoportosításai:

- A klaszterben betöltött funkció szerint:
 - 12 multinacionális autóipari cég. Meghatározó tagok: AUDI, OPEL.
 - 46 gyártó (beszállító) vállalkozás. Meghatározó KKV-k: RATI, Ratipur, EMIKA, EUROSZOL, Ajkai Elektronika stb.
 - 18 szolgáltató (bankok, tanácsadók, fejlesztők, informatikai cégek, oktatók, kereskedők, karbantartók, logisztikai cégek).
- A tagok megoszlása a foglalkoztatottak száma szerint:
 - 5 fő alatt: 4 %
 - 5 és 50 fő között: 31 %
 - 50 és 250 fő között: 24 %
 - 250 fő felett: 41 %
- A tagok megoszlása a fő tevékenységi kör szerint:
 - 48 % fémmegmunkálás
 - 18 % műanyag megmunkálás
 - 16% fém és műanyag megmunkálás
 - 18 % egyéb (tanácsadás, fejlesztés)

Célok. Fő célkitűzései a következők: Szolgáltatásaival segítse a multinacionális cégek (autógyárak) beágyazódását a magyarországi gazdasági térbe. Ezért igyekszik megteremteni az üzleti kapcsolatok tömkelegét, hogy Magyarországon maradjanak ezek a nagyvállalatok. Alakítson ki és tartson fenn egy jól szervezett, átlátható beszállítói hálózatot. Olyan magyar KKV-k hálózatát, amelyeknek a képességei megfelelnek az iparág Európai Uniói követelményeinek. Ez alcélként magában foglalja a cégek felhozatalát a szükséges szintre, növelve a beszállítói kapacitásukat, innovációs erejüket, versenyképességüket. Vagyis

teljes körű beszállítói fejlesztésről van szó, amely messze túlmegy a beszállítói piac szervezésén. A PANAC törekszik arra, hogy összekötő kapocsként működjön a KKV-k és a multinacionális cégek, illetve az államigazgatás különféle szervezetei között.

Az öndefiníció innovációs elemei: A PANAC önmagát tipikus klaszternek tekinti, mert teljes innovációs hálózatot alkot, amely tartalmazza a beszállítói lánc valamennyi releváns tényezőjét (gyártók, tanácsadók, képzési intézmények, szolgáltatási szektor).

Országos klaszter: Bár a nyugat-dunántúli régió szervezésére jöttek létre, de ma már országos iparági klaszternek definiálják magukat. Véleményük szerint az OECD besorolás szerint a PANAC nem lokális és nem regionális ipari klaszter. Azért indultak földrajzilag a nyugat-dunántúli régióból, mert a multinacionális autóipari cégek ide koncentráltak, és mert a térség gazdasági adottságai kedvezőek: dinamikus gazdasági növekedés, kiemelkedő külföldi működő tőke bevonás, magasan képzett munkaerő jellemzi. A multinacionális cégek szempontjából azonban az egész Magyarország egységes piacnak tekinthető, potenciális beszállító vállalkozások pedig az ország teljes területén megtalálhatók, így a PANAC ma már egyértelműen országos iparági klaszterként működik. A PANAC tagság régiónkénti megoszlása: Nyugat-Dunántúl 30%, Közép-Dunántúl 20%, Dél-Dunántúl 12%, Közép-Magyarország 27%, a másik három régió együttesen 11% - vagyis a dunántúli cégek súlya azért ma még dominál.

Tevékenységei: a valós beszállítói potenciállal rendelkező KKV-k fejlesztésének támogatása különféle eszközökkel. Konkrétan:

- a szakmai és minőségi képzési programok, oktatások szervezése, az ehhez szükséges szakértői bázis kialakítása,
- az innovatív projektötletek gyűjtése, megvalósításuk koordinálása,
- közös PR és marketing tevékenység kialakítása, a nemzetközi piacokon való megjelenés elősegítése,
- PANAC portál, közös információbázis kialakítása.

Eredmények:

- Képzés, oktatás beindítása. Kétszer 8 napos képzési csomagot dolgoztak ki, amelyet 2003 első felében már a második alkalommal rendeztek meg. Jövőre is tervezik, mindig az ország más-más területére kihelyezve.
- Benchmarking Klub megalakítása, melynek alapja a féléves rendszerességgel történő adatgyűjtés, a jó eredményt elért vállalatoknál best-practice látogatások. Jelenleg 16 tagja van a klubnak, melynek rendezvényein a részvétel fizetős. Ez a klub rövid idő alatt nagy népszerűsége telt szert, és tevékenységét a klaszter-tagok által visszaküldött kérdőíveken is dicsérték.
- PANAC tájékoztatás: havi hírlevél, portál, melyet 2 naponta frissítenek.
- Szakmai rendezvények megtartása havonta (pl. logisztikai szakmai nap, technológiai szakmai nap). A Beszállító Fejlesztési Programsorozat a jelentősebb beszállítói gyakorlattal nem rendelkező vállalatok számára mutatja be azokat az alapkövetelményeket, melyek teljesítése nélkül nem számíthatnak beszállítói pozíció elnyerésére.
- Felmérések. Vállalati felmérő rendszer kialakítása a technológiai és a menedzsment képességek áttekintésére. A rendszer majdnem teljesen készen van, és ha a GKM anyagilag is támogatja, akkor 100-150 cégre szeretnék alkalmazni.
- Nemzetközi kapcsolatok. Jelenleg több nemzetközi kooperációs projektjük fut. Például a Bécsi Autóipari Klaszterrel 3 nyelvű autóipari szótár kidolgozása. Ide tartozik az

általuk szervezett osztrák-magyar autóipari üzletember-találkozó, a párizsi MIDEST 2002. kiállításon való részvétel, és Győrben az első Nemzetközi Pannon Autóipari Fórum megszervezése.

A projektek megvalósításában való együttműködés önkéntes, mindenki egyedileg dönt, hogy részt kíván-e venni benne. Minden programban való részvétel kölcsönös, így csak olyan adatokat kap vissza a KKV, amit ő is szolgáltat. A klaszterben a KKV-k semmit nem kapnak ingyen: van tagdíj, regisztrációs díj, a programokon való részvételi díj stb.

A multinacionális cégek az elején szkeptikusak voltak, de ezen részben sikerült javítani. Általában hiányolják a kormányzat kellő mértékű elkötelezettségét. A multinacionális cégek elvárásai a klasztertől:

- azt várják, hogy kinevelődjenek olyan beszállítók, akik eddig nem voltak az ő látókörükben,
- a követelményrendszerük átadása torzulás nélkül juthat el a KKV-khez,
- a multinacionális cégek egyfajta szűrőként hajlandók a klasztert igénybe venni (így pl. az AUDI gyárlátogatást már szelektáltan tudják végezni), hogy az általuk bemutatott technológia csak olyan csoporthoz jusson el, aki alkalmas rá (hiszen nem akarják akárkinek elmondani az ő technológiájukat, tudásukat).

A KKV-k egy része elkötelezett, lelkes, eljár a programokra. Többségük az árbevétel növekedésében még nem érez pozitív eredményt, de a kapcsolatok bővülésében igen. A KKV-knek egyes adataikat meg kell osztaniuk másokkal, így az üzleti titkok köre szűkül. A titkolózásnak korlátot szab, hogy bár a klaszter-tagok egymásnak versenytársai is, de az együttműködésüket célszerűnek tartják, hiszen így élvezhetik azokat az előnyöket, amelyeket a klaszteren keresztül kaphatnak csak meg. A KKV-k elvárásai a klasztertől:

- hozzájutás a technológiai információkhoz,
- hozzájutás üzleti információkhoz,
- tájékozottság az uniós kérdésekben,
- nemzetközi kapcsolatokhoz való hozzájutás,
- jövőképet is várnak, hogy merre megy az iparág,
- várnak valamiféle érdekképviselőt is.

A szolgáltatói oldal azt várja el a klasztertől, hogy lehetőséget kapjanak arra, hogy koncentrált, megfelelő célcsoportnak eljuttatott marketinggel éljenek. Kooperációs értékrendjüket kifejezi a kétoldalú együttműködési szerződésekben lefektetett kötelezettségek és megállapodások, továbbá a Benchmarking Klubban résztvevők számára kidolgozott etikai kódex.

Tervek: Még nem jutottak el addig, hogy a klaszterben koncentrálódó szellemi és technológiai potenciálnak szinergikus hatása alakuljon ki, de erre törekszenek. A közös beszerzés és a közös marketing csak középtávon kerülhet előtérbe. Az autóipar szempontjából egyre fontosabb az elektronika és a műanyagipar, tehát célszerű együttműködést kiépíteni ezen iparágak különféle hálózati szervezeteivel, klasztereivel, szövetségeivel. Tervezik az együttműködést a térség más hasonló tömörüléseivel, pl. a Pannon Elektronikai Klaszterrel.

Kormányzati érdeklődés: Mivel ez volt az első klaszter Magyarországon, így fokozott kormányzati figyelmet kap. Ennek előnyei nyilvánvalóak, de veszélye is van, mert ha ez a klaszter nem jól működik, akkor a kormányzat klasztereket segítő szerepe csökkenhet.

A klaszter finanszírozása:

- Bevételek. A PANAC bevételei 2003-ban 40-45 millió Ft-ot tesznek ki. Ebből
 - mintegy 25% a Regionális Ügynökségtől,
 - további 25 % a GKM-támogatásából,
 - és 50% programbevételekből származik (képzések, szakmai programok, tagsági díj, Benchmarking Klub részvételi díja). Teljesen piacszerűen csak a Benchmarking Klub működik, a többi terület csak kiegészítő állami támogatással működtethető.
- Kiadások. A kiadások szerkezete:
 - 15 millió Ft iroda fenntartási költség. Most az INNONET Szolgáltató Háztól bérlik az irodát és az eszközöket.
 - 15 millió Ft bérköltség. A meglévő 2 fős állományt ki kell egészíteni 2 fő mérnökkel, akik a kooperációs projekteket vinnék és 1 fő PR alkalmazottal.
 - 5 millió Ft: az IT háttér biztosítása (portál üzemeltetés, frissítés stb.)
 - 10 millió Ft: a képzési programok támogatása

Vagyon: A klaszternek vagyona nincs. Az alapító multinacionális cégek a klaszterbe nem tettek pénzt, mert ők csak konkrét projektek finanszírozásához járulnának hozzá, de általános beszállítói fejlesztéshez nem.

Adósság: A klaszter úgynevezett belső adóssága a Regionális Ügynökség felé 10 millió Ft.

Külföldi hatás, előkép: Jó néhány külföldi klaszterrel megismerkedtek már:

- Bécsi Autóipari Klaszter (5 fő létszámuk van): velük együttműködési szerződést kötöttek és több közös programban vettek részt,
- Felső-Ausztriai Autóipari Klaszter (8 fő),
- AMZ Németország (3 fő + tanácsadók),
- Saarbrücken Autóklaszter (2 fő),
- továbbá egy francia és egy bajor hálózattal.

Ezek a klaszterek regionális (tartományi) finanszírozással működnek, stratégiájuk és szolgáltatási körük hasonló a PANAC-éhoz. Követendő példa lehet a felső-ausztriai modell: ahol átgondolt gazdaság-politika keretében működtetnek klaszter-támogatási rendszereket. Itt a klaszter normatív támogatást kap: ha a projektek megfelelőek, akkor ez 5 év alatt 100 millió eurós nagyságrendű is lehet. A PANAC szép feladatának tekinti, hogy valószínűleg közreműködhet egy Európai Klaszterek Szövetsége létrehozásában.

Jövőkép: A Pannon Autóipari Klaszter 2004-ig terjedő stratégiai jövőképével rendelkezik. Ennek főbb elemei:

- A PANAC Magyarország legnagyobb taglétszámú és legerősebb hálózati (klaszter) együttműködésévé fejlődik.
- Egyenrangú és együttműködő partnere lesz az Európában működő autóipari klasztereknek.
- A PANAC várja, hogy a magyarországi környezetben jelentős változások lesznek (pl.: K+F központok, technológiai intézetek alakulnak, amelyek laza

együttműködési megosztással közös feladatokat oldanak meg, hálózatban történő együttműködéssel).

- Létrehozza és folyamatosan karbantartja Magyarország legnagyobb autóipari adat- és információs bázisát.
- Szoros stratégiai szövetséget alakít ki a Pannon Elektronikai Klaszterrel.
- 2004-2005-re kialakítja a teljes körű önfinanszírozáson alapuló, non-profit működési modelljét és annak feltételrendszerét. Néhány év múlva tehát már nem lesz szükség állami pénzekre, azonban maradnia kell olyan állami (regionális vagy központi) támogatásnak, ami pl. az alapképzéseket megfinanszírozza.
- Tevékenysége a beszállítói fejlesztési programok minden elemére kiterjed (pl. gyártási, logisztikai, pénzügyi, stratégiai megbízhatóság fokozása).
- Vállalja különféle egyedi fejlesztési, közös beszerzési projektek koordinációját, marketing tevékenységek ellátását.

A tagok visszajelzései a klaszter működéséről: A klaszter azon tagjai, amelyek válaszoltak a kérdőíves megkeresésre, nagyon elégedettek a klaszter szervezet munkájával a következő területeken: beszállítói válás segítése, oktatási és minőségbiztosítási szolgáltatások, benchmarking tevékenység. A horizontális együttműködés nem jellemző, néhány tag szinte teljesen elszigetelten működik, nem lép kapcsolatba a partnercégekkel, csak a klaszter különböző szolgáltatásait veszi igénybe. A tagok szerint a költségcsökkentés és a közös marketing tevékenység területén profitálnak legkevésbé tagságukból. Úgy vélik, hogy itt még van javítanivaló, de a cégek általában véve kívánnak, és elfogadják, hogy a klaszter még működésének kezdeti szakaszában van.

Értékelés: Ez a klaszter bevált külföldi minták alapján jött létre az autóiparban, amely nemcsak a leginkább beszállítás-igényes iparágak egyike, hanem a Magyarországra befektetett külföldi működő tőke egyik legfontosabb területe. A térség autóipari cégeit már korábban, a kormány beszállítói programja keretében is ösztönözték arra, hogy integrátori hálózatba szerveződjenek. Az akkor alkalmazott ösztönzési módszerek leginkább a KKV-fejlesztés eszköztárából kerültek ki, míg a jelenleg alkalmazott ösztönzés emellett még kombinálja a regionális fejlesztési-, az innováció- és a működő tőke-vonzási politikák eszköztárából is. A fentiek miatt a klaszter sikeres, szolgáltatásai érettek, széles körűek, és széles kör számára elérhetőek. További támogatása során az önfenntartásra való törekvést csak fokozatosan célszerű érvényesíteni.

Pápai Hús Élelmiszeripari Klaszter

Jellege: A klasszikusan egyközpontú beszállítói hálózat 2001 júniusában alakult. A klaszter a Pápai Hús Rt. élelmiszer feldolgozó ágazata részére szervezi az élőállat beszállító szektort. Az alapítók arra kérték a Pápai Hús Rt-t, hogy hozza létre a tömörülést saját szervezetén belül. Ezért abban a Pápai Hús Rt. befolyása erős, hiszen a klasztert eleve az ő beszállítóinak a megszervezése céljából hozták létre. A vezető cégnél nem váltak el egymástól a vállalati beszállító-szervezési feladatok és a klaszter tevékenység. A tömörülés nem önálló jogi személy, ezért bejegyezve sincs.

A klaszter céljai: A Pápai Hús Élelmiszeripari Klaszter (PÁHÉK) elsődleges célja a beszállítói képesség és készség növelése, a gyár szempontjából alapanyagot jelentő élőállat ellátás folyamatos, biztonságos és olcsó biztosítása. A beszállítókat tájékoztatja termékeiknek a kontinens piacán kialakult helyzetéről, az uniós elvárásokról, az ezzel kapcsolatos

legszükségesebb teendőkről. A beszállítók szervezése révén a hazai piacot kívánják erősíteni, a hazai beszállítók esélyeit növelni kívánják a külföldi beszállítókkal szemben.

Tevékenysége: A klaszter munkája 2002-ben indult el, egy vezetővel és három fiatal diplomás szakemberrel.

Adatbázis és website: Először feltérképezték a beszállítói kört: olyan egységes számítógépes rendszert alakítottak ki, amely révén áttekinthetővé vált az egyes beszállítók aktuális helyzete. A húsklaszter kisebb tagjaiban annyira erős a félelem az EU tagságunk utáni versenytől, hogy olyan termelési, vágási adatokat is átadnak a nagyvállalatnak, amelyet egyébként nem tennének. A húsklaszter saját website-ot tart fenn, amelyben a password ismeretében termékmélységű információkhoz juthatnak a tagvállalatok. Sikerült egy egységes információs rendszert létrehozni, amely tájékoztatja a tagokat a veszélyhelyzetekről, a teendőkről. A rendszer révén a PÁHÉK minden tag adataira rálát, míg az egyes tagok csak a saját adataikra, illetve minden egyes adat viszonylatában az átlagra. Ezzel egyrészt a klaszter látja a felmerülő gondokat, és legalább tanácsadás, oktatás szintjén képes segítséget nyújtani. Másrészt a tagok is látják az átlagtól, trendtől való eltérésüket. Harmadrészt az adatokat felhasználhatják az uniós pályázás során is.

Képzés: A beszállítói kör részére folyamatosan rendeznek tanfolyamokat. A nagyvállalat benchmark, jellegű tudást ad át: például hogy a dán gazdák milyen módszerekkel érik el kitűnő eredményeiket. Azt a szemléletet kívánják elterjeszteni, hogy az állatok egész életükben figyelemmel legyenek kísérve, az úgynevezett „Vágóhídtól az asztalig” program keretében. Szakmai konferenciát szerveztek a SAPARD program pályázati lehetőségeiről, a földművelési tárca segítségével pedig előadásokat tartottak az állatvédelemről.

Marketing: Közösén részt vettek a debreceni Farmer EXPO-n és a budapesti Foodapest vásáron. Az eredmények hatására kezd ismertté válni, szerepet kapni a klaszter. Mindezzel együtt egyelőre még a klaszter megalapozásánál tartanak.

A klaszter alapító tagjai

- Közép Dunántúli Fejlesztési Tanács. Székesfehérváron helyezkedik el. A klaszter számára releváns fő tevékenysége: a fejlesztési célú pénzek hatékony elosztása. Célja, hogy ne csökkenjen a régió foglalkoztatottsága.
- Veszprém Megyei Önkormányzat
- Közép Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.
- ALM Állattenyésztő, Növénytermelő, Húsipari Ker. és Szolg. Kft. Növénytermelő, állatbeszállító. Igénybe veszi a klaszter adatszolgáltatását.
- Pig-Coop Sertésenyésztő és Hizlaló Kft. Élőállat beszállító. Évi 40 ezer sertés.
- Agrotét Sertésenyésztő, Feldolgozó és Értékesítő Kft. Magántulajdonú sertésenyésztő
- HUNNIA Húsipari Termékgyártó Kft.
- Kockázati Garancia Kft.
- Közép Pannon Regionális Fejlesztési Rt.
- Battyhány Lajos Mezőgazdasági és Kereskedelmi Szakiskola. Konzorciális partner a pályázatok megírásában. A szaktanári kar jól képzett.
- Veszprém Megyei Földművelésügyi Hivatal
- Pápa-Pig Sertésenyésztő Kft.
- Agroprodukt Mezőgazdasági, Termelő és Értékesítő Rt.
- Backó Mezőgazdasági Termelő Kft.

- Pápa Város Önkormányzata
- Pápai Ipari Park Kft. Itt a Pápai Hús Rt. részére kialakított közművesített terület áll rendelkezésre új gyárpépület kialakítására.
- Pápa Környéki Községi Önkormányzatok Szövetsége. Informális tag, de nincs kizárva a későbbi aktivizálódása.
- Pápa-Ser Sertésenyésztő és Hizlaló Kft.
- Dab-Pig Sertésenyésztő, Kereskedő, Élelmiszeripari Termékgyártó Kft.
- Lajta-Hanság Mezőgazdasági, Termelő, Kereskedő és Szolgáltató Rt.
- Pápai Hús Rt., a tömörülés vezérhajója.

A Pápai Hús Rt. további, a klaszteren kívüli beszállítói:

- Új Élet Szövetkezet, Martonvásár.
- Állampusztai Kft. (büntetésvégrehajtás), Harta.
- RÁSET Kft. Rákoskeresztúr.

Szakmai együttműködő intézmények:

- Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely. Szakmai kérdésekben előadások, tanácsadás, közös pályázat
- SAPARD Hivatal Közép-Dunántúli Regionális Iroda, Veszprém. Előadások tartása.

Regionális megfontolások: A klaszter a Közép-Dunántúli Régióban tevékenykedik. Pápa közel 100 éves húsfeldolgozási múlttal rendelkezik. A cég jogelődje 1966 óta az USA-ba, a 70-es évek közepétől az EU-ba szállít. A Pápai Hús Rt. néhány telepet vásárolt az Alföldön is. Pápától inkább délre tud terjeszkedni, mert tőle északra a Ringa (Győr) helyzete erősebb. Fejér megye, ezen belül is Székesfehérvár élelmiszeripari innovációs központnak számít.

A felvásárló cég piaci megfontolásai: A húsipar helyzetét a piaci túlkínálat, a nyomott felvásárlási árak, és a feldolgozott termékek alacsony árai jellemzik. A Pápai Hús Rt. - annak ellenére, hogy 20 milliárdos forgalmú cég - termelésének mintegy 80 százalékát 4-6 hipermarket részére adja el. Ezek olyan erőpozícióban vannak vele szemben, amely a rendkívül nyomott árakban jelenik meg.

A Pápai Hús Rt. alaptevékenysége a húsfeldolgozás. A cég elsősorban sertés feldolgozással foglalkozik, de megtalálható a marha is a kínálatában, ennek egyik jelentős vevője az Ortodox Izraelita Hitközség. A cég élőállat neveléssel is foglalkozik, de gazdaságossági megfontolások arra ösztönzik, hogy erről a területről vonja ki a lekötött tőkét és azt a korszerű húsfeldolgozás területén aktivizálja.

A piacon elérhető alacsony árak nem teszik lehetővé a jelentős fejlesztéseket. Az Rt. húsfeldolgozó ágazata még mindig valamivel kedvezőbb helyzetben van, mint az élőállat beszállító, aki a termelési lánc végén helyezkedik el. Az ő érdekérvényesítési erejük a leggyengébb. Fennáll annak a veszélye, hogy ezek a hazai beszállítók ellehetetlenednek. Ebben az esetben viszont a feldolgozó sem képes miből előállítani termékeit.

A feldolgozott hús alapanyagául szolgáló élőállat 40 százalékát a Pápai Hús Rt. maga állítja elő, de a fennmaradó 60 százalékot több beszállítótól szerzi be. Az élőállat előállításból az Rt.-nek - profiltisztítás jelleggel - ki kellene szállnia. A felszabaduló tőkét a magasabb feldolgozottságú termékek, előállítására kellene fordítania, már csak az uniós igények miatt is.

A beszállítók problémái: Az élőállatot 30-40 nagyobb cég, és több mint 100 kisebb vállalkozó, családi gazdaság szállítja be a Pápai Hús Rt részére. A beszállítói oldalt eddig jellemzően a túlkínálat jellemezte, de az EU csatlakozás várhatóan új helyzetet teremt. A beszállítói oldallal szemben olyan szigorú követelményeket támasztanak, amelyeket a tőkehiánnyal küzdő telepek nem vagy csak nagyon nehezen képesek teljesíteni. Fennáll a veszélye annak, hogy a cégek egy része nem lesz képes ezeknek a követelményeknek megfelelni és nem lesz elfogadható beszállító. Ebben az esetben a Pápai Hús vagy nem jut alapanyaghoz, vagy drágábban, versenyhátránnyal, nagyobb rizikó faktorial tudja azt beszerezni.

A beszállítók telepeinek nagy része elavult, technológiailag korszerűtlen megoldásokat alkalmaznak. A telepek nem rendelkeznek saját és elegendő földterülettel, azok a szükségesnél kisebb földterületen helyezkednek el. A szűkös földterület nem képes a hígtrágya felvételére. A telepek jelentős része a híg trágya elhelyezésének gondjával szembesül. A kis földterület azt is jelenti, hogy a telep tartója nem tud magának elegendő takarmányt termelni. A Pápai Hús Hartai sertés telepén a trágya EU szintű elhelyezése 200 millió Ft-ba kerülne. Az EU-ban meghatározott, hogy adott területi egységen hány sertés tartható. Magyarországon túlszűfolttság van. Mindezzel együtt Dániában/EU-ban 3,5 kilogramm takarmányból állítanak elő egy kg húst, addig Magyarországon 4 kg-ból.

Tervek: A sertéstelepek szintjének felmérése, a szükséges tanácsadás, oktatás (tudásszint növelés, tudásmenedzsment) mellett lehetséges tevékenység a takarmány közös beszerzése a klaszter tagok részére. A nagyobb mennyiség, a jobb logisztika révén a klaszter tagok kedvezőbb helyzetbe kerülhetnek, a takarmány előállítókkal szemben.

A klaszter pénzügyei

- Bevételek. Tevékenységükhöz a pénzek támogatásokból, pályázatokból érkeznek. A Széchenyi terv keretében 25 millió forintot nyertek 2 évre, ami évi 4 alkalommal hívható le. A pénz mindig utólag érkezik, addig a Pápai Hús Rt. megelőlegezi. Továbbá a Regionális Fejlesztési Tanácstól a klaszter hálózati megalapozására, egy évre 10 millió Ft-ot kaptak. Támogatást nyertek el a Phare árnyékprogram keretében, hogy kialakítsák a klaszter versenystratégiáját és a hálózati együttműködés rendszerét. A támogatóknál nem mindig hívják le az összes lehetőségüket, részben mert nem mindig tudják szakmai tartalommal megtölteni a pénzügyi kereteket, másrészt az utófinanszírozás megnehezíti a pénzügyi tervezést. Rendszeres bevételeik nincsenek, de szeretnék, ha a jövőben a klaszter önfenntartás irányába mozdulna el, és egyes szolgáltatásokért díjat kérhetnének.
- Éves kiadások.

Személyi kiadások	11 millió
Irodatechnika	2 millió
Informatika, távközlés	2 millió
Egyéb technikai jellegű	8 millió

A tagok visszajelzései a klaszter működéséről: E klaszter tagjai az együttműködés fejlődését – pl. közös piacra lépés -, az innováció és a közös marketing tevékenységeket emelik ki, mint amivel a legelégedettebbek a szervezet szolgáltatásai közül. Sőt, ami az innovációs tevékenységet illeti, a tagok ebben a tekintetben az összes többi klaszter tagjainál elégedettebbek. Gyakori vélemény, hogy a szervezet a tagok számára érdekképviseleti

funkciókat is elláthat. A húsipari cégek tagságuktól azt várják, hogy piaci pozícióikat az Európai Unióba való belépésünk után is képesek legyenek megtartani.

Értékelés: A helyes elvi alapokon álló klaszternek jó esélye van arra, hogy kibontakozzon, az innováció csatornájaként működjön és más tömörüléseknek is példát mutasson. A jogi személyiség és az önállóság hiánya nehézségeket okoz, de egyelőre a klaszter fejlődés elején tartanak, és remélhetően ezek a problémák néhány éven belül megoldódnak. A klaszternek elsősorban nagyobb intézmények, beszállítók lettek a tagjai, ezért ösztönözni kell, hogy minél több kisebb családi gazdaság, akiknek a beszállítói képessége a leginkább veszélyeztetett, támaszkodhasson a klaszter szolgáltatásaira. A tagok közötti horizontális együttműködés nincs motiválva, erre lehetőséget nyújthat pl. a közös takarmány beszerzés. A klaszter további támogatása során célszerű ösztönözni az olyan programokat, amelyek a beszállítási jellegű vertikális kapcsolatok mellett a beszállító tagok közötti kapcsolatokat is motiválják.

4. A TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az alábbi fejezetben az olvasó megismerkedik a területi egyenlőtlenség fogalmaival, alapvető jellemzőivel, a területi kutatások legfontosabb szemléletfejlődési állomásaival. Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy olvasóiban kialakítson egy olyan fogalomrendszert, amelyet minden területi egyenlőtlenséggel foglalkozó szakma elfogad(hat), és amely szükséges ahhoz, hogy e kérdésben mélyebb összefüggéseket is értelmezni tudjunk. A fejezet elolvasása után a területi egyenlőtlenségekhez kapcsolódó legalapvetőbb modellek révén az olvasó képes lesz értelmezni a „tér” sajátosságait, valamint ennek az „idő” tényezővel való összefüggéseit. A fejezet utolsó harmadában pedig hazai tapasztalatokra építve arra világítunk rá, milyen tényezők alakíthatják ki a gyakorlatban a területi egyenlőtlenségeket, s ezek kezelésére milyen forgatókönyvek, kormányzati megoldások léteznek.

4.1. A területi egyenlőtlenségek alapkérdései

Regionális, vagy területi egyenlőtlenségek?

A területi egyenlőtlenségek kérdésköre sokféle formában felbukkan az életünkben. Egyik oldalon társítjuk hozzá a szegénységet, az elmaradottságot, míg látjuk és érezzük a másik pólust is a fejlődő, perspektivikus erőközpontokat. A területi egyenlőtlenségek kérdésköre jónéhány tudomány érdeklődésére számít tart. Talán ez is oka, hogy fogalomhasználata korántsem egységes. Itt van rögtön elsőnek a „*területi egyenlőtlenségek*” fogalomban a „*területi*” megnevezés. E kérdéskört ugyanis máshol mások „*regionális egyenlőtlenségként*” vizsgálják. Fölmerül a kérdés melyik a helyes: „*területi*”, vagy „*regionális*”? A probléma ezesetben látszólagos. Sajnálatos nyelvi malőr ugyanis, hogy a „*regionális*” és „*területi*” megnevezés gyakran keveredik úgy a hazai szakirodalomban, hogy mögötte más jelentéstartalmat ért a szerző és az olvasó. A „*regionális*” szó tükörfordítással magyar nyelvbe került idegen eredetű fogalom. Talán kevésbé szerencsés, hogy *hamisan régiós léptékű vizsgálódásra utal*. Tartalmában ugyanis a fogalom nem pusztán régiók, hanem *különböző területi szintek (település, kistérség, megye, régió stb.)* vizsgálatát takarja. A fejezet legelején szögezzük le, hogy mindkét fogalom magában hordozza a különböző területi szinteket településtől régió át országig stb. A „*regionális*” szó tehát *területi* jelentéstartalmat hordoz az egyenlőtlenség-kutatásokban is.

4.1.1. Egyenlőtlenség és egyensúly a térben

A területi egyenlőtlenségek fogalmában elrejtett másik magyarázatra szoruló fogalom az „*egyenlőtlenség*”. Az egyenlőtlenség értelmezéséhez induljunk ki az *egyensúly* jelenségéből. Egy tér *egyensúlyi helyzetéről* akkor beszélünk, ha a különböző előjelű társadalmi gazdasági jelenségek ott kiegyenlítődnek.

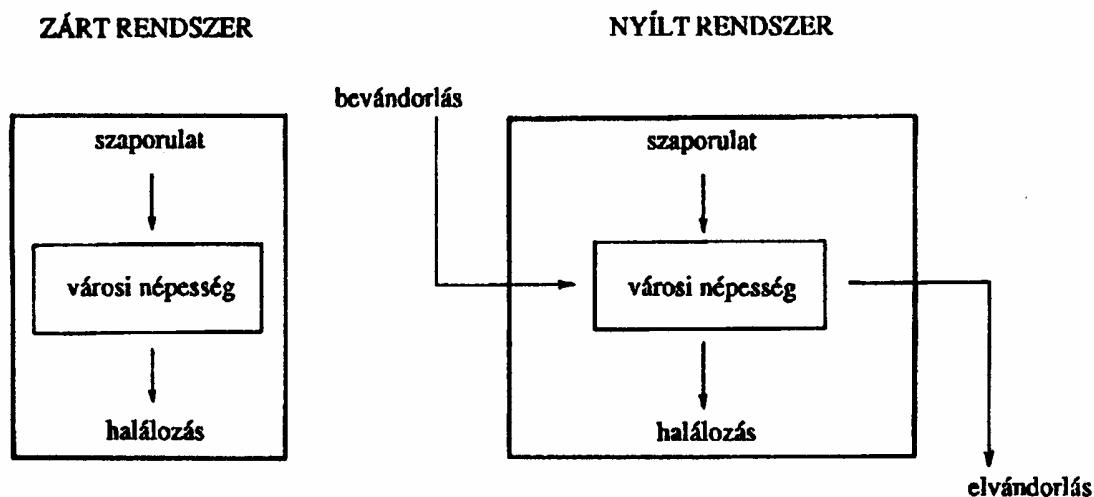
Az *egyensúlyi állapot* tartósabban a *zárt rendszerek* sajátja. A zárt rendszerek jellemzője, hogy bennük mindenféle mozgás, változás irányítója, fenntartója a *rendszeren belül* működik. Az ilyen rendszert nem érik külső hatások, és a rendszer sem hat a környezetére. A rendszeren belüli alkotóelemek közötti kölcsönhatás idővel a rendszert jellemző belső különbségek, belső mozgások, változások felszámolásához vezet. Vizsgáljuk meg a jelenséget, egy egyszerű példán keresztül! Öntsünk egy pohár forró és egy pohár hideg vizet egy edénybe. Annak érdekében, hogy zárt rendszert tudjunk létrehozni, fedjük le az edényt. (Természetesen ez csak közelítőleg lesz zárt rendszer, hiszen az edény falán keresztül a hőleadás, a külső környezettel való kapcsolat fennáll.) Ebben az esetben a

hideg víz lassan elkeveredik a meleg vízzel, idővel langyos lesz, azaz a rendszeren belüli mozgások fokozatosan kiegyenlítik a korábbi különbségeket. Létrejön egy *statikus egyensúlyi állapot*. (Cséfalvay, 1994.) A *statikus* jelleg azt jelenti, hogy egy állandósult, nyugvó, nem változó állapot jön létre. A tér ebben az esetben egyértelműen és tartósan *homogén* lesz, hiszen annak minden eleme azonos jellemzőkkel lesz leírható. Az egyensúly beáll, a létező (fizikai) egyenlőtlenségek kiküszöbölődnek.

A *nyílt rendszerek* sajátossága, hogy ezek hatással vannak a környezetükre; miközben magát a rendszert is alapvetően befolyásolja külső környezete. A példánál maradva, ha az edényt, amibe a különböző hőmérsékletű folyadékot öntöttük mondjuk üvegből készítették, és ezt kitesszük egy forró nyári napon az ablakba, miközben az edény fedelét is levettük; azt tapasztaljuk, hogy a víz párologni kezd, és a víz hőfoka is változni fog a külső hőmérsékleti viszonyoknak megfelelően. A környezetükkel kapcsolatot tartó nyílt rendszerek folytonos anyag-, energia- és információcserével kötődnek a külvilághoz. Az ilyen rendszerekben is beállhat egyensúly, de ez szemben a zárt rendszerekkel tapasztaltakkal *dinamikus egyensúly*. A dinamikus jelző azt jelenti, hogy a rendszer változásával, mozgásával együtt ér el egy időről időre folyton újrendeződő egyensúlyi állapotot.

Földrajzi értelemben ritkán ugyan, de beszélhetünk *zárt rendszerről*. (Igaz ez is inkább csak törekvés rá, vegytisztán zárt rendszer csak kísérleti körülmények között állítható elő.) A területegység zártságát vagy nyitottságát a területen bennmaradó kapcsolatok és a területre kívülrre jutó kapcsolatok alapján számoljuk; azaz alapvetően az adott területegység *térkapcsolati vizsgálata* alapján mondható ki földrajzi értelemben egy térségről a zártság. A térkapcsolat a területegységek közötti kapcsolatot jelenti. (Nemes Nagy 2005) A kapcsolat lehet külső és belső. A *belső* kapcsolatok a körülhatárolt vizsgált téren belül létező kapcsolatokat, a *külső kapcsolatok* a vizsgált tér saját határain túlnyúló kapcsolatait jelenti. Egy rendszer külső és belső kapcsolatainak aránya eltérő lehet és ez az adott helyen és időben egyértelműen jellemzi a vizsgált teret. Abban az esetben, ha egy rendszeren belül szélsőséges elzárkózást, tisztán önerőre támaszkodást tapasztalunk, akkor azt *autark*nak, magát az elzárkózást pedig *autarchiának* nevezzük.

A zárt rendszer a valós földrajzi térben tehát rendkívül ritka. Valójában *az ember gazdasági, társadalmi létezése a földrajzi térben nyílt rendszer-elv szerint működik*. Ezt mutatja be az 4.1. ábra. Az ábra jól láttatja, hogy a népesedés nem pusztán csak az adott tér szaporulatától és halálozási mutatójától függ. A zárt rendszerként feltüntetett mutatók reális helyzetképet nem, legföljebb csak egy közelítést adhatnak a térség népesedési viszonyáról. A népesedési viszonyt ugyanis alapvetően meghatározza a be- és az elvándorlás is, amely a rendszer külső kapcsolatait feltételezi. Mint a nyílt rendszerekre általában, úgy itt is igaz, hogy igen rövid időpillanatokig áll fenn benne az egyensúlyi állapot. Ez akkor következhet be, amikor a bevándorlás és az elvándorlás, a szaporulat és a halálozás kiegyenlített (ugyanannyian költöznek be, mint amennyien elköltöznek; ugyanannyian születnek, mint ahányan meghalnak.) Két rövid ideig fennálló dinamikus egyensúlyi állapot között olyan időszakok vannak, amikor a tér különböző pontjaiban mérhető a különbség; azaz a teret alapvetően az egyensúlytalanság, az egyenlőtlenség jellemzi.

Forrás: Haggett, P- 1983 nyomán Cséfalvay 1994. 67.o.

4.1. ábra: A városi népesség változása zárt és nyílt rendszerben

A „tér” jellegzetességei

A területi egyenlőtlenségek vizsgálatának minden esetben van *térbeli vetülete*. A „tér” azonban - a különböző tudományi megközelítések is ezt bizonyíthatják- sokféleképpen értelmezhető. *Valós földrajzi térnek* a földrajzi koordinátákkal meghatározható teret tekintjük. A valós földrajzi térrel összefüggésben megkülönböztetjük az ún. *társadalmi teret*, mely a térnek azon része, ahol a konkrétan vizsgált társadalom gazdasági, szociális, kulturális, környezeti stb. tevékenységeit folytatja. Abból indulunk ki tehát, hogy a társadalom összes jelensége, folyamatai, elemei és viszonylatai térben zajlanak le, illetve a tér rajtuk keresztül épül fel. A társadalmi és földrajzi tér kölcsönösen meghatározzák és alakítják egymást. A társadalmi tér tehát a társadalmi jelenségek színtere.

A valós földrajzi tér és a társadalmi tér mellett más térkategóriák is rendelkezésre állhatnak a területi vizsgálatokhoz. Ilyen például az ún. absztrakt tér. Az *absztrakt tér* egy modell-tér, mely arra szolgál, hogy benne ideális körülmények között vizsgáljunk egy adott társadalmi- gazdasági problémát. Ez a valós földrajzi térhez annyiban kapcsolódik, hogy az absztrakt tér felfogható egy a vizsgált problematika természetének jobb megértése érdekében kialakított, a valós tér valamilyen szempontból való leegyszerűsítésének. Az absztrakt és a földrajzi tér a társadalomtudományok története kezdete óta meglevő és használt dimenziói a kutatásoknak; természetesen a tudományok fejlődésével folyamatosan átalakuló, adott esetben bővülő tartalommal.

Az informatika forradalma korában azonban új térfogalmak is születtek, mely a területi vizsgálatoknak is új irányt jelöl ki. Velük kapcsolatban fontos kiemelni, hogy ezek sajátos „technikai jellegű elvonatkoztatással” született terek. Az ún. *ctér* a számítógépen és hálózatain belül létező számítógépes azaz computer teret jelenti. A *kibertér* a ctérből számítógépes kommunikáció útján keletkező új terek fogalma. (Batty 1997). A különbözőképpen megválasztott térszemléletek mentén értelemszerűen a társadalom, gazdaság térbeli jellemzőinek, hatásának, következményeinek egyenlőtlenségi vizsgálatára más-más módon van lehetőség. Ez is további oka, magyarázata a területi egyenlőtlenségek viszonylag sokféle értelmezésének.

Vizsgálatainkban induljunk ki a földrajzi és a társadalmi térből! Ezek közös sajátossága, hogy a vizsgált tér benne különböző *alakzatot* ölt. A tér, mint alakzat pontokból áll. Az alakzat további jellegzetessége, hogy körülhatárolható. A *határ* mindennapi jelentése: elválasztó vonal, végpont, vagy valaminek a széle. A határ ugyanakkor más jelentéstartalmat is hordozhat: létezik intézményi, társadalmi- területi, geopolitikai stb. értelme is. A határ a valóságban legalább négy alapvető funkciót hordoz: *elválaszt*, *összekapcsol*, ugyanakkor *ütköző és szűrőzóna* is lehet (Nemes Nagy 2005).

Ha az adott teret valamilyen szempont szerint tovább tagoljuk *térrészeket* kapunk, amelyeknek szintén megvan a maga alakzata. A térrészből levezethető a *hely*. A hely lokalizált; különböző minőségi, szellemi, kulturális stb. tartalmakkal felruházott térrész. Általánosabban a tér egy pontja, amit valaki, vagy valami elfoglal; ami földrajzi koordinátákkal leírható, meghatározható. A legtöbb társadalomtudomány megegyezik abban, hogy a hely egyedi, sajátos tulajdonságokkal rendelkező térkategória. A helynek emocionális, kulturális, történelmi stb. jelentéstartalma is lehet, s mérete tág skálán mozoghat. Hagyományos felfogás szerint fizikailag könnyen elhatárolható, modern értelmezésben viszont kevésbé tartozik a lényegéhez a körülhatárolhatóság. Ez utóbbi felfogásban a hely inkább bizonyos kapcsolatok térbeli vetületeként értelmezett.

A tér legkisebb megfigyelési és elemzési alapegységét *térelemnek* nevezzük. A geometriában a térelem a tér építőelemei: a pont, az egyenes és a sík. A területi vizsgálatokban a geometriai térelemek és azok analógiái (csomópont, hálózat, térrész) mellett a hely is egy sajátos *térelemként* fogható fel. Az egyes térelemek vonatkoztatási ponttól függő egymáshoz való viszonya a *helyzet*. A helyzet leírására a *távolság* és az *irány* paraméterek szolgálnak. A térbeli pontok (objektumok) között levő kapcsolatok, viszonyok együttes térbeli ábrázolásával egy összetett térkategória születik: a *térszerkezet*. A térszerkezeten belül két kitüntetett helyzet létezik: a centrális és a perifériális tér (Nemes Nagy 2005).

A centrális és a perifériális tér értelmezése tértípusonként eltérő. A *tértípusok* a térelemek jellege, a tér észlelése, és a terek mérete alapján megkülönböztetett csoportok. A területi kutatások leggyakrabban használt két fő tértípusa: a külső tér és a belső tér.

A *belső tér* a különböző társadalmi, gazdasági szereplők (intézmények, gazdasági egységek) egymáshoz viszonyított kapcsolatrendszerüként épül fel. A belső térben a *központ* a minőségi és/vagy mennyiségi jellemzők alapján kiemelkedő, többlettartalommal rendelkező térrész. A *perifériális* helyzet értelmezése a belső térben szélre szorultságot, esetenként elszigeteltséget jelent.

A *külső tér* egy háromdimenziós tér, földrajzi tér, vagy környezet, amely tartályszerűen körülvesz, s minden anyagi létezőt magában foglal. A külső térbeli *helyzet* a *fekvés*, amely szorosan kapcsolódik a *helyzeti energiához*, ami nem más, mint az adott hely fekvéséből eredő energia, fejlődési tartaléktöbblet. A külső tér analóg fogalmának tekinthető a fizikai tér. A külső tér *középpont* értelmezése a fizikai (geometriai) értelemben kitüntetett helyzetű térelem; az a pont, amihez a vizsgált rendszer (halmaz) többi pontja összességében a legközelebb van. A *perifériális* helyzet a külső térben a határ menti helyzetet jelenti.

Ahhoz, hogy a területi jelenségeket értelmezhessek, az adott teret kutatási céllal jellemzően a térelemek valamilyen mennyiségi vagy minőségi jegyei (nagyság, fejlettség stb)

alaján felosztjuk. A *térfelosztásnak* két jellemző iránya van: a horizontális térfelosztás és a vertikális térfelosztás (Nemes Nagy 2005).

Horizontális térfelosztásnak nevezzük a földrajzi tér határvonalakkal való tagolását. Közismert példái ennek a politikai, közigazgatási térfelosztások. A *vertikális térfelosztás* lényege, hogy a teret függőleges irányban osztjuk fel, amely szintek kijelölésével jár együtt. A *külső* térben történő vertikális térfelosztás eredménye a *magassági* tagozódás, a *belső* térben történő vertikális térfelosztás eredménye a *vertikumok és hierarchiák* rendszere. A *hierarchia* egy olyan belső térfelosztási fogalom, melynek legfőbb sajátossága a függés. A felosztás során létrejövő szintek között alá-fölérendeltségi viszony alakul ki: minden alsóbb szint függésben van a fölötte állótól. Egy- egy rendszer többféle hierarchikus tagoltság mellett is működőképes lehet. Maga a hierarchizáltság eredendően nem teszi lehetetlenné a rendszer hatékony működését, legfeljebb akadályozza azt.

A felosztott tér szerkezetét tekintve lehet homogén és heterogén. *Homogénnek* tekinthető a tér, ha egységes, egyveretű, nem tagolt. Természetesen minden tekintetben homogén terület már csak azért sem lehet a valós térben, mert két különböző térrész, nem lehet ugyanazon a helyen. Ez önmagában is eltérés. Az egységesség, a homogenitás sok szempontból pozitív jellemző, hiszen általában nagyobb kohéziót jelent, ezért a belső homogenitás érvényesítése térfelosztási szempont is. A homogenitás a társadalmi térségi szinteken a nagyobbaktól a kisebbek felé haladva általában nő. *Heterogénnek* tekinthető a nem egységes, szerkezetileg tagolt területek, jelenségek összessége. Heterogén egy terület, ha benne a jelenségek nem egyenletesen oszlanak el, ill. más- más tulajdonságokkal rendelkeznek (Nemes Nagy 2005).

A centrum-periféria reláció a területi egyenlőtlenségben

A térszerkezetet vizsgálva a térnek két kitüntetett helyzete van: a *centrum* és a *periféria*-tér, mely a belső és külső terekben is értelmet nyer. A *centrum* a külső térben elsősorban geometriai középpontként, központi elhelyezkedésként értelmezzük. Ugyanakkor *centrumnak* nevezzük azt is, amikor pozitív tartományba tartozó valamilyen gazdasági, társadalmi érték halmozódik fel az adott térben, függetlenül attól, hogy ez geometriailag a térnek mely részén van. A centrum ellentétpárja a periféria. Kiterjedését tekintve lehet pontszerű (közlekedési csomópont, település, intézmény stb.), de bármely nagyobb térség (régió, ország, országcsoport stb.) is megjelenhet ebben a szerepben.

A *periféria* relatív peremi helyzetű térelem, vagy térrész, mely a geometriai helyzet mellett negatív minőséget is magában hordoz. Egy tetszőleges méretű, egyenlőtlen térbeli rendszerben geometriai értelemben a többi térelemhez képest peremi elhelyezkedésre utal. Ugyanakkor *perifériának* tekinthető a térnek azon része is, melyben negatív értéktartományba tartozó valamilyen gazdasági, társadalmi jelenségek erősödnek meg. Ez a térség-típus sajátos deficit-hordozó. Ellentétpárja a centrum. Jellemzője a centrumtól való függés, de a kapcsolatok hiányát, az elszigeteltséget is magában hordozhatja (Nemes Nagy 2005).

Az egyenlőtlenség vizsgálatok egyre inkább megkülönböztetnek egy harmadik sajátos térkategóriát is; a félperifériát. A *félperiféria* elsősorban társadalmi, gazdasági térben értelmezett a centrum és a periféria között elhelyezkedő átmeneti térség, amely vagy a centrumról szakadt le, vagy a perifériák köréből emelkedett fel. Fejlődési iránya is kettős: centrum felé, vagy a periféria felé tarthat. Az ilyen területek jellegzetessége, hogy adott

időpillanatban nincs markáns az átlagostól lényegesen eltérő mutatója sem pozitív, sem negatív irányban. Ugyanakkor nagyobb időtávot vizsgálva, a tendenciák felrajzolásával prognosztizálni lehet, hogy ez a tartomány közép-hosszútávon tartja-e átmeneti jellegét továbbra is, avagy centrum, vagy periféria irányba tart-e majd inkább a fejlődése.

A centrum, a periféria, félperiféria helyzete térben és időben változó. Azt a folyamatot, amikor a centrum és periféria, mint szélső csoportok között a távolság, egyenlőtlenség egyértelműen növekszik *polarizációnak* nevezzük. Amikor a két szélső pont között a különbség csökken, *kiegyenlítődsnek* nevezzük.

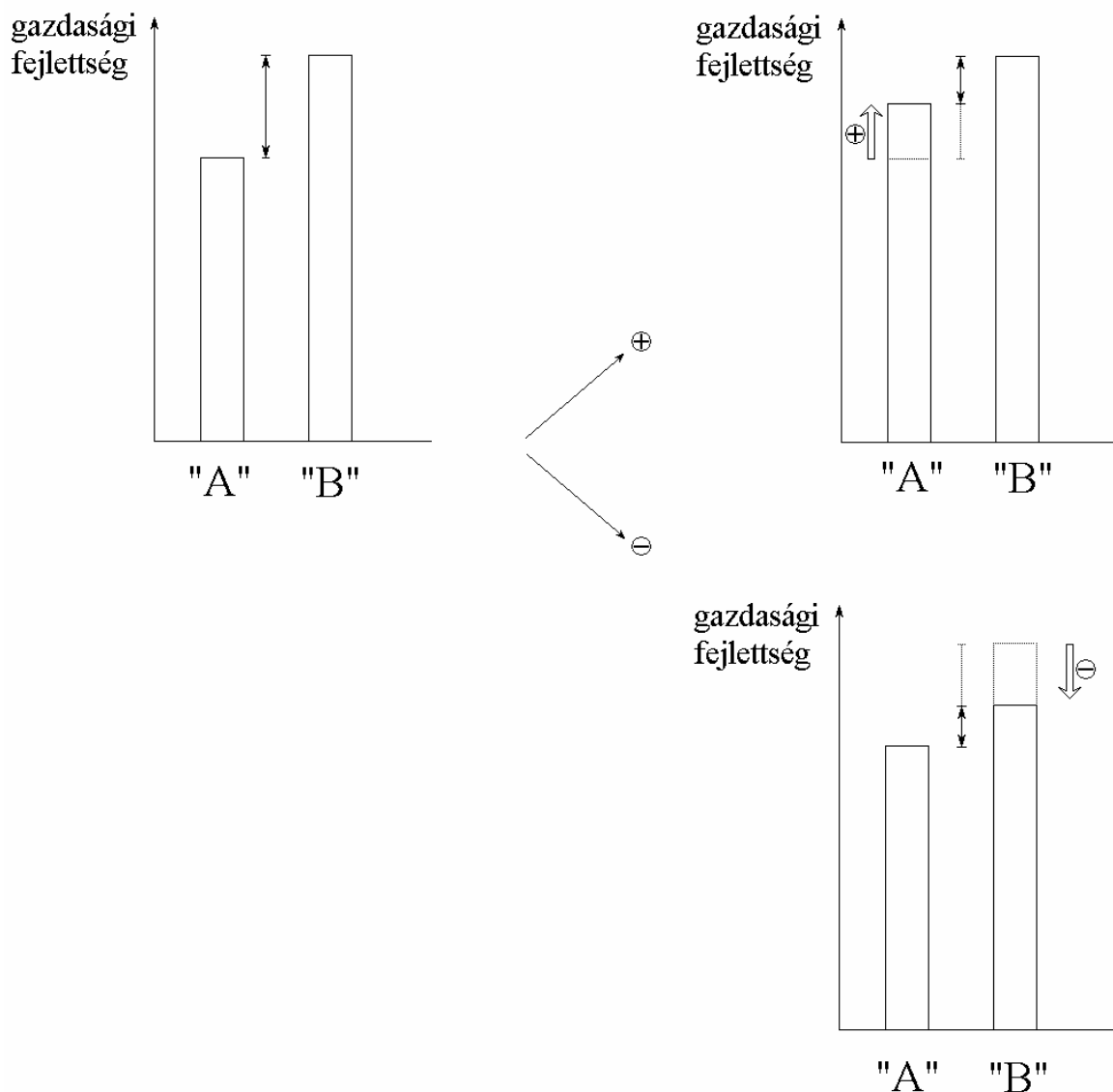
A centrum-periféria szituáció dinamikus, azaz szüntelenül időről időre újrapendeződő struktúra. Létrejötté mindig az adott kor politikai, gazdasági, társadalmi viszonyaitól függ. Ugyanakkor maga a centrum-periféria, ha térben változó kiterjedéssel is, de mindig szükséges, hogy kialakuljon. Ezt mutatja be az alábbi példa.

A rendszerváltást megelőzően a kor gazdasági struktúrapolitikája egy nehéziparra alapozott centrumteret hozott létre Magyarországon. Ez volt az ún. ÉK-DNy-i ipartengely, mely az Északi-középhegységtől indulva Budapest és agglomerációján keresztül a Dunántúli középhegységig ért (de magában foglalta a Mecsek és környékét is). Az államszocializmus erősen nehézipar-támogató politikájában a nehézipari adottságú térségek az átlagnál jóval nagyobb fejlődési dinamikát mutattak. Rendszerváltáskor az állami támogatás kivonult a nagy nehézipari beruházások mögül, piac híján életképtelennek bizonyult a korábban kialakított gazdasági térszerkezet. A korábbi ÉK-DNY-i ipartengely, mint centrumtér felszámolódott. Az egykori centrumzóna egyes részei megújult alapokon ismét fejlődési pályára kerültek (pl. Székesfehérvár és környéke), míg mások tartósan válságállapotba sodródtak (Pl. Nógrádi-medence stb). A rendszer összeomlásával tehát felszámolódott egy centrumtér. Az új rendszer pedig megteremtette a maga új centrumtérét (Közép-Magyarországi régió, Nyugat-Dunántúli régió, Közép-Dunántúli régió) (Molnár 2005/2)

Differenciálódás és nivellálódás a területi fejlődésben

A nyílt rendszerek működési elve szerint, a társadalmi, gazdasági viszonyok is időről időre újrapendeződnek. Ennek a dinamikus, szüntelen változásnak a sajátossága, hogy időről időre újra meg újra megteremtődik a területi *egyenlőtlenség és az egyensúly állapota is*. Az egyenlőtlenség egy dinamikus jelenség, benne a centrumok, a fejlett térségek nem öröktől fogva örökké valóan viselik kialakult, megörökölt helyzetüket, hanem a társadalmi, gazdasági haladással összefüggésben, idővel pozíciójuk megváltozhat. Ebben a társadalmi- gazdasági jelenségek szüntelen változásában két alapvető tendencia: *a kiegyenlítőds (nivellálódás) és a differenciálódás* jelenik meg.

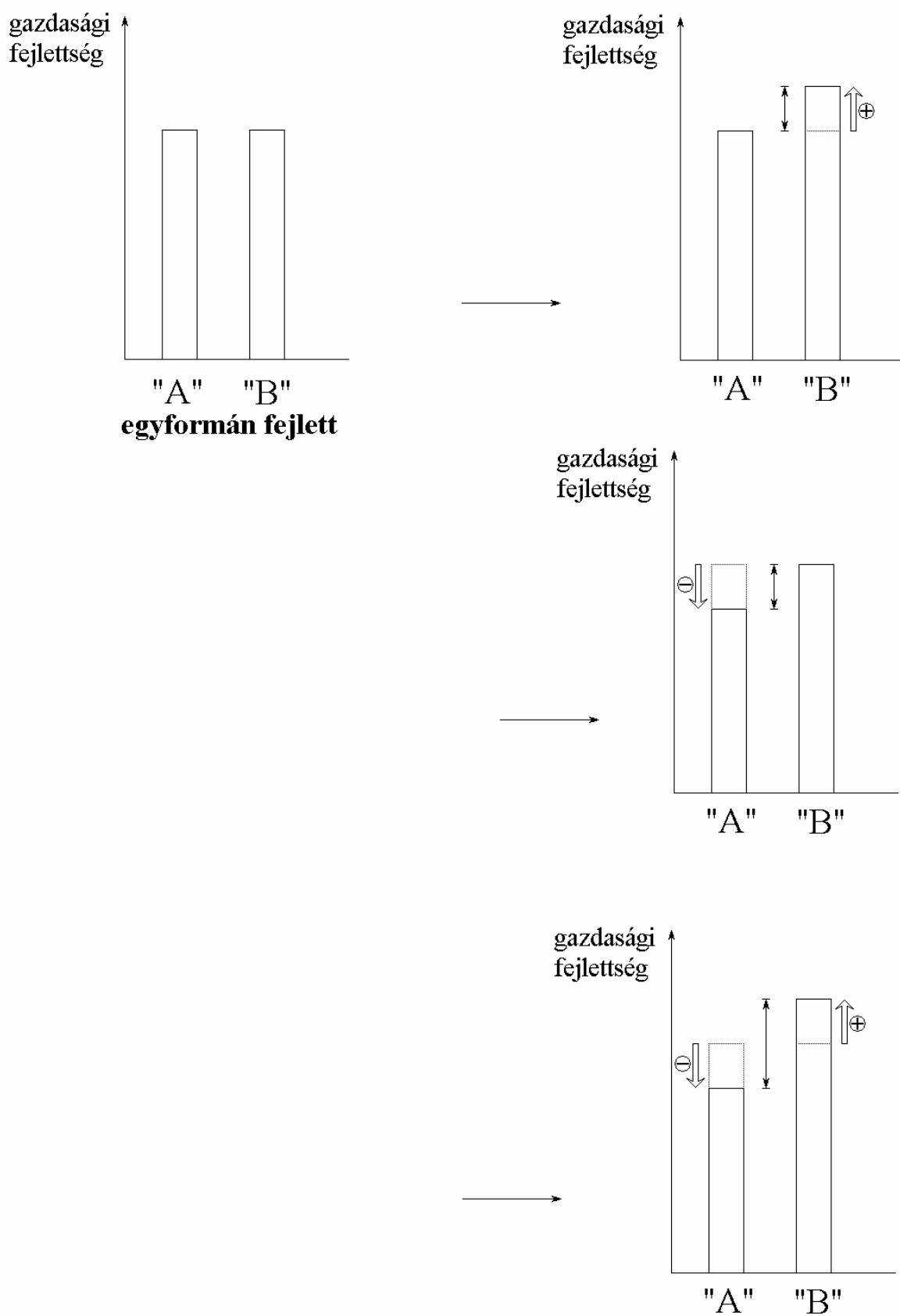
A kiegyenlítőds (nivellálódás) a különbségek csökkenését jelenti. A kiegyenlítőds előjellel együtt értelmezett fogalom. Pozitív a kiegyenlítőds, ha a fejletlenebb térség(ek) felzárkózik (felzárkóznak) a fejlettebb(ek)hez. Negatív előjelű a kiegyenlítőds, ha a fejlett térség(ek) mutatója a gyengén fejlettek irányába mozdul el. (4.2. ábra) A kiegyenlítőds, mint folyamat végeredménye a kiegyenlítetttség. A kiegyenlítetttség a társadalmi jelenségek területi eloszlásának viszonylagos homogenitását jelzi, vagyis a területi különbségek alacsony voltára utal.

Forrás: Molnár, 2007.

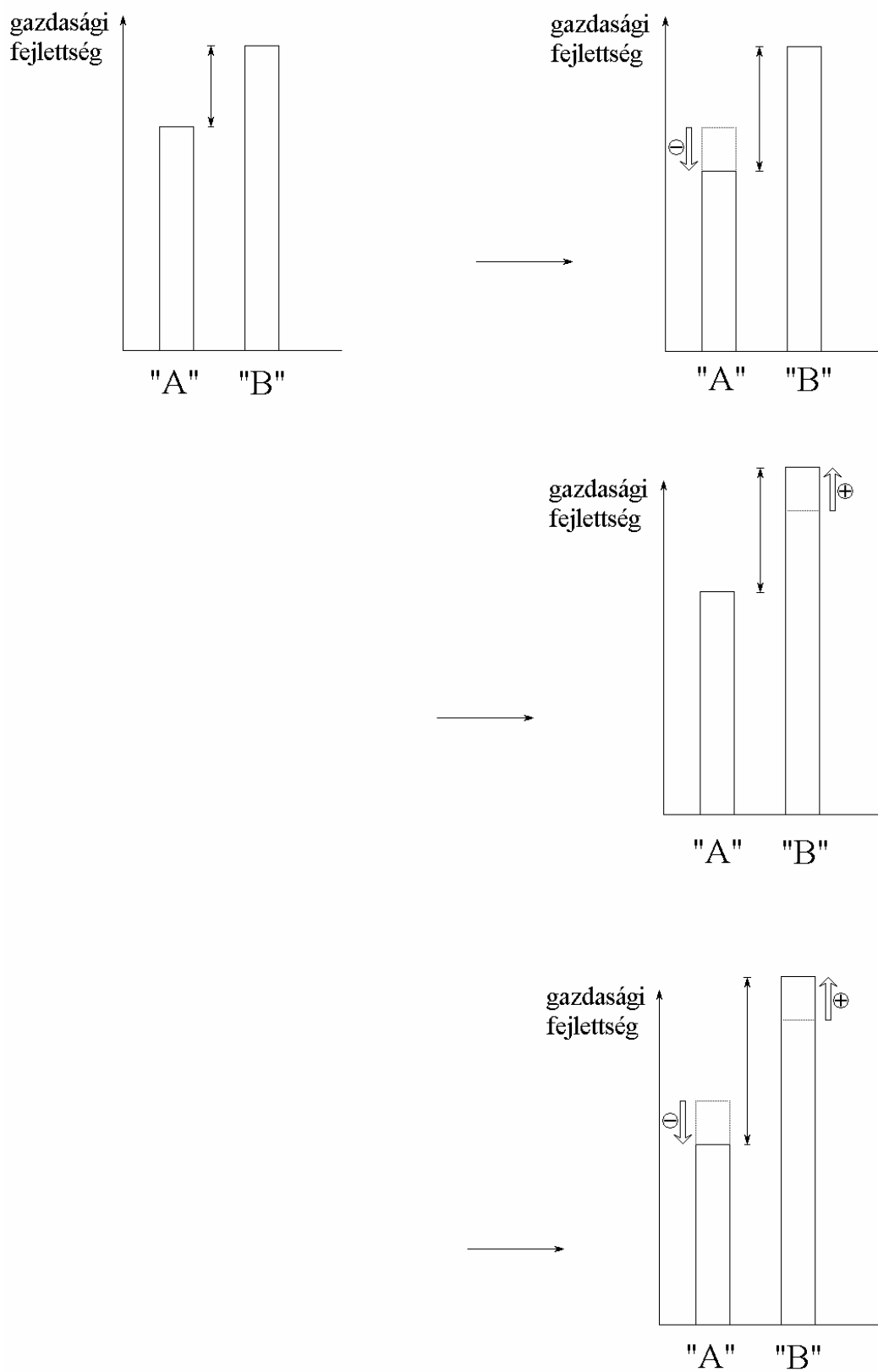
4.2. ábra: A nivellálódás folyamata a két különböző fejlettségű „A” és „B” régióban

A differenciálódás nem feltételez egy már meglevő területi különbséget. A differenciálódás során a különbségek nőnek a vizsgált területek között. (3.-4. ábra). A 3. ábra azt a kiinduló helyzetet ábrázolja, amikor nincs a két vizsgált térség között fejlettségbeli különbség. Ilyenkor a differenciálódás elindulhat úgy, hogy egyik, vagy másik térség nagyobb léptékben kezd el fejlődni (elrugaszkodás); vagy úgyis, hogy az egyik erősen leszakad a másiktól (leszakadás). A differenciálódás harmadik típusa ilyen kiinduló helyzetben úgy születik, hogy mindkét térségben mérhető a változás: az egyik fejlődésnek indul, a másik lefelé sodródik (ellentétes együttmozgás) A 4. ábra eleve fejlettségbeli különbségből indul ki. A differenciálódás ebben az esetben is többféle formában jelenthet meg; megfigyelhető az elrugaszkodás, a leszakadás, és az ellentétes együttmozgás jelensége is.

Forrás: Molnár, 2007.

4.3.ábra: A differenciálódás folyamata azonos fejlettségű térségek esetében

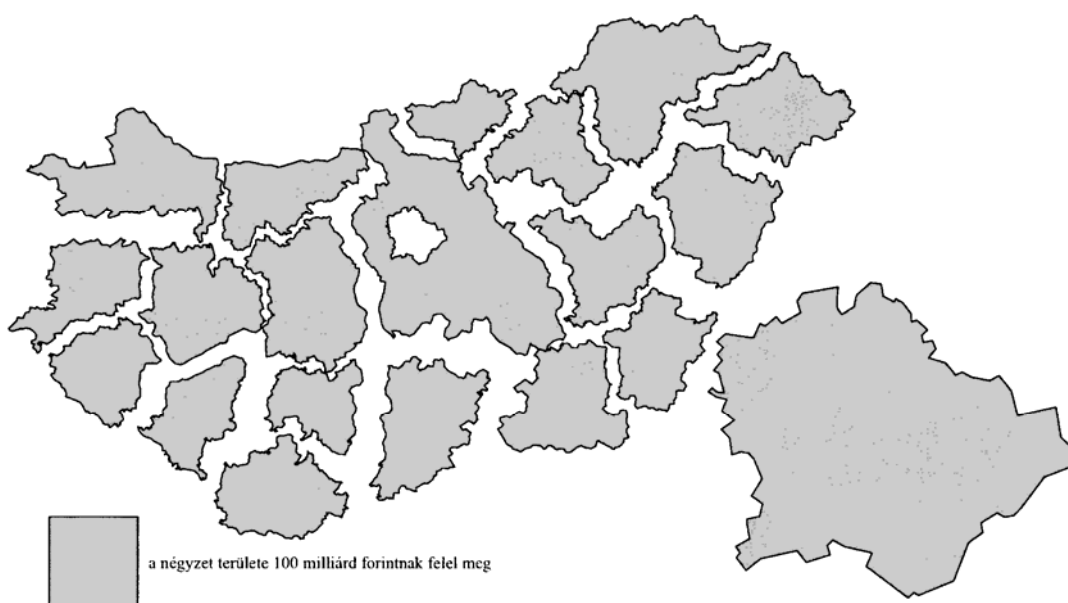

Forrás: Molnár, 2007.

4.4.ábra: A differenciálódás folyamata különböző fejlettségű térségek esetében

Területi differencia, Területi egyenlőtlenség a térben

Mint ahogyan azt az előző fejezetben olvashattuk, a valós földrajzi térben alapállapot az egyenlőtlenség. A területi egyenlőtlenség a területek adottságai, jellegzetességei közötti különbségekből adódik. Az egyenlőtlenség vizsgálata az egyik legsokoldalúbban kutatott kérdésköre a területi vizsgálatoknak. Felmerül azonban egy újabb kérdés: van-e különbség a *differenciáltság* (területi különbség) és a *területi egyenlőtlenség* jelentéstartalma között? A két fogalom egymáshoz szorosan kapcsolódik, ám egymással nem teljesen azonos. A *területi különbség* (differenciáltság) valamely a teret tagoló tényező térbeli előfordulását mutatja meg. (Nemes Nagy 2005) A szemléltetésnek szánt példa (4.5. ábra) Magyarország jövedelmi viszonyáról készült. Ez az ún. kartogram (diagram és térkép egyben) a jövedelmet, mint területi differenciálódást kiváltó tényezőt ábrázolja. Az egyes megyék mérete a termelt jövedelemmel arányos. A kartogram összevetése a megyék valóságos térbeli kiterjedésével láttatja a különbséget.

Forrás: Dusek, T., Szalkai, G. 2007. /1. 9.o.

4.5.ábra: Magyarország jövedelmi kartogramja 1999 (a személyi jövedelemadó-alap megoszlása alapján)

A differenciáltság bemutatására az ún. *egyenlőtlenségi mutatók* használhatóak, melyek a következő csoportokba sorolhatók:

- **Elhelyezkedés:** ennek vizsgálatában a térelemek helyének, illetve a helyzetének vizsgálata áll. A vizsgálati objektum földrajzi (topográfiai) leírásáról van szó.
- **Mennyiség:** ennek vizsgálatában a térelemek olyan jellegzetességeinek vizsgálata áll, mint pl. nagyság, kiterjedés, tömeg, növekedés, csökkenés. Az e csoportba tartozó adatokhoz mértékegység tartozik. (fő, GDP/fő, km stb)
- **Minőség:** ennek vizsgálatában a térelemek értéktartalmat kapnak. Az így előállított adatok egy értékskálán helyezkednek el. (gazdasági fejlettség-vizsgálatok)
- **Szerkezet:** ennek vizsgálatában a térelemek belső tagoltságát vizsgáljuk, a homogenitást, specializáltságot.
- **Szerepkör:** ennek vizsgálatában a térelemek rendszer működésében betöltött funkcióját elemezzük. Megvizsgáljuk például, hogy egy kórházzal rendelkező

település mekkora, milyen településekből álló körzet (térség) számára nyújt speciális egészségügyi ellátást.

- **Kapcsolatok:** ennek vizsgálatában a térelemek egymásra hatásának vizsgálata áll. Ezt a mutatót használjuk, ha például azt vizsgáljuk, mennyire nyitott egy település egy másik (szomszédos) település kezdeményezésére pl. közös hulladékégető kialakításában.
- **Viszonyok:** ennek vizsgálatában a térelemek függési (alá-fölé rendeltségi) viszonyának elemzése áll. Ezt a mutatót használjuk ha például egy konkrét fejlesztési programban elemezzük, hogy térben hová összpontosul a stratégiai tervezés, hová az operatív irányítás és a project megvalósulása.

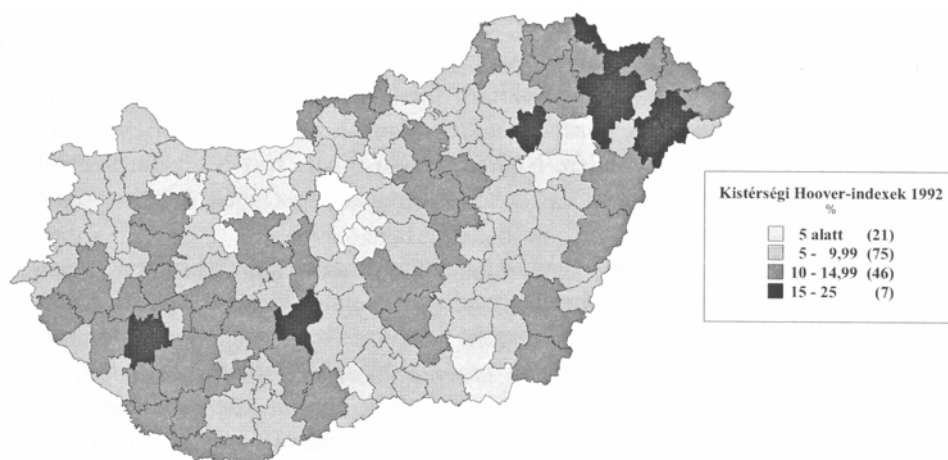
Az 4.1. táblázat a településrendszer két elemének, a falunak és a városnak mutatja be a különbözőségeit a fent megnevezett mutatók segítségével egy-egy szóval.

4.1. táblázat: A településrendszer két pólusa a területi egyenlőtlenségi dimenziórendszerben

Egyenlőtlenségi mutató	Nagyváros	Aprófalú
Elhelyezkedés	Centrális	Peremhelyzetű
Mennyiség	Népes	Kicsiny
Minőség	Fejlett	Elmaradott
Szerkezet	Tagolt	Homogén
Szerepkör	Sokfunkciós	Funkcióhiányos
Kapcsolatok	Kapcsolatgazdag	Elszigetelt
Viszonyok	Irányító	Függő

Forrás (átvéve): Nemes Nagy J. 1998. 51.o.

A területi differenciáltsággal szemben a területi egyenlőtlenség vizsgálata során jelleg-együtteseket vizsgálunk, amelyekhez határozottan (erkölcsi, politikai, megítélésbeli stb.) értéktartalmat kapcsolunk. Ennek szemléltetésére szolgál a 6. ábra, ahol egy speciális index-számítás segítségével teremtette meg a szerző azt az értékskálát, amely már nem csupán a jövedelmi különbségeket tudja térben láttatni (mint a 4.5. ábra esetében), hanem a belső jövedelmi viszonyokra végzett számítások alapján felállított értékskálával az egyenlőtlenség mértékét láttatja. A 4.6. ábrán mennél nagyobb a Hoover- index érték, annál nagyobb a belső jövedelmi egyenlőtlenség.

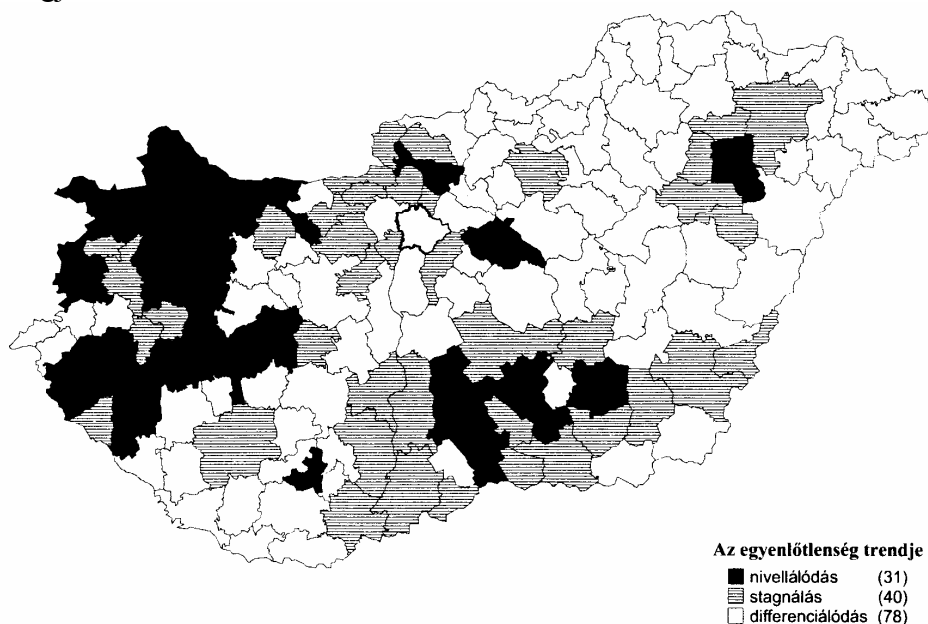

Forrás: Németh, N, Kiss J.P. 2007/1. 30.o.

4.6. ábra: A belső jövedelmi egyenlőtlenségek kistérségi mintázata (a Hoover index alapján) 1992, 1996, 2000, 2004

A területi differencia és területi egyenlőtlenség vizsgálata meglehetősen sokféle irányból megközelíthető. Sokféle vizsgálati dimenzióról beszélhetünk. Például egy térség *fejlettségét* mérhetjük az ott működő gazdaság teljesítménye, a szociális jóléte, az infrastrukturális fejlesztése nagyságrendje stb. alapján. Mivel az egyes vizsgálati szempontokon belül a mérés, számszerűsítés többfajta lehetősége is kínálkozik, ebből következően a különböző tartalmú területi egyenlőtlenségi mérőszámok használata, az eredmények értelmezésének viszonylagos szabadsága azzal jár, hogy az egyenlőlenségről feltárt kép a különböző módon végzett vizsgálatok végeredményeként nem pont ugyanaz. Sokszor tapasztalható a területi kutatásokban, hogy a területi egyenlőtlenségek megjelenítése, a problémák megítélése, egymáshoz képest meglehetősen eltérő a különböző szerzőktől származó cikkekben (Nemes Nagy 1998.).

Ha megvizsgáljuk a 4.6. és 4.7. ábrát látjuk, hogy belső-jövedelem-egyenlőtlenség-vizsgálattal is lehet kétféle eredményre jutni. A 4.6. ábrán az egyre sötétedő színalkalmazás az egyre nagyobb jövedelem-különbségű térségeket jelöli (a Hoover-index alapján). A legsötétebb szín a legproblémásabb térségeket jelöli az adott szempontból. (A legtöbb ilyen Ék-Magyarországon van). A 4.7. ábra a jövedelem-egyenlőtlenségek *trendje* szerint vizsgálja az ország statisztikai kistérségeit. Itt a térképen a jövedelem-különbségek növekedése (differenciálódás) jelenik meg problémaként, és ez az ország Ék-DNy-i széles sávjában mérhetően jelen van. A 4.7. ábrán tehát egy jóval szélesebb problémásávot látunk, mint amit a 4.6. ábra megjelenített.

Forrás: Németh, N, Kiss J.P. 2007/1. 32.o.

4.7. ábra: A kistérségek belső jövedelem-egyenlőtlenség-változásának időbeli trendje (1990-2004)

Struktúra és folyamat a területi fejlődésben

A területi differenciáltság, mint láttuk *szükségszerűség*, hiszen nincs két olyan terület, melynek minden adottsága, jellegzetessége azonos lenne. Nincs két olyan térrész, mely a fenti mutatók mindegyikében ugyanazokat a tulajdonságokat mondhatná magáénak. A területi egyenlőtlenségek felfoghatóak *folyamatok*, *struktúrák eredményeként*, olyan jelenséggént, mely maga is hatással van struktúrák és folyamatok kialakulására. Azaz a területi

egyenlőtlenség olyan szükségszerűség, mely társadalmi, gazdasági folyamatok térbeli következménye, és maga is meghatározza a társadalmi, gazdasági folyamatok és struktúrák alakulását. A társadalmi, gazdasági tevékenység *sem a tértől, sem az időbeliségtől nem elválasztható*. A tér és idő viszonyában lényegében négy pozíció különböztethető meg (Nemes Nagy, 1998):

1. *Az egyterű és egyidejű események* egy időben és egy helyen zajlanak. Ez az egyenlőtlenség-vizsgálatban úgy jelenik meg, hogy például egy kiemelt turisztikai adottságú térségben adott turisztikai idényben felmérjük vendégforgalmat, jövedelem-bevételt, környezetterhelést stb. azzal a céllal, hogy az időszakra vonatkozóan számszerűen is láthassuk a térség *kiemelt* jelentőségét.
2. *A külön terű és egyidejű események* nem egy helyütt, de egy időben zajlanak. Ez az egyenlőtlenség-vizsgálatokban úgy jelenhet meg, hogy például a külföldi működőtőke-befektetések térbeli alakulásán keresztül be kívánjuk mutatni egy nagyobb térség (az ország) térbeli polarizálódását egy adott időszakban.
3. *Az egyterű és külön idejű események* egy helyütt, de nem egy időben zajlanak. Ez az egyenlőtlenség vizsgálatokban alapvetően egy adott térség (település) fejlődésének történeti áttekintését jelenti azzal a céllal, hogy láthassuk: honnan hová tart a térség fejlődése.
4. *A külön terű és külön idejű események* nem egy helyütt és nem egy időben zajlanak. Ez az egyenlőtlenség-vizsgálatokban többnyire olyankor kerül elő, amikor egy globális jelenség például népességszaporulás területi kifejlődésének kérdését vizsgáljuk egy nagyobb területi léptékben (kontinensen, a Föld különböző pontjain).

A térbeliség- időbeliség duális kapcsolat: ezek egymást kiegészítő, feltételező rendszerek. Amikor vizsgálatainkban a térbeliségen van a hangsúly *struktúra-elemzést* végzünk, amikor vizsgálatainkban az időbeliségen van a hangsúly *folyamat-elemzés* történik (Bérczi, Sz. 1995).

Társadalmi gazdasági *struktúrának* tekintjük egy adott időköriben a társadalom és gazdaság területi elhelyezkedésének, térbeli arányainak megjelenését. A struktúra- vizsgálat a területi kutatásokban a dolgok térbeli „nem azonosságának” vizsgálata. Társadalmi, gazdasági *folyamatnak* a társadalomban, gazdaságban működő jelenségek alakulását, változását nevezzük. A folyamat-vizsgálat a területi kutatásokban a dolgok időbeli „nem azonosságának” vizsgálata (Bérczi, Sz.,1995).

Attól függően tehát, hogy az adott jelenségben a térbeliség (a szerkezet), vagy az időbeliség (a változás folyamata) játszik kiemeltebb szerepet, a jelenségek struktúrára és folyamatokra bonthatóak (Bérczi, Sz., 1995). Struktúra-vizsgálat esetén tehát a hangsúly a térbeli jellegzetességeken van, a folyamat-elemzésekben pedig inkább az időbeliségen. A 4.2.-4.3. táblázat egy-egy példán keresztül azt mutatja be, hogyan határozza meg a struktúra-folyamat a területi egyenlőtlenségeket, és fordítva; a területi egyenlőtlenség hogyan határozza meg a struktúrát, a folyamatot.

4.2. táblázat: A struktúra-folyamat által meghatározott területi egyenlőtlenség

Struktúra	Folyamat	A létrejött területi egyenlőtlenség jellege
Nehéziparpárti támogatási és beruházási rendszer az államszocializmusban	Mobil erőforrások elszívása a nehézipari adottságokkal nem rendelkező területekről	Vidéki tér leértékelődése a nehézipari adottságú térségek egyidejű felértékelődésével

Forrás: Molnár, 2005.

A 4.2. táblázat kiindulópontja egy az államszocializmus korai időszakában (ötvenes években) különösen nagyhatású struktúra, egy *nehéziparpárti ágazat- és területpolitika*. Ennek lényege az volt, hogy alapvetően az ilyen adottságokkal rendelkező térségek jutottak beruházásokhoz, többletforrásokhoz. A struktúra elindított egy a vidék szempontjából kedvezőtlen „*kiüresedési*” folyamatot. Elapadtak a források, a népesség aktív keresőképes agilis csoportjai pedig a jobb megélhetés reményében elköltöztek. A végeredmény egy speciális területi egyenlőtlenségi szituáció, amiben a vidéki tér leértékelődését, a nehézipari térségek fölértékelődését tapasztalhatjuk (Molnár 2005/2).

4.3. táblázat: A területi egyenlőtlenség által meghatározott folyamat és struktúra

A területi egyenlőtlenség	Folyamat	Struktúra
Város-falu megosztottság	A társadalom térbeli mobilitása	Funkcionálisan összeszerveződő települések

Forrás: Molnár, 2007.

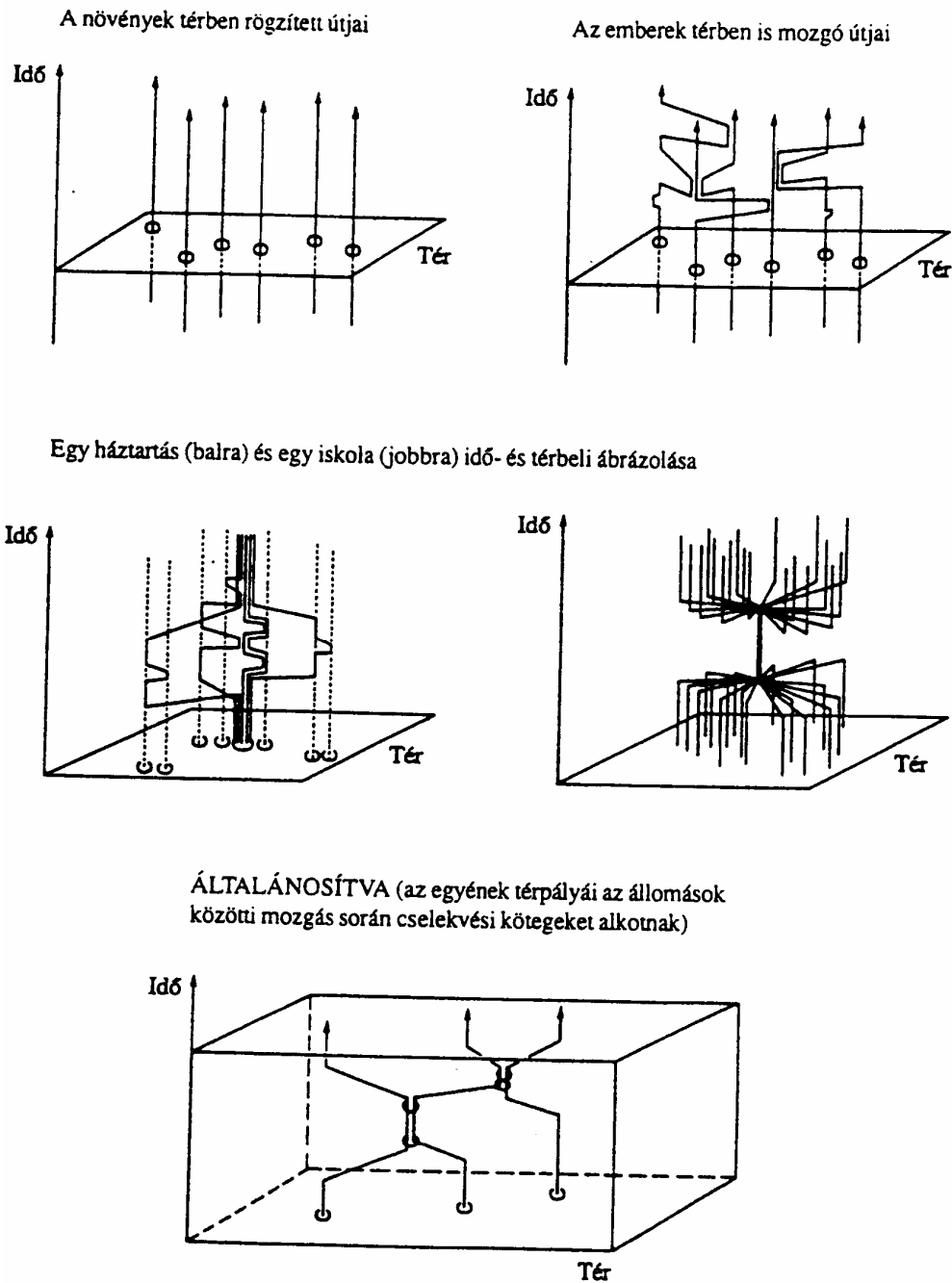
A 4.3. táblázat kiindulópontként egy sajátos egyenlőtlenségi szituációt hoz: a *város-falu megosztottságot*. Ha a várost és falut, mint lakó-munkatér egységet tekintjük, és azt vizsgáljuk, hogy a modernkori urbanizáció miként változtatta meg a lakó- és munkafunkció alakulását a falun és a városon; akkor a legszembetűnőbb tapasztalatunk az, hogy a falvak többségének idővel erősödött a lakó- és gyengült a munkafunkciója. Ezt a jelenséget egy *migrációs folyamat* teszi lehetővé: a falu munkaképes korú helyi társadalmának jelentős része „eljár” dolgozni a városba. A létrejövő struktúra egy funkcionálisan összetartozó faluból és városból szerveződő település-együttes (Molnár 2005/1.).

4.1.2. A területi kutatások szemléletfejlődése

A területi egyenlőtlenségek kutatását hosszú időn keresztül az határozta meg, hogy minden tudomány a maga vizsgálati dimenzióját hangsúlyozta az általa végzett területi kutatásokban. A közgazdaságtan például alapvetően a gazdasági dimenziót domborította ki az egyenlőtlenségi vizsgálatok problématérképen, míg például a földrajz alapvetően a térbeliséget. *Lloyd és Dicken* (1977) két gazdaságföldrajzi kutató fontos szemléletformáló lépést tett, amikor világosan szakított ezzel a nézettel. Megfogalmazásuk szerint helytelen alapelve a neoklasszikus közgazdaságtannak, hogy a gazdaság autonóm a társadalomban, mint ahogyan a gazdaságföldrajz is helytelenül hangsúlyozza a térdimenzió autonómiáját a területi kutatásokban. A területi egyenlőtlenségek vizsgálatát semelyik tudomány nem sajátíthatja ki magának.

A másik rendkívül nagyhatású szemléletformáló iskola a svédországi Lund egyetemen *Torsten Hagerstrand* és geográfus munkatársai révén formálódott ki a XX. század hetvenes éveiben. Ők arra hívták fel a figyelmet, hogy miközben a térkutatás (mindenekelőtt a geográfia) belemerült a dolgok és mennyiségek relatív területi eloszlásának vizsgálatába, egyre inkább elsiklott a jelenségek térfelhasználó jellemzői és elrendeződésük *következményei* fölött. Hagerstrand felfogása szerint egy benépesült terület, nagyságától függetlenül, összekapcsolódott halmazok fejlődő hálózatának tekinthető. Számára a cél az volt, hogy kimutassa és értelmezze e halmazok rendszerét. Hagerstrand egy sajátos geometriai beállítottságú térszemléletet épített tehát ki. Ennek lényege, hogy a társadalmi, gazdasági jelenségeket egy egységes geometriai tér-idő rendszerbe foglalta, amelyben az idő folytonossága megvalósul. Az ábrázolt folyamat négydimenziós alakzatban jelenik meg (a tér

három iránya + az időtengely). Hagerstrand véleménye, hogy társadalmi, gazdasági jelenség-kutatásainkat ebben a tér-idő geometriában célszerű elvégezni. Igaz, Hagerstrand mindenekelőtt az egyéni lét tér-idő koreográfiájára építette elméletét, mégis van ennek a szemléletnek a területi egyenlőtlenség vizsgálatában jelentősége, mert ez a tér-idő geometria lehetőséget teremt a centrum-perifériáság vizuális megjelenítésére. A hagerstrandi tér-idő geometria használata a társadalmi, gazdasági jelenségek ábrázolásakor megmutatja a tér olyan pontjait, ahol a különböző társadalmi- gazdasági jelenségek sűrűsödnek; azaz mintegy centrumként viselkednek (Mészáros 2000)R. 105. Nyomán). (4.8. ábra)

Forrás: Mészáros R. 2000.(105.o.)

4.8. ábra: A hagerstrandi időföldrajz modellje

A területi egyenlőtlenségek vizsgálatának igazán új korszakát az jelentette, amikor kialakult egy sajátos intrerdiszciplináris, *regionális tudományi szemlélet*. Ennek létrejötte, térhódítása rendkívül fontos tudománytörténeti előrelépés (nemcsak a területi egyenlőtlenségek problematikájának értelmezésében). A regionális tudományi szemlélet abból indul ki, hogy a különböző társadalomtudományok mondanivalója összeilleszthető. Az egyes társadalomtudományok mondanivalóját a konkrét problematikákról összegezni nem csupán lehetséges, hanem szükségszerű is. Így ugyanis a társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségek értelmezése komplexebb, a következtetések, javaslatok megfogalmazása pedig könnyebben átvihető lesz a valóságba. (Nemes Nagy 1998.) Mi teszi lehetővé, hogy a különböző eszközökkel, módszerekkel, szemlélettel tevékenykedő társadalomtudományok mondanivalóját összegezzük? Látszólag ugyanis, a közgazdaságtudomány, a politológia, a demográfia, a társadalomföldrajz stb. nagyon különböző módon közelít a társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségekhez. A kérdésre adható válasz: a *tér*. Ez az, amely az egyes társadalomtudományok között a legkézenfekvőbb kapcsolatot teremti meg. A *tér, térbeliség* problematika ugyanis minden társadalomtudományban megjelenik, hiszen nincs a társadalom, gazdaság működésében olyan összetevő, melyben a térbeliség ne volna jelen. Természetesen minden tudománynak megvan a maga térszemlélete (ahogyan azt az előzőekben láthattuk is); és az is igaz, hogy a különböző térszemléletek mentén a társadalom, gazdaság térbeli jellemzőinek, hatásának, következményeinek vizsgálata más és más eredményre vezet. Összességében a regionális tudomány az, amely képes az egyes társadalmi tértudományokban megszülető ismeretet, elméletet, eljárást szintetizálni. Ezzel egy olyan új absztrakciós szintet teremtve meg, mely a társadalom térbeli jelenségeinek megismerésében új eredményeket hozhat. A regionális tudomány tehát az egyes társadalmi tértudományokból, azok szintéziséből született meg. (Nemes Nagy 1998) Ez annál is inkább fontos, mert napjainkban egyre erőteljesebben kifejeződő igény a területi kutatásokkal szemben, hogy képes legyen megfogalmazni, hogy egy-egy térség területi adottságai, természeti- környezeti- emberi- gazdasági- társadalmi- intézményi erőforrásai miként válhatnak a terület fejlődésének megújításának motorjává; miként erősödhetnek és válhatnak ezek a területi jellegből adódó egyediségek, másságok a megújítás hordozóivá. A területi egyenlőtlenségek problematikájának vizsgálata regionális tudományi szemléletben összetett elemzési rendszer-kutatással jó választ adhat a felmerült kérdésekre.

4.2. A területi egyenlőtlenségek összefüggései és modellezésük

A modellek a valóság egyszerűsített megjelenítési formái, amelyek bizonyos állapotok leírására és elemzésére szolgálnak, ezen kívül segítik a valóság jobb megértését. Egy jelenség modellezésével kiemelhetők annak lényegi tulajdonságai és jellegzetességeit alakító folyamatai. A modellépítés egy fajta szelektív megközelítés, ami az esetleges hatások kiküszöbölésén keresztül megenged néhány alapvető, lényeges vagy érdekes valóságértelmezést általánosított formában. A modellezéssel járó absztrakció három szinten valósulhat meg (Nemes Nagy 2005.):

- az első a képszerű modellek szintje: ezek a leginkább valósághűek, tulajdonképpen a valóság leegyszerűsített formájának tekinthetők.
- ennél elvontabb modell az analóg modell, amelyben a valóságos jelenség egy másmilyen, de analóg jelenség formájában van megjelenítve. Az analógiák széles köre teszi lehetővé, hogy különböző társadalmi, gazdasági jelenségek matematikai, biológiai, fizikai összefüggéseken keresztül váljanak értelmezhetővé.

- A harmadik absztrakciós szint, ami a valóságtól legtávolabb áll, a szimbolikus modellek szintje, amelyen a valóságos jelenség matematikai kifejezéseken keresztül van megjelenítve.

4.2.1. A területi egyenlőtlenségek, a területi fejlődés és modellrendszere

A területi egyenlőtlenségek kérdése, problematikája jól modellezhető. Modellrendszere alapvetően kapcsolódik a területi (regionális) fejlődés kérdésköréhez. A *regionális fejlődés* kettős folyamat, amely magában foglalja a *regionális növekedést* és a *regionális kapcsolatok, szerkezetek* átalakulását (Nemes Nagy 2005.).

A területi egyenlőtlenségek problematikájának modellrendszere igazán a regionális (területi) fejlődéstudományok között kristályosodott ki. A regionális (területi) fejlődéstudományok a gazdaság és a társadalom térben egyenlőtlen fejlődését leíró, magyarázó és ezek alapján a fejlesztési irányokat megfogalmazó, elsősorban közgazdasági tartalmú elméletek. A regionális fejlődéstudományok mindegyike arra világít rá, hogy a gazdasági- társadalmi fejlődésben kiemelt szerepe van a differenciált területi adottságoknak. A termelési tényezők (föld, munka, tőke, menedzsment, technológia), a földrajzi fekvés, a szállítási költségek stb. tehát eleve különböző fejlődési pályákat teremtenek az egyes térségek számára (Nemes Nagy 2005.).

A regionális fejlődéstudományok legkorábbi csoportjának tekinthetők végső soron a klasszikus telephelyelméletek, amelyek egy-egy vállalkozás, vagy ágazat telephelyválasztását elemelve tárják fel a gazdasági térszerkezet és a munkamegosztás térbeli rendjét. A XX. század közepére az újabb elméletek, világméretben és az egyes országokon belül kialakult éles területi fejlettségi különbségek hatására már hosszabb történeti távon, nagyobb területi léptékben bonyolultabb gazdasági- társadalmi összefüggésben keresték a folyamatok okait. A legújabb szemléletek a hangsúlyt a területi versenyképességre teszik. A *területi versenyképesség* egy terület egység azon kompetenciáját jelöli, hogy az mennyire sikeresen vonzza a tőkebefektetéseket, mennyire szakképzett humán erőforrással rendelkezik, mennyire innovatív, milyen állapotban van az infrastruktúrája stb. Ez a problematika globális és lokális szinten egyaránt értelmezhető. A területi verseny abból adódik, hogy a különböző területi egységek között (adott területi hierarchiaszinten) az erőforrásokért, a piacokért, a haszonért, a tudásért verseny folyik. A területi egységek egymással mérettettek meg, egymásnak versenytársai. Az alábbiakban a következő területi egyenlőtlenségekkel összefüggésbe hozható modell- modellrendszert ismerhet meg részletesebben is az olvasó:

1. Centrum-periféria modellek
2. Növekedési pólus-elméletek
3. Növekedési-szakasz- elméletek

A centrum-periféria modellek

A centrum-perifériamodellek közös sajátossága, hogy a centrum- és periféria viszonyrendszerét elemzi. Az egyik legismertebb képviselője *Immanuel Wallerstein*. (Wallerstein, I.1983.) Modell-megfogalmazásának lényege, hogy a centrum, mint *relatív központ* és a periféria, mint *peremi helyzet* között *függőségi kapcsolat* van. Ez a függőségi kapcsolat értelmezhető mind a külső, mind a belső térben. A függőség ebből adódóan többféle lehet. Három alapvető formája van (Nemes Nagy 2005.):

- A fekvésből (elhelyezkedésből) adódó függőség
- A gazdasági potenciálból adódó függőség

- A hatalmi erőviszonyokból adódó függőség.

A *fekvésből (elhelyezkedésből) adódó függőségre* jó példát kínál a településrendszer kiépülése. A településrendszer alapvető két eleme a falu és a város. E két településkategória között az egyik alapvető különbség az, hogy a város ún. *központi szerepkörökkel* felruházott település, azaz benne intézményesen olyan ellátó- szolgáltató- irányító működések koncentrálódnak (bankok, iskolák, közigazgatási intézmények stb), melyek nem csupán a város közigazgatási határán belül élők számára biztosítanak ellátást, szolgáltatást, hanem a környéken élőknek is. Ezzel a város, mint központi funkciókkal rendelkező település vonzásteret épít ki maga köré. A vonzásterbe tartozó települések sorsát és jövőjét alapvetően meghatározza a vonzáster-központ fejlődése. Az, hogy a térnek mely pontja indul el a várossá fejlődés útján, számos tényező függvénye. Annyi bizonyos, hogy a településrendszer kitüntetett elemei a városok, mindig a tér valamilyen szempontból *energikus pontjaiban* fejlődnek ki. Energikussá tehet egy települést, ha környéke természeti erőforrásokban gazdag, jó közlekedésföldrajzi helyzetű stb. A várossá fejlődés tehát a térnek nem véletlenszerű pontjaiban indul el. Erre jó példa a *vásárváros*, mint történeti várostípus létrejötte. A vásárvárosok az eltérő gazdasági arculatú tájak érintkezésében jöttek létre a korai feudalizmusban. Az eltérő táji karakterek találkozása, mint földrajzi helyzet egy sor település virágkorát jelentette a mai pl. Északi hegykeretben a síkság és a hegylábi kultúra találkozásában. Az egyes vásárvárosok ún. *vásárvonalra* fűzhetőek fel. (Lásd 9.ábra.) A 9. ábrán látható, hogy a tér bizonyos pontjaiban az energikus fejlődés már a korai feudalizmusban megfigyelhető. Ezek a települések gazdasági értelemben a térnek azon optimális részeiként is értelmezhetőek, ahol az eltérő táji karakterek, eltérő termékkínálata a legkedvezőbben piacra juthatott. A függőséget az teremtette meg ebben a szituációban, hogy miközben a piacra-jutás minden településnek létfeltétele volt, addig a kedvező piaci pozíció nem egyformán adatott meg minden település számára. A földrajzi meghatározottságból levezethető függőségi helyzetek a történelemnek nem minden szakán egyformán, és egyforma súllyal jelentkeztek. (Molnár M. 2005./4.)

Forrás: Frisnyák S. Magyarország történeti földrajza 51.o. 25. ábra

4.9. ábra: A magyarországi vásárvonalak és a legfontosabb vásárvárosok

A *gazdasági potenciálból adódó függőség* is jól nyomon követhető a város falu kapcsolaton. A város és falu ugyanis a valóságban nem pontszerű képződmények, hanem egymással funkcionálisan összetartozó egységet képeznek. Közöttük egy sajátos *területi*

munkamegosztás alakul ki történetileg meghatározott tartalommal. A területi munkamegosztás mindenekelőtt gazdasági természetű kooperálásban, illetve egymást kiegészítő tevékenységekben nyilvánul meg. A területi munkamegosztás nem csupán mellérendelő, hanem hierarchikus kapcsolatrendszerben levő térelemek között is létrejöhet. A város, falu egységekből szerveződő településrendszer alapja hierarchikus kapcsolat. Ennek a rendszernek a szervező, irányító központja a város. A függőséget az teremti, hogy a területi munkamegosztás miatt a falusi vidék gazdasági helyzetének változását semelyik korban sem lehet elválasztani a közelükben levő városok életétől. Lehetőségeiket a mában sem elsősorban *saját* tökevonzó képességük határozza meg, hanem mindenekelőtt annak a városnak a perspektívái, aminek közelében elhelyezkednek. A falusi vidék helyzetének jobbítása tehát a városokban befektetett tőke-munkaerő-vonzó szerep erősítésének átgondolásával lehetséges. (Bognár- Csizmady 2005.)

A falu várostól való függőségét erősíti, ha a településrendszerben a szemlélet egy központ és annak sok vonatkozásban *alárendelt* vonzáskörzet közötti munka- és funkciómegosztásra. Az ilyen szemlélet konfliktusos város –falú függő helyzetet teremt, amiben a városok érdekérvényesítő szerepe ellen a falvak nagyon kismértékben tudnak védekezni. Ez napjaink hazai vidék-problémáinak egyike. Ebből a szemléletből ered, hogy a városok mintegy áthárítják problémáikat a falura (pl. szemétkerakás, környezetszennyező tevékenységek falura költöztetése, vagy éppen a munkaerőtartalék falura való kipréselése révén (Juhász, P. 2005.); de az a konfliktus is ebből a szemléletből ered, hogy a városiak új módokon és fölerősödő mértékben kezdik el használni napjainkban a vidéki erőforrásokat (pl. hobbitelkek vásárlása falun). A térhasználatban a konfliktus abból adódik, hogy az öslakosok és a betelepülők között alapvető érdekellentétek vannak. (például a növvő ingatlanpiaci árak, az eltérő igények, megfogalmazott fejlesztési javaslatok miatt) (Kovács Imre 2005.) Természetesen település szinten az ilyen típusú függőségi problémákra elméletileg van megoldás. A megoldás az lehet, ha olyan munka- és funkciómegosztásról beszélünk, amiben *a rendszer települései megfelelő önállósággal és lehetőségekkel* rendelkeznek. Ebben az esetben az elsődleges nem az alá- és fölérendeltség, mely a szintbeli eltéréseket konzerválja, hanem az egységes irányításra építő ésszerű munkamegosztás a településrendszer elemei között. (Molnár, M 2005./2)

A hatalmi erőviszonyokból adódó függőségre is találunk példát a településhálózat vizsgálatában. A hatalom, mint függő-helyzetet teremtő tartalom a legtisztábban az 1940-es évek végétől gyors ütemben kiépülő diktatórikus politikai rendszerben, az államszocializmus rendszerében volt tapintható. A hatalmi függőséget az államszocializmusban a rendszer központosítása teremtette meg. Az államszocializmus centralizált szervezete erősen diszkriminatív módon lépett fel a vidéki településekkel (falvakkal, kisvárosokkal) szemben. A centralizáció nem volt tekintettel a települési érdekekre. A centralizált államszervezet a vidék kistelepüléseit (falvakat, kisvárosokat) függő helyzetbe három mechanizmus révén volt képes taszítani: a *hierarchikus hatalomgyakorlat*, egy sajátos *utasításos irányítási mechanizmus*, és a speciális *redistribúció* jelensége révén.

Ami a *hierarchikus hatalomgyakorlatot* illeti, a centralizált hatalmat mindenekelőtt ez biztosította. A sajátos térbeli hierarchiába szerveződés értelmében a hierarchia alsóbb szintjén álló települések (térségek) mindenkor kiszolgáltatottjai voltak a hierarchia magasabb szintjén állóknak. A hierarchia csúcán a *nagytelepülések*, az *ipari* adottságú térségek, valamint általában a *magasabb közigazgatási* besorolású települések voltak. (Molnár M. 2005/3.) A vidéki kistelepülések szempontjából mindezeket túl az is alapvető problémát jelentett, hogy a települések központi szerepköre által kialakított hierarchikus rendszer sokszor nem tisztázta

kellően az alá- fölérendeltségi viszonyok mibenlétét, és nem tartalmazta világosan az alá- fölérendeltségi viszonyban működő és készülő tervek megvalósításának eszközrendszerét, feladatát a különböző hierarchiaszinteken. Nem fogalmazódott meg az ellátandó szerepkörök mibenléte, sem az elérendő állapothoz vezető út, a fejlesztési arányok, az időbeli ütemezések és a prioritások kérdése, továbbá nem kerestek megoldásokat a speciális településhálózati problémákra sem (Beluszky, P.1992.). A merev hierarchikus rendszer nem tudta értelmezni azoknak a település-együtteseknek a működését sem, melyek egymással nem alá- fölérendeltségi, hanem mellérendeltségi viszonyban működtek történeti időktől kezdve. (Pl.: közép-békési városeggyüttes: Békéscsaba- Gyula- Békés; Kecskemét- Nagykőrös- Cegléd; Szentes- Csongrád; a Nagykunság települései: Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, Túrkeve; Szarvas- Gyomaendrőd- Mezőtúr; Sárospatak- Sátoraljaújhely stb.) (Belényi Gy. 1996.) Az *utasításos irányítási mechanizmus*, mint településfejlesztő elv azon keresztül hatott, hogy a helyi igazgatás szintjén meghozható döntések a központi hatalom illetékességi körébe kerültek.

Ezáltal a települések (térségek) gazdasági, urbanisztikai és infrastrukturális fejlesztése a központi hatalom irányításával történhetett. A korábbi önkormányzati rendszer egyidejű felszámolásával a *tanácsrendszer* 1950-ben történt bevezetése teremtette meg mindehhez az igazgatási keretet (Belényi Gy. 1996.). Ez lényegében kinevezett, döntést-végrehajtó testületek, tanácsok rendszere volt a települések élén. Ugyancsak az utasításos rendszer működését biztosította, hogy az ötvenes években minden települést vagy megyei (városok), vagy járási (községek) alárendeltségbe helyeztek (Belényi Gy. 1996.). Ez a vidék szempontjából a szuverenitás elvesztését jelentette. A *redisztribúció* rejtettebb „vidéksorvasztó” rendszer volt. Ez abban nyilvánult meg, hogy a központi hatalom az újraelosztásban jelentős különbséget tett a települések között elsősorban az ipari jellegű, a nagyobb lélekszámú, valamint a közigazgatási szerepeket ellátó magasabb hierarchia-szintek településeinek javára (Molnár M. 2005/3).

Wallerstein tehát a centrum és periféria közötti kapcsolatban alapvetően a függőségre helyezte a hangsúlyt. *Gunnar Myrdal* (1957) ugyanakkor egy másfajta sajátos kölcsönhatásra hívta fel a figyelmet a centrum-periféria relációban. Myrdal véleménye szerint a perifériák és a növekedési centrumok közötti viszonyban két különböző előjelű hatás figyelhető meg: *backwash* és *spread* hatás. A *backwash hatás* azokat a negatív jelenségeket foglalja magában, amelyeket a centrum gazdasági növekedése vált ki a periférián. Ezek a jelenségek azzal függnek össze, hogy a centrum a mobilizálható erőforrásokat (a munkaerőt, tőkét) elszívja a perifériáról. A *spread hatás* mindazon pozitív változásokat jelenti, melyeket a centrum növekedése vált ki a periférián.

Ez a pozitív hatás adódik egyrészt abból, hogy a periféria bizonyos szolgáltatásokat tud nyújtani (pl. az idegenforgalom színtere lehet) a centrum számára és ez a periféria számára bevételi forrás lehet. Másrészt a pozitív hatás abból is adódhat, hogy a perifériáról bizonyos nyersanyagok, mezőgazdasági termékek iránti kereslet a centrum növekedésével megnő. Harmadrészt pedig a periféria lakosai is idővel részesülnek a centrum tudományos, technikai (infrastrukturális) fejlesztéseiből (például az orvosi ellátás színvonala számukra is emelkedik); ezáltal összességében ő maga is fejlődik. Myrdal véleménye szerint a *backwash* és a *spread hatás* a valóságos földrajzi térben nincs egyensúlyban egymással. A *backwash* és a *spread hatás* térségekben mérhető erőssége az egyes országok gazdasági helyzetétől függ. A gazdasági fejlettség alacsonyabb fokán az általános szegénység és az állam gazdasági gyengesége miatt erősebb a *backwash hatás*, míg a gazdagabb országokban kedvezőbbek a viszonyok azon tevékenységek számára, melyek csökkentik a különbséget; az ilyen helyeken a *spread hatás* erősödik fel (Kozma G. 2003.).

Myrdal ugyanebben a munkájában (1957) fogalmazta meg a centrum-periféria relációban egy másik alapvető fontosságú tételét, amely az ún. *halmozott okság elméletként* vonult be területi kutatások gondolatvilágába. A fejlődő országok példájából kiindulva ennek lényege az, hogy a népesedési, gazdasági-termelési, újraelosztási, infrastrukturális, társadalmi-kulturális és társadalmi-politikai viszonyok egymást erősítve, vagy éppen gyengítve kapcsolódnak egymáshoz. Ez az elmélet tehát arra mutat rá, hogy az egyes egyenlőtlenségért felelős tényezők egy bonyolult oksági láncra fűzhetőek fel.

A centrum-periféria elméletekben *helyzeti és fejlettségi* értelemben egyaránt értelmezhető a centrum és periféria. Az elmélet kritikája azonban, hogy ez a duális centrum-periféria jelleg a valóságban sokkal árnyaltabb. A tér nem csupán egyszerű centrumra és egyszerű perifériára válik szét. Érdemes megkülönböztetni a *központi mag, a dinamikus perem, a belső periféria, és a külső periféria területeit* (Nemes Nagy 2005). A központi mag, a tulajdonképpeni centrum. (Ilyen például a főváros) A dinamikus perem többnyire a centrum érintkezésében levő, attól még bizonyos mutatóival elkülönülő térrész. (Ilyen például a fővárosi agglomeráció.) A külső periféria a vizsgált tér fizikai értelemben vett széleit jelenti (ilyen például az ukrán határ-menti zónája az országnak). A belső tér pedig egy a tér különböző; többnyire gazdasági- társadalmi- belső közigazgatási okokból árnyékhelyzetbe került térrészeit jelenti (pl. megyeszéki fekvés, közlekedés-földrajzi holttér: zsáktelepülések, főforgalmi utaktól, vasútvonalaktól távolabbi térrészek.)

A centrum-periféria modellek a *fejlődő világ problémáinak értelmezésében* teljesedtek ki igazán. Az egyik legismertebb ide sorolható elmélet az ún. *függőségi elmélet*. A függőségi elmélet a centrum és periféria tartalmát a fejlett és fejlődő világra vetíti. Az egyik legjelesebb képviselője *Paul Barant* (1957). Kiindulópontja elméletének az, hogy a fejlett és fejlődő világ közötti fejlettségbeli különbségek kiküszöbölhetetlenek. Barant e különbség kiküszöbölhetetlenségének okaként két fő felelőst állapít meg. Az egyik ok, hogy a fejlett világnak valójában nem érdeke a harmadik világ kiemelése a szegénységből; amit az jelez, hogy a modernizáció a fejlődő világban valójában függőséget teremt azáltal, hogy onnan kiszívja a fejlődésre felhasználható erőforrásokat. A másik okként a kiküszöbölhetetlen különbségek magyarázatára Barant a fejlődő világ uralkodó elitjének motiválatlanságát jelöli meg. Véleménye szerint ez a társadalmi elit ugyanis nem fekteti jövedelmét a helyi beruházásokba, ezáltal konzerválja az elmaradottságot. (Kozma, G.2003.)

A függőségi elmélet másik jelentős alakja *Andre Gunder Frank*. Frank (1969) elképzelése szerint a fejlett és fejlődő világ közti egyenlőtlenséget egy sajátos *metropolisz* (centrum)- *szatellit* (periféria) láncolat határozza meg. Ez egy hierarchikus láncolat, amelyben a felül elhelyezkedő metropolisz (fejlett világ) monopolisztikus hatalmat gyakorolva kisajátítja az alul levő nagyobb számú szatellit (fejlődő világ) által megtermelt felesleg jelentős részét, s azt saját fejlődésére használja fel. A fejlett és fejlődő világ között ez teremt függő helyzetet. A függőség sokféle formában jelentkezhet. *Gilbert* (1985) a függőséget természete alapján az alábbi csoportokba rendezte:

- *Kereskedelmi függőség*: a fejlődő világ országai jórészt nyersanyagokkal tudnak a világpiacra megjeleni, míg a feldolgozott termékeket alapvetően importból szerzik be. Ennek az aránytalan kereskedelmi viszonynak az a hátulütője, hogy egyrészt a nyersanyag-kivitelre épített gazdaság csekély tőkefelhalmozást tud lehetővé tenni, másrészt pedig az ország erősen ráutalt marad a feldolgozott terméket beszállító kapcsolataitól.
- *Technikai függőség*: a fejlődő világ a fejlett országok technikai ismeretére kell, hogy támaszkodjon. Ez lényegében egy speciális tudás és technika-importra utaltságban jelenik meg.

- *Kulturális függőség*: a modernizáció révén a fejlett világból adaptálva új, a helyi tradícióktól idegen életvitelek, szokások honosodnak meg, melyek nem tudnak összhangba kerülni a tradíciókkal.
- *Tőkefüggőség*: Mivel a fejlődő világ alapvető problémája, hogy rendkívül szerény a belső tőkefelhalmozása, így alapvetően a külföldi tőkebefektetők odavonzásában érdekelt.

A fejlettség és alulfejlettség tehát Frank véleménye szerint ugyanakkor az éremnek a két oldala: a fejlett világ az általuk függővé tett fejlődő világ erőforrásai révén válnak gazdaggá. Mivel a fejlődő világ társadalmi elitje alapvetően haszonélvezője ennek a helyzetnek, ilyenformán nem érdekelt abban, hogy megszabaduljon a függőségtől. Frank véleménye szerint a megoldás a metropolisszal való kapcsolat meggyengítése lehet. Erre két úton módon kerülhet sor. Vagy meg kell ragadni a metropolisz ideiglenes meggyengülésének szituációját például gazdasági válság idején, vagy a fejlődő országnak gazdaságilag egy elzárkózó politikát kell folytatnia, és saját erőből kell önfenntartó fejlődési pályára kerülni (Frank 1969).

Foster-Carter (1984) a fentebbi függőségi elmélet ismérveit az alábbiakban foglalta össze:

- *Stagnálást* hirdet, azaz a metropolisz-szatellit jelenséget egy szükségszerűen soha fel nem számolható függés-kapcsolatnak tekinti.
- *Bilineáris* az elmélet gondolkodásmenete, mert feltételezése szerint a metropolisz és szatellit teljesen más fejlődési utat jár be.
- *Externalista* szemléletű, mert alapvetően arra teszi a hangsúlyt, hogy a fejlődő világ fejlődése külső tényezőktől függ.
- *Diskontinuista* szemlélet is megjelenik az elméletben, ami azt jelenti, hogy a fejlődő világ számára a megoldás a radikális szakítás lehet a fejlett világtól.

A világgazdaság centrumterének megszületését és kapcsolatát a világgazdaság más szereplőivel *I. Wallerstein* (1983) is kutatta. Nem csupán *térben*, hanem *időben* is vizsgálódott. Ez azt jelenti, hogy a területi egyenlőtlenségek nemzetközi vizsgálatában azt elemezte, hogy a *történelem folyamán* a termelés, fogyasztás, belső felhalmozás alapján hogyan született meg és formálódott a világgazdasági centrumtér. Wallerstein különösen sokat foglalkozott a centrumtér természetének modellezésével.

Az első lényeges megállapítása Wallersteinnek (1983), hogy nem minden út vezet el a világgazdasági centrumtérig. Például az emberiség történelmének kezdetén létrejövő ún. *minirendszerek* túlnyomó hányada csak néhány generáción keresztül létezett, és ezután eltűnt, vagy beolvadt egy világrendszerbe. A minirendszerek sajátossága a kismértékű specializáció, valamint a kezdetleges mezőgazdasági tevékenységek (vadászat-gyűjtögetés) túlsúlya a megélhetésben. Magát a rendszert alapvetően rokoni kapcsolatok tartják össze.

Wallerstein a másik póluson *világrendszerekről* beszél (1983.), melyek meghatározó jelentőségű gazdasági erőt képviseltek, képviselnek a történelem folyamán. A világrendszereken belül *világbirodalomnak* nevezte Wallerstein, amikor egy államszervezet keretein belül mérhető a gazdasági (sok esetben területi) expanzió. (Ilyen volt pl. Nagy Sándor birodalma.) Wallerstein véleménye szerint ezeknek a világbirodalmaknak a sorsa a fényes korszakok után a hanyatlás (sokszor minirendszerekre való széthullás). Ennek hátterében az áll, hogy a birodalom egy bizonyos nagyság elérése után már nem lesz átlátható, a bürokratikus rendszere túlméretezetté, fenntarthatatlanná válik.

Wallerstein (1983) vilárendszerének következő eleme a *világgazdaság*. A világgazdaság több államból tevődik össze, közöttük pedig intenzív gazdasági kapcsolat van. E kapcsolat lényege a nyereség-orientáltság, valamint a piac egységesítése, amely hosszú távon meghatározza a termelés mennyiségét, típusát, telephelyét, a gazdasági szereplők közötti verseny sorsát. Az első tartósabban fennálló világgazdaság az *európai központú tőkés világgazdaság* volt, mely a XVI. századtól kezdve formálódott ki.

A területi egyenlőtlenségek nemzetközi vizsgálata szempontjából Wallersteinnek a világgazdaság földrajzi szerkezetének fölvázolásában különösen fontos a mondanivalója. Eszerint a világgazdaság földrajzilag három elemű:

- Az első alkotóelem a *centrum*. A centrum jellegzetessége, hogy innováció-központú, diverzifikált termelési szerkezetű, relatíve jó megélhetési viszonyokat teremtő tér. A világgazdaság élvonala.
- A másik alkotórész, a másik póluson a *periféria*. Itt az uralkodó viszonyok a centruméval pontosan ellentétesek: a termelési szerkezet egyoldalú, kezdetleges, a megélhetési viszonyok rendkívül kedvezőtlenek, függő helyzetben vannak.
- A két terület között helyezkedik el a *félperiféria*, ahol sem a centrum, sem a periféria jellegű folyamatok dominanciája nem mérhető ki. Ebben a régióban olyan viszonyok uralkodnak, hogy miközben ő maga függő helyzetet képes teremteni a perifériákon, azalatt ő maga függő helyzetben van a centrumtól. A félperiféria egy dinamikus kategória: benne a felemelkedés és a lesüllyedés jelensége is működik, működhet. Egy sajátos stabilizáló átmenetnek is felfogható a centrum és a periféria között. (Wallerstein 1983.)

Növekedési pólus-elméletek

A növekedési pólus-elméletek abból indulnak ki, hogy egy térség fejlesztése úgy indítható el, gyorsítható fel, ha a régió egészére hatást gyakorló központokat, növekedési pólusokat alakítanak ki, amelyek kisugárzó és vonzó hatásának eredményeként az egész térség fejlődése felgyorsulhat. A *pólus* jelentése tehát a társadalmi- gazdasági teret erőterként modellező eljárásokban a teret létrehozó, környezetét formáló hely, ahol az erővonalak összesűrűsödnek. A pólus a növekedésselméletben fejlesztési célpontként jelenik meg. A növekedési pólus-elmélet gyökere *F. Perroux* nevéhez fűződik, aki pólusként gazdasági tevékenységeket jelölt meg. A földrajzi térbe *J. Boudeville* vitte át, akinél a pólusok települések, térségek formájában jelennek meg. (Nemes Nagy 2005.)

Francois Perroux francia közgazdász 1955-ben jelentette meg azt a cikkét, melyben azt vizsgálta, hogy a gazdaság növekedési pólusai (*motorikus egységeknek* nevezete ezeket) miként fejtik ki térben a hatásukat. A motorikus egységek tehát az egész gazdaság számára növekedési pólusként funkcionáló vállalatok, vállalatcsoportok, iparágak, melyek sajátossága, hogy mindig valamilyen újdonságot testesítenek meg, átlagon felüli növekedési rátát és magas piaci részesedést mutatnak; továbbá, hogy szoros kapcsolatban vannak más ágazatokkal, melyeknek befolyásolni tudják a sorsát. (Healey-Ilbery 1990) *Scitovsky* (1954) véleménye szerint különböző *csatlakozási mechanizmusokon* keresztül tud a motorikus egység befolyással lenni más ágazatokra. A csatlakozási mechanizmus alapja lehet, ha például az egyik gazdasági ágazat a másik nyersanyag-beszállítója. Ugyancsak a csatlakozási mechanizmus alapja lehet, ha két olyan ágazat lép érintkezésbe, melyek termékei egymás kiegészítői.

A növekedési pólus területi dimenziójának megteremtőjének, *Jacques Boudevillenek* (1968) véleménye szerint, az ágazati polarizáció egyúttal területi polarizációhoz is vezet: a

dinamikus ágazatok bizonyos térségekre koncentrálódnak és éppen ezért az átlagosnál nagyobb növekedés itt lesz mérhető. Értelmezése szerint a fejlesztési pólus olyan centrumtelepülés, ahol a dinamikus ágazatok egész komplexuma található meg. Ezek az ágazatok a gazdasági potenciállal rendelkező régió központjában helyezkednek el. A területi dimenzió megjelenítésével Boudeville a növekedési pólus-elmélet egy komplexebb szemléletét teremtette meg; ugyanakkor ő maga nem számolt azzal, hogy nem csupán a dinamikus ágazatok magterületén és annak érintkezésében érvényesülhet a növekedés, hanem attól távol is, amennyiben azok a gazdasági fejlődés gyújtópontjaival közlekedési hálózatok révén kielégítő összekapcsoltsággal rendelkeznek. (Pottier 1963)

Növekedés és/vagy fejlődés?

A *növekedési póluselméletek* egy kisebb- nagyobb térség *fejlesztése, fejlődése* számára tesznek modell értékű megállapításokat egy különbözőképp értelmezett pólusból kiindulva. Ebben a megközelítésben az a sajátos anomália áll elő, hogy *fejlődésről, fejlesztésről* gondolkodik a modell, miközben a *növekedés* fogalmával operál. Ez is jól tükrözi, hogy a *fejlődés* fogalma milyen könnyen és gyakran képes keveredni a *növekedés* fogalmával. Ennek a problémának a fogalmi tisztázására kerül sor az alábbiakban.

Fejlődésről akkor beszélünk, amikor a változáshoz értéktartalom is párosul. A növekedéstől az különbözteti meg, hogy míg a növekedésben a mértékek, addig a fejlődésben az értékek változnak. (Nemes Nagy, 1998) Mivel a fejlődés értékekhez kötött, értelmezése függ az adott gazdasági, politikai és ideológiai viszonyoktól, de az egyes ágazati szempontok is befolyásolják. A *növekedés nem minden esetben jár fejlődéssel*. A fejlődő, alacsony jövedelemmel rendelkező országokban például a gyors gazdasági növekedés modern repülőtereket, gyorsforgalmi utakat, bonyolult elektronikus cikkeket, bevásárlóközpontokat hoz létre. Ezeket azonban a társadalomnak csak egy szűk rétege tudja igénybe venni, a többség életkörülményei ritkán javulnak. Egyértelmű *fejlődésről* tehát ebben az esetben nem, csupán *növekedésről* beszélhetünk.

A fejlődés sokféle összefüggésben értelmezhető. Beszélhetünk *gazdasági fejlődésről, társadalmi fejlődésről* stb., de érthetően a területi egyenlőtlenségek vonatkozásában a *területi fejlődés* is értelmezhető. Lackó (1988) szerint a *területi fejlődés* magában foglalja az ország egészére, különböző részeire, és az egyes településekre jellemző változásokat, a természeti erőforrások, a népesség a termelés, az infrastruktúra és az intézmények területi eloszlási és változási viszonyait, valamint a közöttük meglévő kapcsolatokat. Meghatározásában az értékek változása nem jelenik meg, de jól kiemeli a fejlődés *gazdasági, társadalmi és környezeti* összetevőit.

Enyedi (1996) megfogalmazásában már megjelenik az értékek változása is. Területi (regionális) fejlődés alatt az életkörülmények és az életminőség javulását érti úgy, hogy közben a termékfogyasztás mennyiségi növekedése helyett egy egészségesebb és vonzóbb környezetben jó minőségű és változatos termékek, szolgáltatások, szabadidős és kulturális tevékenységek fogyasztása történik. Fogalmai szerint a területi fejlődés elemei a gazdasági növekedés, a gazdasági szerkezet, a népesség, az infrastrukturális fejlődés, a nemzetközi integrációs kapcsolatok, és a környezetvédelem. Faragó L. (1992.) véleménye szerint a területi fejlődés sajátossága, hogy globálisan csak kevésbé értelmezhető, mivel a tér különböző részeiben az eltérő típusú területekről eltérő típusú fejlődés indulhat el ugyanabban az időben. Ebben az értelemben a területi fejlődésben nem jelölhető ki egyetlen irány a fejlődés számára, csakis alternatívákról lehet szó.

A fejlődés tehát sokféle tartalmat hordoz: gazdasági, társadalmi, területi, politikai stb. tartalmat. Ugyanakkor az is igaz, hogy a fejlődést a különböző korokban más és más jelentéstartalom jellemezte. A *fejlődés* kifejezést fél évszázaddal ezelőtt még egyértelműen *gazdasági* értelemben használták. A *gazdasági fejlődés* fogalmán közelebbről az egy főre eső növekedést értették. A gazdasági fejlődés ezen mérőszáma meglehetősen korlátozottan jellemzi, hogy az anyagi javaknak és szolgáltatásoknak a növekedését a népesség valóban érzi is. A hatvanas évek második felétől kezdett egyre inkább a fejlődés fogalmában egyformán fontos tényezőként megjelenni a *társadalmi- gazdasági tartalom*. Ebből az is következik, hogy a fejlődés régebbi mércéje, a GDP/ fő önmagában már nem volt alkalmas arra, hogy a fejlődés egyedüli mutatója legyen. Egy komplex mutatórendszer váltotta fel a fejlődés mérésének egyoldalúságát, melyben az orvosi ellátás, a lakáshelyzet, az oktatás, az infrastrukturális adottságok stb. számbavétele is fontos tételként jelent meg. Ekkoriban mindenekelőtt tehát *társadalmi* vonatkozású mutatókkal bővült az értelmezés. A nyolcvanas évektől tágul a fejlődés fogalma tovább főleg a *környezetvédelmi* fogalmakkal (mint pl. zajártalom, vízszennyezés, légszennyezés stb). Az *életminőséget javító egyéb szempontok* is a fejlődés fogalmai közé emelődtek tehát.

Alonso, W. (1964) véleménye szerint a fejlődésnek számos tényezője van, de ezek fejlődést meghatározó jelentősége nem állandó. Az idő folyamán csak egy bizonyos pontig emelkedik az egyes meghatározó tényezők fontossága, azután a jelentősége visszaesik, sajátos haranggörbét írva le. Az egyes tényezők haranggörbéje nem egy időben éri el tetőpontját. Az egyes fejlődést meghatározó tényezők egymásra hatással vannak. A legfőbb fejlődést jellemző tényezők Alonso szerint az alábbiak:

- a gazdasági növekedési ráta,
- az osztályok, foglalkozások stb. közötti társadalmi egyenlőtlenség színvonala,
- a régiók közötti egyenlőtlenség színvonala,
- a földrajzi és területi koncentráció színvonala,
- és a népesség növekedésének aránya.

Mivel minden ország, régió más- más történeti örökséggel, jelenbeli lehetőséggel bír, ezért a fejlődés fentebbi fokmérői országokként és régióként változóak. Alonsónak az a véleménye, hogy az első folyamat a földrajzi koncentráció, ezt követi a gazdasági növekedés, azután alakulnak ki a társadalmi és regionális egyenlőtlenségek egy bizonyos idő után. Két körülményt azonban figyelembe kell venni. Az egyik az, hogy a demográfiai sajátosságok teljesen másként alakulnak a fejlett és a fejlődő országokban (más a születés és halálozás arányának alakulása) A másik pedig az, hogy változnak az emberek prioritásai is; eltolódnak a jóléti szolgáltatások, majd pedig az életminőséget javító intézkedések felé. Ahogy az emberek tanultabbak lesznek, és alkalmuk nyílik más csoportok és régiók életét is megfigyelni, idővel egyre nő a társadalmi és regionális egyenlőtlenségi tudat. Erre a tudatra épülhet aztán a különféle politikai pártok, mozgalmak, regionális, és helyi érdekcsoportok programja. (Alonso 1964.)

A fejlődés szorosan összekapcsolódik a *fejlesztés* fogalmával. A fejlesztés a fejlődés folyamatába való mesterséges beavatkozás. Fejlődés azonban anélkül is létezik, hogy az emberek (a kutatók, a fejlesztők, a politikusok) beavatkoznának a változásokba. A rendszerek, közösségek tudatos fejlesztések nélkül is bizonyos folyamatokon keresztül mennek, vagy bizonyos változásokat elszenvednek (spontán módon.). Ha pozitív irányba történik a változás, akkor azt fejlődésnek, ha számukra nem kívánatos irányba történik a változás, akkor leromlásnak, esetleg degradálódásnak nevezhetjük. A fejlesztésnek olyan tudatos beavatkozásnak kell lennie, amelynek a végső célja és eredménye fejlődés lesz. Csak a

tényezők együttes, komplex szemlélete jelentheti a fejlődést, jelenthet fejlesztést. Ha például egy project egyoldalúan külső pénzügyi segítségnyújtásra épít, akkor az nem fog érdemben változtatni a kialakult társadalmi- gazdasági szerveződések és intézmények mintázatán, mert ezen tevékenységek és szereplők egyéb ösztönzése és koordinálása nélkül összehangolhatatlan a project; önfenntartó, életképes fejlődés nem indulhat el.

A fejlődés-fejlesztés építhet belső és külső erőforrásokra. Ha a fejlődés helyi vagy belső erőforrásokra, adottságokra alapozva történik, *endogén fejlődésről* beszélünk. A belső erőforrások közé a helyi termelés és fogyasztás sajátosságai, a humán erőforrások állapota, a helyi tudás, a környezet állapota stb. tartoznak. Az endogén fejlődés újjáélesztheti azokat az erőforrásokat, amelyeket egyébként elhanyagoltak, vagy az általános fejlesztési elképzelések addig figyelmen kívül hagytak. Az endogén fejlődésen alapuló fejlesztéseknél azonban nem lehet mellőzni a külső adottságokat sem. Az *exogén fejlődés* lényege a kívülről jövő fejlődés/fejlesztés. A külső segítség is előmozdíthatja a fejlesztést, de ugyanakkor erősen függővé tehet, hiszen a segítség elmaradása azzal a veszéllyel jár, hogy a magára maradt helyi közösségek, gazdasági szereplők képtelenné válhatnak a fejlődést fenntartani, s ebben az esetben csak a létfeltételek rövid távú javulásáról beszélhetünk. (Hoggart-Buller, 1994)

A fejlődés fogalmához ma már szorosan hozzátartozik a *fenntartható fejlődés* paradigmája. A paradigma 1987-es megjelenése óta széleskörű vitát váltott ki az egész Földön. Általában az a fejlődés fenntartható, amelyben a jelen generáció szükségleteinek kielégítése nem korlátozza a jövőbeni generációk szükségleteinek kielégítését. Más megfogalmazások is léteznek, de csak azt fogadhatjuk el fenntarthatónak, ami *gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból is egyaránt fenntarthatónak bizonyul*. Az Európai Mezőgazdasági Konvenció vitaanyaga (2002) a Konvenció megvalósulásának alapelvei között említi a fenntarthatóság elvét és kifejti, hogy ebben a kérdésben Európának vezető szerepet kell játszani. Általában azonban elmondható, hogy a fenntartható fejlődés elveinek bevezetése meglehetősen sok ellenállásba ütközik világszerte. Nagyon sok érdek fűződik ugyanis a növekedés-orientált gazdasági modellek folytatásához. Ilyen körülmények között már az is sikernek számít, ha a fenntartható fejlődés egyes részelemei bevezetésre kerülnek. (Enyedi, 1996)

Növekedési szakasz-elméletek

A növekedési szakasz elméletek közös sajátossága, hogy a *gazdasági fejlődés időben szakaszos* jellegére teszik a hangsúlyt. E kérdéskör számos közgazdászt, történészt, társadalomtudóst foglalkoztatott. A növekedési szakasz-elméletek egyik nagy csoportja az ún. *modernizációs elméletek* köre, ami az 1950-es-60-as években az Amerikai Egyesült Államokban született meg. A modernizációs elméletek célja a modernizáció gazdasági fejlődésre való hatásának vizsgálata. A *modernizáció* magában foglalja az iparosodást, az urbanizációt, az írni-olvasni tudás növekvő szintjét, az oktatási színvonal emelkedését, a gazdagodást, a társadalmi mobilitás erősödését; és egy komplexebb, változatosabb foglalkozási szerkezetet is.

A modernizációs elméletek sajátossága, hogy más modellekkel ellentétben alapvetően a *valóságos* társadalmi viszonyok vizsgálata kerül a kutatások középpontjába. A modernizációs elméletek létrejöttében fontos szerepet játszott az a politikai tapasztalat is, hogy miközben az ötvenes, hatvanas években az Amerikai Egyesült Államok, mint nagyhatalom jelentős befolyást gyakorolt a harmadik világra (technikai jellegű támogatások, segélyek stb.), addig a befektetésekkel messze nem volt arányban a hozadék, azaz a fejlődő

világ országainak felzárkózása. (Kozma, G. 2003) A modernizációs elméletek tehát arra is keresték a választ a valós társadalmi viszonyok vizsgálatán keresztül, hogy vajon mi lehet az oka a fejlődő világ és a fejlett világ különbözőségének, milyen lépések függvénye, hogy egy társadalom átlép-e a fejlődő státusból a fejlettbe. A modernizációs elméletek között Rostow (1960) gondolata abból indult ki, hogy alapvetően kétfajta társadalmi-felépítmény létezik, mely egymástól minőségileg különbözik. Ez a kétfajta társadalom: a *tradicionális* és a *modern társadalmak* csoportja.

4.4. táblázat: A tradicionális és modern társadalmak összevetése

Tradicionális társadalmak	Modern társadalmak
Kevésbé nyitottak a változásokra	Nyitottak a változások felé
Jelenüket és jövőjüket alapvetően a hagyományaik határozzák meg	Jelenüket és jövőjüket a vállalkozó szellem, az innovációs készség határozza meg.
Az egyén szerepe alárendelt a közösség érdekeinek	Az egyén önmegvalósításának tág tere van
Az egyes személyek jövőjét alapvetően a származás dönti el.	Az egyes személyek jövőjét nagy mértékben formálja az egyén ambíciója, tehetsége.

Forrás: Kozma G. 2003

Walter Rostow (1960.) arra a következtetésre jutott, hogy a tradicionális társadalmakból jól megrajzolható út vezet a modern társadalmak felé, amely szakaszokra bontható és jellemző az adott társadalom, gazdaság fejlettségi fokára. Ezt a fejlődési utat, melyet tehát minden társadalom bejár 5 szakaszra bontotta.

1. szakasz: tradicionális társadalmak szakasza

Ezen szakasz jellemzője, hogy a gazdasági növekedés alapvetően korlátozott. A korlátozottság legfőbb gazdasági oka, hogy a megtermelt jövedelem közvetlen fogyasztáson felőli részét alig, vagy egyáltalán nem fordítják beruházásokra. A korlátozottság társadalmi oka pedig a társadalom rendkívül merev hierarchikus felépítése. A megélhetés az ilyen társadalmakban alapvetően a mezőgazdasághoz kötődik. Rostow véleménye szerint ez a szakasz világméretekben Newton koráig tartott, több országban azonban még a XVIII-XIX. században is létezett.

2. szakasz: nekilendülés előfeltételei kialakulásának szakasza (átmenet)

Ezen szakasz jellemzője, hogy változás indul el a gazdaság, társadalom, technika és politika területén. A változásokat belső (kimerült államháztartás) és/vagy külső (háborúk) szükségsszerűségek indítják el. A gazdasági életben a változás abban mutatkozik meg, hogy a beruházási ráta emelkedik. Társadalmi értelemben a legfőbb változás, hogy új társadalmi csoportok alakulnak ki, erősödnek meg (polgárság, munkásosztály). Technikai vonatkozásban az újítások megjelenése a szembetűnő. Politikai értelemben pedig a változás lényege, hogy számos a változásokat garantáló intézmény (bank, hitelintézmények stb.) jelenik meg.

3. szakasz: gazdasági nekilendülés szakasza

Ezen szakasz jellemzője, hogy a gazdaság egyértelműen áttér egy önfenntartó növekedésre. Kialakul egy vagy több vezető szektor, ág, ágazat, amely magas növekedési ütemet produkál. Angliában ez egyértelműen a textiliparral indul el, de az Osztrák- Magyar Monarchia esetében ennek vezető szektora az élelmiszeripar volt.

4. szakasz: út az érettség felé

Ezen szakasz jellemzője, hogy a gazdasági beruházások a nemzeti jövedelem 15-20%-át is kiteszik. A társadalom a modern tudomány és technika segítségével erőforrásainak egyre nagyobb részét tudja hasznosítani. Rostow szerint az is jellemzője ennek a szakasznak, hogy az ipar differenciálódásával új vezető ágazatok jönnek létre, amelyek adott esetben a régiék helyébe léphetnek. Alapvető változás az is, hogy módosul a vállalatvezetés korábbi tulajdonos-vezetés jellege. Szétválik a cégek tulajdonjoga és irányítása. A foglalkoztatásban nő a munkaerő képzettsége és bérezése is.

5. szakasz: magas tömegfogyasztás kora

Ezen szakasz jellemzője alapvetően három jelenség, melyek közül nem feltétlenül jelenik meg mind egyidejűleg a konkrét földrajzi térben. Ez a szakasz alapja lehet egyrészt a *militarista hadigazdaság* kiépítésének (Pl. Németország a XX.század elején). Másrészt ez a szakasz a *jóléti állam* megteremtésének, a szociális biztonságnak is alapja lehet. Végezetül a *fogyasztói társadalom* kialakulása is része lehet ennek a kornak. A fogyasztói társadalom jellemzője, hogy az emberek túllépnek az alapvető termékek és szolgáltatások igényén, mind szélesebb társadalmi körben az alapvető áruk, szolgáltatások mind magasabb szinten válnak az emberek hétköznapijainak részévé.

Ezen elmélet egyik legfőbb üzenete a leszakadt harmadik világ számára az, hogy van mód kitörni a fejletlenségükből, ha az eredendően tradicionális társadalmukból átalakulnak modern társadalmakká. Az elmélet azt is vallja, hogy valamennyi ország azonos fejlődési utat jár be, csak a változás, fejlődés nem egy időben megy végbe a Föld minden országában. Az elmélet népszerűségét tehát az adta, hogy kijelölt egy lehetséges alternatívát a fejlődő világnak a felzárkózásra. Foster-Carter összefoglalása szerint (1985.) az elmélet legfőbb sajátosságai a következők:

- *evolucionista*, mivel a gazdasági társadalmi változásokat egymás után bekövetkező szakaszokból felépülő folyamatként szemléli
- *unilineáris*, azaz feltételezése szerint a Föld minden országa hasonló utat kell, hogy végigjárjon. Az elmélet szerint csak egy fejlődési irány létezik.
- *internalista*, azaz alapvetően a változások fő okaként belső tényezőket jelöl meg.
- *összegző*, azaz az elmélet szerint a fejlődő országoknak a fejlett világ útját kell végigjárnia.

A területi egyenlőtlenségek szempontjából az elmélet gyenge pontjának számít, hogy a tapasztalati tények szerint nem igazolható, hogy az újonnan fejlődő országoknak ugyanazt az utat (és csak azt az egyet) lehet végigjárniuk, amit a már modernizált országok végigjártak. (Lásd az ázsiai Kis Tigrisek sikertörténete). Az sem igazolható egyértelműen, hogy a felvázolt öt szakaszt mindig minden esetben végigjárják a fejlődésben érdekelt, modernizáció útjára lépett országok.

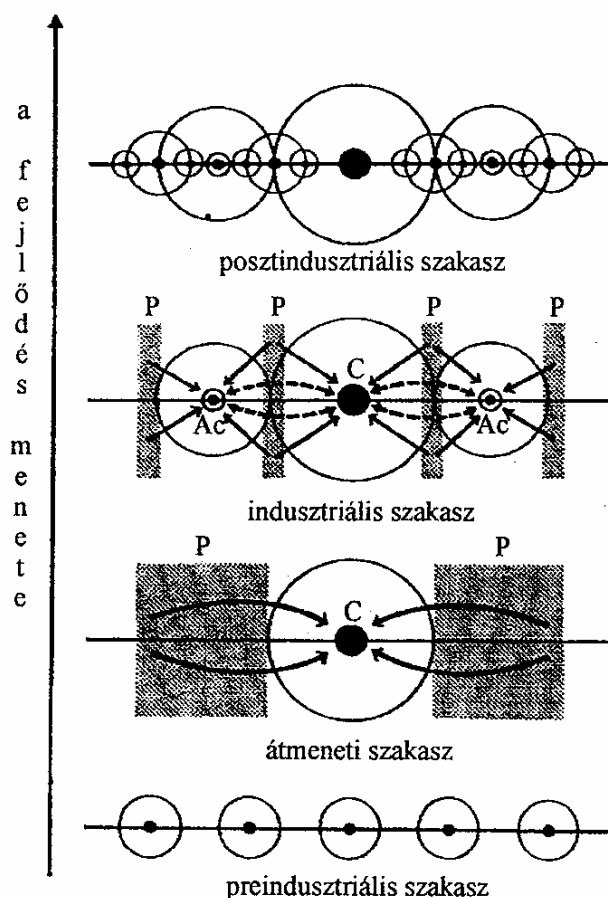
Azt, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődés során a területi folyamatok is sajátos pályát írnak le John *Friedmann* közgazdász elméletében egy sajátos centrum-periféria viszonyrendszer ábrázolásával jelenítette meg. (Friedmann, 1966.) Modelljében (10. ábra) 4 szakaszt különít el a centrum-periféria viszonyrendszer életében a társadalmi- gazdasági fejlődés függvényében:

Az első szakaszban (*preindusztriális szakasz*) a területi fejlettség kiegyenlített, a tér kevésbé differenciált. A területi erőközpontok vonzása gyenge, lokális jelentőségű. Az egyes központok között gyenge társadalmi, gazdasági kapcsolat van.

A második szakaszban (*átmeneti szakasz*) a tér polarizálódik: kialakul a kiterjedt vonzástérrel rendelkező centrum, körülötte pedig szintén kiterjedt periféria fejlődik ki. Ennek hátterében a mobiltényezők (tőke, munkaerő stb) perifériákról való elszívása áll. A gazdasági, társadalmi folyamatok térbeli jelenségeire jellemző, hogy alapvetően a centrumtér felé mutatnak, annak igényeit szolgálják. A centrumtér értelemszerűen dinamizálódik, míg a perifériákon a társadalmi, gazdasági mozgástér beszűkül.

A harmadik szakaszban (*indusztriális szakasz*) a polarizáltság mérséklődik, új kisebb, de a periféria-térseget visszaszorítani képes centrumterek alakulnak ki, azaz az egyszerű centrum- periféria szélsőség mérséklődik. A gazdasági, társadalmi folyamatoknak már nem kizárólagosan egyetlen centrumtér a meghatározója. A társadalmi, gazdasági folyamatok összetettebbé válnak.

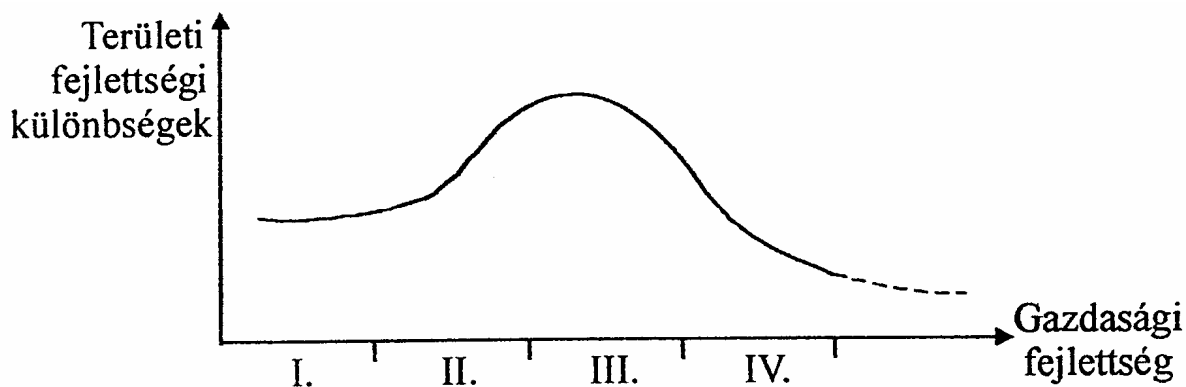
A negyedik szakaszban (*posztindusztriális szakasz*) a perifériatér végképp felszámolódik, vonzásterükkal egymással is fedésbe kerülő centrumterek formálódnak, melyeket sokoldalú társadalmi gazdasági folyamat jellemez, és amelyek között intenzív társadalmi, gazdasági kapcsolat van. A rendszer integrálttá válik.

Forrás: Friedmann 1966.

4. 10. ábra: A területi növekedés szakaszai

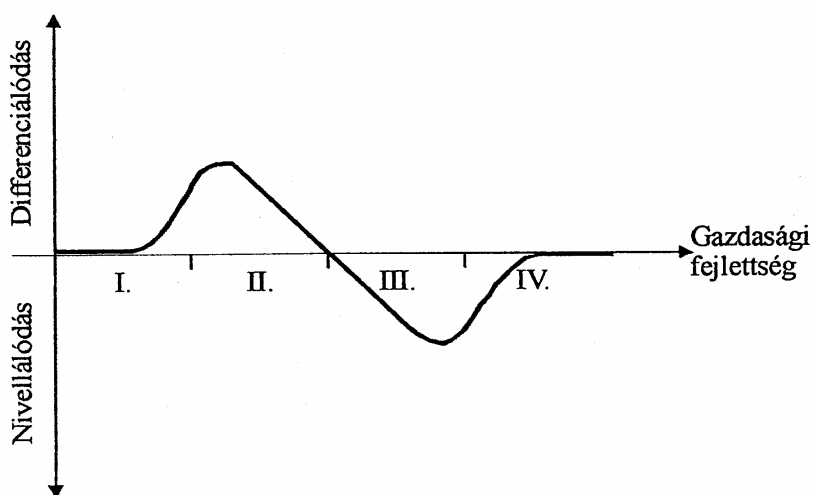
A társadalmi, gazdasági folyamatok következményeként a területi fejlődésben a térbeli különbségek hangsúlyosan változnak. A 4.11. ábra azt mutatja be, hogy a Friedmann által felállított növekedési szakaszokban hogyan alakul a területi differenciálódás. A görbe jól szemlélteti, hogy a második szakaszban fölerősödnek a területi egyenlőtlenségi folyamatok, amelynek mérséklődése a harmadik szakaszban indul el, majd lényegében az egyenlőtlenség a negyedik szakaszban tűnik el.

Forrás: Nemes Nagy J. 1987.

4.11. ábra: A regionális fejlődés alapmodellje

A 4.12. ábra mutatja be a területi egyenlőtlenségek háttérében húzódó két ellentétes előjelű folyamat (differenciálódás, nivellálódás) mérlegszerpét a területi egyenlőtlenségek kialakulásának folyamatában. A differenciálódás a különbségek fölerősödését, a nivellálódás a kiegyenlítődség folyamatát jelenti. A differenciálódás, mint látható, mindenekelőtt a második szakaszban érvényesül, a harmadik szakaszban a nivellálódás szerepe a döntő. A jelenség ilyenformán az idő függvényében egy differenciálódással induló, majd nivellálódásba átmenő hullámozást ír le.

Forrás: Nemes Nagy J. 1987.

4.12. ábra: A regionális differenciálódás dinamikája

Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy mindkét jelenség (differenciálódás, nivellálódás) egyidejűleg van jelen a tér különböző pontjain. A tér bizonyos részén a nivellálódás, kiegyenlítődés a meghatározó, míg más területeken a differenciálódás, a különbségek felerősödése jellemző inkább (Nemes Nagy 1998). (Lásd rendszerváltás utáni polarizálódás az ország térszerkezetében, mely megteremtette a gazdasági megújulásra képes nyugati határmentét, ugyanakkor kiterjedt válságövezetek jöttek létre az egyoldalú nehézipari, valamint agrárarculatú térségekben.)

Friedmann elméletének legfőbb gyengéje, hogy *lineáris fejlődési pályát* képzel el, amely 4 szakaszban halad a legalacsonyabb területi fejlettségtől a legfejlettebbig. Nem számol azzal, hogy a történelem folyamán létezik visszarendeződés is. Az alábbiakban a magyar gazdaságtörténet egy szakaszát mutatjuk be a Friedmann-modell értelmezésével e probléma megvilágítására.

A kiegyezés korában Magyarország még elmaradott régió volt, nemcsak Európa nyugati feléhez képest, hanem az európai periféria északi és déli országaihoz viszonyítva is. Ezt a kort a Friedmann modell *átmeneti szakasz* szerinti centrum- periféria viszonyok jellemezték, melyben a centrum-teret mindenekelőtt a bányai adottságú, valamint a közigazgatási és közlekedési központok jelentették. Az országot kiterjedt perifériatér jellemezte. (Molnár M. 2005/3.)

A Habsburg-ház és a magyar uralkodó osztály politikai kompromisszumaként létrejött Osztrák-Magyar Monarchia felgyorsította a birodalom gazdasági egyesítését, a közös piac megteremtését, a tőke és a munkaerő szabad áramlását, a birodalom *indusztrializálódását*. 1867-től 1900-ig a nemzeti össztermék évente 2,5-3 %-kal nőtt. Ezt a fejlődési ütemet a korabeli Európában csak Németország és a skandináv országok haladták meg. A gazdasági növekedésben az élelmiszer- és nyersanyagtermelő mezőgazdaság volt a legjelentősebb. A tőkeimport mellett a belső tőkeképződésben továbbra is a mezőgazdaság és a kereskedelem volt a döntő. A tőkebehozatal, a pénz és hitelintézmények kialakulása segítette a gazdasági dinamizálódást. Az Osztrák Magyar Monarchia 677000 km²-re kiterjedő 1910-ben már több mint 51 millió lakosú gazdasági integráció és politikai tömörülés volt. A birodalom ebben az időszakban már egyértelműen a friedmanni *indusztriális szakasz* keretei között fejlődött. Csak néhány jelzőszám ennek igazolására: 1910-ben a népességnek már harmada városban élt. 1914-ben több mint 22000 km-es volt a vasúthálózat. Ez utóbbi azért volt rendkívül jelentős, mert a különböző gazdasági arculatú térségeket képes volt bekapcsolni a birodalmi vérkeringésbe. A magyar gazdaság tőkés átalakulásának, az indusztriális szakaszba való lépésnek egyik előfeltétele épp ez volt: a modern infrastruktúra megteremtése.

A helyi infrastruktúrák lassan regionális és nagytérségi rendszert képeztek, melyek kapcsolódtak a külföldi nagytérségi infrastruktúrális rendszerekkel. A kiegyezésig a magyar bányai és iparvidékek közül például csak a Krassó-Szörényi kapcsolódott a fővároshoz. 1867-ben kiépült a Pest-Hatvan-Salgótarján vonal, az ún. szénvasút; 1870-ben a Hatvan és Miskolc között megépült vasút a fővárost a borsodi iparvidékkel is összekötötte. Az alföldi pályák meghosszabbításával az Erdélyi-medence is bekapcsolódott az ország gazdasági vérkeringésébe. Az exportszállítások szempontjából jelentős volt a Zákány-Fiume között létesült vasút, mely a fővárost (Budapest) összekötötte az ország tengeri kapujával. A Balkán félsziget felé a Budapest-Szabadka-Zimony vonal, északra a Vág-völgyi, Kassa-Oderberg vonal teremtett kapcsolatot. Jellemző volt, hogy a fővonalakhoz mellékvonalak csatlakoztak, így a kapcsolódási pontokban vasúti gócpontok alakultak ki. (Békéscsaba, Debrecen, Győr, Miskolc, Nyíregyháza, Szeged, Szolnok stb.) A leghosszabb interregionális

kapcsolatot teremtő vonal (mely a főváros érintése nélkül haladt) az ún. gabona-vasút; a Nagyvárad-Békéscsaba-Szeged-Szabadka-Baja-Dombóvár-Zágráb-Fiume vonal volt, mely az alföldi gabonatermelő körzeteket kötötte össze a tengeri kikötővel. A mezőgazdasági arculatú térségek birodalmi munkamegosztásba való bekapcsolása ezeket a korábbi *perifériatereket összezsugorította* (Molnár M. 2005/3.).

Magyarország I. világháborút követő társadalma, bel- és külpolitikai valamint gazdasági helyzete gyökeres változáson ment keresztül. *A Friedmann modell szerinti ipusztuális szakaszból az ország visszalép az átmeneti szakaszba.* Ennek oka, hogy 1918-ig a Monarchia keretein belül egy csaknem önálló gazdasági és egy heterogén, de összetartozó társadalmi egység létezett. Az 1920. évi trianoni békeszerződésben rögzített új határok nem egyszerűen csak területi, hanem gazdasági, infrastrukturális, kereskedelmi és társadalmi veszteséget is jelentettek. A Kárpát medencét átszelő új politikai határok egymással szemben álló utódállamok mozaikját teremtették meg, mely gátolta a regionális fejlődést, megcsónkította a társadalmi és gazdasági kapcsolatokat. A peremtájakon a vidéki gazdasági növekedés bázisainak jó része (Kassa, Pozsony, Zágráb, Arad, Nagyvárad, Pozsony, Temesvár stb.) határainkon kívül került. A több mint harmadára zsugorodott országban tehát fölerősödött a gazdasági polarizáció. A Monarchia méreteihez tervezett főváros körül volt az egyetlen fejlett centrumtér, melyet lényegében egy gazdaságilag elmaradott városhiányos, túlnyomórészt agrárfalvakból álló periféria övezett. A településállomány felét ezernél kevesebben lakták. Itt élt a lakosság 11 %-a. 1000- 5000 lakos közötti településeken élt a lakosság további több mint egy harmada (Molnár M. 2005/3.).

A medenceállam széthullását követő A Friedmann-modell *átmeneti szakaszára* jellemző centrum- periféria kettősség abban is megnyilvánult, hogy a határövezetben levő városok (Balassagyarmat, Esztergom, Gyula, Makó, Sátorajújhely stb) elveszítették tágabb vagy szűkebb vonzásterük egy részét, így excentrikus helyzetű, gazdaságilag stagnáló településekké alakultak. Gazdasági értelemben is jelentős volt a változás. Az új határokkal a bányászott nyersanyaglelőhelyek zöme elveszett. A korábbi kohászati kapacitás 31%-a például határainkon belül maradt ugyan, de a nyersanyagának csak 11 %-a. A mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar is túlméretezetté vált. A malmoknak mindössze 40%-os volt a kihasználtsága. (Abonyiné- Krajkó 1995.) A dualizmus korában az ország az ötvenmilliós Monarchia éléskamrájaként a mezőgazdasági termékeinek 9/10-ét a birodalom határain belül értékesítette. 1920 után megszűntek a korábbi piacok, és kereskedelmi kapcsolatok. Az I. világháború utáni világ gazdasági válság e külkereskedelemre utalt országnak különösen nagy erőpróbat jelentett. A magyar mezőgazdaság is elveszítette korábbi dinamizáló szerepét (Molnár M. 2005/3.).

4.3. A területi egyenlőtlenségek kezelése

A területi egyenlőtlenségek jelensége a társadalom és a gazdaság területi elhelyezkedésének, térbeli arányainak folyamatos átalakulása miatt újra és újra megteremtődik. Létrejött, mint ahogyan azt a korábbiakban bemutattuk tehát szükségszerű. A területi egyenlőtlenség spontán folyamatként is értelmezhető, és egészen addig beavatkozást valóban nem is igényel, míg az egyenlőtlenség nem válik az adott térség(ek) továbbfejlődésének korlátozójává.

Az egyenlőtlenség térben egy sajátos területi fejlődés útján jön létre, és egy sajátos területi fejlődés útján alakulnak át idővel. A területi fejlődés lehet kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozatlan. A területi *kiegyensúlyozatlanság* tünete a szélsőséges polarizáció. A

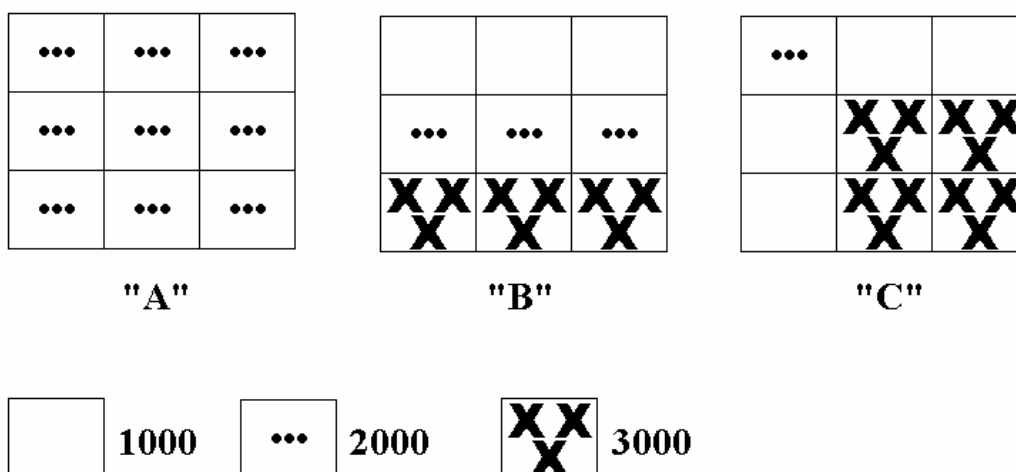
kiegyensúlyozott területi fejlődés viszont mentes a szélsőséges polarizációtól. Kialakulásának feltétele, hogy a viszonylag koncentráltan települő gazdasági létesítmények és az emberek érdekei optimálisan találkozzanak. Ehhez *szabályozott* kereteket kell létrehozni, mely lehetővé teszi a gazdaság szereplőinek egymás közötti zavartalan kapcsolatát, az emberek mobilitását, a munka- szolgáltatóhelyek elérését, tehát a területi folyamatokban szereplők, résztvevők együttműködését, adott esetben konfliktus nélküli egymás mellett élését (Bartke 2006.).

Az egyenlőtlenség kiküszöbölésében, amennyiben tehát nem spontán folyamatról van szó, és kiegyensúlyozott területi fejlődés a cél, szükség van *szabályozásra*. A szabályozottság a piacgazdaság és a tervgazdaság szintjén azonban mást jelent. A *piacgazdaságban* működő szabályozottság által felállított keretek szabadabban tölthetők ki. Nagyobb szerep jut a helyi szereplők döntéseinek. A *tervgazdaságban* a szabályozottság keretei merevek, a tartalmat központilag jelölik ki. Ez utóbbi határozta meg a posztkommunista országok majdnem ötven évét az államszocializmus időszakában

Az egyenlőtlenség kiküszöbölése, mint a területi egyensúlyok változásának problematikája értelmezhető horizontálisan és vertikálisan is. A *horizontális egyensúlyra törekvés* a térségközi kapcsolatokat jelenti és alapvetően ez térben szűkebb földrajzi megjelenésű, mint a vertikális párja. A *vertikális egyensúlyra törekvés* adott térségen belül valósul meg egy adott lakóhelyen élő ember, társadalmi csoport, működő vállalat tágan értelmezett környezetéből kiindulva azzal a céllal, hogy megteremthetők legyenek az adott vállalat működéséhez, az emberek kedvezőbb életkörülményeihez a feltételek (Bartke 2006.).

A területi lépték kiválasztása

A területi problematikák megoldásának kulcskérdése a területi lépték helyes megválasztása. A lépték megválasztásakor mindig szem előtt kell tartani az *adekvativitás* elvét. (Adekvát, annyit jelent, „neki megfelelő”). Az *adekvativitás* elve abból indul ki tehát, hogy a területi léptéket mindig a felmerült problematikához illesztjük (munkanélküliség-kezelés, környezetszennyezés, turisztikai fejlesztés stb.), azaz a probléma vizsgálatának és kezelésének leginkább megfelelő léptéket választjuk ki.

Forrás: Molnár, 2007.

4.13. ábra: Az ipari termelés alakulása (Mrd Ft) három hipotetikus régióban („A”, „B”, „C” régió)

A 4.13. ábra három régiót mutat be („A”, „B”, „C”). Mindhárom régió 9 megyére bomlik. Az ábra bemutatja az egyes régiók megyéiben az egységnyi idő alatt létrejött ipari termelés értékét Mrd Ft-ban. Ha a három régiót hasonlítjuk össze az ipari termelés értéke alapján, nem találunk köztük különbséget. (Mind 18 ezer Mrd Ft ipari termelési összeget produkál.)

„A” régió esetében 2000×9 Mrd Ft, azaz összesen 18 ezer Mrd Ft az ipari termelés értéke
„B” régió esetében $1000 \times 3 + 2000 \times 3 + 3000 \times 3$, azaz összesen 18 ezer Mrd Ft az ipari termelés értéke.

„C” régió esetében $1000 \times 4 + 2000 + 3000 \times 4$, azaz 18 ezer Mrd Ft az ipari termelés értéke.

A régiós vizsgálati szinten tehát semmilyen különbség nem mutatkozik az ipari termelés szempontjából. Ha azonban kisebb területi léptéket vizsgálunk (megyék), láthatóvá válik, hogy a három régió teljesítménye teljesen más módon jön létre. „A” régió egy *homogén* közepes ipari produktumú régió. „B” egy *kiegyenlített területi fejlődésű* régió, amelyben arányosan gyengébb, közepes, és jó ipari produktumú megyéket látunk. „C” régió *szélsőségesen polarizált* szituációt mutat, hiszen a régióon belül a gyenge és a jó ipari produktumú (a két végpont) megyék aránya a markáns. Ezek a különbségek nagyobb területi lépték vizsgálatában tehát nem mutatkoztak meg. Márpedig ezek a különbségek alapvetően meghatározzák ezen térségek továbbfejlődését. A területi fejlődés és annak egyensúlyi problémái különböző területi léptékekben tehát más és más módon jelennek meg. Ennek oka, hogy a területi fejlődés meghatározó tényezői a különböző területi léptékekben (település, kistérség, megye, régió stb.) nem azonosak. Az alábbi táblázatok ezt a problematikát mutatják be.

A hét tervezési statisztikai régióban jól látható (4.5. táblázat), hogy a munkanélküliségi ráta legkedvezőbb mutatója a Nyugat-Dunántúli régióban volt mérhető 2002-ben. A területi fejlődés problémái között *régiós* léptékben a munkanélküliséget itt tehát aligha lehet a területi fejlődés korlátozó tényezőjeként emlegetni. Ugyanakkor, ha kilépünk a régiós léptékből és megye-szinten vizsgálódunk (4.6. táblázat), már látjuk, hogy a nevezett régióban Zala megye már országos átlagot (6,04%) meghaladó munkanélküliséggel rendelkezett (6,6%) 2002-ben. Ebből következően megye szinten a munkanélküliség, mint területi fejlődést meghatározó tényező már értelmezhető. A 6. táblázat azt is jól jelzi, hogy a megyének csak egy részén komolyabb probléma a munkanélküliség (a Letenyei és a Nagykanizsai kistérségben). A többi statisztikai kistérség átlag körüli (Zalaszentgróti kistérség) vagy az átlagosnál kedvezőbb mutatókkal rendelkezik (Lenti kistérség, Keszthelyi kistérség, Zalaegerszegi kistérség).

Összességében tehát megállapíthatjuk hogy tervezési statisztikai régiók szintjén a Nyugat-dunántúli régió a munkanélküliség problematikájával nem sújtott régió lévén, a munkanélküliséget, mint a területi fejlődés egyik lehetséges korlátozó tényezőjét vizsgálni nem lehet. Ugyanakkor megyei szinten (Zala megye) már jól láthatóan jellemző differenciáló tényezővé válik a munkanélküliség, de igazán a statisztikai kistérségek szintjén lesz jól tapintható a jelenség földrajzi kifejelete.

4.5. táblázat: Munkanélküliségi ráta (%) alakulása 2002-ben a hét tervezési statisztikai régióban

Régiók	Munkanélküliségi ráta (%/	Országos átlagtól való eltérés (%)
Észak-magyarországi régió	8,5	+41
Dél-dunántúli régió	7,8	+29
Észak-Alföldi régió	7,8	+29
Dél-Alföldi régió	5,4	-11
Közép magyarországi régió	4,3	-29
Közép-dunántúli régió	4,3	-29
Nyugat-dunántúli régió	4,2	-30

Forrás: KSH adatbázis

4.6. táblázat: A munkanélküliségi ráta alakulása a havi adatok átlaga alapján Zala megye kistérségeiben 2002-ben

Statisztikai kistérség	Munkanélküliségi ráta	Megyei átlagtól való eltérés (%)
Keszthelyi kistérség	5,4	-18
Lenti kistérség	4,5	-32
Nagykanizsai kistérség	7,7	+17
Zalaegerszegi kistérség	5,5	-17
Zalaszentgróti kistérség	6,8	+3
Letenyei kistérség	9,6	+45

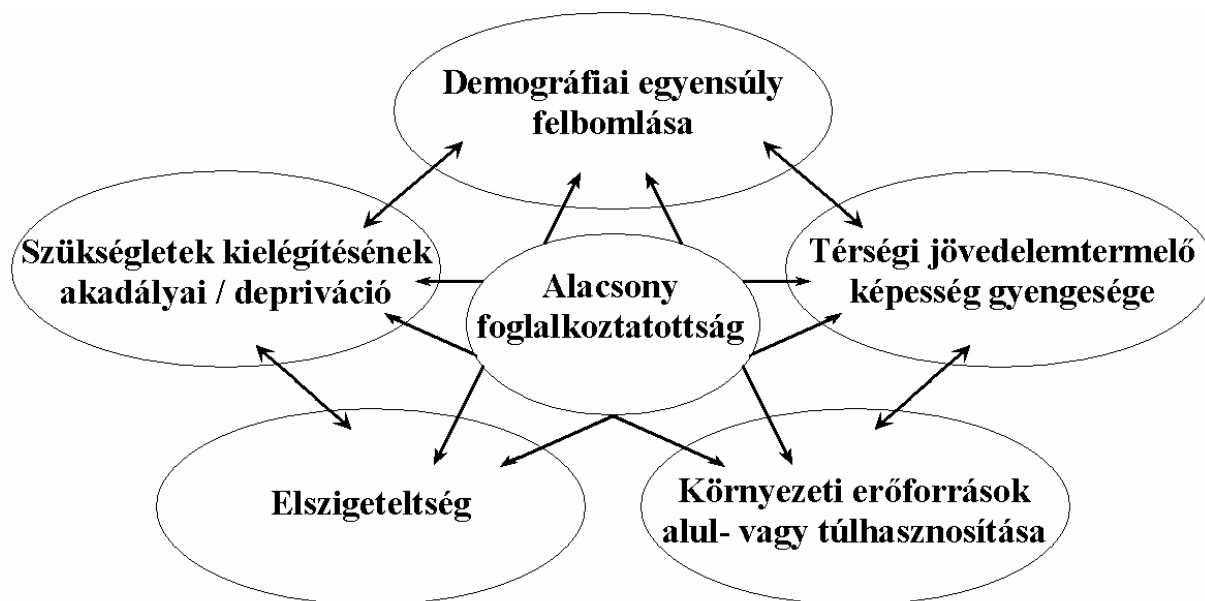
Forrás: Zala Megyei Munkaügyi Központ

Az elmaradottság tényezői

A területi egyenlőtlenségek kiküszöbölésének alapvető célja a térben fennálló területi különbségek csökkentése, a fejlődésben lemaradt térségek felzárkóztatása. A cél elérése feltételezi, hogy a hozzá vezető út minden lépésére pontos, körülhatárolt választ adjunk. A fejlesztés alapvető kérdései közé tartozik, hogy mely térségeket sorolunk az elmaradott kategóriába, és mit tekintünk elérendő fejlettségi szintnek. Természetesen mást jelent az ipari forradalmak, és mást jelent a napjaink posztindusztriális korában fejlettnak és elmaradottnak lenni.

Miután a területi egyenlőtlenségek szituációját sok tényező alakíthatja ki, formálja; ezért érdemes a legfontosabbakat külön is megvizsgálni, és értelmezni a területi egyenlőtlenségekben betöltött szerepét. G. Fekete, É. észak-magyarországi kutatásai alapján (2006.) alapvetően öt fő tényezőt nevez meg az egyenlőtlenség előidézői, az elmaradottság tényezői között (4.14.ábra) :

- A demográfiai egyensúly felbomlását
- Elszigeteltséget
- Gyenge térségi jövedelemtermelő képességet
- A szükségletek kielégítésének akadályait
- Környezeti erőforrások alul-vagy túlhasznosítását

Forrás: G. Fekete, É 2006. 56.o.

4.14.ábra: A területi elmaradottság tényezői

A *demográfiai egyensúly felbomlásának* egyik legszembetűnőbb sajátossága a népesség elöregedése. A fiatalok elköltöznék, a nagy családok felbomlanak: az idősek az utódaiktól távol élnek. A helyben maradó fiatalok képzettségi szintje általában alacsony, egyéni életstratégiájuk ambíciók nélküli. Az egyensúlytalanság anyagi és mentális tünetekkel is együtt jár. Az „öslakosságban” az elvándorlás miatt kiteljesedik az amortizálódás. Ugyanakkor párhuzamosan ezekkel a jelenségekkel a térségbe egy sajátos szelektív bevándorlás indulhat meg, amely további konfliktusokat és egyre súlyosabb fokú leszakadást jelent a térség számára. A beköltözők ugyanis főként az olcsóbb megélhetést (ingatlan, rezsi, ételmezés) keresik, eleve szegénysorsúak, gyakorta cigány etnikai csoporthoz tartoznak. Ők, a saját társadalmi csoportjukra jellemző módon gyorsabb biológiai reprodukcióval halmozottan termelik újra a szegénységet.

Végző soron az ilyen térség számára egyoldalúvá válnak a térségbe vezető utak: a képzett, agilis fiatalok számára csak kifelé, a szegények számára csak befelé vezető út létezik. Mindezek hatására létrejön a szegénység térbeli koncentrációja, ami adott esetben etnikai koncentrációként is jelentkezhet. A demográfiai folyamatok az összes többi környezeti elemre is hatnak: a képzett munkaerő hiánya rontja a vállalkozások versenyképességét, ezért nincs térségi jövedelem, alacsony a térség tőke- megkötő képessége. Az ilyen helyzetből még támogatásokkal sem könnyű kimozdítani a gazdaságot a holtponton. A fizetőképes kereslet hiánya és a méretgazdaságosság követelményeinek teljesíthetetlenlensége a helyi szolgáltatások működtetését is ellehetetlenítik. A képzettség hiánya hozzájárul az elszigetelődéshez is, mivel mindez összefügg az önszerveződés képességével; a kommunikációs csatornákhöz, az információkhoz való hozzáféréssel. (G. Fekete 2006.)

Az *elszigeteltség* lényege egy közlekedésföldrajzi és kommunikációs zárkózottság, azaz, hogy a közlekedés és kommunikáció szintjén is a kifelé és befelé áramlás korlátozott. A kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzetet úgy kell elképzelni, hogy az ilyen térségeket elkerülik a vasútvonalak, vagy a térség peremén futnak. A közutak elhanyagoltak, gyakori a zsáktelepülés-jelleg (amikor nincs átmenő, csak bekötő úttal bevezető forgalom). A kis

népsűrűség, a lakosság alacsony fizetőképessége miatt többnyire a tömegközlekedés járatait, a gépkocsi-közlekedés üzemanyag-töltő és járműjavító állomásait nem éri meg működtetni. A hírközlés és az információáramlás csatornái is kiépületlenek: gyenge mobilszolgáltatói lefedettség, alacsony szintű Internet-hozzáférés, rossz és korlátozott TV-vételi lehetőségek jellemzik a térséget. Ezek a tényezők tovább gyengítik a térség mobilitását, hozzájárulnak a további demográfiai erózióhoz, gátolják a szemléletbeli megújulást, gyengítik a vállalkozások versenyképességét is, azaz a térség tökevonzó és jövedelemtermelő-képességét. Az elszigeteltségből előny talán csak a környezeti erőforrások kiaknázatlanságából származhat, bár ez kétes értékű előny, hiszen mögötte kényszerpálya van (G.Fekete 2006.).

A gyenge térségi jövedelemtermelő-képesség az elmaradottság másik fontos oka. Ezen a tökehiányt, a gazdaság teljesítőképességének alacsony szintjét szoktuk érteni. A probléma ebben az esetben az, hogy a felzárkózáshoz szükséges tőke helyben nem termelődik meg. A helyi vállalkozások számára a szűk helyi piac nem tesz lehetővé stabil üzleti működést, és külső piacokra sem tudnak betörni, hisz ahhoz sem kapacitásuk, sem infrastruktúrájuk, sem termékszerkezetük stb. nincs meg. A külső vállalkozások pedig a fejletlen humán erőforrás, gyenge infrastruktúráis háttér, elégtelen üzleti környezet miatt nem települnek a térségbe. Ha mégis betelepülnek, a jövedelmet kivonják, így a tevékenységük csak mérsékelten járul hozzá a térségi jövedelmek képződéséhez.

Nem csupán a keresleti oldallal van probléma. Alapvető gond a térség kínálta gazdasági- szolgáltatási kínálat, amely általában az elmaradott térségekben alatta van az igényeknek. Ez a tény is kiáramoltatja a térségben megtermelt jövedelmeket. Az ilyen térségek jövedelemtermelő-képessége, valamint a helyben történő vásárlásokkal a jövedelmeket megtartó képessége a külső támogatások fogadására is eleve alkalmatlanná teszi az ilyen térségeket. A külső források megszerzéséhez hiányzik az érdekérvényesítő-képesség, de a források értelmes felhasználására képes menedzsment is hiányos, gyenge. A térségi jövedelmek hiánya kihat valamennyi elmaradottsághoz hozzájáruló tényezőre, az ördögi spirál tovább gyűrűzik. Ez ugyanis maga után vonja a fejlesztési források hiányát, a fizikai környezet pusztulását, a megélhetési nehézségeket, a közlekedés-kommunikáció elégtelenségét (G. Fekete 2006.).

A szükségletek kielégítésének akadálya a családok csekély jövedelméből, valamint az elérhető szolgáltatások alacsony színvonalából adódik. A *családok csekély jövedelme* a munkanélküliségből, az eleve alacsony jövedelemből, az inaktívak (bérjövdelemmel nem rendelkezők) magas arányából adódik. G. Fekete ezek kapcsán a legkevésbé felmért következményekkel járó tényezőnek azt a folyamatot tartja, amelyet a *segélyezés* tart fenn úgy, hogy a munkából való kiesés után a segélyezetttség, mint életforma alakul ki, és ez több generációs munkanélküliséggé válhat, ami végső soron a munkától való elfordulást okozza. Ez a térség fejlődése szempontjából azért csapdahelyzet, mert az így szocializálódó tömegek egyre kevésbé lesznek motiválhatóak a munkavállalásra. *Az elérhető szolgáltatások alacsony színvonala* abból adódik, hogy szerény a fizetőképes kereslet, és ez már az alapszolgáltatások biztosítását is megnehezíti. A nagy távolságok, a kis fogyasztás a magas fajlagos szállítási költségek ráadásul megnövelik az árakat. A térség lakossága elméletileg három alternatíva közül választhat: vagy leszállítja az igény szintjét, vagy vállalja az önellátást, öngondoskodást nagyobb távolságokból, vagy elköltözik. Természetesen a három alternatíva nem egyforma súllyal merül fel az egyéni döntésekben. A költözés egy bizonyos életkor után például már nem reális alternatíva (G.Fekete 2006.).

A *környezeti erőforrások* a térség fejlődése szempontjából értékké csak akkor válnak, ha felismerik, feltárlják őket, és olyan hasznosítási módot találnak vele kapcsolatban, amely fenntartható fejlődési pályára segíti a térséget. Elmaradott térségeink legnagyobb értéke a viszonylagosan jó állapotú természeti környezet. Általában ezek az értékek lényegében feltáratlanok, kihasználatlanok. Mivel a környezettudatosság, az értékvédelem szemlélete az ilyen térségekben meglehetősen fejletlen, ezért jelenleg sokszor az jelent nagyobb problémát, ha ezen kontrollok nélkül kezdődik a térség erőforrásainak feltárása. Nem lesz szerencsésebb az a vidék, mely úgy kezdi el intenzíven hasznosítani környezeti erőforrásait, hogy a hasznosítás környezeti következményeivel nem számol. (Erdeit tarra vágja, környezetszennyező hulladékégetőt épít ki stb.) A környezeti erőforrások állapota és hasznosítási módja szorosan összefügg a demográfiai és kulturális tényezőkkel, a fizikai és információs elszigeteltséggel, de kapcsolatban van a térségi jövedelemtermelő képességgel is. (G.Fekete 2006.)

Az elmaradott térségekben tehát a legnagyobb problémát a tömeges és mélyülő „munkán kívüliség”, a kielégítetlen belső szükségletek, a leépülő szolgáltatások, a pusztuló természeti és kulturális értékek, a növekvő elszigetelődés, az elvándorlás, a koncentrálnódó szegénység, és az ezekből adódó konfliktusok okozzák. Hiányzik az innovációs-készség, a globális trendekhez való igazodás képessége, az önszerveződés; és természetesen az infrastrukturális és pénzügyi feltételek sem adták kellően. A felzárkózás alapját a hasznosítatlan helyi környezeti adottságok, néhány helyi vállalkozás, a munkaerőpiacról kiszorult (többnyire képzetlen) munkaerő jelenti.

Beavatkozási lehetőségek a területi fejlődésbe

A területi különbségek fentebb említett problémái által generált spirálból nehéz a kilépés. A centrum-periféria viszonyban a periféria lemaradása, a centrumtól való függősége eredendően nem kiküszöbölhető. Ugyanakkor az is igaz, hogy a perifériákat jellemző alacsony fejlődési potenciál javítható. Ennek a megállapításnak az alapja az, hogy a fejlett országokban terjednek az olyan „posztmodern értékek” (természeti környezet tisztasága, a térségek egyedi arculata, a helyi tudás, a kooperációs képesség, informatikai háló stb.), melyek nem bezárják, hanem kinyitják a perifériák számára a fejlődés felé az utat. Új szemlélet a perifériák fejlődési folyamatában az is, hogy a térségek közötti viszonyban a *verseny* helyett sokkal inkább a *kooperáció* felé tolódik el a hangsúly. A perifériák előbbre jutásához tehát nem megelőzni, nem legyőzni kell a fejlettebb régiót, hanem csatlakozni hozzá. A kooperáció viszont csakis a kölcsönös érdekeltségen alapulhat. Ehhez új értékszemlélet kialakítására van szükség. Ennek négy eleme G.Fekete (2006) megfogalmazásában a következő:

- Az elmaradottság halmozott oksági probléma, ezért megoldása csak egymással összhangban, komplexen lehetséges.
- A periféria nem szociálisan megsegítendő, felzárkóztatandó terület, hanem olyan értékek birtokosa, melyek hasznosításában a centrumra is szükség van.
- A stratégiai célok megfogalmazásában a centrumok és perifériák eltérő adottságait is figyelembe vevő eszközöket kell meghatározni.
- A szereplőket fel kell készíteni arra, hogyan élhetnek ezekkel az eszközökkel, és hogyan tudják önmaguk generálni a változásokhoz vezető folyamatokat.

Operatív módon két irányból befolyásolható a területi fejlődés: a gazdaságfejlesztés és a regionális politika révén. Ezek természetesen nem válnak el élesen egymástól. A legfőbb különbség köztük abban van, hogy a gazdaságfejlesztésben szükségszerűen erőteljesebben

jelennek meg az üzleti szereplők szempontjai; míg a regionális politika egy osztályszociális, gazdasági- környezeti érdekrendszer képvisele. Az is különbség, hogy a gazdaságfejlesztésnek alapvetően gazdaságélénkítés a célja, míg a regionális politikák által megfogalmazott egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) cél az azonos nagyságrendű térségek közötti gazdasági fejlettségi különbségek kiegyenlítése, mérséklése (Bartke 2006.).

A felzárkóztatás a problémák komplexitása, a különböző térségek más- más sajátossága okán nem haladhat egyetlen forgatókönyv szerint. Az alábbiakban három alternatív forgatókönyvet mutatunk be G. Fekete, É. nyomán:

- A meglevő helyi szereplők ösztönzésére, a belső tartalékok mozgósítására építő fejlesztés forgatókönyve
- A betelepülő lakosokra és vállalkozásokra, új gazdasági tevékenységekre épülő, innovatív területfejlesztési forgatókönyv
- A kívülről bevitt innovációkat a helyi kezdeményezőkésséggel ötvöző, nem profitorientált vállalkozásokra orientált vállalkozásokra épülő, szociális gazdasági forgatókönyv.

A) *A meglevő helyi szereplők ösztönzésére, a belső tartalékok mozgósítására építő fejlesztés forgatókönyve*

Ez a forgatókönyv abból indul ki, hogy csak a helyi erőforrásokra épülő, a helyieket bevonni képes fejlesztés lehet hosszútávon életképes. Ennek a fejlesztési forgatókönyvnek az egyik legfőbb gyengéje, hogy szándékai ellenére többnyire nincs valódi távlata. A helyi szereplők által megfogalmazott fejlesztési irányok ugyanis lényegében egyrészt az elmaradt fejlesztések pótlásaira irányulnak (járda-út-gázkiépítés), másrészt pedig a fejlett területek mintájának egyszerű adaptálásai (sokszor függetlenül a tényleges lehetőségektől). Hiányzik tehát az innovatív ötlet, az önálló kezdeményezőkésség, a menedzsment felkészültsége. Átfogó szemléletváltás, az új lehetőségek, technikák megismerése, a helyi innovációs magok kiépítése nélkül nem lehet tartós a fejlődési folyamat. (G.Fekete 2006.) Ennek a fejlesztési forgatókönyvnek más oldalról is van korlátja: Magyarországon (és az Európai Unión belül máshol is) alapvető gond, hogy miközben a vidék rendkívül sokszínű társadalmi, gazdasági vonatkozásban egyformán; a fejlettségi különbségek mérsékléséért felelős kormányzati tárcák mindenekelőtt a mezőgazdasághoz kapcsolják a fejlesztési javaslatukat. Ez homogenizálja a leszakadt vidéki térségeket, nem segít az életképes egyedi arculat megtalálásában. (G.Fekete 2006.)

B) *A betelepülő lakosokra és vállalkozásokra, új gazdasági tevékenységekre épülő, innovatív területfejlesztési forgatókönyv*

Ez a forgatókönyv abból indul ki, hogy a hiányzó ötleteket, a vállalkozó szellemet, a tudást legrövidebb idő alatt kívülről lehet pótolni a be- illetve visszatelepülésre ösztönzéssel. Ennek egyik módja, amikor az innovatív, a térség gazdaságát megújító *vállalkozások* betelepülését ösztönzik. A másik módja szerint nem a vállalkozás-támogatáson keresztül éri el a térség a kívánt hatást, hanem a nyitottsága révén. A hasznosítható erőforrások ugyanis előbb utóbb *spontán* módon is vonzzák a befektetőket. Ehhez az ösztönzéshez érdemes helyi kontrollt társítani, hisz ennek híján polarizálódás, a helyi társadalom szétesése fenyeget.

- C) *A kívülről bevitt innovációkat a helyi kezdeményezőkésséggel ötvöző, nem profitorientált vállalkozásokra orientált vállalkozásokra épülő, szociális gazdasági forgatókönyv*

Ezen forgatókönyv a két előbbi forgatókönyv előnyeit igyekszik ötvözni úgy, hogy alapvetően non-profit jellegű vállalkozásokra épít. A non-profit-jelleg azt jelenti, hogy olyan gazdaság épül ki, mely nem profit-orientált. Alapvetően a szolidaritásra épít, célja a kielégítetlen szükségletek, a munkanélküliség és a hátrányos helyzet egymással összekapcsolt együttes megoldása. Azaz a termék-előállítással és szolgáltatásnyújtással meghatározott igényeket elégít ki. A hátrányos helyzetűek életét a foglalkoztatáson keresztül javítja. A résztvevő egyének, közösségek összetartozását, identitástudatát is erősíti, ezáltal a társadalmi tőke is gyarapszik. Szereplői alapítványok, egyesületek, szövetkezetek, pénzintézmények stb.

4.4. A területi különbségek csökkentésére irányuló kormányzati eszközök sajátosságai a rendszerváltás utáni Magyarországon

A fentebb felvázolt valamennyi forgatókönyv alaptétele, hogy a leépülést külső forrásokkal, segélyekkel csak lassítani lehet, megállítani nem. Az alábbiakban vázlatosan áttekintjük milyen alapvető eszközök, források jelenthetik azt a szükséges külső támogatást, mely elindíthatja a térségeket a fejlődés útján ma Magyarországon.

A területi különbségek csökkentésére irányuló kormányzati eszközök a rendszerváltás után a hátrányos helyzetű, valamint a valamilyen (szociális, foglalkoztatási stb.) szempontból felzárkóztatásra, fejlesztésre, beruházásra szoruló térségek *pozitív diszkrimináciájából* indulnak ki. A pozitív diszkriminancia azt jelenti, hogy ezekhez a többletforrásokhoz minden térség (település, kistérség) nem, csak a pályázati feltételeknek, a tényleges kiírásnak megfeleltethető térségek férhetnek hozzá, ezáltal teremtvé meg az esélyegyenlőséget azon térségek számára is, amelyek önerőből önfenntartó növekedési pályára nem tudnának ráállni (Bódi-Fekete, 2005.).

A kormányzati beavatkozások egy része olyan támogatásformákat takar, melyekhez alapvetően *központilag* hátrányos helyzetűnek minősített térségek, települések férhetnek hozzá. Ilyen például a rendszerváltás után megjelent ún. *Területi kiegyenlítést szolgáló fejlesztési célú támogatások* (TEKI) köre, melynek elsődleges célja a termelő infrastrukturális feltételekben meglévő területi fejlettségi különbségek mérséklése, elsősorban az elmaradott és a foglalkoztatási gondokkal küzdő településeken. Ezt a támogatási formát tehát elsősorban a *központilag* elmaradott településként meghatározott önkormányzatoknak szánták (Bódi-Fekete, 2005.).

A kormányzati beavatkozások másik része alapvetően olyan *pályázati* rendszerre épít, mely forrásra *minden olyan önkormányzat, térség pályázhat, melyek a kiírás feltételeinek egyértelműen megfelelnek*. Ez a támogatás rendszer tehát nem kívánja eleve rögzíteni a pályázók körét; a benyújtott pályázati anyagok minősége dönti el a pályázók sorsát. Ez a fajta támogatási rendszer, azáltal hogy szélesre tárja a hozzáférés lehetőségét, lehetővé teszi az életképes alulról jövő kezdeményezések kiszűrését és támogatását. Ide tartoznak például a *Címzett és Céltámogatások*. A Címzett és Céltámogatások között az az alapvető különbség, hogy a *Céltámogatás* az önkormányzatok törvényben meghatározott feladataihoz kapcsolódó beruházások megvalósításához – vízgazdálkodás, oktatás, egészségügyi és kommunális ellátás terén- pályázható keret. A *Címzett támogatás* ezzel szemben az önkormányzatok teljes

feladatkörében, a céltámogatási formában nem támogatható vízgazdálkodási, oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális, kommunális és egyéb esetenként kiemelt fontosságú magasabb beruházási összköltséggel számoló beruházások megvalósításához pályázható keret. (Válsághelyzetben pl. árvíz, vihar, aszály stb. esetén más támogatási kör és összeg is megjelenik benne) (Bódi-Fekete, 2005.).

Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a területi kiegyenlítődést célzó pályázatok is *önrészt* (saját forrást) igényelnek a pályázótól. A forrásokhoz való hozzáférés egyik legalapvetőbb korlátja éppen ez. A hátrányos helyzetű térségek ugyanis gyenge önerővel rendelkeznek. Azért, hogy ennek csapdahelyzetéből ki lehessen törni, született megoldásképp a területfejlesztési szempontból kedvezményezett települések esetében például a Céltámogatási Kiegészítő Keret. Ez a keret azt a célt szolgálja, hogy amennyiben a fejlesztés megvalósításához az egyébként a kiírásnak megfelelő települések nem tudnak megfelelő nagyságú saját forrást biztosítani; ebből a Céltámogatási Kiegészítő Keretből pályázhatnak kiegészítő támogatásra.

Van még egy fontos elv, mely szintén a területi kiegyenlítődés hatékonyságát szolgálja. Ez az elv abból a két alapvető felismerésből indul ki, hogy egyrészt a pályázati rendszerben értelemszerűen minden pályázó potenciális versenytársa a másiknak; másrészt, hogy alapvetően vannak közös problémákkal küszködő (térben is összetartozó térségek, települések). Érdemes tehát, amennyire lehet ösztönözni a térségi (települési) összefogást. Ezáltal ugyanis vetélytársak helyett szövetségben megerősödött térségek jöhetnek létre. Annak érdekében, hogy ösztönözzék például az önkormányzati összefogásokat, a meghatározott céltámogatási arányon felül további többlettámogatás van kiírva azoknak a pályázóknak, akik pályázatukat más településsel közös beruházásban foglalmazták meg.

A területi egyenlőtlenségek kiküszöbölésére irányuló pályázati rendszer alapvetően beruházás-támogató, azaz új létesítmények, eszközök létrehozását támogatja. Számos esetben azonban a hátrányokkal küszködő térségekben beruházás nélkül is lehet eredményes a felzárkóztatás. Vannak ugyanis felújítási feladatok megvalósítására kiírható támogatások (pl. ilyen a Céljellegű decentralizált támogatás = CÉDE), igaz ezek a források jóval kisebb nagyságrendűek, mint a beruházás-támogatóak (Bódi-Fekete, 2005).

4.7.táblázat: Négy területfejlesztési forrás nagyságrendje 1991-2002 között (ezer forintban)

Időszak	Címzett támogatás	Céltámogatás	TEKI	CÉDE
1991-2002	184.008.177	460.751.583	69.751.608	40.110.849

Forrás: Bódi F.-Fekete A. 2005.

A 4.7. táblázatban jól látható, hogy például az önkormányzatok szempontjából a TEKİ és CÉDE forrásösszegek csak morzsáknak számítanak a címzett és céltámogatásokhoz képest.

Végezetül a 4.8. táblázat összefoglalása azt kívánja bemutatni, hogy az eddig elnyert fejlesztési források térben hová összpontosultak a vizsgált időszakokban. A táblázat jól mutatja, hogy a fejlesztési források legjelentősebb része a *nem megyei jogú városokban és az 100-2999 fő közötti községekbe* került. A legsikeresebb forrás-lehívő önkormányzat-típusban az ország népességének közel 40 %-a él. (Nem megyei jogú városokban a népesség 28,3 %-a, az 1000-2999 fő közötti falvakban az ország lakosságának 16,1 %-a él.) A harmadik helyen a *főváros* található, a negyedik helyen a *3000 főnél népesebb községek*, és végül a kis és aprófalvak következnek. A táblázatból jól látható, hogy a főváros, a megyei jogú városok

közpénzlelővása gyengült. Az egyéb városoké enyhén emelkedett, a 3000 fő feletti nagyközségeké hullámozó képet, az 1000-2999 fő közötti falvakban tendenciózan emelkedik. A kis- és aprófalvak a második kormányciklus mélypontja után a harmadik kormányzati ciklusban javították pozíciójukat.

4.8. táblázat: A fejlesztési források eloszlása (Céltámogatás, Címzett-támogatás, TEKI, CÉDE) jogállás és népességszám szerint 1991-94, 1995-98. 1999-2002 között

Településkategóriák	Szemponatok	1991-94	1995-98	1999-2002
Főváros	Átlag (forint)	46 988 358	23 103 960	21 732 207
	Forrás (%)	17,2	11,0	8,0
	Összesen (ezer forint)	46 988 358,63	23 103 960,72	21 732 207,81
Megyei jogú város	Átlag (forint)	1 663 710	77 292	959 047
	Forrás (%)	13,4	8,2	7,8
	Összesen (ezer forint)	36 601 631,31	17 144 482,81	21 099 036,62
Város	Átlag (forint)	409 342	332 116	437 752,21
	Forrás (%)	34,3	36,2	36,9
	Összesen (ezer forint)	93 739 457,85	76 054 731, 94	100 245 256,58
Község 3000 fő felett	Átlag (forint)	90 887	126 822	121 557
	Forrás (%)	8,3	15,0	11,1
	Összesen (ezer forint)	22 540 037,14	31 452 004,69	30 146 202,05
Község 1000-2999 fő között	Átlag (forint)	45 444	466 034	69 426
	Forrás (%)	15,8	20,8	24,3
	Összesen (ezer forint)	43 171 974,56	4 373 279,38	65 955 326,81
Község 500-999 fő között	Átlag (forint)	22 248	16 114	28770
	Forrás (%)	5,6	5,3	7,3
	Összesen (ezer forint)	15 329 408,13	11 102 572,84	19 823 198,29
Község 500 fő alatt	Átlag (forint)	14 592	7 283	12 752
	Forrás (%)	5,3	3,5	4,7
	Összesen (ezer forint)	1 434 562,67	7 254 059,63	12 701 018,79
Összesen	Átlag (forint)	87 051	66936	86 667
	Forrás (%)	100,0	100,0	100,0
	Összesen (ezer forint)	272 905 430,31	209 844 610,01	271 702 246,95

Forrás: Bódi F.-Fekete A. 2005.

Összességében azonban a táblázat azt is világosan megmutatja, hogy vízváltásznak számít a 3000 főnél nagyobb népességű települések kategóriája. Az ez alatti kategóriák településének mindegyike ugyanis országos átlag alatti mértékben tudott hozzájutni a területfejlesztési pénzekhez. A fejlesztési források alapvető természete azonban -mint ahogyan minden kívülről érkező segítség esetében is- hogy a támogatások fejlődést csak akkor indukálhatnak, ha hozzájuk kapcsolódik egy a helyi energiákat mozgósítani képes koncepció, és aktívak a helyi gazdasági és társadalmi szereplők is.

5. A TERÜLETI POLITIKA FŐBB ÖSSZEFÜGGÉSEI

5.1. A területfejlesztési törvény Magyarországon

A jelenleg is hatályos területfejlesztéssel és területrendezéssel foglalkozó törvényt 1996. március 19-én fogadta el az Országgyűlés, és április 5-én kerül kihirdetésre. Azóta történtek módosítások, ám lényegében a jogszabály nem változott. Az alkotók igyekeztek a törvényt az Unió irányelveknek megfelelően megalkotni, vagyis az akkor még érvényben lévő '88-as reformokat tartották szem előtt. A törvény az ország kiegyensúlyozott területi fejlődését, az átfogó területfejlesztési politika érvényesítését és a területfejlesztési és –rendezési célok összhangját kívánta megteremteni. Ennek érdekében kívánta a jogalkotó meghatározni a feladatokat, szabályokat és kialakítani az intézményrendszert. Feladatként a közös kezdeményezések elősegítését valamint azok országos célokkal való összehangolását; a fejlesztési koncepciók kidolgozását és megvalósítását; és az Unió regionális politikájához való illeszkedést tűzi ki a törvény. Ezen kívül kitér a fejlesztés, a rendezés és az állam speciális feladataira is.

5.1.1. A területfejlesztés szereplői

A törvény a központi állami szervek közül négyet jelöl meg a területfejlesztési és –rendezési feladatok ellátására: az Országgyűlést, a Kormányt, az Országos Területfejlesztési Tanácsot és a területfejlesztésért felelős minisztérium vezetőjét, a Minisztert és más minisztereket. A területi szerveknek a regionális politika Unió által is megkövetelt decentralizációja miatt van nagy jelentősége. Magyarország tekintetében ez a törvény próbálta meg először kiépíteni a regionális politikáért felelős szervek alacsonyabb szintjét. A jogalkotó hat olyan szervet nevezett meg, mely területfejlesztési és –rendezési feladatokat lát el: területfejlesztési önkormányzati társulás, megyei önkormányzat, megyei területfejlesztési tanács, térségi fejlesztési tanács, regionális fejlesztési tanács valamint a területi államigazgatási szervek.

Az Országgyűlés

Az Országgyűlés felelős az országos területfejlesztési koncepció és vele a fejlesztési politikát meghatározó irányelvek, célok és prioritások elfogadásáért. Ez a szerv számoltatja be a Kormányt a végrehajtásról, ez határozza meg az kiemelt térségek körét, a területfejlesztés eszköz- és intézményrendszerének szabályait, valamint a támogatások és decentralizáció elveit. Emellett dönt a területfejlesztést szolgáló pénzeszközökről és támogatások kedvezményezettjeiről.

A Kormány

A Kormány feladata a regionális politika érvényesülésének biztosítása. Ennek érdekében előkészíti az országos területfejlesztési koncepciót, a hozzá kapcsolódó irányelveket, célokat és prioritásokat; a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció szabályait, összehangolja a különböző állami pénzeszközöket, illetve dönt azok felosztásáról, és meghatározza a pénzek felhasználásának szabályait. Kétévente be kell számolnia az Országgyűlésnek a politika hatásairól és érvényesüléséről. Az ő feladata a kiemelt térségekre vonatkozó tervek és programok elfogadása valamint az alsóbb szintek kezdeményezéseinek elősegítése. Emellett a Kormánynak kell gondoskodni a területi információs rendszer működtetéséről.

Az Országos Területfejlesztési Tanács

Az Országos Területfejlesztési Tanács a kormányzati feladatok ellátásában működik közre. Közel 30 fős tagságát a rendelet részletesen szabályozza. Elnöke a területfejlesztési feladatok ellátásáért felelős miniszter. A Tanács *„rész vesz a területfejlesztési politika kialakításában és érvényesítésében, döntés-előkészítő, javaslattevő, véleményező és koordinációs feladatkörben.”*¹; valamint véleményezi az a támogatás és decentralizáció irányelveit, a kedvezményezett területek besorolási feltételrendszert, és a területi hatásokkal járó ágazati fejlesztési koncepciókat. Javaslatot tesz az ágazati eszközök összehangolására, a pénzeszközök felosztására, valamint a megyehatárokon átnyúló területfejlesztési feladatok ellátására.

Az Önkormányzati és Területfejlesztésért felelős Miniszter

Koncepciókat és javaslatokat készít a területfejlesztési politika megalapozására, kidolgozza az országos területfejlesztési koncepciót és szervezi a területrendezési koncepciók kialakítását, elkészítését. A Tanács többi minisztere főleg a szakterületét érintő feladatok ellátásában vesz részt, valamint évente tájékoztatják a Kormányt a fejlesztések főbb mutatóiról, és *„közreműködnek a megyei területfejlesztési és regionális fejlesztési tanácsok munkájában.”*²

Önkormányzati Társulások

A területfejlesztési önkormányzati társulásokkal kapcsolatban a törvény nem túl bőszavú, hiszen csak rögzíti a települési önkormányzatok azon jogát, hogy - amennyiben képviselő-testületeik ezt megszavazzák - az önkormányzatoknak lehetősége van közös programok kialakítására, és a területileg illetékes megyei önkormányzat jóváhagyása után azok végrehajtására. Ennek céljából önálló jogi személyiséggel rendelkező társulást hozhatnak létre, amely a fejlesztéseket biztosító pénzalapot kezeli. A törvény rögzíti még, hogy az önkormányzatok által kötött megállapodásnak mit kell tartalmaznia.

Megyei Önkormányzatok

A megyei önkormányzatok feladata a megyét érintő területrendezési terv elkészítése mellet a megye településeinek fejlesztési tevékenységének koordinációja, a gazdasági szereplőkkel való együttműködés, a területi információs rendszer kialakítása és működtetése, a területfejlesztési társulások kialakulásának segítése, valamint a megyei és települési területrendezési tervek összehangolása. A megye közgyűlése foglal állást a megye hosszú távú területfejlesztési koncepciójáról és elfogadja a területrendezési terveket.

Megyei Területfejlesztési Tanács

A megyei területfejlesztési tanácsra vonatkozó megállapítások már sokkal részletesebbek. A törvény értelmében a tanács önálló jogi személyiséggel rendelkezik, székhelye pedig a megyeszékhelyen van. Gazdálkodására a költségvetési szervekre vonatkozó szabályok érvényesek, így azt az Állami Számvevőszék ellenőrzi. Feladat ellátásukkal kapcsolatban beszámolási kötelezettségük van a területfejlesztésért is felelős miniszter (jelenleg az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium) felé. *„Működéséhez szükséges*

¹ 8. § (3) bekezdés a) pont

² 9. § (2) bekezdés c) pont

*pénzügyi fedezetről a megyei területfejlesztési tanácsban tagsággal rendelkező szervek (helyi önkormányzatok, kamarák, Kormány) gondoskodnak.*³ Törvényességi felügyeletét a megyei közigazgatási hivatal vezetője látja el. Amennyiben jogszabálysértésre derül fény, a hivatal vezetőjének a törvényben leírtak szerint kell eljárnia.

A tanács feladata ellátása során együttműködik a települési önkormányzatokkal és a területi államigazgatási szervekkel. Összehangolja a megye területén a különböző szintű fejlesztési elképzeléseket, valamint ennek érdekében vizsgálja a megye helyzetét, és az eredményeket az információs rendszer rendelkezésére bocsátja. Kidolgozza a megye hosszú távú fejlesztési koncepcióját, pénzügyi tervet készít annak finanszírozására, részt vesz a pénzüsszegek elosztásának előkészítésében, valamint forrásokat gyűjthet a programokhoz, és részt vesz a válságban lévő területek megsegítésében.

Tagjairól a törvény részletesen rendelkezik, és amennyiben a megye sajátosságai indokolják, a Miniszter más minisztert is felkérhet a tagságra. A tanács elnöke a megyei közgyűlés elnöke, a tanács maga választja két alelnökét. Szervezeti és működési szabályzatát maga fogadja el a törvényben meghatározott módon. A testület akkor határozatképes, ha az ülésen a tagok több mint fele jelen van. Ha a szavazás a Miniszter képviselője ellenszavaz, a Miniszter tizenöt napon belül az adott kérdés újratárgyalását kezdeményezheti, de ezt a jogot csak egyszer gyakorolhatja. A tagoknak különböző szervek felé évente legalább egyszer kötelesek beszámolni.

Térségi Fejlesztési Tanácsok

A térségi fejlesztési tanács felállítására akkor kerül sor, ha a feladatok átnyúlnak a megye, illetve a régió határán. Feladatiról a tanácsot kinevező megyei, regionális fejlesztési tanács dönt. A térségi fejlesztési tanács javaslatot tesz a területét érintő regionális fejlesztési koncepcióra és programra. Egyetlen ilyen tanácsot nevez meg a törvény: a Balaton Fejlesztési Tanácsot. A törvény által meghatározott tagok mellett a tanács felkérhet más minisztereket és egyéb szervezeteket is a munkában való részvételre.

Regionális Fejlesztési Tanácsok

A regionális fejlesztési tanácsok feladata a régió fejlesztési koncepciójának és regionális operatív programjának kidolgozása, valamint minden ezzel kapcsolatos tevékenység, úgymint helyzetfelmérés, az intézkedésekre fordítható források elosztása és allokációja, koordináció, pénzügyi tervek készítése. A tanács önálló jogi személyiséggel rendelkezik, gazdálkodására a költségvetési szervekre vonatkozó szabályok irányadóak és azt az Állami Számvevőszék ellenőrzi. „*A regionális fejlesztési tanács működéséhez a kormányzati hozzájárulás pénzügyi fedezetét a költségvetési törvényben kell biztosítani.*”⁴ Tagjait a területfejlesztési törvény határozza meg, döntéshozatala többségi elven működik.

Területi Államigazgatási Szervek

A területi államigazgatási szervek a kormányzatot segítik feladatait végrehajtásában, az ellenőrzésben és a koordinálásban. Mindezt szakmai segítségnyújtás és információ szolgáltatás keretében. Fontos szerepe van a főépítésznek, aki véleményezi a rendezéssel kapcsolatos terveket, figyelemmel kíséri azok megvalósulását és véleményezi a fejlesztési

³ 12. § (3) bekezdés

⁴ 16. § (4) bekezdés

programok és a területrendezés elveinek összhangját. A szereplők jól tükrözik a jogalkotónak azt a szándékát, hogy az Unióban nagy hangsúlyt kapó decentralizációt megvalósítsa. A tanácsok láthatóan egymásra épülnek, bár a köztük lévő feladat megosztást és a felelősségi köröket a törvény nem részletezi. Gondot jelent még, hogy a törvény nem nevesítette a régiókat, illetve nem kötötte azokat az Európai Unió regionális politikájának alapjául szolgáló NUTS rendszerhez, pedig ez a decentralizáció egyik legfontosabb lépése.

5.2. A területi statisztikai egységek kiválasztása

A regionális politika egyik kiinduló pontja a területi folyamatok felmérése, a területi elemzések elkészítése szükségessé teszi, hogy az ezekhez szükséges adatok a megfelelő szintű területi bontásban is rendelkezésre álljanak. A területi bontású adatokat a statisztikai hivatalok a létező települési és területi közigazgatási határokhoz igazodva közlik. A népességre vonatkozó adatok, az egyszerű természetes mutatók valamennyi településre vonatkozóan mérhetők és valóban rendelkezésre is állnak. A gazdasági mutatók, mint például a vállalati nyereség, amortizáció, GDP, elsősorban a több telephellyel rendelkező vállalatok, illetve az adatgyűjtés és feldolgozás magas költségei miatt többnyire csak területi szinten mérhetők illetve részben becsülhetők kellő pontossággal. A statisztika területi alapegységei épp a rendelkezésre álló adatok, és az azok iránti szükséglet miatt, az egyes országokon belül a már létező közigazgatási egységek. A területi és települési adatok iránti szükséglet legtöbbször az adott terület igazgatása részéről merül fel.

A statisztikai rendszernek a regionális folyamatok bemutatását, a regionális politikát szolgáló, területi alapegységeinek kiválasztása viszont a Közösség szintjén már nem is olyan egyszerű. A legfontosabb kihívás az, hogy az egyes tagállamokban eltérőek a közigazgatási rendszerek és eltérő méretűek, lélekszámúak a közigazgatási egységek. A dilemma tulajdonképpen a következő, hogyan lehet úgy ezeket a területi statisztikai egységeket meghatározni, hogy ugyanazok a gazdasági és társadalmi folyamatok mérhetővé váljanak valamilyen tagállam területén? Ez végül is a tér horizontális felosztásának az egyik klasszikus kérdése (Nemes Nagy, 2005).

A tér felosztásának alapvetően két iránya van a vertikális és a horizontális felosztás. A **vertikális térfelosztás** a különböző térelemek rendezi valamilyen hierarchikusan tagolt, egymásnak alá- illetve fölérendelt térségi szintekre. A vertikális felosztás a szervezetekben, irányító rendszerekben a függés és az alárendeltség hozza létre a hierarchizáltságot, bár épp ez az, amit a partnerség elve kikezdi. A **horizontális térfelosztás** az egymás melletti téregységeket rendezi lehetőség szerint úgy, hogy átfedések, lefedetlen területek ne maradjanak. A tér felosztása azonban nem független attól céltól, aminek az elérése érdekében végzik. A térfelosztás különbségei adódhatnak abból, hogy sajátos, egyedi az az elemi térségi szint, amiből kiindulunk, eltérő a térségi szintek száma és jellege, speciális területegységeket vizsgálnak, a területelemek között sajátos típusokat, kategóriákat jelölnek meg.

A horizontális térfelosztásnak jellegzetesen két iránya van. Az egyik, amikor kisebb téregységeket vonunk össze, aggregáljuk a szinteket. Ezzel az aggregálással együtt jár, hogy az adatok, információk egy része elveszhet, belesimul az átlagba. A másik irány, amikor felülről lefelé, bontjuk szét a nagyobb téregységeket kisebb szintekre. Ekkor az adatok szakszerű vagy csak szerencsés dezaggregálásával addig nem ismert információk bukkanhatnak elő. A horizontális térfelosztás szempontjai közül a legfontosabb, a legalapvetőbb kritérium az, hogy *„minden társadalmi jelenség azon a térségi szinten és abban a területi aggregációban, körzetrendszerben vizsgálendő (és ha szükséges*

irányítandó), ahol az valóságosan szerveződik⁵. A horizontális térfelosztás három alapvető szempontja:

- a valóságos térbeli szerveződés követése, ami az EU esetében a tagállami közigazgatási térfelosztáshoz való igazodást jelent;
- az összehasonlíthatóság (kompatibilitás), ami a regionális politika igényeinek megfelelően a hasonló nagyságrendű lélekszámú egységek kijelölését igényli;
- a kezelhetőség, ami az optimális méreteket, kezelhető számú egységet jelent.

Az egységes területi statisztikai rendszer problémája ugyanakkor, hogy a különböző gazdasági és társadalmi folyamatokról torzítás mentes és valósághű képet kell szolgáltatnia. Minél tagoltabb, minél kisebb egységekből áll fel egy rendszer, annál jobban nyomon követhetők például a területi folyamatok, kidomborodnak a területi különbségek. Magyarországon a NUTS II régiók közötti ingázók számát jelentősen növelné, például az ingázók számának tényleges változása nélkül, ha a Közép-Magyarország Régiót ketté választanák két NUTS II régióra, Budapestre és Pest megyére.

Az EGK figyelembe véve a tagállamok eltérő közigazgatási berendezkedését, a közigazgatási egységekre alapozva hozta létre a maga ötfokozatú területi statisztikai nomenklatúráját (NUTS, *Nomenclature de Units Territoriale Statistique*). Ennek az egyik fontos célja az volt, hogy az azonos szintre besorolt közigazgatási szintek méretét közelítse, illetve, hogy minden tagállamban az egyes NUTS szintek hasonló területi folyamatoknak legyenek szinterei. Az Unió ugyanakkor kijelölte a maga beavatkozásainak területi bázisegységül a NUTS II régiók szintjét. Tehát valamennyi területi folyamatot és változót legalább ezen a szinten kell mérni és összehasonlíthatóvá tenni.

Az Európai Unió tagállamaiban a területi információs rendszerek egységesítésére, az egyes országok rendkívül eltérő jellegű közigazgatási területi egységek osztályozására és a közösségi regionális politika célterületeinek kijelölésére hozták létre a Területi Statisztikai Egységek Nomenklatúráját, NUTS. A NUTS 5 szintet különböztet meg, amelyeknek az lenne a feladatuk, hogy az Európai Unió szintjén a statisztikai adatok szolgáltatásához illetve a területfejlesztési programok számára egységes adatbázist teremtsenek. Az I., II. és a III. szint regionális szint, míg a IV. kistérségi szint, bár nincs minden országban kijelölve. Az V. szint települési szint. Az egységes méretkategóriák, illetve egységes vagy legalábbis nagyon hasonló jogállás szerint kijelölni a NUTS régiókat, mint látni lehet, nem sikerült. Az egyes regionális szinteken óriásiak az eltérések, mind a lélekszámot, mind a közigazgatási jogállást tekintve.

A NUTS I. jelenti az európai közösségi régiók csoportját. E régiókat a tagállamok jelölik ki gazdasági, társadalmi és földrajzi kritériumok alapján. Többnyire az alkotmányban rögzítik felsorolásukat. Ezen régiók legtipikusabb példáit a német Landok jelentik. A NUTS II. jelenti a tagállamokban a közigazgatási bázisegységet. Ez szolgál a területi statisztikai adatok gyűjtésére és a területfejlesztési programok elkészítésére a korábbi 1. Célkitűzés jelenleg a Konvergencia célkitűzés esetében. A NUTS III. fejlesztési régió, amiknek a prototípusa a francia megye.

Ha végigtekintünk a NUTS régiók beosztásán, méretén, számán, közigazgatási jogköreiken, amire itt nincs lehetőség, akkor azt lehet mondani, hogy a NUTS rendszer a német és a francia közigazgatás közötti kompromisszum! A két ország meglévő területi

⁵ Bartke István: *A társadalom és a gazdaság szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, 1989, Budapest.

közigazgatási egységeit változtatás nélkül is be lehet helyezni a NUTS rendszer egy-egy szintjére: a német Landokat az I. szintre, a francia megyéket a III. szintre. A kompromisszum lényege, hogy egyik országnak sem kellett közigazgatási rendszerét feladnia vagy alapvetően módosítania, viszont a területfejlesztés bázisegysége viszont a kettő közötti szint, a NUTS II. lett. A francia területfejlesztés a NUTS II. szintet használja, míg a német az erős tartományok miatt a NUTS I. szinten oldja meg a területfejlesztés irányítását.

5.1. táblázat: Az EU tagállamok NUTS régióinak és önkormányzatainak száma

Országok	NUTS I régiók száma, elnevezése	NUTS II régiók száma, elnevezése	NUTS III régiók száma, elnevezése	NUTS V régiók száma, elnevezése
Ausztria	3 Land csoport	9 Land	36 Bezirk	2350 Gemeinden
Belgium	3 régió	9 Provinces	43 Arrondissements	589 Communes
Dánia	1	1	15 Amter	276 Kommuner
Finnország	2	6 Suurale	19 Maakunt	455 Kunnat
Franciaország	8 ZEAT (területfejlesztési gazdasági övezet)	22 régió	96 Departements	36664 Communes
	1 DOM (tengeren túli megyék)	4 tengeren túli megye régió jogállásban	4 különleges jogállású tengeren túli megye	
Görögország	4 NUTS II csoport	13 fejlesztési régió	51 nomos	1998-óta 1300 önkormányzat
Hollandia	4 Landsdelen	12 Provincies	40 COROP-régió	672 Gemeenten
Írország	1	2 régió	8 tervezési régió	3445 DEDs/Wards
Luxemburg	1	1	1	118 Communes
Nagy-Britannia	8 standard régió	28 megye csoport	47 grófság	369 körzeti tanács Angliában és Wales-ben
	Wales	2 megye csoport	8 megye	
	Skócia	4 megye csoport	9 megye	53 körzet
	Észak-Írország	1 megye csoport	1 megye	26 körzet
Németország	16 Land	38 Regierungs-bezirke	445 Kreise	16176 Gemeinden
Olaszország	11 NUTS II csoport	20 régió	103 tartomány	8100 comuni
Portugália	1 kontinentális Portugália, 1 Madeira, 1 Azori-szigetek	5 kontinentális Portugáliában és 2 a szigeteken	30 Grupos de Concelhos	4208 Freguesias
Spanyolország	6 NUTS II csoport	18 Comunidades autonomas	50 Provincias	8077 Municipios
		1 Ceuta, Melilla	2 Provincias	
	1 Kanári-szigetek	1 Kanári-szigetek	2 Provincias	
Svédország	1	8 fejlesztési régió	24 Län, megye	286 Komuner
EU 15	76	206	1123	98433

Forrás: 1, CEC: *Competitiveness and cohesion: trends in the regions. Fifth periodic report on the social and economic situation and development of the regions in the Community*. EC, Brussels, 1994.

2, OECD-MKI: *Közszektor: az OECD tagországok közigazgatásának jellege*. MKI, Budapest, 1994.

3, CEC: *The socio-economic impact of projects financed by the Cohesion Fund. Vol. 3*

5.2. táblázat: Az EU tagállamok NUTS régióinak és önkormányzatainak átlagos lélekszáma (millió fő)

Országok	Ország lakossága fő	NUTS I régiók átlagos lakossága M fő	NUTS II régiók átlagos lakossága M fő	NUTS III régiók átlagos lakossága M fő	Helyi önkormányzatok átlagos lakossága
Ausztria	6,930	2,310	0,77	0,193	2970
Belgium	9,966	3,322	1,107	0,232	15.313
Dánia	5,141	5,141	5,141	0,343	16.569
Finnország	4,997	4,997	0,833	0,263	815
Franciaország	56,736	6,304	2,182	0,567	1.279
Görögország	10,208	2,552	0,785	0,200	1.132
Hollandia	14,948	3,737	1,246	0,374	23.104
Írország	3,503	3,503	3,503	0,389	42.720
Luxemburg	0,381	0,381	0,381	0,381	3.300
Nagy-Britannia	57,409	5,219	1,640	0,883	112.980
Németország	80,272	5,017	2,007	0,148	7000
Olaszország	57,662	5,242	2,883	0,607	7.121
Portugália	9,867	3,289	1,410 v. 1,875	0,329	26.372
Spanyolország	38,955	5,565	2,164	0,479	7.000
Svédország	8,568	8,568	1,071	0,357	29.960
EU 15	364,632	4,798	1,770	0,325	
NUTS rendelet		3 - 7	0,8 - 3	0,15 - 0,8	

Forrás: (1) CEC: Competitiveness and cohesion: trends in the regions. Fifth periodic report on the social and economic situation and development of the regions in the Community. EC, Brussels, 1994.

(2) OECD-MKI: Közszektor: az OECD tagországok közigazgatásának jellege. MKI, Budapest, 1994.

A két táblázatból úgy tűnik, az Európai Unió szabad kezét ad abban a tekintetben, hogy egy ország, milyen módon sorolja be a saját területi közigazgatási egységeit a NUTS a területi statisztikai egységek rendszerébe. Mennyiségi ismérvek, akár lakosságszám, akár terület vagy éppen GDP, látszólag nincsenek, hiszen óriási az értékek szóródása. A jelenleg hatályos NUTS régiókról szóló rendelet viszont a NUTS I régiók népességét 3 és 7 millió közé, a NUTS II régiókat 0,8 és 3 millió közé, míg a NUTS III régiókat 150 és 800 ezer közé teszi. A pontos értékek betartása azonban csak új tagállamok számára illetve a régi tagok esetében az esetleges közigazgatási reform során bekövetkező változtatásokra érvényes.

A legnagyobb NUTS I régió lélekszáma 73-szorosa a legkisebbnek. A NUTS II régióknál ugyanez az érték 85-szörös. A NUTS III régiók esetében a különbség 400-szoros. A majdnem 7 millió lakosú Nagy-London ugyanúgy NUTS III régió, mint egy 17 ezer lakosú *kreisfreie* besorolású német kisváros. Ha a közigazgatási jogállást nézzük, akkor az a NUTS I régió, amely Franciaországban lényegében csak papíron, fejlesztési tervekben létezik, Belgiumban és Németországban a közigazgatási rendszer egyik legfontosabb elemeként funkcionál, törvényhozási hatáskörrel, kormánnyal rendelkező tartomány. A szintén jelentős autonómiával rendelkező osztrák Landok és a spanyol autonóm közösségek viszont csak NUTS II régiók azokkal a holland tartományokkal együtt, amelyek törvényhozási autonómiával nem rendelkeznek ugyan, de jelentős közigazgatási feladataik vannak. Mi indokolja a régiók méretét, funkcióit, fontosságát?

A régiók fontosságát az a tény indokolja, hogy az Európai Unió az egyes célkitűzések támogatandó területeinek lehatárolását a NUTS szintű régiókra alapozva végzi. Az 1.

Célkitűzés a NUTS II régiókra épül, míg a 2. Célkitűzés a NUTS III régiókra. A régiók szerepe itt több mindenre kiterjed. A támogatások elnyerésének jogosultságát a NUTS régiókra rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján állapítják meg. A Strukturális Alapok támogatásainak jelentős része az adott régióhoz kötött vagyis a támogatandó régióban kell felhasználni. A partnerség és a szubszidiaritás elve alapján a régióban megvalósítandó fejlesztésekbe a helyi lakosságot és a helyi intézményeket is be kell vonni, ami viszont előbb vagy utóbb a régió állandó jellegű intézményeinek kiépülését is maga után hozza. A NUTS rendszer kellően rugalmas a NUTS II régiók kijelölését illetően. A rendszer négy sarokpontját a következők jelentik:

- a francia megye a NUTS III szint és a német szövetségi tartomány NUTS I szint;
- az azonos NUTS szintű régiók országon belüli funkcionális hasonlósága;
- a szubszidiaritás elve, vagyis a területfejlesztésről szóló döntések nem tartozhatnak kizárólag a központi kormányzat hatáskörébe;
- a három regionális NUTS szint legalább egyikén legyen olyan régió, ami megfelel a Regionális Önkormányzatok Európai Kartájában lefektetett alapelveknek!

A funkcionális hasonlóság abban nyilvánul meg, hogy az egyes országokban a NUTS régiókat a különböző szinteken úgy érdemes kijelölni, hogy a hasonló területi folyamatokat fedjenek le. Emiatt van az, hogy az egyes NUTS szintek méretkategóriáinak olyan nagy a szórása. Ha a hasonló nagyságrendű lélekszámmal rendelkező országokat, például a 8-14 millió fős országok nézzük, akkor sokkal kisebbek a szórás értékek. Ebbe az országcsoportba tartozik Ausztria, Belgium, Görögország, Hollandia, Portugália és Svédország. Az elemzésnél tekintsünk el a nem kontinentális területeiktől.

- NUTS I régiók száma 1 és 4 között van. Ha eltekintünk a szárazföldi területein mindössze 1 NUTS I régiót kijelölő Portugáliától és Svédországtól, akkor az átlagos lélekszámuk 2,3 és 3,7 millió fő között van.
- NUTS II régiók száma 5 és 13 között, átlagos lélekszámuk 770 ezer fő és 1, 875 millió fő között van.
- NUTS III régiók száma 24 és 51 között, átlagos lélekszámuk 193 ezer és 357 fő között van.

Magyarországon a NUTS II szintű régiók kijelöléséről az Országos Területfejlesztési Koncepcióról szóló 35/1998. számú, még az 1994-1998 között működő Parlament által elfogadott, Országgyűlési határozat rendelkezett. Ebben a megyék a NUTS III szintre lettek besorolva, a megyékből összeállított statisztikai régiók lettek kijelölve a NUTS II szintre. A magyarországi NUTS II régiók:

- Közép-Magyarországi Régió: Budapest és Pest megye;
- Észak-Magyarországi Régió: Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Heves megye, Nógrád megye;
- Észak-Alföldi Régió: Hajdú-Bihar megye, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye;
- Dél-Alföldi Régió: Bács-Kiskun megye, Békés megye, Csongrád megye;
- Dél-Dunántúli Régió: Baranya megye, Somogy megye, Tolna megye;
- Közép-Dunántúli Régió: Fejér megye, Komárom-Esztergom megye és Veszprém megye;
- Nyugat-Dunántúli Régió: Győr-Moson-Sopron megye, Zala megye és Vas megye.

Az Országgyűlési Határozat egy hosszú vita végére tett pontot, azáltal, hogy kijelölte a Magyarország NUTS II régióit. Ezt a döntést addig sem a statisztikai régiók, sem a program

régiók esetében nem sikerült úgy megtenni, hogy az minden érintett számára elfogadható legyen.

5.3. Területfejlesztés Magyarországon 2004-2006 között

A csatlakozási tárgyalások menetében a regionális és a strukturális eszközök koordinációjára vonatkozó fejezet bilaterális átvilágítási fordulói 1999. április 22-23.-án és szeptember 14-én zajlottak le Brüsszelben. Az Európai Bizottság ezek alapján megfogalmazta az eredményes felkészülés érdekében előttünk álló feladatokat. Ezek a következők voltak: a minisztériumok közötti koordináció erősítése, a programozási folyamatban a regionális szint szerepének meghatározása, a végrehajtási kapacitás, az ellenőrzés és a monitoring rendszer fejlesztése, a támogatási rendszer hatékonyabbá tétele.

Ennek figyelembe vételével 1999. november végén a Kormány átnyújtotta a magyar tárgyalási pozíciót. Ebben a regionális politika fejezetre vonatkozóan kijelentette, hogy teljes mértékben elfogadja a közösségi vívmányokat, és azokat legjobb tudása szerint alkalmazni fogja. A strukturális eszközöket illetően vállalta, hogy az EU szabályozásnak megfelelően Magyarország az ország összes régióját magában foglaló Nemzeti Fejlesztési Tervet fog készíteni, amit nem később, mint a csatlakozási tárgyalások lezárása előtt fél évvel benyújt az Európai Unió Bizottságának. A benyújtott tárgyalási pozícióra a Bizottság elkészítette közös álláspontját, ami lehetővé tette a Regionális politika fejezet megnyitását 2000. április 6-án.

A Kormány az EU által megfogalmazott feladatok alapján 1999. és 2000. során több határozatot fogadott el, így a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap fogadásával összefüggő feladatokról; a támogatási rendszerünk EU konform átalakításának soron következő feladatairól; a Fejlesztéspolitikai Koordinációs Tárcaközi Bizottság létrehozásáról; a Phare 2000. és 2001. évi magyarországi programjainak prioritásáról.

A határozatokban foglalt feladatok sikeres teljesítése nyomán javult a minisztériumok közötti koordináció, és kialakult a felelősségi rend. Az Európai Regionális Fejlesztési Alap, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap és a Halászati Orientációs Pénzügyi Eszközök fogadásáért a földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter lett a felelős. Az Európai Szociális Alap felhasználása tekintetében ugyanezt a felelősséget a szociális és családügyi miniszter kapta meg. A regionális és ágazati szempontok közötti koordinációban, illetve a régiók fejlesztési elképzeléseinek közvetítésében és összeállításában kiemelt szerepe lett a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumnak.

A Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap igénybevételére való felkészülés tekintetében a területfejlesztést illetően két fontos dolgot emelhetünk ki. Az egyik az, hogy a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény és annak 1999. évi módosítása kapcsán kiépülő területfejlesztési intézményrendszer keretén belül megkezdődött a különböző szinteken a hosszabb távra szóló koncepciók kidolgozása, valamint a rövidebb távra vonatkozó stratégiai területfejlesztési programok előkészítése. Az 1999-es törvénymódosítás kötelező érvényűen az ország minden régiójára felállította a regionális fejlesztési tanácsokat.

A másik fontos tényező, hogy a 2000. évvel megkezdődött a belépési időpontig terjedő három előcsatlakozási támogatás szakasza. A három előcsatlakozási alap külön történet. A legelső a Magyarország és Lengyelország rendszerváltás utáni megsegítésére létrehozott PHARE tekint vissza a leghosszabb múltra. Kezdetben csak szakértői tanácsadásokat

finanszíroztak belőle. A rendszerváltás felálló kormányzati intézmények - a fogyasztóvédelemtől az energiarendszerek irányításáig - voltak a kedvezményezettek. 1994-től viszont már kisebb összegű kísérlet projekteket is támogattak. Ilyen a 44. sz. főutat az M5 autópályával összekötő, Kecskemétet délről elkerülő főút megépítése, a magyar-szlovén vasútvonal vagy az esztergomi Mária Valéria-híd. 1997-től a PHARE új orientációja keretében már területfejlesztési intézmények és a központi államigazgatás uniós tagságra való felkészítése lett a cél. A PHARE-pénzek, bár csak évi kb. 100 millió ecu/euro volt, lehívása óriási nehézségekkel, időbeli csúszásokkal járt együtt.

Az ISPA, ami a Kohéziós Alapra való felkészülést szolgálta közlekedési és környezetvédelmi projektek támogatásával, és a SAPARD, ami a vidékfejlesztést és részben a mezőgazdaság fejlesztését szolgálta 2000-ben indult. Az ISPA, ami Magyarország számára évente 88 millió euro forrás felhasználását tette lehetővé 2000 és 2004 között felerészben a közlekedésben és felerészben a környezetvédelemben. A közlekedésben 3 vasúti felújítási projektet Budapest-Hegyeshalom, Budapest-Cegléd-Lőkösháza és a Boba-Zalaegerszeg-Zalalövő finanszíroztak illetve három közút felújítási projektet, a 11,5t tengelyterhelés elérése érdekében, például a 3-35. sz. főutakon Hidasnémeti és Debrecen között. A környezetvédelemben regionális hulladéklerakókat, mint például Debrecenben és környékén, és szennyvíztisztítókat, mint például Győrben, Szegeden és Szolnokon.

Itt alapvetően a projektek tervezésének, kivitelezésének problémái tűntek ki. Mit tegyünk akkor, ha egy tervezett regionális hulladéklerakó helyszínén az előzetes régészeti feltárás során például váratlanul kelta sírokat találunk, mint például Berettyóújfaluban? Vagy mi a teendő akkor, amikor szintén egy tervezett regionális hulladéklerakó támogatási szerződésének aláírása után derül ki, hogy a tervezett helyszínen nincsen meg a projekt befogadásához szükséges társadalmi támogatás, mint például Pest megye keleti részén? Hogyan kell az önerőt biztosítani? Hogyan kell több település között egy konzorciumi szerződést létrehozni? Hogyan kell az uniós irányelvek által megszabott módon közbeszerzési eljárást lebonyolítani? Itt egy nagyon leszabályozott, hosszú tervezéshez szokott nyugati vagy inkább csak uniós struktúra találkozott egy a hiánygazdaság keretei, majd a rendszerváltás és a transzformációs válság körülményei között az előzetes mintákat nélkülöző túléléshez, improvizációhoz szokott mentalitással, szokásokkal. Kultúrák találkozása volt ez és borzasztó nehezen ment a tanulási folyamat, egymás gondolkodásmódjának megismerése. A politikusok beszélhettek szép szavakat az Európai Unióról - bár ezt sem mindenki tette - de projektek tervezésén és kivitelezésén dolgozók a határidők szorításában átvirrasztott éjszakák után - karikás szemekkel másnap - már nem biztos, hogy teljesen ugyanezt gondolták.

A vidékfejlesztési célú SAPARD program meg a központi közigazgatás szintjén lett a közösségi programok állatorvosi lova. 1999-ben, az FVM akkori vezetése, az egész programot a minisztérium szervezetébe, költségvetésébe akarta beletenni. Így az Uniónak nem volt elfogadható, mert nem lett volna átlátható a működése. Külön álló hivatalt, meg a minisztérium vezetése nem akart, mert saját konkurenciáját látta benne. Az országos SAPARD terv első olvasatban már azelőtt készen volt, mielőtt az Unió elfogadta volna az erről szóló rendeletét. Így a terv bizonytalan metodikával, bizonytalan jogi alapokra épült és alapvetően nem tudta összehangolni a magyar gazdák fejlesztési igényeit az uniós agrár illetve vidékfejlesztési politikák céljaival és prioritásaival. Az 1999 előtti évi 100 millió eurótól, majd a 2000-2004 közötti évi 238 millió eurótól a gazdasági növekedés beindítását nem lehetett várni. Ugyanakkor az ország abszorpciós, támogatás felvevő, képességének kiépítése szempontjából megkerülhetetlenek, multiplikátor hatásuk, bár ezt csak az első NFT értékelése után lehet majd kijelenteni vagy cáfolni, várhatóan jelentős.

A PHARE az Európai Unió közép- és kelet-európai országok számára vissza nem térítendő támogatást nyújtó programja, amelynek célja a társadalmi-gazdasági reformok végrehajtásának segítése és az integrációs felkészülés támogatása. A segítségnyújtás tényleges tartalma az Európai Bizottság és a magyar kormány között évente folytatott tárgyalások során dőlt el. A fő támogatási irányok alapján évente egy ún. Országprogram (1998. óta Éves Nemzeti Program) kerül összeállításra.

A Phare program története két szakaszra osztható. 1990 és 1997 között a programok elkészítésének elsősorban a kedvezményezett állam saját gazdaság- és intézményfejlesztési prioritásai szabtak keretet. 1998-tól Phare támogatás csak a Közösségi Joganyag magyarországi végrehajtásához közvetlenül kapcsolódó programok végrehajtására vehető igénybe.

A 2000. évtől két irányban módosultak a Phare támogatási lehetőségei. Egyrészt az Agenda 2000 értelmében a társult országok támogatása két új eszközzel, az infrastrukturális és környezetvédelmi programokat finanszírozó ISPA, illetve a mezőgazdasági és vidékfejlesztési célra igénybe vehető SAPARD programmal bővült. Másrészt a Phare programon belül külön fejezetként jelent meg az ún. Gazdasági és Szociális Kohéziót erősítő program, amely az Európai Regionális Fejlesztési Alapra és az Európai Szociális Alapra való felkészülést hivatott támogatni.

A megújuló Phare program összesen évi 1 560 millió Euró⁶ támogatást jelentett a 10 Közép-kelet Európai ország számára 1999-es árakon. Az EU Bizottság által kibocsátott „Irányelvek a Phare program megvalósításához, 2000-2003” (Guidelines for the Implementation of the Phare Programme, 2000-2003) értelmében a társadalmi és gazdasági kohézió céljait szolgáló program az alábbi célokhoz illeszkedő projekteket támogatta: a produktív szektor szerkezetátalakítása; a humán erőforrás fejlesztése; az üzleti infrastruktúra fejlesztése. Az egyes projektek mérete minimálisan 2 millió euró. Így vagy egy konkrét, viszonylag nagy fejlesztés támogatásáról volt szó, vagy egy olyan támogatási rendszer kialakításáról, ahol az egyes kedvezményezettek nyílt pályázat útján jutnak a fejlesztési forrásokhoz. Ez utóbbi esetben a kedvezményezettek támogatása maximum 300 000 euró lehet.⁷

Újdonság volt a 2000 utáni Phare programokkal kapcsolatban, hogy a társadalmi és gazdasági kohézió előmozdítását segítő projektek megalapozásához el kellett készíteni és az EU Bizottsága számára mellékelni kell az ún. Előzetes Nemzeti Fejlesztési Tervet (Preliminary National Development Plan, PNDP). Az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Terv célja, hogy elkészítése és fejlesztése révén az ország alkalmassá váljon arra, hogy a csatlakozáskor az EU metodológiai előírásainak megfelelő Nemzeti Fejlesztési Tervvel rendelkezzen. Ezért az EU az előzetes tervet nem tekinti jogi érvényű dokumentumnak, inkább csak információs anyagnak, mely lehetőséget nyújt a módszertani továbbfejlesztésre és a hiányosságok pótlására. Az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Terv három évre szól, és összhangban kell lennie az egyéb nemzeti és regionális szintű fejlesztési és programozási dokumentumokkal (Átfogó Fejlesztési Terv, Széchenyi Terv, regionális fejlesztési tervek és programok), hogy a csatlakozáskor a megfelelő formában átadható legyen az „igazi” Nemzeti Fejlesztési Terv. Az PNDP nem korlátozódik a Phare által támogatott célrégiókra, hanem az ország egész területét lefedi.

⁶ <http://www.otk.hu> Sára János: Az Európai Unió előcsatlakozási támogató programok

⁷ <http://www.euroregio.hu> Letölthető dokumentumok

Az EU Bizottság a Phare program keretein belül rendelkezésre álló források szűkössége miatt úgy döntött, hogy a „Társadalmi és Gazdasági Kohézió” fejezet keretében nyújtható támogatást csak az ország egyes célrégióiban lehet igénybe venni. A célrégiókról a Kormány 1109/1999. (X. 22.) sz. határozatában döntött az észak-magyarországi, az észak-alföldi és a dél-alföldi régiók kijelölésével. Ugyanezen határozat kimondja, hogy a régióknak a Strukturális Alapok felhasználására történő egységes felkészítésének szükségességét, ezért valamennyi magyarországi régió számára azonos feltételeknek kell rendelkezésre állniuk. E szerint a Strukturális Alapok előírásainak megfelelő kísérleti programokat a Phare támogatásban nem részesülő régiókban is ki kell dolgozni, és a végrehajtásukhoz szükséges forrásokat a 2001. évi állami költségvetésből biztosítani kell. Összhangban a Strukturális Alapokat szabályozó 1260 sz. ET. rendelettel, külön program elkészítése vált indokolttá a speciális problémákkal küzdő Balaton régióban.

Az egységes felkészülés céljából az intézményfejlesztés részeként már Phare forrásból valósult meg a Strukturális Alapok kormányzati szintű kezelésére felkészítő program (SPP-Speciális Felkészülési Program), amely nemzeti szinten nyújt szakértői tanácsadást az EU-s támogatások felhasználására való felkészülésben. A másik, a regionális intézményrendszert felkészítő program (Regional Preparatory Programme, RPP) „twiningen” és régiókra szabott képzési tematika kidolgozásán keresztül tette ugyanezt regionális szinten. Ez ténylegesen négy olyan szakértő segítségét jelentette, akik huzamosabb ideig dolgoztak valamelyik EU tagállam államigazgatásában, annak regionális szintjén. A szakértők közül három a három Phare által támogatott célrégió központjában látta el feladatát, de e mellett mindegyik szakértő egy-egy másik, nem Phare célterület munkáját is segítette. A negyedik szakértő, aki egyben a szakértői csoport vezetője, a központi kormányzati szervekkel tartott fenn kapcsolatot, koordinálta a másik három szakértő munkáját, valamint a központi régió (Közép-Magyarország) és a Balaton felkészülését is segítette. Az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Terv értelmében a Phare 2000 program által támogatott projektek az alábbiak voltak a Phare célrégiókban:

- A kis és közepes vállalkozások együttműködését segítő pályázati rendszer kiépítése
- A kis és közepes vállalkozások képzése
- A helyi vagy regionális infrastruktúra (környezetvédelmi vagy közlekedési) bővítését szolgáló beruházás (ipari parkok, logisztikai központok, inkubátor-házak létesítése)
- A gazdaság és oktatás kapcsolatát segítő pályázati rendszer kidolgozása
- A szociálisan hátrányos helyzetűek foglalkoztatását segítő pályázati rendszer kiépítése

A felkészülés kulcskérdése az volt, hogy az egyes régiók intézményei és a régióban dolgozó szakemberek egységes ismereteket és gyakorlatot szerezhessenek. Ennek elérése érdekében alapelveként a minimumra kellett csökkenteni a források különbözőségéből adódó elkerülhetetlen eljárásbeli különbségeket a régiók között. E mellett szólt a fent említett Regionális Felkészítő Program, amelynek keretén belül az EU tagállamaiból érkező szakértők a hazai forrásból támogatott régiók munkáját is segítik.

Az egyes projektek megvalósítása során a Phare célrégiókban kötelezték a Phare program DIS szerinti (Decentralized Implementation System, Decentralizált Végrehajtási Rendszer) közbeszerzési eljárásrendjének betartását. A hazai forrásból támogatásban részesülő régiók esetében a hatékonyság érdekében az EU által megkövetelt közbeszerzési

eljárások helyett a szükséges intézkedések átvételével⁸ a hazai közbeszerzési eljárásrend alkalmazhatóvá vált. Eltérő eljárásrend volt követhető az Európai Bizottság budapesti delegációjának utólagos jóváhagyásával is.

A támogatott intézkedések tartalma tekintetében elmondható, hogy minden régió fejlesztési terveit az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Tervhez kellett igazítani, így minden régió regionális programjának az PNDP-ben megfogalmazott célok megvalósításához kellett vezetnie.⁹ Az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Terv mellékleteként a Phare célrégiókra és a nem Phare célterületek régióira is elkészültek és az EU Bizottság számára tájékoztatásul megküldésre kerültek az előzetes Regionális Fejlesztési Tervek, amelyek a későbbi regionális operatív programok alapját képezték. Tartalmazták a régió helyzetének leírását, a régió fejlesztési stratégiáját, az erre épülő prioritásokat, valamint részletezve azon lehetséges intézkedéseket, amelyek a Phare program keretében támogatásban részesülhetnek. A terveknek alkalmazkodniuk kell a területfejlesztés folyamatosan változó feltételrendszeréhez, ezért folyamatosan változó dokumentumoknak kell tekinteni. A tervek kidolgozásánál figyelembe kellett venni az egyes régiók heterogenitását, fokozatosan törekedni kellett az adott régió belüli különbségek csökkentésére. A tervek legitimációját a Regionális Fejlesztési Tanácsok által történő elfogadás biztosította.

A Phare célrégiókban minden program esetében kijelölésre került a „Programfelelős Tisztviselő” (PAO) személye, valamint neki alárendelten a „Programvégrehajtó Egység” (Implementing Agency). Az egység feladata a program szabályszerű végrehajtása volt. Az egységesség érdekében a magyar forrásból finanszírozott projektek végrehajtásának irányítását is a Phare program „Programvégrehajtó Egységnek” kellett végeznie. Minden régió esetében a vezető koordinációs szerepet az FVM Területfejlesztési Phare Programirányító Irodája látta el. Összhangban a Strukturális Alapokra való felkészüléssel kapcsolatos, 2073/1999 (IV. 21.) számú kormányhatározattal, az Európai Regionális Fejlesztési Alap felhasználására való felkészülés irányítója az FVM, míg az Európai Szociális Alap célrendszeréhez kapcsolódó intézkedésekért a Szociális és Családügyi Minisztérium és az Oktatási Minisztérium által közösen létrehozott „Humán Erőforrás jellegű programok Végrehajtó Egysége” lett a felelős. A Programvégrehajtó Egység a magyar források tekintetében is ellátta azokat a feladatokat, amiket a Phare program kapcsán végeznie kellett: a program szervezése, jelentések készítése, a programfinanszírozás kereteiben történő pénzügyi irányítás és nyilvántartás.

A Phare célrégiókban az EU által gyakorolt ellenőrző szerepet a tisztán magyar forrásból finanszírozott régiók esetében a „Programvégrehajtó Egységnek” kellett átvennie. Erre azért volt szükség, hogy biztosíthassák a Phare régiók hasonló dokumentumainak az EU Bizottsággal való egyeztetése során felmerült tapasztalatok átadását. Így a Programvégrehajtó Egység kizárólag a Phare célrégiókban már elfogadott dokumentumok alapján bírálhatta el a nem Phare célrégiót érintő anyagot, és ezen tevékenységéről részletesen be kellett számolnia a Phare „Társadalmi és Gazdasági Kohézió” Monitoring Bizottságnak.

Az egyes Phare projektek mindegyike társfinanszírozott, a finanszírozás alapja az adott projektért elsősorban ágazati szakmai felelősséggel bíró minisztérium forrása. A Phare program kapcsán a regionális és ágazati érdekek összhangja, úgy tudott megvalósulni, hogy

⁸ Elsősorban az Európai Unióban használatos FIDIC szabályozás (Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, Mérnöktanácsosok Nemzetközi Szövetsége), valamint a szolgáltatásoknál, beszerzéseknél alkalmazandó feladat leírási módszertan átvétele

⁹ Konkrétumok a következő fejezetben

egyrészt a Phare forrásainak igénybevétele megkövetelte a régió szempontjainak érvényesülését a projektkiválasztásban, másrészt pedig a szaktárcák forrásaiból juttatott társfinanszírozás feljogosította az adott társfinanszírozó tárcát országos ágazati érdekeinek érvényesítésére. A magyar forrásból magvalósuló programok esetében ez az összhang úgy jöhetett létre, ha a Phare források helyét az FVM fejezeti költségvetésén keresztül, a Területfejlesztési céllelőirányzat keretén belül rendelkezésre álló források töltötték be, amelyhez ugyanazok a tárcák ugyanolyan feltételekkel biztosítottak társfinanszírozást, mint a Phare célrégiókban.

A monitoring feladatát minden egyes régióban a Phare program kapcsán létrejött „Társadalmi és Gazdasági Kohézió” Monitoring Bizottsága látta el, annak titkársági feladatait pedig az FVM Phare Területfejlesztési Programiroda végezte. A Programmegvalósító Egységeknek beszámolási kötelezettségük volt saját tárcájuk Fejezeti Monitoring Bizottsága felé is. A gazdasági és szociális kohézió keretében a 2000. évtől kezdődően 2003-ig 312 millió eurót, mintegy 78 milliárd forint támogatást kaptunk.¹⁰

A 2001. évi Phare keretből hét projekt valósult meg. A gazdasági és társadalmi kohéziót szolgáló projektek tekintetében a 2002-es esztendő újabb áttörést hozott. A Strukturális Alapokhoz minden addiginál jobban közelítő programcsomag indult útjára – az integrált infrastrukturális és humán erőforrás fejlesztést tartalmazó „Orpheus” program. Ez rekordnak számító, várhatóan 200 millió eurónyi forrást mozgathat meg. Ennek az összegnek a felét a Phare, 40 százalékát a hazai költségvetés, 10 százalékát pedig saját részként a pályázatokon győztes projektgazdák adják. Az Orpheus program az előzőekkel ellentétben a támogatást nyert pályázati alapokat nem egy, hanem két programéven keresztül finanszírozza; az összes magyarországi régiót támogatja; és a támogatás döntő része nyílt pályázatokon talál gazdára. A több támogatás megszerzésének reményében, mindenképpen Lengyelország előtt szerettünk volna taggá válni, hiszen egymagában majdnem annyi lakosa van, mint a másik kilenc új tagnak együttvéve. Az, hogy a csatlakozási tárgyalásokon a négy ország nem együttműködött, hanem rivalizált egymással a minél előbbi tagság reményében, tulajdonképpen a visegrádi együtt(nem)működés kudarcát mutatja. Szlovákia uniós tagsága, Meciar miniszterelnökségének végével, többek között a felvidéki magyarok miatt is mindenképpen érdekünk. Lengyelországgal pedig -igaz csak a népességszám nagysága miatt - egy, a térség érdekeit képviselni képes középhatalom került be közösségbe, ami előny a számunkra.

2004 májusa egy hosszú jogi csatlakozási folyamat vége, amikor jogilag vált teljes jogú taggá hazánk. Ez egy a gazdaság integrálódásán és a közösségi jogszabályok átvételén alapuló csatlakozási folyamatnak egy kitüntetett pontja, de nem a végállomása. A 2004. májusi dátumot végül is a csatlakozási tárgyalások 2002. decemberi lezárása és a csatlakozási szerződés ratifikálási folyamata, időigénye határozta meg egyik az egyik oldalról, másik oldalról viszont az soron következő Európai Parlamenti választásokon való részvétel lehetősége.

A közös költségvetéssel kapcsolatos keretek végül is 1999 óta ismertek és adottak voltak. A csatlakozási dátumtól és az új tagállamok számától függetlenül az új tagok rendelkezésére álló pénzügyi keretek tulajdonképpen adottak voltak. Az legfeljebb csak az új tagállamok saját befizetéseivel nőhetett. Így viszont az új tagok versenytársaivá váltak egymásnak egy zéró összegű játékban, ahol az egyes tagok csak a többi rovására növelhették

¹⁰

<http://www.euregio.hu> Nemzeti Fejlesztési Terv

volna részesedésüket. Így válik érthetővé, hogy a támogatás maximalizálási stratégiát követve Magyarország, miért szerette volna kihagyni Lengyelországot a bővítés első köréből. A csatlakozási tárgyalások valóban nem egyenlő, bár jogilag egyenrangú, felek egyeztetéseiről szólnak. Egy 10 milliós lélekszámú és piacgazdaságot alig egy évtizede építő Magyarország tárgyalta egy, akkor már 15 tagállamot magában foglaló, 370 milliós népességű és már több, mint négy évtizedes történetet maga mögött tudó Európai Unióval. Formálisan a tárgyalások a közös piacot meghatározó jogszabályok átvételéről, alkalmazásának bevezetéséről, az országnak a közösségi döntéshozatalba való betagozódásáról szólnak, ahol a tagjelöltnek kell átvennie a közösségi jogszabályokat. Ugyanakkor a tagjelölteknek is megvannak a saját érdekeik, de azok artikulálása eléggé szabályozott. Mely jogszabályok, mint a víz keretirányelv, azonnali alkalmazása és határértékeinek betartása alól kérnek felmentést, derogációt és pontosan mennyi időre? Magát a jogszabályt el kell fogadni, csak az alkalmazásának kezdete és feltételei lehetnek kérdésesek.

A csatlakozási tárgyalásokon kellett tisztázni végül azt is, hogy a tagállam milyen lépéseket, programokat, kell, hogy tegyen a jogszabály betartása - például a felszín alatti vizek nitrát-tartalmának csökkentése - érdekében és ehhez kaphat-e és milyen uniós támogatást. Az érdekérvényesítés másik területe volt a termelési kvóták megállapítása például a mezőgazdaságban. Itt formálisan az utolsó öt év legjobb és legrosszabb eredményű éveit kiveszik és a három középső év átlagát veszik alapul, ami gazdasági értelemben annyit jelent, hogy az unió csak a piaci kereslettel alátámasztott vagyis eladható termelést hajlandó finanszírozni. Az érdekérvényesítés utolsó területe pedig a nagyon speciális érdekekre terjed ki, mint a kisebbségvédelem, a tokaji bor és a márkanev védelme. Ez a legnehezebb és nagyon meg kellett válogatni azt, hogy az itthon világhírű hungarikumok melyikét helyezzük európai szintű védelem alá.

5.4. Az első magyar Nemzeti Fejlesztési Terv

Az Előzetes Nemzeti Fejlesztési Terv és a Széchenyi Terv tapasztalataiból kiindulva és az 1260/1999/EK Tanácsi Rendeletnek megfelelően 2001 első hónapjaiban megkezdődött az első Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozása. Az említett rendelet értelmében azok a tagállamok, amelyek kevésbé fejlett régiókkal rendelkeznek – az 1 főre jutó GDP nem éri el a Közösség átlagának 75 százalékát – nemzeti fejlesztési terv keretében az Európai Bizottság elé kell terjeszteniük fejlesztési célkitűzéseiket. A támogatások jogi keretét jelentő Közösségi Támogatási Keret (KTK) rögzíti az Európai Unió és Magyarország kötelezettségvállalását arra, hogy a Stratégiai Alapokból együttesen finanszírozott különböző fejlesztési területek milyen támogatásban részesülnek.

A Nemzeti Fejlesztési Terv a 2004-től 2006-ig tartó 3 évben mintegy 1350 milliárd forint értékű fejlesztés megvalósítását teszi lehetővé. Ez az összes hazai közösségi fejlesztéseknek 50 százaléka. Ehhez kapcsolódik évi +0,7%-os GDP növekedés 2004 és 2008 között, és a foglalkoztatottak számának mintegy 110 ezer fővel való növekedése.¹¹

A Terv kidolgozási munkálatait követő egy év múlva elkészült a Helyzetértékelés, amit 2002 nyarán, az Európai Bizottságtól kapott észrevételek alapján aktualizáltak, és ezek után megkezdődhetett a Nemzeti Fejlesztési Terv Stratégiájának kidolgozása. Összel, miután a kormány első olvasatban elfogadta a Stratégiát, társadalmi vitára bocsátotta azt. Október közepére az Operatív Programokat is elfogadta a kormány, amelynek egyes részeit a

¹¹ www.kozpontiregio.hu Összefoglaló a Magyar Nemzeti Fejlesztési Tervről, 2003. december

társadalmi egyeztetések és brüsszeli észrevételek alapján átdolgozták. 2002 decemberére második olvasatban is elfogadásra került a Nemzeti Fejlesztési Terv és az Operatív Programok. 2003 márciusában a Bizottság illetékeseivel folytatott tárgyalások során a kormány vállalata, hogy az Operatív Programokat, az előzetes értékelés utáni első eredményeket beépítve, április végéig benyújtja a Bizottsághoz. Az előzetes értékelést partnerségi fórumok, az Országos Érdekegyeztető Tanács, az Országos Területfejlesztési Tanács, az Országos Környezetvédelmi Tanács és regionális partnerek fogják elvégezni. A vállalásnak megfelelően áprilisban benyújtottuk a Nemzeti Fejlesztési Tervet és az Operatív Programokat, novemberben pedig már a Programkiegészítő Dokumentumokat is. Ez lehetővé tette a programok végrehajtásának megkezdését 2004. elejével.

A hosszas munkálatok és egyeztetések után elkészült Nemzeti Fejlesztési Terv igazodik a Bizottság 2000-2006-os időszakára vonatkozó irányelveihez. Ezek közül a legfontosabbak a regionális versenyképesség erősítése fenntartható munkahelyek megteremtése céljából; növekvő foglalkoztatottság és társadalmi kohézió, elsősorban az emberi erőforrások fejlesztése által; városi és vidéki területek kiegyensúlyozott fejlődésének támogatása. A bizottság irányelvein kívül a Terv természetesen koherenciát mutat a nemzeti politikákkal is, és Magyarország középtávú gazdasági programjához illeszkedik. A Terv a Strukturális Alapok minden igénybe vehető forrására épít, és fő célkitűzése a gazdasági versenyképesség javítása és a foglalkoztatás növelése. Keretét tekintve a Tervnek összhangban kell állnia az Európai Regionális Fejlesztési Alap vonatkozásában az 1783/1999 számú, az Európai Szociális Alap tekintetében az 1784/1999 számú, az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapot tekintve az 1257/1999 számú, a Halászati Orientációs Pénzügyi Eszköz vonatkozásában az 1263/1999 számú rendeletekkel. A Strukturális Alapokon kívül azonban a Kohéziós Alap kapcsolatban született 1264/1999 számú és 1265/1999 számú Tanácsi rendelet is irányadó. Az NFT mindezen túlmenően az Előcsatlakozási Gazdasági Program c. dokumentumra is támaszkodik, amely a makrogazdasági helyzetet körvonalazza.

A 2004-2006-os időszakra vonatkozó Nemzeti Fejlesztési Terv általános célkitűzése a Magyarország és az EU tagállamai között fennálló fejlettségbeli különbségek mérséklése, illetve SWOT elemzés alapján hosszú távú célként említi az életminőség javítását és az egy főre eső jövedelem szintjében az EU tagállamaihoz képest mutatkozó lemaradás mérséklését. Mivel az életminőség javulása függ a környezet állapotától, a közszolgáltatások minőségi szintjétől és a fejlesztéspolitikától, amelyek mindegyikében elég rosszul állunk, a Terv a jövedelemszint javítását helyezi előtérbe. Ennek egyik előfeltétele a versenyképesség javítása, ami a NFT első specifikus célkitűzése lett. A jövedelemszint javulásának másik előfeltétele a humán erőforrások jobb kihasználása, ami a második specifikus célkitűzésnek felel meg. Ez egyrészt jobb minőségű humán tőkét jelent, másrészt a foglalkoztatásból kieső emberek tehetségének és tudásának kiaknázását feltételezi. A harmadik specifikus célkitűzés a regionális különbségek csökkentése az életkörülmények és a régiókat összekötő hálózatok javítása által. A régióknak támogatniuk kell vállalkozások létrejöttét, új munkahelyek megteremtését, illetve erősíteni kell a képzést az emberek régiókban történő megtartása érdekében. Mindezek mellett az intézkedéseknek eleget kell tenniük a fenntartható fejlődés horizontális elvének is. Muszáj, hogy a versenyképesség megfeleljen a környezetvédelmi elvárásoknak is. A prioritások meghatározása a célkitűzések alapján a következőképpen alakult:

- 1) a termelőszektor versenyképességének javítása;
- 2) a foglalkoztatás növelése és az emberi erőforrások fejlesztése;
- 3) jobb infrastruktúra és tisztább környezet biztosítása;
- 4) a regionális és helyi potenciál erősítése;

- 5) a technikai segítségnyújtás plusz prioritásként jelentkezik. Ez biztosítja a közpénzek hű és hatékony felhasználását a Nemzeti Fejlesztési Terv megvalósítása során

Az esélyegyenlőség és a fenntartható fejlődés elveinek figyelembe vétele rendkívüli fontosságú. A fenti célok elérésére kialakított intézkedések öt Operatív Program keretében valósultak meg. Az NFT céljainak megvalósításának előfeltétele, hogy az OP-k egyes fejlesztései egymást kiegészítő módon valósuljanak meg. Ezzel elkerülhetővé válnak a fejlesztések elaprózódásai. Az Operatív Programok tekintetében megkülönböztetünk szektorális és regionális programokat. A Szektorális Operatív Programok (SOP) azoknak a gazdasági ágazatoknak a fejlődési prioritásait fogják át, amelyekre az ország támogatást igényelt a Strukturális Alapokból. A Regionális Operatív Programot (ROP) az első célkitűzés alá tartozó régiókra kellett kidolgozni, ami Magyarország valamennyi régióját érinti.

5.4.1. Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program

Az AVOP a területileg legkevésbé koncentrálnódó OP, mintegy 1353 települést érint. A jellemző projektek a következők: egyéni és családi vállalkozások gép- jellemzően traktorvásárlásai 4-5 millió forint értékben; komplex családi farmgazdaságok teljes felszerelése, akár több családtag nevén futó pályázatok révén 50-100 millió forint értékben; zöld bárók, termelősövetkezetek beruházásai 100-300 millió forint értékben; tároló kapacitások építése intervenciós készletek és közraktározás céljára; illetve a vidék természeti és kulturális örökségének megőrzése jegyében számos templom felújítása kistelepüléseken, művelődési házak rekonstrukciója. Az AVOP igazi nyertesei jellemzően az alföldi mezővárosok: Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Kiskörös, Hódmezővásárhely.

Az operatív program szorosan összefügg a gazdasági versenyképesség javítására kitűzött céllal, de a vidéki térségek megerősítésének együtt kell járnia a régiók homogénfejlődésével. Ennek tükrében a konkrét célkitűzések a következők: a mezőgazdasági termelés és az élelmiszer-feldolgozás versenyképességének növelése; a vidéki térségek szerkezeti átalakításának támogatása. E célokat a következő prioritások szerint fogalmazták meg.

1.1. PRIORITÁS: Versenyképes termelési alap felépítése a mezőgazdaságban és halászatban

1.1.1. Intézkedés: Mezőgazdasági beruházások támogatása

A magyarországi nagyüzemek eszközállománya elavult, ami országszerte nehezíti a jó minőségű alapanyag-termelést. Ezen kíván változtatni a „Mezőgazdasági beruházások támogatása” című intézkedés, amely olyan stratégiai beruházásokat, fejlesztéseket támogat, amelyek növelik a termelés hatékonyságát és csökkentik a termelési költségeket. Az intézkedés 2006 végéig 55,2 milliárd forint¹² támogatást tett hozzáférhetővé.

A fenti célok elérése érdekében 1 és 60 millió forint közötti értékben pályázni lehet állattartó létesítmények építésére, korszerűsítésére, egyéb gazdasági épületek (magtárak, raktárak, géptárolók, silklók, terményszárítók, takarmánykeverők, stb.) építésére, korszerűsítésére. Pályázni lehet továbbá új gép és eszközbeszerzésre, alma, körte, őszibarack ültetvénytelepítésre és rekonstrukcióra, valamint gazdaságon belüli

¹² Valamennyi intézkedés összes közösségi forrására vonatkozó adat: www.kozpontiregio.hu
Összefoglaló a Magyar Nemzeti Fejlesztési Tervről, 2003. december

öntözésfejlesztési és meliorációs beruházásokra. Általános esetben a pályázóknak 50 százalék önrésszel kell rendelkeznie.

1.1.2. Intézkedés: A magyarországi halászat fejlesztése

A magyarországi halastavak döntő része régebben létesített, korszerűsítésre szorul. Szükséges továbbá az árualap biztosítása érdekében újak létesítése, valamint a szektor versenyképességét növelő, egyéb intézkedések, beruházások támogatása. Ezt segíti elő „A halászati ágazat strukturális támogatása” című intézkedés, amely 2006 végéig 1,4 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja a halászati tevékenység és a halfeldolgozás versenyképességének növelése, a halászati termékek minőségének javítása, valamint a termelékenység és a hatékonyság növelése. A fenti célok elérése érdekében pályázni lehet tógazdaságok, intenzív haltermelő rendszerek és halfeldolgozók építésére, felújítására, hagyományos vízi halászat eszközeinek beszerzésére, valamint termelői szervezetek támogatására. A pályázóknak 50 százalék saját forrással kell rendelkezniük. Erre az intézkedésre belföldi magánszemélyek, kistermelők, magángazdálkodók, valamint belföldi jogi személy, vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok pályázhatnak. A támogatás összege tevékenységi körönként változó.

1.1.3. Intézkedés: Fiatal magyar gazdák támogatása

Magyarországon is megfigyelhető a mezőgazdaságban dolgozók előregedése (az átlagéletkor 55 év). A fiatal, jól képzett gazdálkodókat segíti a „Fiatal gazdálkodók induló támogatása” című intézkedés, amely 2006 végéig 3,2 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. A fenti célok elérése érdekében támogatás vehető igénybe új, vagy átvett gazdaság létesítésekor a tevékenységhez szükséges létesítmények felújítására, saját tulajdonba kerülő földterület vásárlásához, új technológiai berendezések beszerzéséhez, környezetvédelmi, állatjólléti, higiéniai követelmények megteremtéséhez, valamint számítástechnikai eszközök, nyilvántartási rendszerek beszerzéséhez. A támogatás formája egyösszegű tökejjuttatás (felső határ 6,38 millió forint), és kamattámogatás, melyet önrész nélkül folyósít a Kifizető Hatóság. Erre az intézkedésre főállású fiatal (20-40 év közötti) gazdálkodók pályázhatnak első vállalkozásuk indításakor.

1.1.4. Intézkedés: Képzéssel a hatékonyabb mezőgazdaságért

Magyarországon az egyéni gazdaságok irányítóinak közel 30 százaléka nem szakképzett, 64 százalékuk pedig csupán alapfokú szakképesítéssel rendelkezik. A vállalkozók képzésért felel a „Szakmai továbbképzés és átképzés támogatása” című intézkedés, amely 2006 végéig 1,6 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja a mező- és erdőgazdaságban dolgozók szakismeretének fokozása, különösen a minőségi termelés, a higiéniai és állatjólléti előírások, az új gazdálkodási módszerek, az Európai Unió és a vállalkozási ismeretek területén. A fenti célok elérése érdekében támogatás vehető igénybe képzési programok kifejlesztésére, új tananyagok kidolgozására, az oktató tanárok továbbképzésére, továbbképző, átképző tanfolyamok szervezésére, valamint a vidéken élő, mezőgazdasággal foglalkozó nők és a hátrányos helyzetű roma lakosság elhelyezését, jövedelemszerzését segítő képzések szervezésére. A támogatás felső határa százezer forint résztvevőként (a költségek 10 százalékát a képzésben résztvevő fizeti). Pályázhatnak agrár szakképző intézmények, szervezetek és egyéb képzés folytatására jogosult szervezetek.

1.2. PRIORITÁS: Az élelmiszer-feldolgozás modernizálása

1.2.1. Intézkedés: A termék-feldolgozás és értékesítés fejlesztése

A magyar mezőgazdasági termékek 80 százalékát dolgozza fel, így különösen fontos az ágazat hatékonyságának és versenyképességének növelése. A fejlesztésért „A mezőgazdasági termékek feldolgozásának és értékesítésének fejlesztése” című fejezet felel, amely 2006 végéig 15 milliárd forint támogatást tesz lehetővé. Az intézkedés célja a mezőgazdasági termékek feldolgozását végző vállalkozások versenyképességének javítása, élelmiszerbiztonság és a termékek minőségének javítása, a dolgozók munkafeltételeinek javítása, valamint a környezetterhelés csökkentése. A fenti célok érdekében támogatott területek a szerkezetátalakítás, korszerűsítés és termelési költségek csökkentése, új, nagyobb hozzáadott értékű termékek előállítása, értékesítési csatornákhöz való alkalmazkodás, élelmiszerbiztonság és minőségjavítás, környezetterhelés csökkentése, hulladékhasznosítás és kezelés, valamint a munkafeltételek javítása. A teljes támogatás felső határa projektenként 500 millió forint, kis projektek esetében 40 millió forint. Pályázhatnak belföldi székhelyű vagy illetékességű jogi személyek, jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok. A pályázóknak ezen intézkedés kapcsán 50-60 százalék közötti (tevékenységenként eltérő) önrésszel kell rendelkezniük.

1.3. PRIORITÁS: A vidéki térségek fejlesztése

1.3.1. Intézkedés: Vidéki jövedelemszerzés lehetőségeinek bővítése

Nagy problémát jelent, hogy vidéken a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek száma alacsony, ráadásul a mezőgazdaságon belüli foglalkoztatás is csökken. A „Vidéki jövedelemszerzési lehetőségek bővítése” című intézkedés célja munkahelyteremtés, az értékesítés hatékonyságának növelése, helyi termékek minőségének fejlesztése, valamint a helyi termékek hozzáadott értékének növelése. A fenti célok teljesülése érdekében támogatásban részesül a tömegtermékek termeléséről való átállás a helyi adottságokhoz illesztő termékek termelése, alapanyag-feldolgozó kisüzemek kialakítása, speciális minőségű mezőgazdasági termékek marketing eszközeinek és értékesítési csatornáinak kifejlesztése, a kézműipari tevékenységek fejlesztése, valamint a turizmusfejlesztés. Kollektív fejlesztés esetén a közpénzek aránya 80 százalék, azonban egyéni fejlesztés esetén, általános esetben 50 százalék. Pályázhatnak természetes személyek, őstermelők, egyéni vállalkozók, valamint éves szinten 700 millió forint alatti árbevétellel, belföldi székhellyel rendelkező vállalkozások, gazdálkodó szervezetek és integrációik. Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 6,5 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

1.3.2. Intézkedés: A mezőgazdasági infrastruktúra fejlesztése

A mezőgazdasági úthálózat és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra nagy része hiányos, elhanyagolt. A területtel „A mezőgazdasághoz kötődő infrastruktúra fejlesztése” című intézkedés foglalkozik, amely 13,5 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé 2006 végéig. Az intézkedés célja a gazdaságok elérhetőségének és energiaellátásának javítása, a termelési és értékesítési feltételek, valamint a termékminőség és az öntözővíz gazdálkodás javítása. A fenti célok érdekében 1-80 millió forint értékben támogatásban részesül öntözőrendszerek fejlesztése, vízkár-elhárítási létesítmények, mezőgazdasághoz, vagy erdészethez kapcsolódó, szám nélküli utak építése, mezőgazdasági vállalkozások energiaellátásának fejlesztése, helyi piacok felújítása,

létrehozása, földterület fejlesztés. Pályázhatnak mezőgazdasági vízszolgáltatást végzők, vízi-társulatok, önkormányzatok, gazdálkodó szervezetek.

1.3.4. Intézkedés: Támogatás a magyar falvak fejlesztésére

„A falufejlesztés- és felújítás, a vidék tárgyi és szellemi örökségének megőrzése” című intézkedés célja a vidéki települési kép és környezet javítása, a vidék turisztikai vonzerejének növelése, az épített természeti és kulturális örökség megőrzése, megújítása, a vidéki közösségek erősítése. Az intézkedés 2006 végéig 3,8 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. A fenti célok érdekében pályázni lehet használaton kívüli épület felújítására (közösségi célokra), többfunkciós közösségi épületek létrehozására, műemléki építménynek felújítására, játszóterek, közösségi terek felújítására, természeti értékek, táji elemek rendbetételére (pl. források, fasorok, teraszok), falumegújítási tervek elkészítésére. A fejlesztésre a közpénzek aránya 75 százalék, nem jövedelem termelő beruházás jellegű fejlesztés esetén 75 százalék, illetve jövedelemtermelő tevékenység esetén 50 százalék. Pályázhatnak jogi személyek, jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok, önkormányzatok, társadalmi szervezetek, valamint természetes személyek, egyéni vállalkozók.

1.3.5. Intézkedés: A LEADER+

A magyar vidéki térségekben a partnerség hiánya miatt gyakran egymástól elszigetelt fejlesztések indulnak meg. Az együttműködés hatékonyabb kialakítása „A LEADER+” című intézkedés feladata, amely 4,8 milliárd forint támogatást tesz lehetővé 2006 végéig. Az intézkedés célja többek között a helyi termékek versenyképességének javítása, jobb minőségű szolgáltatások kialakítása, a helyi szintű közösségi részvétel és szervezethezesség javítása. A fenti célok érdekében pályázni lehet a vidéki térségek egymás közötti együttműködésének kapcsolattépítésére, kommunikációs hálózatépítésre európai, nemzeti és regionális szinten, kiválasztott helyi akciócsoportok helyi fejlesztési programjának megvalósítására. A támogatás maximális összege egy helyi fejlesztési programra 100 millió forint. Pályázhatnak Helyi Akciócsoportok, jogi személyek, jogi személyiség nélküli gazdasági társaságok, helyi önkormányzatok és társulásaik, társadalmi szervezetek, valamint természetes személyek.

5.3. táblázat: A legtöbb nyertes AVOP projekttel rendelkező települések

Helyszín	Megye	Népesség	AVOP projektek	AVOP egy főre jutó támogatás	AVOP pályázatok/ 10.000 fő
Budapest	Budapest	1 705 309	45	874	0,26
Hódmezővásárhely	Csongrád	48013	34	22629	7,08
Hajdúnánás	Hajdú-Bihar	18204	28	46727	15,38
Nyíregyháza	Szabolcs-Szatmár-Bereg	116540	23	3650	1,97
Szentés	Csongrád	30650	21	23407	6,85
Debrecen	Hajdú-Bihar	204722	21	2616	1,03
Nyírbátor	Szabolcs-Szatmár-Bereg	13262	18	21550	13,57
Kaposvár	Somogy	68077	18	13674	2,64
Püspökladány	Hajdú-Bihar	15897	16	33393	10,06
Hajdúböszörmény	Hajdú-Bihar	32241	15	14841	4,65

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

5.4.2. Gazdaságfejlesztési és Versenyképességi Operatív Program

A GVOP a legtöbb, 2005 végéig 7249, pályázatot befogadó Operatív Program. A kép itt sokkal ellentmondásosabb. 836 településen valósulnak meg projektek. Települési szinten az 5000 főnél kisebb lélekszámú településeken az AVOP és a GVOP projektek elég markánsan elkülönülnek vagy egyik vagy másik operatív programban vesznek részt. Itt a legnagyobb nyertesek Budapest és a megyei jogú városok. A 25 legtöbb projekttel rendelkező települések közé csupán Budaörsnek és Gödöllőnek sikerült beverekednie magát. A projektek összetétele viszont némileg meglepő. Nagyszámú, de viszonylag kis összegű projektekkel vesznek részt az egyetemek. Más típusú projektekhez képest ez különösen Gödöllő, Pécs és Szeged esetében feltűnő. Az elektronikus kormányzat kifejlesztésébe belevágó önkormányzatok szintén nagy pályázók. Egyébként jellemzően itt a hazai szolgáltató szektorban érdekelt vállalkozások a meghatározók, az autómárka szervizektől kezdve a borászokig sok mindent meg lehet találni. A termelő vállalatok beruházásai is inkább szolgálják az import helyettesítést mintsem az exportot. Feltűnően gyenge ugyanakkor a GVOP projektek és a korábban divatszerűen létrehozott több, mint 220 ipari park kapcsolata.

A vállalatok termelékenységének növelése és az üzleti tevékenység környezetének javítása érdekében közvetett és közvetlen beruházásokkal kívánják támogatni a gazdasági versenyképesség javítását. A program keretében különös hangsúlyt fektetnek a tudásalapú gazdaság és az innovációs kapacitások fejlesztésére, a technológiaigényes iparágakon és szolgáltatásokon alapuló gazdaság fejlesztésére, valamint a gazdaság duális jellegének oldására. Ezen célok megvalósítása érdekében is különböző prioritásokat jelöltek meg.

2.1. PRIORITÁS: Beruházás-ösztönzés

2.1.1. Intézkedés: Ipari és szolgáltatói szektor versenyképességének fejlesztése

Magyarország fejlesztéspolitikájának kialakításakor a fenntartható fejlődés megteremtése a cél. Ennek érdekében a „Az ipari és szolgáltatói szektor versenyképességének fejlesztése” című intézkedés olyan stratégiai beruházásokat, fejlesztéseket támogat melyek hosszú távon is növelik az ország versenyképességét. Cél továbbá a vállalati együttműködés fejlesztése, valamint annak elősegítése, hogy Magyarország a kelet-közép-európai térség regionális szolgáltató központjává váljon. Kezdetben 100, 2005-től várhatóan 150 millió forint értékhatárig lehet pályázni főként infrastruktúra építésére, gépbeszerzésre, de támogatható lesz a kiviteli tervek készítése, vagy a szállítás és az üzembe helyezés beruházási költségeinek finanszírozása is.

Erre Magyarországon bejegyzett gazdasági társaságok, egyéni vállalkozók, vagy szövetkezetek pályázhatnak. Az intézkedés lehetőséget biztosít továbbá – a beszállítói integrátorok számának növelése és megerősítésük érdekében – legfeljebb 50 millió forint értékben – korszerű, új technológia bevezetésére, honosítására, új termék gyártásba vételére, vezetéstechnikai rendszerek bevezetésére vagy a termékbiztonság növelésére. A fenti kedvezmények mellett, ha a pályázó célja beszállítói klaszterek létrehozása és megerősítése, amelyre 25 millió forint értékben nyerhetnek támogatást, pályázhatnak közhasznú társaságok, non-profit szervezetek, vagy egyetemi és vállalati kutatóhelyek. A pályázóknak minden esetben 25 százalék önrésszel kell rendelkezniük. Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 29,9 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

2.1.2. Intézkedés: Üzleti infrastruktúra fejlesztése

„Az üzleti infrastruktúra fejlesztése” című intézkedés célja az ipari növekedés dinamizmusának fenntartása hosszútávon, valamint az üzleti környezet fejlesztésének részeként a logisztikai szolgáltatások bővítése, illetve a vállalati hálózatok kialakulásának elősegítése. Ezen célok elérése érdekében 100 millió forintig pályázhatnak ipari parkok az infrastruktúra fejlesztésére, új ingatlan építésére, vagy a szolgáltatások számának növelésére, minőségük fejlesztésére. Támogatott cél továbbá inkubátorházak, innovációs és transzferközpontok létesítésére. Erre a területre Magyarországon bejegyzett gazdasági társaságok, helyi önkormányzatok, vagy közhasznú társaságok pályázhatnak. Emellett az intézkedés –legfeljebb 100 millió forint értékben – támogatja logisztikai tevékenységek végzéséhez szükséges berendezések létesítését, eszközbeszerzést, logisztikai bázisok létrehozását, elektronikus információs és irányító rendszerek beépítését. 25 százalék önrésszel minden esetben kell rendelkezniük a pályázóknak, akiknek összesen 4,43 milliárd forint lesz hozzáférhető.

2.1.3. Intézkedés: Pro-aktív beruházás-ösztönzési tanácsadás

Az intézkedés általánosságban mutatja be Magyarországot, mint kedvező befektetési cél országot. Célját célzott befektető-kereséssel, projekt-feltartással éri el, továbbá információkkal és háttér munkával segíti potenciális befektetőket a döntésben. Az intézkedés további célja az ügyintézés felgyorsítása a beruházó barát ún. „egyablakos” rendszer megteremtésével, amely segítségével 60 napra csökkenthető az ügyintézési idő, egyszerűsíthető az eljárási rend is. A program során kialakításra kerül egy hatékony ügyfélkövetési rendszer (Customer Relation Management), amely megteremti és működteti a bejelentkező, tanácsadásért folyamodó beruházók, beszállítók irányítási és nyilvántartási rendszerét. Pályázhatnak jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaságok, közhasznú társaságok, önkormányzatok, illetve egyéni vállalkozók. Összesen mintegy 1,52 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

2.2. PRIORITÁS: Kis- és középvállalkozások fejlesztése támogatásra érdemes intézkedésekkel

2.2.1. Intézkedés: Kis- és középvállalkozások műszaki-technológiai háttérének fejlesztése

A kis- és középvállalkozások (KKV) hatékonysága alacsony: a GDP-ből való részesedésük csak 45 százalék, holott ez a szektor a magángazdaságban foglalkoztatottak 60 százalékának ad munkát. A KKV-k hatékonyságának növelését tűzi ki céljául a Kis- és középvállalkozások műszaki-technológiai háttérének fejlesztése” című intézkedés, mely olyan stratégiai beruházásokra ösztönzi a KKV szektort, melyek segítségével versenyképességük növekedhet. Az intézkedés két pályázati kiírás formájában fog megvalósulni, 2006 végéig összesen 31,48 milliárd forint támogatási keretet nyújtva a pályázóknak. Az egyik pályázat keretében technológiai fejlesztésekhez kapcsolódóan műszaki gépek, berendezések beszerzésére, valamint a termeléshez kapcsolódó ingatlan építésére, bővítésére lehet pályázni. A másik pályázat keretében, egyenként legfeljebb 1,4 millió forint értékben, ISO 9001:2000, ISO 14001:1996, BS7799, ISOB17799, ISOTS 16949, QS 9000, VDA6, AQAP 110 és 120 minőségbiztosítási és környezetirányítási rendszerek bevezetését támogatja. A pályázat nem igényel önrészt. Mindkét pályázati forma esetében

magyarországi székhelyű gazdasági társaságok, szövetkezetek és egyéni vállalkozók nyújthatnak be pályázatot.

2.2.2. intézkedés: Vállalkozói kultúra fejlesztése

A kis- és középvállalkozások növekedési esélyeit nagyban befolyásolja a vezetők felkészültsége, a vállalkozások stratégiai gondolkodása, innovációra való nyitottsága, a fejlődési lehetőségek felismerésének készsége. A magyar kis- és középvállalkozások körében a jó műszaki, tudományos felkészültség gyakran nem párosul menedzsment-képességekkel, és sok esetben hiányzik a marketing szemlélet is. Emellett az általában vett alapszintű vállalkozói ismeretek is hiányosak, mivel a közoktatásban a gyakorlati gazdasági ismeretek terjesztése viszonylag szűk körű. „A vállalkozói kultúra fejlesztése” című intézkedés ezen szükséges ismeretek megszerzésére ösztönzi a vállalkozásokat. Az intézkedés egyfelől központi program keretében lehetővé teszi a KKV-knek, hogy non-profit szervezetektől ingyenes alapszintű tanácsadást vehessenek igénybe legfeljebb félmillió forint értékben. Másfelől – pályázati felhívás keretében – emelt szintű szakma specifikus tanácsadásra pályázhatnak, amelyhez maximum 2 millió forinttal támogatható a tanácsadóknak fizetendő óradíjuk. Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 4,07 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére a két és fél év alatt.

2.2.3. intézkedés: Együttműködés fejlesztése a vállalkozói szektorban

A kis- és középvállalati, valamint a döntően külföldi tulajdonban lévő, modern nagyvállalati szektor közötti teljesítménybeli eltérés komoly veszélyt jelent a magyar gazdaságra nézve. A KKV-k versenyhátrányukat együttműködések kialakításával csökkenthetik, mivel méretüknél fogva a sikeres piaci helytálláshoz szükséges egyes tevékenységek megszervezésére sokszor nem képesek. Az együttműködés által a KKV-knak lehetősége nyílik, hogy egyesítsék kompetitív előnyeiket. Ezért „Az együttműködés fejlesztése a vállalkozói szektorban” című intézkedés a KKV-k közötti összefogást, hálózatosodást tűzte ki célul. Az intézkedésre rendelkezésre álló támogatási keret 2006 végéig 7,87 milliárd forint. Az intézkedés két pályázaton keresztül valósul meg.

A KKV-k közötti együttműködés szervezése című pályázat keretében projektenként maximum 5 millió forint támogatás adható a következő tevékenységekre: új mikro kis- és középvállalkozásokból álló hálózatok alapítása, szervezése; hálózat tagjai által megvalósuló nagyberuházások előkészítése, pályázati benyújtása; együttműködő vállalkozások működésének folyamatos felügyelete. Erre a területre magyarországi székhelyű gazdasági társaságok, szövetkezetek, egyéni vállalkozások, alapítványok, vagy közalapítványok pályázhatnak. Az Együttműködő vállalkozások közös célú beruházása című pályázat keretében projektenként a teljes költség legfeljebb 50 százaléka, de maximum 60 millió forint támogatás adható a következő tevékenységekre: a vállalkozások közös beruházásai műszaki gép, berendezés, illetve licence-beszerzése, know-how transzferhez termeléshez kötődő ingatlan építése, meglevő hálózatok fejlesztése, közös arculat kidolgozása, vagy adatbázis fejlesztése esetén. Pályázhatnak magyarországi székhelyű gazdasági társaságok, szövetkezetek és egyéni vállalkozók.

2.3. PRIORITÁS: Kutatás, fejlesztés és innováció támogatásra érdemes eszközökkel

2.3.1. Intézkedés: Kutatás és technológia-fejlesztés a vállalkozói szektorban

A magyarországi vállalatok technológiai deficitjének csökkentését, a hosszú távú gazdasági versenyképességet és a fenntartható növekedést azok a gazdaságban közvetlenül alkalmazható kutatások és fejlesztések alapozzák meg, amelyek jelentős szellemi hozzáadott értéket tartalmazó termékek, szolgáltatások és technológiák kifejlesztését szolgálják, és amelyek a vállalati és a tudományos szféra együttműködésével valósulnak meg. Ennek elősegítését tűzi ki céljául az „Alkalmazásorientált kooperatív kutatási és technológia-fejlesztési tevékenységek támogatása” című intézkedés, mely a magyarországi vállalatok technológiai hiányosságait csökkenti. Ennek segítségével jó eséllyel lehetnek sikeresek az Európai Unió piacán. Az intézkedés 2006 végéig 15,33 millió forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja a magyar gazdaság versenyképességének erősítése érdekében kiemelten a legdinamikusabban fejlődő területeken végrehajtott alkalmazott kutatáson és kísérleti fejlesztésen alapuló technológiafejlesztés, új termékek, eszközök, eljárások, szolgáltatások kidolgozásának és kipróbálásának támogatása. További célja a vállalati és költségvetési kutatóhelyek együttműködésének erősítése.

A fenti célok elérése érdekében 100 millió forint értékhatárig pályázni lehet alkalmazott kutatási tevékenységre (és az ehhez szorosan kapcsolódó alapkutatásra), kísérleti fejlesztési tevékenységre, kutatási célra használt eszközök beszerzésére, valamint megvalósíthatósági tanulmányok elkészítésére. Erre magyarországi székhelyű vállalkozások, költségvetési szerv és intézményei, vagy jogi személyiségű non-profit szervezet pályázhat.

2.3.2. Intézkedés: Közfinszírozású és non-profit kutatóhelyeken a kutatás, a technológiatranszfer és kooperáció feltételeinek javítása

Magyarországon nagy múltra tekint vissza a kutatás-fejlesztés (K+F) területe. A kutatóhelyek elavultsága és tökehiánya azonban jelentősen csökkentette a terület hatékonyságát. E helyzet megváltoztatását tűzte ki céljául a „Közfinanszírozású és non-profit kutatóhelyeken a kutatás és technológiatranszfer és kooperáció feltételeinek javítása” című intézkedés, amely 11,42 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé 2006-ig. Az intézkedés célja a magyar K+F tevékenység versenyképességének javítása egyrészt a közfinanszírozású és non-profit kutatóhelyek által végzett K+F hatékonyságának javítása, másrészt az üzleti és közszféra tudományos és technológiai kapcsolatainak erősítése által. A fenti célok megvalósítása érdekében a közfinanszírozású és non-profit kutatóhelyek 105 millió forint értékhatárig pályázhatnak új műszer beszerzésére, és 5 millió forintig eszközfelújításra, korszerűsítésre, mérési tevékenység akkreditálására, eszközkölcsonzésre, valamint mérési szolgáltatás igénybevételére. Pályázni lehet továbbá 60 és 400 millió forint közötti értékben a pályázó stratégiájában a projektre megfogalmazott kutatási és képzési projektek kidolgozására és végrehajtására. Pályázhatnak nem nyereségorientált felsőoktatási vagy kutatási intézmények, melyek a kooperációba együttműködőként legalább öt vállalatot vonnak be. A közpénzek a fejlesztések 100 százalékát lefedik.

2.3.3. Intézkedés: Vállalati K+F kapacitások és innovációs képességek erősítése

A kis- és középvállalatok többségének innovációs aktivitása források hiányában elmarad az EU átlagától. E helyzet megváltoztatása végett az intézkedés támogatja a vállalati innovációt, valamint az új kutatóhelyek létrehozásához kötődő vállalati kutatási infrastruktúra fejlesztését. 100 millió értékhatárig önálló kutatás-fejlesztésre, kutatási eredmények adaptálására, know-how beszerzésére, licence vásárlására, valamint prototípus elkészítésére, megvalósíthatósági tanulmány elkészítésére, vagy pénzügyi, üzleti, jogi tanácsadásra lehet pályázni. E területen minden 5 évnél fiatalabb, technológia-intenzív tevékenységet folytató mikrovállalkozás, valamint természetes személy pályázhat. Bármely Magyarországon bejegyzett vállalkozás új K+F munkahelyek létrehozásával, kutatóként maximum 10 millió forintig pályázhat az új kutatói munkahelyek létrehozásához szükséges infrastrukturális háttér megteremtésére, a vállalati kutatói-fejlesztői munkahelyekhez szükséges műszer beszerzésére és üzembe helyezésére. Pályázhat továbbá bármely Magyarországon bejegyzett KKV legfeljebb 50 millió forint értékben K+F eredmények hasznosítási jogának megszerzésére, alkalmazott kutatási és kísérleti fejlesztési munka megrendelésére, önálló kísérleti fejlesztésre, kísérleti fejlesztéshez kapcsolódó magvalósíthatósági tanulmányra vagy önálló technológia- termék- és szolgáltatásfejlesztésre. A célok eléréséhez összesen 7,77 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

2.4. PRIORITÁS: Az információs társadalom és az elektronikus gazdaság fejlesztése

2.4.1. Intézkedés: E-gazdaság fejlesztése, e-kereskedelem ösztönzése

A magyar vállalatok jelentős lemaradásban vannak a fejlett, elektronikus vállalatirányítási rendszerek használata tekintetében a tőlünk nyugatra lévő vállalkozásokhoz képest. Az „E-gazdaság fejlesztése, e-kereskedelem ösztönzése” című intézkedés célja a helyzet megváltoztatása, és ehhez 12,5 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja, hogy a magyar KKV-k számára is megnyíljon a lehetőség a korszerű informatikai megoldások használatára valamint, hogy a szektor termelését, a működés hatékonyságát javító, az információk feldolgozását és elérését támogató rendszerek alkalmazzanak. A célok megvalósulása érdekében 8 és 80 millió forint közötti értékben lehet pályázni integrált vállalatirányítási rendszerek kiépítésére, üzleti intelligencia és vezetői döntéstámogató rendszerek kiépítésére. E területekre termelő, szolgáltató és kereskedelmi KKV-k pályázatait várják. KKV-k, kereskedelmi és szakmai szervezetek, valamint kereskedelmi kamarák 13 és 130 millió forint értékhatárok között pályázhatnak vállalatok között üzleti tanfolyamokat támogató rendszerek és integrált elektronikus megoldások bevezetésére, ajánlatkérő és ügyfélszolgálati rendszerek kialakítására, e-piacterek fejlesztésére, vagy akár webes megjelenésre.

2.4.2. Intézkedés: Információs (digitális tartalom) iparág fejlesztése

Az intézkedés célja, hogy a KKV-kről hatékony adattartalmak jelenjenek meg, a hozzáférés lehetőségének elősegítése, valamint a megfelelő tartalom-előállítási infrastruktúra kialakítása. Pályázni lehet 10 és 100 millió forint közötti értékben tartalmak többnyelvű megjelenésének támogatására, tudás- és információalapú iparágak online megjelenésére, saját honlapok készítésére, regionális, ágazati és üzleti portálok kialakítására, mobil eszközökre építő üzleti szolgáltatásfejlesztésre, vagy tartalommenedzsmentet és terjesztést elősegítő rendszerek kiépítésére. E területekre termelő, szolgáltató és kereskedelmi KKV-k, kereskedelmi szervezetek és kamarák,

non-profit szervezetek, közgyűjtemények és közszolgáltatók, valamint közhasznú adatbázisokat kezelő intézmények pályázatait várják. Az intézkedés 2006 végéig 4,7 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé.

2.4.3. intézkedés: Ügyfélbarát e-közigazgatás megteremtése

Magyarország pozíciójának, versenyhelyzetének erősítése megköveteli a helyi önkormányzatok szintjén is az ügyfélbarát szolgáltatások, ügyintézés rendszerének kiépítését. E cél elősegítését hivatott szolgálni a „Az e-közigazgatás fejlesztése” című intézkedés, amely 7,31 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé 2006 végéig. Az intézkedés célja olyan önkormányzatok vagy kistérségek (önkormányzati társulásokon keresztül) elektronikus önkormányzati információs rendszerének megvalósítása, ahol a lakosság száma meghaladja a tízezer főt. 54 és 540 millió forint értékben pályázni lehet új, átfogó, integrált információs rendszerek kiépítésére, illetve az EU-ajánlásokban szereplő, elektronikus ügyintézési szinten magvalósítására. 10 és 270 millió forint közötti értékben pályázni lehet továbbá önkormányzati intézmények birtokában lévő, KKV-k által hasznosítható, üzleti döntéseket magalapozó vagy befolyásoló adatbázisok digitális elérhetővé tételére. Helyi önkormányzatok és azok intézményei, kisebbségi önkormányzatok, közhasznú társaságok, közhivatalok és regionális szervezetek pályázatait várják e területekre.

2.4.4. intézkedés: Szélessávú távközlési infrastruktúra fejlesztése, bővítése

A szélessávú távközlési infrastruktúra Magyarországon mind sűrűségi, mind technológiai szempontból egyenetlen területi eloszlású és főváros-központú. Az intézkedés célja a szélessávú internet hozzáférés megteremtése azon területeken, ahol ez eddig üzleti alapon nem épült ki. Végső célkitűzésként megfogalmazható, hogy az ország minden településén álljon rendelkezésre csatlakozási pont az országos gerinchálózatok egyikéhez. Ennek elérése érdekében 27 és 100 millió forint közötti értékben lehet pályázni elosztóhálózatok kiépítésére és országos gerinchálózatokhoz csatlakoztatására, végpontok csatlakoztatására az elosztóhálózatokhoz beruházásra, helyi közösségi végpontok és terminál berendezések többlétszolgáltatásokat is nyújtó telepítésére, valamint üzleti és közintézményi felhasználók integrálása az új távközlési hálózatba beruházásra. E területekre saját forrás szükségessége nélkül helyi önkormányzatok, regionális szervezetek, vagy önkormányzatok csoportjai pályázhatnak. a pályázóknak minden esetben 25 százalék önrésszel kell rendelkeznie. Összesen 8,74 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

5.4. táblázat: A legtöbb GVOP támogatást elnyerő települések

Helyszín	Népesség	GVOP projektek száma	Összesen projekt száma	GVOP támogatás összege
Budapest	1 705 309	2 115	2 574	33 691 091 688
Szeged	162 586	285	324	5 168 069 117
Debrecen	204 722	259	312	3 712 163 857
Miskolc	177 809	183	225	2 684 812 554
Pécs	157 659	143	198	2 662 968 408
Győr	128 571	154	175	2 577 227 603
Veszprém	61 470	92	106	1 962 509 984
Kecskemét	107 665	114	137	1 818 128 545
Székesfehérvár	101 778	107	127	1 617 760 314
Szolnok	76 604	85	112	1 505 550 402

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

5.4.3. Humánerőforrás Fejlesztési Operatív Program

A Nemzeti Fejlesztési Terv által kijelölt fejlődési pálya nem valósulhat meg az emberi erőforrások, a magyar munkaerő képzettségének növelése, kezdeményezőkézségének fokozása, a megfelelő intézményi háttér megteremtése nélkül. A humánerőforrás fejlesztés egyszerre cél és eszköz. Cél, mert az életkörülmények és a környezeti feltételek javítását szolgálja, de eszköz is, mert mindez az emberek tudása és tevékenysége által valósul meg. A Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program azokat a konkrét célokat és cselekvési irányokat tartalmazza, amelyek elengedhetetlenek a Nemzeti Fejlesztési Terv végrehajtásához. Az Operatív Programban megfogalmazott célok és intézkedések két csomópont köré rendezhetőek. Az általános cél, hogy a Nemzeti Fejlesztési Terv teljesítését, minél kevésbé korlátozza tudás- és ismerethiány, alkalmazkodási nehézségek, a rossz egészségi állapot vagy a gyenge munkavégző-képesség. Ezért a programok egy része az emberek minél szélesebb körének képzését, a versenyképes tudás és a munkaerőpiacra való sikeres beilleszkedéshez szükséges készségek fejlesztését szolgálja.

Ehhez nélkülözhetetlen a munkaerő-piaci szolgáltatások és a képzés infrastrukturális feltételeinek javítása, hatékonyságának növelése. Vannak azonban olyan egyének, akik nem tudnak élni ezekkel a lehetőségekkel, nem képesek teljesíteni az általános elvárásokat, mert hiányzik hozzá az információjuk, esetleg ambíciójuk, családi vagy társadalmi hátterük. Ez folyamatos társadalmi feszültségek forrása, és rontja az ország összteljesítményt. Így az Operatív Program kiemelt célja az esélykülönbségek csökkenése, a társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó hátrányok leküzdésének segítése. Az intézkedések ennek érdekében támogatást biztosítanak a leghátrányosabb helyzetű csoportok társadalmi és munkaerő-piaci beilleszkedését segítő programokhoz, a szolgáltatások hozzáférhetőségének javításához, a területi különbségek csökkentéséhez. A Strukturális Alapok közül elsősorban az Európai Szociális Alap (ESZA) támogatja a humánerőforrás-fejlesztés célkitűzéseit. Az ESZA az Európai Foglalkoztatási Stratégia és a nemzeti foglalkoztatási akciótervek keretében magvalósítandó tevékenységekhez járul hozzá. Emellett az Operatív Program az oktatási és képzési szolgáltatások infrastrukturális fejlesztéséhez az Európai Regionális és Fejlesztési Alap támogatásait is igénybe veszi. Összességében a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program célja:

- a foglalkoztatási szint emelése;
- a munkaerő versenyképességének javítása a munkaerő-piaci igényeknek megfelelő képzettség biztosításával
- a társadalmi beilleszkedés elősegítése.

3.1. PRIORITÁS: Aktív munkaerő-piaci politikák támogatása

3.1.1. Intézkedés: A munkanélküliség megelőzése és kezelése

Hazánkban a piacgazdaságra való átmenet következményeként a foglalkoztatottság a 90-es évek elején háromnegyedére csökkent, megjelent a tömeges munkanélküliség, a korábban foglalkoztatott népesség jelentős része inaktívvá vált. Az intézkedés célja, hogy elősegítse a fiatalok munkaerő-piaci beilleszkedését, a munkanélküliek és a munkaerő-piacról kiszorult inaktív népesség munkaerő-piacra történő visszatérését, a munkanélküliség tartóssá válásának megelőzését, az idősebb munkavállalók munkaerő-piaci részvételét. Mindhárom célcsoport munkaerő-piaci részvétele szempontjából különösen fontos a felhasználói szintű informatikai ismeretek biztosítása. A fenti célok érdekében a 20 Megyei Munkaügyi Központ a munkaerő területi mobilitását, a fiatalok munkaerő-piaci beilleszkedését, valamint foglalkoztatást

elősegítő, gyakorlati tapasztalatszerzést és a munkavégzési képességek megőrzését szolgáló programokat és képzéseket dolgoz ki. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. „A munkanélküliség megelőzése és kezelése” című intézkedés 2006 végéig 29,8 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé a probléma orvoslására.

3.1.2. intézkedés: A Foglalkoztatási Szolgálat modernizációja

A foglalkoztatáspolitikai megvalósításának legfontosabb intézménye a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium irányítása alá tartozó Állami Foglalkoztatási Szolgálat (ÁFSZ). A szolgálat feladata a munkaerő-piaci helyzet feltárása, a munkaerő-kereslet- és kínálat összehangolása, térségi foglalkoztatási feszültségek oldása, a munkanélküliség csökkentése. Az Állami Foglalkoztatási Szolgálat modernizációja, szervezetfejlesztése a munkavállalók mobilitásának elősegítése érdekében sürgető feladat. „A foglalkoztatási szolgálat fejlesztése” című intézkedés ezt a célt tűzte ki, amelynek keretében 8,16 milliárd forint támogatás válhat felhasználhatóvá. Az intézkedés célja a munkaközvetítés rendszere eredményességének és hatékonyságának javítása, a törvényes foglalkoztatás támogatása, az egyes régiókban és foglalkozásokban tapasztalható munkaerőhiány megelőzése és leküzdése, a foglalkoztatási szolgáltatások minőségének javítása, a területi munkaerő-piaci különbségek csökkentése, valamint a munkaerő-tervezés fejlesztése. A fenti célok kapcsán megfogalmazott tevékenység az ÁFSZ által nyújtott szolgáltatások teljes körére kiterjed. Az intézkedés az ÁFSZ teljes rendszerének és szolgáltatásainak fejlesztését egy központi program keretében valósítja meg.

3.1.3. intézkedés: A nők foglalkoztathatóságának támogatása

A nők családi kötelezettségeik miatt gyakrabban kényszerülnek elhagyni hosszabb időre a munka világát, mint a férfiak. Az intézkedés célja a nők munkaerő-piacra való visszatérésének elősegítése képzéssel és készségfejlesztéssel, a családi és a munkahelyi kötelezettségek összehangolása, a nők munkaerő-piaci részvételének elősegítése. A fenti célok kapcsán pályázni lehet a nők foglalkoztatásának javítására, munkaerő-piaci részvételük támogatására, vállalkozóvá válásuk támogatására, és a családi és munkahelyi kötelezettségek összehangolásának elősegítésére. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. A nők munkaerő-piaci hátrányának csökkentésére „A nők munkaerő-piacra való visszatérésének segítése” című intézkedés 2006 végéig 2,86 milliárd forint támogatást használhat fel. Projektenként minimum 10 millió, maximum 25 millió forint támogatás kapható. A pályázatra helyi önkormányzatok, kisebbségi önkormányzatok, egyházak, közalapítványok, alapítványok, közhasznú társaságok és egyesületek, vállalkozások pályázhatnak.

3.2. PRIORITÁS: Társadalmi kirekesztés elleni küzdelem

3.2.1. intézkedés: Hátrányos helyzetű tanulók esélyegyenlőségének biztosítása

Az oktatásban való részvétel lehetősége, az esélyegyenlőség és az oktatás minősége meghatározó a későbbi munkaerő-piaci esélyek szempontjából. Az intézkedés célja, hogy különböző fejlesztések révén megerősítse az oktatási rendszer integrációs kapacitását, ezzel elősegítve az oktatásban a hátrányos helyzetű – különösen a roma gyerekek – esélyegyenlőségét. „Hátrányos helyzetű tanulók esélyegyenlőségének biztosítása az oktatási rendszerben” című intézkedés keretében 2006 végéig 7,74 milliárd forint támogatás használható fel.¹³

¹³ Már korábban az Oktatási Minisztérium és a Szociális és Családügyi Minisztérium közös kezdeményezésére kidolgoztak egy hasonló pályázatot, ami az 1999-es Phare program (HU-99.04.01) keretében

Az intézkedés kiemelt célcsoportját jelentik a roma, valamint a fogyatékkal élő tanulók. A fenti célok elérése érdekében a hátrányos helyzetű, elsősorban a roma és a sajátos nevelési igényű tanulók oktatásában érintett szakemberek képzése és az integrációs oktatással kapcsolatos tantervek és módszertanok kifejlesztése központi program keretében a Köznevelés-fejlesztési Kht. felügyelete alatt valósul meg. A program második komponense keretében pályázni lehet intézményi együttnevelést célzó oktatási formák kialakítására és bevezetésére. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Projektenként minimum 12, maximum 80 millió forint támogatás kapható. A támogatásra helyi költségvetési szerv és intézménye, non-profit szervezet, egyesület, egyházi intézmény, alapítvány, közhasznú társaság, egyéb jogi személyiségű non-profit szervezet adhat be pályázatot.

3.2.2. intézkedés: Társadalmi befogadás elősegítése

A hátrányos helyzetű családokban és gyermekvédelmi intézményekben felnövő gyermekek munkaerő-piaci és társadalmi beilleszkedési esélyei jóval alacsonyabbak, mint az átlagnépességé. Leszakadásuk tartóssá válása és a hátrányos helyzet újratermelődése gátja a megfelelő irányú mobilitásnak. Az intézkedés célja, hogy támogatást biztosítson az olyan foglalkoztathatóság javítását segítő képzésekhez, amelyek növelik esélyüket a munkavállalásra és a munkahely megtartására. Fontos, hogy a szakemberek ne csak az ellátottak elsődleges szükségleteit lássák el, hanem készítsék fel, tegyék képessé, támogassák őket a munkaerő-piaci és képzési beilleszkedésre, részvételre. Ezáltal a szociális terület a korábbiaknál jobban illeszkedik a foglalkoztatás- és képzési politikához, mert a segítő munkához hozzákapcsolja a foglalkoztatási esélyek növeléséhez szükséges tudásokat is. Az intézkedés keretében a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi befogadását támogató szolgáltatások hatékonyságának növelése érdekében a szociális területen és a bűnmegelőzésben tevékenykedő szakemberek és önkéntesek képzésével valósul meg. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. „A társadalmi befogadás elősegítése a szociális területen dolgozó szakemberek képzésével” című intézkedés 4,24 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé a szociális területen dolgozók felkészítésére. Helyi önkormányzatok, kisebbségi önkormányzatok, egyházak, közalapítványok, alapítványok, közhasznú társaságok, non-profit szervezetek, önkormányzati társulások, képzőintézmények, kutatóhelyek és egyesületek, valamint vállalkozások nyújthatnak be pályázatot.

3.2.3. intézkedés: Hátrányos helyzetű emberek, köztük romák foglalkoztatásának elősegítése

A társadalom azon csoportjai, amelyek hosszabb ideje távol vannak a munka világától, vagy oda munkaerő-piaci hátrányaik miatt belépni nem tudnak, különösen hátrányos helyzetben vannak a foglalkoztathatóság szempontjából. Az intézkedés a probléma megoldására 2006 végéig 10,2 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Célja, hogy a foglalkoztathatóság javítását szolgáló programok támogatásával esélyt teremtsen a hátrányos helyzetű csoportok (pl. szakképzetlenek, romák, gyógyult szenvedélybetegek, fogyatékkal élők stb.) munkaerő-piaci és társadalmi beilleszkedésére. A munkaerő-piaci helyzet tekintetében a magyar társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportját, a roma népesség jelenti, ezért az intézkedés egyik fontos célja a romák foglalkoztathatóságának javítása.

került kiírásra. „A halmozottan hátrányos helyzetű, elsősorban roma fiatalok társadalmi beilleszkedésének támogatása” nevű pályázat hasonló célok elérésére 12,5 millió euró támogatást tett hozzáférhetővé.

A fenti célok kapcsán pályázni lehet célcsoport-orientált tevékenységekre (pl. oktatásba való visszailleszkedés elősegítése, képzések, tananyagok kidolgozása, munkatapasztalat megszerzésének támogatása, alternatív munkamódszerek bevezetése a fogyatékkal élők elősegítésére). Támogatásban részesül továbbá a szakmai segítségnyújtás jellegű tevékenységek sora (hálózatfejlesztés, helyi partnerség kialakítása, a projektet megvalósítók képzése). A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Projektenként legfeljebb 204 millió forint támogatás kapható. Főpályázóként pályázhatnak non-profit szervezetek (egyesület, alapítvány, közhasznú társaság, egyházi intézmény). Konzorcium tagjaként non-profit szervezet (egyesület, alapítvány, közhasznú társaság, egyházi intézmény), helyi önkormányzat, helyi kisebbségi önkormányzat, felnőttképzést folytató intézmény, vállalkozás, költségvetési szerv és intézménye.

3.3. PRIORITÁS: Oktatás, képzés támogatása az egész életen át tartó tanulás politikájának részeként

3.3.1. intézkedés: Az egész életen át tartó tanulás

A közoktatás rendszerének korszerűsítése és az egész életen át tartó tanulás társadalmi méretű elterjesztése a tudásalapú gazdaság és társadalom létrehozásának előfeltétele. „Az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges készségek, képességek és kompetenciák fejlesztésének ösztönzése” című intézkedés a fenti probléma megoldására igyekszik lehetőséget kínálni. Az intézkedés célja az oktatási, képzési rendszer hatékony fejlesztő támogatása, a tanulók számára a sikeres tanulást megalapozó készségek, valamint a szociális és életviteli kompetenciák átadása és az ehhez kapcsolódó tanár-továbbképzési tevékenységek biztosítása. Ennek kapcsán a Közoktatás-fejlesztési Közhasznú Társaság irányításával központi program keretében új tananyagok, oktatási programcsomagok, segédanyagok és módszertanok kifejlesztésére és bevezetésére kerül sor a kompetencia-alapú oktatás területén. Az intézkedés második komponensének keretében az első komponens alatt kifejlesztett, az egyes intézmények igényeihez igazított oktatási programcsomagok és módszerek adaptálására van lehetőség. E mellett az intézményi együttműködés támogatására nyújthatók be pályázatok. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Minimum 10, maximum 250 millió forint támogatás kapható projektenként. Pályázati programok esetében kedvezményezett lehet költségvetési szerv és intézménye, központi, vagy helyi önkormányzati szerv és intézménye, non-profit szervezet, egyesület, egyházi intézmény, alapítvány, közhasznú társaság, vagy egyéb jogi személyiségű non-profit szervezet. Az intézkedés keretében összesen 18,6 milliárd forint áll rendelkezésre.

3.3.2. intézkedés: A szakképzési rendszer modernizációja

Magyarországon a szakképesítések iskolai rendszerű képzési ideje (1-2 év), és a gyakorlati képzés aránya alacsony. A szakképzésből kikerülő sokszor nem rendelkeznek piacképes tudással, a szakképzési idő alatt nem szereznek elegendő gyakorlatot a munkába álláshoz. „A szakképzés tartalmi, módszertani és szerkezeti felépítése” című intézkedés segíti elő a fenti probléma megoldását 10,84 milliárd forint hozzáférhetővé tételével. Az intézkedés célja a gazdasági szereplőknek bevonásával az OKJ-ben szereplő szakképesítések megújítása rugalmas, moduláris képzési rendszer kifejlesztésével két szakmacsoportban, továbbá kétfunkciós, térségi integrált szakképző központok létrehozása, amely mintaként szolgál a szétaprózott szakképzési intézményrendszerből következő problémák lehetséges megoldási módjára. Ezen célok kapcsán a Nemzeti Szakképzési Intézet központi program során a

gépészet, kereskedelem, marketing, üzleti adminisztráció szakmacsoportok dokumentumrendszerének fejlesztését, oktatók felkészítését, a jogszabályi környezet és a finanszírozási feltételek kialakítását végzi el. Az intézkedés második komponensének keretében pályázatok nyújthatók be a térségi szakképző központok létrehozására. 2006 végéig összesen mintegy 10,84 milliárd forint áll rendelkezésre. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Az első komponens keretében felhasználható összeg 6,53 milliárd forint, míg a második komponens esetében a támogatás mértéke minimum 100 millió, maximum egy milliárd forint.

3.3.3. intézkedés: A felsőoktatás fejlesztése

A jelenlegi felsőoktatási-képzési rendszer legfőbb hiányossága, hogy nem tud kellő gyorsasággal és rugalmassággal alkalmazkodni a gazdaság és a munkaerőpiac változó igényeihez. „A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése” című intézkedés ezen probléma megoldására igyekszik megoldást találni. Fő cél, hogy elősegítse a felsőoktatásban tanulók és végzettek sikeres belépését a munkaerőpiacra és alkalmazkodásukat annak követelményeihez. Ennek elérése érdekében pályázni lehet felsőoktatási intézmények oktatási/képzési programjainak fejlesztésére: meglévő programok/tantervek gyakorlatorientált képzéssé való alakítására, új képzési programok indítására, valamint tananyag kidolgozására. Pályázat nyújtható be továbbá a felsőfokú szakmai átképzési és továbbképzési programok lebonyolítására: rövid ciklusú kompetencia-kurzusok szervezésére, új tanári képesítésekhez vezető programok fejlesztésére, illetve a munkavállalók át- és továbbképzésére. Végül pályázni lehet a minőségközpontú intézményi működés kialakítására, támogatására: intézményi vezetők vezetői tevékenységét támogató módszerek és tananyagok kidolgozására, illetve oktatói és kutatói állomány képzésére. Projektenként minimum 8 millió, maximum 360 millió forint támogatás használható fel. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Az intézkedés kapcsán pályázhatnak felsőoktatási intézmények (önkormányzati, alapítványi, egyházi, magán), és felsőoktatási intézmények által vezetett konzorciumok. Összesen 6,36 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

3.3.4. intézkedés: Munkahelyteremtéshez és vállalkozói készségek fejlesztéséhez kapcsolódó képzések

A magyar kis- és középvállalkozások (KKV) jelentős része nem rendelkezik a tartós növekedéshez szükséges szellemi és fizikai kapacitásokkal. A korszerű üzleti stratégiák, és az innovációra való nyitottság hiánya a fokozatos piaci területvesztés kockázatát rejtik magukban. „Munkahelyteremtéshez és a vállalkozói készségek fejlesztéséhez kapcsolódó képzések” című intézkedés a probléma orvoslására 17 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé 2006 végéig. Ez az intézkedés támogatási lehetőséget kínál többek között a munkahelyteremtő beruházásokhoz és vállalati technológia-váltáshoz kapcsolódó képzések kidolgozásához, a regionális vállalati központokban magvalósuló felnőttképzési programok realizálásához. E mellett a korszerű vállalkozói ismeretek és az üzletmenet hatékony megszervezéséhez szükséges ismeretek megszerzését biztosító képzési programokat, az Európai Unióra vonatkozó ismeretekkel kapcsolatos képzéseket, és informatikai képzéseket támogatja az intézkedés. Projektenként minimum 3,3 millió, maximum 19,1 millió forint támogatás használható fel. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. Pályázhatnak munkahelyteremtő beruházást, technológiaváltást megvalósító vállalkozások, KKV-k, felnőttképzési intézmények, közfinanszírozású és non-profit kutatóintézetek.

3.3.5. intézkedés: Felnőttképzés fejlesztése

Közismert, hogy a legtöbb szakmában az iskolapadban átadott tudás 5 évente jelentősen veszít kompetencia-tartalmából. „A felnőttképzés rendszerének fejlesztése” című intézkedés azokat segíti, akiknek nem volt módjuk fiatalon elsajátítani a munkájuk elvégzéséhez szükséges ismereteket. Az intézkedés átfogó célja az élethosszig tartó tanulás lehetőségeinek bővítése és javítása, valamint a felnőttképzés minőségének javítása. Cél, hogy azoknak, akiknek nem volt és ma sincs módjuk az iskolarendszerű oktatás keretei között megszerezni a sikeres életpályához szükséges ismereteket, módjuk legyen ezeket felnőttkorban pótolni. A fenti célok kapcsán pályázni lehet korszerű felnőttképzési módszerek kifejlesztésére és alkalmazására, valamint az intézkedés célját elősegítő intézményrendszer fejlesztésére, korszerűsítésére. A fejlesztések ebben az esetben sem igényelnek önrészt. Pályázhatnak regionális munkaerő-fejlesztő és képző központok, felnőttképzési intézmények, szakmai szervezetek, közhasznú szervezetek. Összesen mintegy 5,16 milliárd forint lesz hozzáférhető.

3.4. PRIORITÁS: Az oktatás, a szociális juttatások és az egészségügyi ellátás infrastruktúrájának fejlesztése

3.4.1. intézkedés: Az oktatási infrastruktúra fejlesztése

Az oktatási rendszer komplex fejlesztése nélkülözhetetlen a munkaerő-piac igényeihez igazodó tudás kialakításához. Ezek a szükséges tartalmi fejlesztések csak akkor biztosítottak, ha a kapcsolódó fizikai feltételek rendelkezésre állnak. Ennek érdekében „Az oktatási infrastruktúra fejlesztése” című intézkedés keretén belül 2006 végéig 25,2 milliárd forint támogatás használható fel. Az intézkedés célja, hogy az ESZA támogatással megvalósuló intézkedések hatékonyságát növelve támogassa a középfokú- és felsőoktatás infrastruktúrájának fejlesztése érdekében, hogy az eszköz- és épületállomány állagának, minőségi szintjének emelésével a tartalmi fejlesztések megvalósulása biztosított legyen. A célok kapcsán pályázni lehet a 3.2-es intézkedés (A szakképzési rendszer modernizációja) keretében felállított térségi integrált szakképző központok infrastrukturális fejlesztése és a 3.3-as intézkedésben (A felsőoktatás fejlesztése) szereplő felsőoktatási intézmények infrastrukturális fejlesztése. Projektenként minimum 204, maximum 2 milliárd forint támogatásra van mód. A fejlesztések maximum 10 százalékos önrészt igényelnek. Az intézkedés kapcsán térségi szakképző központok, felsőoktatási intézmények és fenntartóik pályázhatnak.

3.4.2. intézkedés: A társadalmi befogadás elősegítése

A társadalmi befogadást célzó ESZA típusú intézkedések mellett szükség van arra, hogy a különböző szolgáltatások elérhetővé váljanak egyes különösen hátrányos helyzetű csoportok és a munkaerő-piacra visszatérni kívánó nők számára is. „A társadalmi befogadást támogató szolgáltatások infrastrukturális fejlesztése” című intézkedés ennek elősegítéséhez nyújt 2006 végéig 8,4 milliárd forint támogatást. Az intézkedés egyik célja a már működő bölcsődék bővítése rugalmas szolgáltatásokkal (gyermekfelügyelet, játszócsoport, családi napközi), amelyek jobban alkalmazkodnak a családok – elsősorban a munkaerőpiacra visszatérni szándékozó nők – szükségleteihez. E mellett a hajléktalanok és a fogyatékkal élők napközbeni ellátásának kiépítését is célul tűzi ki az intézkedés. A fejlesztések hatékonyságát fokozhatja, ha a beruházások a munkaerő-piaci rehabilitációt támogató programokkal kapcsolhatók össze. Pályázni lehet a család és munkahely összeegyeztethetőségét

elősegítő rugalmas bölcsődei szolgáltatások infrastruktúrájának kialakítására és a hajléktalanok és fogyatékkal élők napközbeni ellátási formáinak kialakítására. Az intézkedés keretében mód nyílik épületek, helyiségek létesítésére, felújítására, vásárlására, átalakítására, fejlesztésére, bővítésére, felszerelésére és akadálymentesítésére. Pályázhat helyi önkormányzat, kisebbségi önkormányzat, egyház, egyházi intézmény, közalapítvány, alapítvány, közhasznú társaság, egyesülés, egyéb jogi személyiségű non-profit szervezet. Projektenként minimum 10,2, maximum 225 millió forint támogatásra van mód. A fejlesztések maximum 10 százalék önrészt igényelnek.

3.4.3. intézkedés: Támogatás a társadalom jobb egészségügyi ellátásáért

Magyarország társadalmi és gazdasági szempontból elmaradott régióiban (Észak-Alföld, Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl) a munkaképes korú lakosság egészségi állapota különösen rossz. E régiók az egészségügyi ellátórendszer tekintetében is hátrányos helyzetben vannak, ezért az „Egészségügyi infrastruktúra fejlesztése az elmaradott régiókban” című intézkedés a munkaerő egészségét befolyásoló tényezők közül az egészségügyi ellátási különbségekből adódó hátrányokat kívánja csökkenteni. Az intézkedés célja az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi kiegyenlítése, a betegségek megelőzése és korai felismerése, a betegek gyógyításának és rehabilitációjának fejlesztése, az egészségügyi szektorban a munkafeltételek javítása, az egészségi állapota miatt hátrányos helyzetű népesség munkaerő-piaci esélyeinek javítása. A cél olyan térségi diagnosztikai fejlesztés, amely komplex, magas színvonalú és költség-hatékony ellátást tud biztosítani. Az intézkedés keretén belül Regionális Egészségcentrum modell-intézmény létrehozására, a célrégiókban egy-egy korszerű térségi járóbeteg-diagnosztikai, szűrő központ kialakítására, e mellett rehabilitációs központ, valamint komplex ápolási intézmény kialakítására kerül sor.

Az intézkedés során a regionális egészségcentrum modell-intézmény létrehozása központi programon keresztül 11 milliárd forint támogatással valósul meg. Minden más pályázat esetében az Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Dunántúl régió állami és önkormányzati, valamint egyházi és non-profit egészségügyi szolgáltatói jogosultak pályázni. A térség járóbeteg-diagnosztikai és szűrő központ kialakítása esetében a támogatás mértéke minimum 1, maximum 2,3 milliárd forint, a rehabilitációs központ kialakítása kapcsán kapható támogatás mértéke pedig minimum 510 millió, maximum 1,2 milliárd forint. Az igényelt önrész minden esetben 6,3 százalék és a rendelkezésre álló összeg összesen 22,67 milliárd forint.

3.4.4. intézkedés: Az egészségügy informatikai fejlesztése az elmaradott régiókban

Az egészségügyi ellátás színvonala, az ellátást alkotó preventív és gyógyító folyamatok szervezettsége, ezáltal az egészségügyi ellátások elérhetősége, minősége és a kezelések időtartama az országban nem kielégítő, ráadásul az országon belül is egyenetlen. „Egészségügyi információtechnológia fejlesztés az elmaradott régiókban” című intézkedés ezen probléma megoldásához járul hozzá. Az intézkedés célja, hogy az egészségügyi ellátó rendszer szervezettségét növelje és működését hatékonyabbá tegye az informatikai infrastruktúra-fejlesztés és a régió alap-, járóbeteg- és kórházi ellátásának egészségügyi informatikai hálózatba kapcsolása révén. E célok érdekében pályázni lehet információs intézményközi informatikai mintarendszer és belső intézményi informatikai rendszerek fejlesztésére, valamint a végfelhasználók megfelelő képzésének megvalósítására. A fejlesztések nem igényelnek önrészt. A támogatás mértéke minimum 1,3, maximum 2 milliárd forint. A támogatásra az

egészségügyi szolgáltatók (pl. kórházak, rendelőintézetek, családorvosok) nyitott és önkéntes, non-profit alapon működő társulása pályázhat a megnevezett elmaradott régiókban (Észak-Alföld, Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl). Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 4,1 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

3.5. PRIORITÁS: Technikai segítségnyújtás

Szerepe ugyanaz, mint a többi operatív program esetében. A HEFOP irányító hatósága a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium.

5.4.4. A Környezetvédelmi és Infrastruktúra Operatív Program

A környezetvédelem és az infrastruktúra fejlesztését támogató program a Kohéziós Alap nagy összegű támogatásait egészíti ki. Célja a környezet védelme és javítása és a közlekedési hálózat javítása. Az útépitések és korszerűsítések a következő logikát követik: az autópályák építésének illetve a tranzitforgalom szempontjából jelentős első és másodrendű főútvonalak teljes nyomvonalat érintő rekonstrukciójának finanszírozása a Kohéziós Alapból történik. Az első és másodrendű főútvonalak rövidebb szakaszainak illetve a településeket elkerülő néhány kilométeres szakaszoknak támogatása a KIOP-on keresztül történik. Itt a legjelentősebb projektek a Hatvan-Salgótarján főút nógrádi, a 4. sz. főút nyírségi szakaszának modernizálása, négysávosra bővítése. A ROP viszont az alsóbb rendű, olykor szinte már szántóföld minőségű, az arra tévedő autóst túlélő próba elé állító utak felújítását támogatja nem kis mértékben Békés és Heves megyékben.

4.1. PRIORITÁS: A környezetvédelem támogatása

4.1.1. intézkedés: Vízminőség javítása

Magyarországon az ivóvíz tisztasága nem minden esetben felel meg az előírásoknak, a szennyvízkezelés helyenként elégtelen. A terület fejlesztése érdekében „A vízminőség javítása” című intézkedést hozták, amely 2006 végéig 14,4 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja a lakosság ellátása a határértékeknek megfelelő egészséges, tiszta ivóvízzel, valamint az összegyűjtött szennyvizek megfelelő tisztítása. Cél továbbá szennyvízgyűjtő rendszerek kiépítése, hulladékgyűjtő-rendszerek kialakítása. „Az ivóvízminőség javítása” kapcsán önkormányzatok és állami vízközművek pályázhatnak rossz vízminőségű kutak megszüntetésére, vízátvétel műszaki feltételeinek biztosítására, új technológiák bevezetésére. A „Szennyvízelvezetés- és tisztítás fejlesztése” területén pályázhatnak szennyvízgyűjtő rendszerek építésére, fejlesztésére, új szennyvíztisztító telepek építésére, kapacitásnövelésére, szennyvíziszap lerakók építésére, az iszap mezőgazdasági beruházásának elősegítésére. A fejlesztéseknél az önkormányzati saját erő 5 százalék.

4.1.2. intézkedés: A hulladékgazdálkodás fejlesztése

Magyarországon a hulladékgazdálkodás sok esetben elmaradott és nem hatékony. A terület fejlesztése érdekében a „A hulladékgazdálkodás fejlesztése” című intézkedést hozták létre, melynek célja az egészségügyi hulladékhoz kapcsolódó intézmények, létesítmények fejlesztése. Pályázati lehetőség nyílik az önkormányzatok, egészségügyi intézmények és közcélú feladatot ellátó intézmények számára egészségügyi hulladékgyűjtő rendszerek és berendezések fejlesztésére, kórházi hulladékégetők fejlesztésére, valamint az építési és bontási hulladékot kezelő és újrahasznosító üzemek kialakítására, illetve az épületek azbesztvakolatainak ártalmatlanítására. Régi

dögművek és dögművek felszámolására, rekultiválására, állati hulladékkezelő telepek fejlesztésére, külön az „Állati eredetű hulladékok kezelése” című intézkedés keretében kerül sor.

4.1.3. intézkedés: Környezeti kármentesítés, felszín alatti vizek és az ivóvízbázisok védelme érdekében

Magyarország ivóvízszükségletének 98 százalékát felszín alatti források fedezik. A „Környezeti kármentesítés, felszín alatti vizek és az ivóvízbázisok védelme érdekében” című intézkedés célja az ivóvízkészlet minőségének megőrzése, amely 6,5 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Az intézkedés célja a felszín alatti vizek szennyezésének megállítása, tisztítása, valamint csökkenteni a különösen érzékeny felszín alatti vizek szennyezésének lehetőségét. E célok kapcsán pályázni lehet a felszín alatti vizek szennyezettségi faktorának mérésére, megvalósíthatósági tanulmányok elkészítésére, valamint a szennyezés csökkentéséhez szükséges infrastruktúra beszerzésére. Pályázni lehet továbbá a felszín alatti vizek szennyezettségének csökkentésére, a szennyezési kockázat csökkentésére. Pályázhatnak gazdasági társaságok, beleértve az állami és önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaságokat.

4.1.4. intézkedés: Természetvédelem és fenntartható árvízvédelem

Az intézkedést a Tisza-völgy árvízkezelésére, felszín alatti vízkészlet, valamint Magyarország természetvédelmi védettség alatt álló területeinek megóvása érdekében alakították ki és 9,1 milliárd forint támogatást bocsát a pályázók rendelkezésére. 1998 óta már több, rendkívül veszélyes árvíz vonult le a Tiszán. Az árvizek elleni védekezésre eddig 120 milliárd forintot költött az ország. Cél tehát a tiszai árvízveszély minimalizálása, továbbá tározós árapasztó rendszer létrehozása. Az Országos Vízügyi Főigazgatóság 75 százalékos uniós forrással megvalósítja a cigándi árapasztót, töltéseket, árapasztó zsilipeket épít, vízkormányzó műveket, szivattyútelepeket, valamint vizes élőhelyeket létesít. Az intézkedés további célja új típusú kezelési módszerek bevezetése a Tisza vízgyűjtő területén, a Községi szabályozás alá eső, magántulajdonban lévő területek megvásárlása és bekapcsolása az ökológiai hálózatba, vizes és nedves élőhelyek fejlesztése, víztározók rehabilitációja, az erdei iskolaprogram révén tanulók, valamint a földtulajdonosok környezettudatos viselkedésmódjának kialakítása. A fenti célok kapcsán a Nemzeti Park Igazgatóságok pályázhatnak vizes élőhelyek kialakítására, rehabilitációjára, erdei iskolák fejlesztésére, védett fajok, élőhelyek védelmi rendszerének kiterjesztésére (környezetvédelem alá eső) területfelvásárlásra, valamint a NATURA 2000 programba bevont területek természetvédelmi célú rekonstrukciójára, védelmére, bemutatására a célrégiókban.

4.1.5. intézkedés: A levegőszennyezés és zajterhelés mérése

Magyarországon a zajterhelés és a levegő szennyezettségének mérése sok esetben pontatlan, vagy nincs kiépítve. Az intézkedés a helyzet megváltoztatására 1,1 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé. Cél olyan országos szintű mérési rendszer létrehozása, amely adataival megbízható képet fest Magyarország területeinek levegőszennyezéséről és zajterheléséről. A célok mentén a Környezetvédelmi Felügyelőségek és az Országos Légszennyezettségi Adatközpont pályázhat a levegő szennyezettségét mérő berendezések telepítésére, illetve a zajterhelés mérését elősegítő berendezések beszerzésére, telepítésére, zajcsökkentő intézkedések végrehajtásának támogatására.

4.1.6. intézkedés: Energiagazdálkodás környezetbarát fejlesztése

Az Európai Unió irányelve alapján a környezeti ártalmak csökkentése érdekében 2010-ig a megújuló energiaforrások arányát az összes elsődleges energiaforrás felhasználásában 12 százalékra kell növelni. Magyarország az EU csatlakozással egyidejűleg kötelezettséget vállalt a villamos-energiájának megújuló energiaforrásokból való előállításának növelésére. Az intézkedés segítségével elősegítenék a 2010-es végső cél elérését. Cél, hogy a megújuló energiaforrások egyre nagyobb arányt képviseljenek Magyarország energiaszükségletének kielégítésében. E mellett cél a tudatos és ésszerű energiahasználat növelése és a légszennyező-kibocsátások csökkentése. Pályázatot nyújthatnak be központi költségvetési szerv és intézményei, helyi önkormányzati szerv és intézményei, közhasznú társaság, önkormányzati többségi tulajdonú gazdasági társaságok, alapítványok, vállalkozások, szövetségesek, társulások. Pályázni lehet megújuló energiatermelés infrastrukturális támogatására, a megújuló energiapiacra való belépésre, energiatermelő beruházások támogatására, valamint lakossági megújuló energiaforrás hasznosítását célzó beruházások támogatására. Támogatásban részesülnek továbbá az energiahatékonysági fejlesztések is.

4.2. PRIORITÁS: A közlekedési infrastruktúra fejlesztése

4.2.1. intézkedés: A főúthálózat műszaki színvonalának emelése

Az ország tranzit forgalmának növekedése 5-7 százalékos dinamikát mutat. Az ezzel járó forgalomnövekedés, zsúfoltság kettős környezeti terheléssel jár. Az intézkedés három komponensen keresztül járul hozzá a fenti problémák megoldásához, amikre összesen 53,1 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé 2006 végéig. Az intézkedés célja gazdaságilag elmaradott régiók felzárkóztatása az elérhetőség javításával, a leszakadással fenyegetett és a fejlettebb régiók közötti kapcsolatok javítása. Három komponenst fogalmaztak meg: út-rehabilitációs program a 11,5 tonnás tengelyterhelés elérése érdekében, az elkerülő és tehermentesítő utak fejlesztése a településeken áthaladó utak forgalomcsökkentése érdekében, valamint a főúthálózat fejlesztése és kapacitásának javítása. A fenti célok kapcsán a közútfejlesztésért felelős költségvetési szervek és intézményeik tenderdokumentációt tesznek közzé a 4. számú főút és a 21. számú főút négy sávra bővítése egyes szakaszainak, valamint az M6-os gyorsforgalmi úthoz kapcsolódó (Pécset) elkerülő gyűrű adott szakaszának megvalósítására.

4.2.2. intézkedés: Útépítés a javuló környezetért

„A környezetkímélő közlekedési infrastruktúra fejlesztése” című intézkedés célja az elővárosi tömegközlekedés javítása, valamint intermodális összekötő vonalak és logisztikai központok infrastrukturális hátterének kialakítása, illetve fejlesztése. Az intézkedés 2006 végéig 11,1 milliárd forint támogatást bocsát a pályázók rendelkezésére.

4.3. PRIORITÁS: Technikai segítségnyújtás

Ez a program is a hatékony irányítást és végrehajtást szolgálja. A KIOP irányító hatósága szintén a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium. Nagy jelentőséggel bír a Kohéziós Alap irányító hatóságával való együttműködés.

5.4.5. Regionális Fejlesztési Operatív Program

A Regionális Fejlesztési Operatív Programban megfogalmazott átfogó cél a kiegyensúlyozott területi fejlődés elősegítése, mivel az országon belül különböző területi szinteken megfigyelhető számottevő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek komoly mértékben akadályozzák a szerves és általános regionális fejlődést. Három specifikus célon keresztül kívánja elérni a ROP e specifikus célt. Az egyik a természeti értékek és a kulturális örökség turisztikai célú fenntartható hasznosítása, a másik a vonzó települési környezet kialakítása és a gazdasági potenciál fejlesztése a városokban, a harmadik pedig a megújulásra képes helyi társadalom megteremtése. A fenti célok elérése érdekében a Program 4 beavatkozási területet, ezeken belül pedig 11 intézkedést jelölt ki.

5.1. PRIORITÁS: Turisztikai potenciál erősítése a régiókban

5.1.1. intézkedés: Turisztikai vonzerők fejlesztése

Az intézkedés általános célkitűzése egyrészt olyan, nemzetközi szinten is versenyképes turisztikai termékek fejlesztése, amelyek az ország sajátos kulturális örökségeire és természeti értékeire építenek. Másrészt az idegenforgalmi vonzerők regionális koncentráltságának csökkentése. Az intézkedés keretében támogatható tevékenységek a nemzeti parkok és más védett természeti területek turisztikai látogathatóságához szükséges fejlesztések ösztönzése, a jelentős idegenforgalmi potenciállal rendelkező világörökségi helyszínek és történelmi városközpontok fejlesztése, kastélyok és várak turisztikai funkciókkal való fejlesztése, múzeumok látogatóbarát fejlesztése és végül az aktív turizmushoz kapcsolódó infrastrukturális fejlesztés. Projektekkel a fejlesztendő helyszínek tulajdonosai, közhasznú szervezetek, alapítványok, közalapítványok, egyházak, egyesületek, illetve önkormányzatok pályázhatnak. A pályázóknak 2,5 , illetve 5 százalék önrésszel kell rendelkeznie.

5.1.2. intézkedés: Turisztikai fogadóképesség javítása

Az intézkedés célja az üdülőkörzetekben és nemzeti parkok területén szálláshelyek és szolgáltatások javítása, új szálláshelyek létrehozása, valamint a turisztikai vonzerőkhöz kapcsolódó szolgáltatási háttér bővítése. Az intézkedésre gazdasági társaságok, helyi és területi önkormányzatok, központi költségvetési szervek, közhasznú társaságok, egyesületek, egyházak, alapítványok, közalapítványok, valamint jogi személyiségű non-profit szervezetek pályázhatnak. Az intézkedéshez 70 százalék önrész szükséges, céljainak eléréséhez összesen 8 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

5.2. PRIORITÁS: A térségi infrastruktúra és a települési környezet fejlesztése

5.2.1. intézkedés: Hátrányos helyzetű régiók és kistérségek elérhetőségének javítása

A régiók közötti különbségek egyik legfőbb okozója a térségek elérhetőségében keresendő. Többek között a közúthálózat fejlesztését segíti elő a „Térségi kapcsolatrendszer fejlesztése” című intézkedés. Általános célkitűzésként említhető a négy és öt számjegyű utak, valamint az ezekkel azonos funkciójú önkormányzati bekötő és összekötő utak felújítása a hátrányos helyzetű kistérségekben és a fejletlenebb régiókban. Emellett zsáktelepülések, ipari területek, valamint turisztikai vonzerők megközelíthetőségét javító, hiányzó útszakaszok kiépítése és minőségének javítása. Az intézkedésre önkormányzatok és társulásaik, non-profit szervezetek, közlekedési vállalatok, illetve a Megyei Állami Közútkezelő Kht-k pályázhatnak. A

strukturális alapok a fejlesztési költségek 75 százalékát állják, a pályázók szükséges önrésze 10 százalék. Összesen 27,568 milliárd forint támogatás áll a pályázók rendelkezésére.

5.2.2. intézkedés: Település-rehabilitáció és a barnamezős területek hasznosítása

A helyi önkormányzatok innovatív település-rehabilitációs akcióinak ösztönzése az intézkedés általános célkitűzése, amely többek között olyan célokat fogalmaz meg, mint a többségében hátrányos helyzetű csoportok által lakott, romló állapotú városi területeken új gazdasági, közösségi és szociális funkciók megjelenésének támogatása, valamint olyan mértékű felújítása, mely ösztönzi a további magánberuházásokat. Ezzel párhuzamosan barnamezős területek újrahasznosítása, funkcióváltásuk és a települési struktúrába való integrációjuk előmozdítása a zöldmezős beruházások területigényének csökkentésével. A pályázatokra városi rangú önkormányzatok és intézményeik, központi költségvetési szerv, közhasznú tevékenységet végző, nem profitorientált gazdasági társaságok, valamint ezek konzorciumai pályázhatnak. a pályázóknak 10 százalék önrésszel kell rendelkeznie. Az intézkedés 2006 végéig 21,2 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé.

5.2.3. intézkedés: Oktatási intézmények fejlesztése

Az „Alapfokú oktatási-nevelési intézmények infrastrukturális fejlesztése” című intézkedés szerepe, hogy csökkentse az oktatás minőségében meglévő különbségeket a hátrányos helyzetű kistérségekben, különös tekintettel azokra a településekre, amelyekben magas a hátrányos helyzetű csoportok és a roma származású lakosság aránya. Magyarországon a települések 43 százaléka esik ebbe a kategóriába. Általános célkitűzés még az oktatás minőségének és hatékonyságának növelése, az informatikai technológiák elterjedésének támogatása az általános iskolákban, valamint az óvodai férőhelyek bővítése. A fenti célok elérésének érdekében támogatásban részesülnek alapfokú oktatási épületek átfogó felújítása, korszerűsítése, a nevelés, oktatás tartalmi fejlesztéséhez szükséges eszközök, berendezések beszerzése, sajátos nevelési igényű gyerekek, diákok képzését biztosító eszközök, berendezések beszerzése, valamint informatikai berendezések, eszközök beszerzése. A pályázóknak 5 százalék önrésszel kell rendelkeznie. Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 12,24 milliárd forint áll a pályázók rendelkezésére.

5.3. PRIORITÁS: A humánerőforrás fejlesztés regionális dimenziójának erősítése

5.3.1. intézkedés: A helyi közigazgatás és a civil szervezetek kapacitásépítése

Az intézkedés szerepe a helyi közigazgatás és területfejlesztés intézményi rendszerének kapacitásépítése különös tekintettel a Strukturális Alapok lehívásához szükséges ismeretre, valamint a helyi közigazgatás és a civil szervezetek közötti együttműködés elősegítése. Támogatásban részesülő tevékenységek a képzési programok lebonyolítása, hiányzó tantervek és tananyagok kidolgozása, potenciális oktatók kiképzése, tanulmányok készítése. Második komponensként támogatható a területfejlesztésben érintett intézmények valamint civil szereplők kapacitásépítése, harmadik komponensként pedig a regionális és kistérségi szintű együttműködések elősegítése. A pályázatra a Megyei Közigazgatási Hivatalok és a Regionális Fejlesztési Ügynökségek pályázhatnak. A Strukturális Alapok a fejlesztési költségek 75 százalékát állják, az intézkedés nem pályázati formában kerül meghirdetésre.

5.3.2. intézkedés: Hátrányos helyzetű csoportok foglalkoztatásának elősegítése

„A helyi foglalkoztatási kedvezmények támogatása” című intézkedés célja az aktív korú nem foglalkoztatott személyek munkaerő-piaci reintegrációjának elősegítése új munkahelyek teremtésével a szociális gazdaságban. Non-profit programok megvalósítására pályázhatnak önkormányzatok, alapítványok, közalapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, egyházak. A Strukturális Alapok a költségek 75 százalékát állják, a pályázóknak nem szükséges önrésszel rendelkezniük. Összesen 4,8 milliárd forint hívható le erre a célra.

5.3.3. intézkedés: Felsőoktatási intézmények és a helyi szereplők együttműködésének erősítése

Az intézkedés általános célkitűzése a munka világa és a felsőoktatási intézmények közötti kapcsolatok erősítése a magasan képzett fiatal diplomások régiókban való megtartása érdekében. Ehhez kapcsolódóan felsőoktatási intézmények, alapítványok közalapítványok, egyesületek és egyéb non-profit szervezetek pályázhatnak a főiskolás, egyetemi hallgatók, doktori képzésben részt vevők gyakorlati tapasztalatszerzésének előmozdítására olyan képzési és képességfejlesztési programok támogatásán keresztül, amelyek megkönnyítik a munkaerőpiacra történő belépését. A Strukturális Alapok ennél az intézkedésnél is állják a fejlesztési költségek 75 százalékát és önrésszel itt sincs szükség. Az intézkedés céljainak eléréséhez összesen 2.871 millió forint áll a pályázók rendelkezésére.

5.3.4. intézkedés: Szakmai képzések a regionális igényeknek megfelelően

„A régióspecifikus szakmai képzések támogatása” nevű intézkedés alapvető célja a szakemberhiánnyal küzdő kulcsfontosságú ágazatok számára megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkező munkaerő biztosítása, illetve a turisztikai vállalkozások sikeres elősegítése humán kapacitásaik fejlesztése által. Az intézkedés keretében a munkavállalók alkalmazkodóképességét és szakmai ismereteit javító OKJ-s szakképzési és szakmai továbbképzési programok támogathatók, különös tekintettel a KKV-k és mikrovállalkozások alkalmazottaira a régiós kulcságazatokban. A fenti célokhoz kapcsolatosan gazdasági érdekképviselői szervek és kamarák, a Regionális Munkaerő Fejlesztő és Képző Központok, valamint alapítványok, közalapítványok, egyesületek és egyéb non-profit szervezetek pályázhatnak a régiós hiányszakmában, illetve a turizmus területén megvalósuló szakképzési, szakmai továbbképzési programok lebonyolítására, esetlegesen hiányzó tananyagok kifejlesztésére, valamint a regionális munkaerő-piaci kereslet felmérését szolgáló modellek kidolgozására. A pályázónak nem kell önrésszel rendelkeznie és a Strukturális Alapok a fejlesztési költségek 75 százalékát állják. Az intézkedés 2006 végéig 2,8 milliárd forint támogatást tesz hozzáférhetővé.

5.4. PIORITÁS: szakértői segítségnyújtás

A szakértői segítségnyújtás két intézkedése a ROP megvalósítását hivatott biztosítani, ezért azok csak az Irányító Hatóság, a Regionális Fejlesztési Ügynökségek és a VÁTI Kht. számára érhetők el.

5.4.6. A program megvalósítása

Az Operatív Programok átfogó együttműködési és döntéshozatali testülete a Monitoring Bizottság. Feladata, hogy biztosítsa a támogatás végrehajtásának minőségét és hatékonyságát. Döntései konszenzuson alapulnak.

Az Irányító Hatóság az Európai Unió Bizottságának felel az Európai Strukturális Alapokba tartozó programok hatékony és korrekt irányításáért, valamint végrehajtásáért. Az Operatív Programok megvalósításába bevonásra kerültek az ún. Közreműködő szervezetek, akik az Operatív Programok tematikájának kidolgozásában közreműködtek, és akik az OP-k keretében elnyerhető pályázati támogatásokról részletes felvilágosítással szolgálnak.

Közreműködő szervezetek: Regionális Fejlesztési Ügynökségek

Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.

A Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyéket magában foglaló elsőként megalakult Regionális Fejlesztési Ügynökség a Dél-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács operatív szervezeteként 1997-ben kezdte meg működését. Munkáját 2000 szeptemberétől a megyeszékhelyeken működő régióirodák és 2001 tavaszától a régióirodák alatt működő programcentrumok segítségével végzi. Az Ügynökség elsősorban a regionális szintű szervezési munkában lát el szakmai koordinációs feladatokat, valamint Phare és Európai Uniók támogatással regionális projektek végrehajtását végzi. A Regionális Fejlesztési Operatív Program megvalósításában való részvételre a DARFT Kht. 2003 közepén létrehozta a ROP KSZ (Közreműködő Szervezet) Irodát.

Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.

1998. július 1-én egyszemélyes közhasznú társaságként hozta létre a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökséget a régió előtt álló feladatok hatékony koordinálására. Azóta egy 32 főből álló dinamikus társaság segíti a régió munkáját a megyeszékhelyeken – Pécsen, Kaposváron és Szekszárdon – működő régióirodákkal. Az Ügynökség többek között hazai és nemzetközi – főként EU-s – programokat menedzsel a régióban, szervezi a tervezési és programozási folyamatokat, koordinálja a térség külkapcsolatait. A Nemzeti Fejlesztési Terv Regionális Operatív Programjának tervezésében és végrehajtásában kulcsfeladatokat lát el. Emellett sikeresen bonyolított le két Phare Területfejlesztési Programot, egy szociális közmunkaprogramot, valamint egyebek mellett jelenleg is igazgat két Phare „Tükörprogram”-ot. A ROP régióbeli megvalósításában közreműködő szervezetként vesz részt, a fejlesztési projektek azonosítása és előkészítése is jövőbeni feladatai közé tartozik.

Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.

A 2000 januárjában az Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Tanács által alapított Észak-Alföldi Regionális Fejlesztési Ügynökség Közhasznú Társaság kiemelten közhasznú szervezetként, az Európai Unió területi statisztikai besorolása szerint NUTS 2 szinten folytat területfejlesztési tevékenységet a régióban. Fő tevékenységei közé tartozik a regionális fejlesztési programok menedzselése, a régió helyzetének folyamatos vizsgálata és értékelése, a régió számára igénybe vehető fejlesztési források koordinációja, az NFT Regionális Fejlesztési Operatív Programjának végrehajtásában való részvétel, mint Közreműködő Szervezet (KSZ), a régió külkapcsolatainak ápolása.

Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.

A Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyéket magába foglaló Ügynökséget az Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács 1999-ben hozta létre operatív

szervezeteként. Az Ügynökség célkitűzése, hogy tevékenységével elősegítse a régió minél gyorsabb gazdasági struktúraváltását, a kistérségi és határmenti gazdaságfejlesztési együttműködéseket felerősítse, a tőkebevonás és munkahelyteremtés feltételeit javítsa, továbbá működésével elősegítse a térség társadalmi és gazdasági fejlődését. Fő működési területei a Tanács titkársági feladatainak ellátása, programozás-programtervezés, pályázatok előkészítése és menedzselése, a Strukturális Alapok által támogatott programok végrehajtásában Közreműködő Szervezeti (KSZ) feladatok ellátása.

Közép-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht.

A székesfehérvári székhelyű Közép-Dunántúli Regionális Fejlesztési Ügynökség Kht. a Közép-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács munkaszervezeteként jött létre 1998. március 31-én. Akkor az ügyvezető igazgató irányítása alatt még csak 3 fő dolgozott, ez ma már 26 fő. Széleskörű egyeztetési folyamat mellett 1999-ben elkészítette Területfejlesztési Koncepcióját, mely elfogadása után egyéb fejlesztési programok elkészítése folyamatos tevékenységévé vált. Az Ügynökség szorosan együttműködik a régióhoz tartozó három megyei területfejlesztési irodával és a 23 kistérség vidékfejlesztési menedzsereivel és a kistérségi megbízottakkal. Tevékenysége az alábbiak szerint foglalható össze: a Tanács részére titkársági feladatokat lát el, programozási és tervezési feladatokat teljesít a Nemzeti Fejlesztési Terv és az Ágazati Fejlesztési Terv vonatkozásában, tervezési, pályázati és gazdálkodási feladatokat bonyolít, Közreműködő Szervezetként a ROP régióbeli feladatait menedzseli, emellett pedig Pályázati Információs Szolgálatot működtet.

Hiányosságok

Az I. Nemzeti Fejlesztési Tervben megfogalmazott Regionális Operatív Program csak horizontális programokat foglal magában, regionális szintű programokat nem tartalmaz. Nem alkalmas a regionális különbségek mérséklésére, csak a különbségek növekedésének ütemét csökkenti. Gondot jelent, hogy a területi programokra érdemben ható prioritások nem kerültek bele. Az igazítások, változtatások során a döntések mindig a másik négy program javára történtek, a regionális programot a maradékelv alapján töltötték fel. Már a tervezés finanszírozására szánt pénz folyósításával is gondok voltak. Általában az egész tervre jellemző, hogy burkolt alapelve a gazdasági növekedés elősegítése, akár a területi különbségek növekedése árán is. Ez abból fakad, hogy a piacra van bízva a megvalósítás, ami egyértelműen a fejlettebb régióknak kedvez, hiszen ott fektetnek be a legszívesebben.

A pályázatok sikeressége

A január közepére beérkezett 16500-nál is több pályázat adatait vizsgálva látható, hogy főleg a kisösszegű, egyszerűbb pályázatok voltak népszerűek. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy ezek megírása egyszerűbb és a támogatáshoz jutás menete is gyorsabb. A legtöbb pályázat Pest megyéből, azon belül Budapestről érkezett és a darabszámot tekintve itt támogatták a legtöbb beadott pályázatot.

5.4.7. Nemzeti Fejlesztési Terv hatásainak értékelése

Magyarországon 2003-ban az egy főre jutó beruházások értéke 273 ezer forint volt. Az átlag mögött óriási volt a megyei értékek szóródása: ez az adat Budapesten 604 ezer forint volt, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 84 ezer forint. Ehhez képest az első NFT három éve alatt - és akkor nem beszélünk arról, hogy a projektek végső soron három, hanem öt év alatt

fejeződnek majd be - az egy főre jutó támogatás értéke 57 ezer forint. Ez az adat azt mutatja, hogy az NFT jelenleg 2004 és 2006 között a beruházások értékének 7%-át adja, a Kohéziós Alappal együtt 11%-át. 2007-től ez az arány 20 és 30%-ra változik. Jelenleg az első NFT keretében kistérségek kétharmadában (5,8 millió lakos) ennél kisebb az egy főre jutó támogatás nagysága. A második NFT sokkal tudatosabb területi koordinációja és forrásallokációja nélkül esély sincsen a regionális különbségek növekedési ütemének megállítására. Még ez sem mentesít minket az alól, hogy a jelenleg elmaradott és leszakadóban lévő térségekbe minél jelentősebb nagyságú külső, akár külföldi magántőkét próbáljunk meg bevonni. De ehhez a befektetői bizalom helyreállítása szükséges és ahhoz pedig egy, az euro 2010-es bevezetését célul tűző, radikális, de megvalósítható és meg is valósuló konvergencia program kell!

Az első magyar Nemzeti Fejlesztési Terv tapasztalatai alapján, illetve más országok hasonló dokumentumainak elemzése alapján a második magyar Nemzeti Fejlesztési Tervvel (Nemzeti Stratégiai Referencia Keret) szembeni követelményeket a következőkben foglalhatjuk össze, ha a cél legalább a regionális különbségek növekedésének megállítása:

1. A közreműködő szervezetek területi decentralizációja és a regionális tanácsok alá rendelése. A területi decentralizáció szükséges lenne a ROP valamennyi intézkedése, a GVOP kis- és középvállalkozásokat támogató intézkedése valamint az AVOP mezőgazdasági beruházásokat és a vidékfejlesztést támogató intézkedései esetében.
2. A régiók önálló regionális operatív programjai számára nem csak a régiók, mint területi egységek és a regionális (fejlesztési) tanácsok, mint irányító hatóságok szükségesek, hanem a régiók saját bevételei is a társfinanszírozáshoz. A régiók által kivetett adó azonban nem jelent megoldást, hiszen a magyarországi regionális különbségek nagysága és jellege miatt nincs olyan adónem, ami ne növelné tovább a regionális különbségeket, ezért csak a spanyol vagy a német tartományok közötti kompenzációs vagy szolidaritási alapokhoz hasonló megoldás jöhet szóba. Megoldás lehet, hogy a kiválasztott adónem országos bevételeinek meghatározott hányadát az egy főre jutó GDP reciprokával arányos módon osszák el a régiók között. Így a legelmaradottabb régiók nagyobb saját hozzájárulást lennének képesek biztosítani területükön megvalósuló projektekhez.
3. A nyertes pályázatok esetelegessége, véletlenszerűsége. Sokszor a nyertes pályázók, települések nem azt a beruházást valósítják meg, amire leginkább szükségük lenne, hanem azt, amivel nyernek. Területi koordináció hiányában a nyertes projektek sokszor egyáltalán nem kapcsolódnak a régió fejlesztési elképzeléseihez. Csak a területi fejlesztési stratégiák nagyobb nyilvánosságával, a partnerek szélesebb körű bevonásával remélhető a pályázatok a régiós tervek közötti nagyobb összhang.
4. Területi kiegyenlítés irányába ható mechanizmusok csak akkor lesznek a második Nemzeti Fejlesztési Tervben, ha régiók mindegyikének lesz egy saját Regionális Operatív Programja, amiknek a teljes költségvetését a rászorultsági elv figyelembe vételével határozzák meg. A kistérségi szinten meglévő területi különbségek csökkentése csak az önkormányzatok együttműködésével és az önkormányzati finanszírozási rendszer reformjával oldható meg. Az önkormányzatok finanszírozásában a működési költségeket csak a lakosság számától függő normatív finanszírozással lehet fedezni, mert akár a helyi adók, akár a gazdasági teljesítménytől függő források (SZJA) csak differenciálják az önkormányzatok anyagi lehetőségeit.

A korábbi feltételezésekkel ellentétben a legalább három – európai, tagállami és projekt - szintű **programozási ciklusnak** nem maga az Európai Unió, hanem **a tagállam a legfontosabb szereplője**. A tagállam ugyanis nem csupán uniós forrásokat oszt szét az erre érdemesnek tartott kedvezményezettek között, ami a lehető legegyszerűbb szerepvállalása lenne. A tagállam saját maga is tervez, jogszabályokat alkot, intézményeket állít fel, társfinanszíroz és ellenőriz. A tagállamnak mind ezek mellett befolyása van a projekt és az európai szintre is. A potenciális kedvezményezetteket ugyanis a saját terveivel, programjaival, azokhoz való illeszkedéssel, a társfinanszírozási döntésekkel, a források, intézményi, időbeli és térbeli allokálásával maga is orientálni, befolyásolni tudja. A tagállam ugyanakkor maga is aktív részese lehet a közösségi szintű tervezésnek a közös jogszabályok megalkotásában való aktív részvétellel – egyedi érdekeket tükröző speciális intézkedések jogszabályba foglaltatásával Spanyolország – támogatandó régiók kijelölésével – Svédország, Finnország – források allokációjának meghatározásával – Németország – támogatható projektek kiválasztásával, felhasználási szabályok megalkotásával - Nagy-Britannia.

A tagállam feladatai ilyen okok miatt rendkívül összetettek. Az uniós tagság első három évének, az első Nemzeti Fejlesztési Tervnek, a 2007-2013-as közös költségvetés előkészítésének európai és hazai vitáinak tapasztalatai mind arra hívják fel a figyelmet, hogy a jelenlegi szűkös erőforrások mellett hatékony, érdemi hatásokat felmutatni képes fejlesztési és területfejlesztési politika csak érdekérvényesítés és forrásfelhasználás mellett valósítható meg. A PHARE, a SAPARD és az ISPA forrásai lekötésének nehézségei, a kivitelezés és a kifizetések nehézségei mind-mind óvatosságra, a biztonsági szempontok túlértékelésére, az egyszerű és gyorsan kivitelezhető projektek preferálására ösztönözték a későbbi Nemzeti Fejlesztési terv készítőit.

1998-ban a Gazdasági Minisztériumban megkezdődik a Nemzeti Fejlesztési Terv előkészítése, ami 1999-ben félbemarad. 2000-ben megkezdődik a Széchenyi Terv kidolgozása majd kivitelezése. A társfinanszírozásban, az állami tervezés és az üzleti szféra projektjeinek összekapcsolásában a Széchenyi Terv az uniós logikát követi. Más kérdésekben azonban tudatosan szembe megy az uniós elvárásokkal jogszabályokkal. Először is csak az uniós csatlakozás feltételezett időpontjáig tervezett másrészt emiatt tudatosan törekedett a magyar vállalkozások helyzetbe hozására, mind a pénzügyi erejüket, mind a szakmai referenciáikat tekintve. Ezért nagyon tudatosan nem alkalmazták az uniós támogatású programoknál elengedhetetlen közbeszerzési eljárásokat. 2002-ben újra kezdődik a Nemzeti Fejlesztési Terv készítése, de immáron a PHARE ügyekért felelős tárca nélküli miniszter hivatalában (ami később az EU Támogatások Hivatala, majd a Nemzeti Fejlesztési Hivatal nevet viseli).

A csatlakozási tárgyalások regionális politikáról szóló fejezete lezárásának feltétele a Nemzeti Fejlesztési Terv benyújtása, amire így, egy kormányváltás időszakában alig félév marad. Így a Nemzeti Fejlesztési Terv tervezési folyamata legalább két oldalról nagyon gyenge: nagyon rövid időtáv maradt a tényleges tervezésre, a társadalmi vitára és a hatásvizsgálatok elvégzésére. Másrészt a tervezés egy olyan hivatal feladata lett, amelyik az uniós projektek menedzselésében valóban járatos, de a makrogazdasági tervezés korábban nem volt a feladata. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a 2004 és 2006 között rendelkezésre álló 3 milliárd eurós támogatások felhasználásánál ne a társadalmilag legszükségesebb, hanem a technikailag legkönnyebben kivitelezhető projektek határozzák meg a Nemzeti Fejlesztési Tervet. (PÉNZ LEKÖTÉSI CÉL!)

A tervezés másik speciális eleme, hogy a rendelkezésre álló szerződéskötési és megvalósítási időtartam alig több, mint egy harmada a teljes, vagyis a régi tagállamok

rendelkezésre álló 7 évnek. Korrekcióra, hibajavításra nincs idő. Ha a rosszul kiválasztott projekt bukik, akkor már nincs idő a kedvezményezettől visszavenni a pénzt. Emiatt szükségtelenül nagy hangsúlyt kapnak a pályázatokban megkövetelt biztosítékok. Másrészt a megvalósításra rendelkezésre álló idő rövidsége miatt a relatíve jól előkészített, rövid kivitelezésű idejű, a közösségi támogatások struktúráihoz jól illeszkedő projektek kerültek be a kormányzat részéről. (MEGVALÓSÍTHATÓSÁGI CÉL!). Ily módon a tervezés módjára sokkal inkább a forrás- és projektorientáltság volt a jellemző, mint a szükségletorientáció. A tervezés következő sajátossága, hogy az NFT új termék volt a piacon. Először került ki nagytömegű uniós támogatás az államháztartás alrendszerén kívülre. Tehát volt egy nagyfokú bizonytalanság a magyar vállalkozások pályázati hajlandóságát illetően, hogy mekkora lesz a kereslet az uniós források iránt.

A várható pályázatok számát végül is lényegesen alábecsülték. 25 ezer pályázatra számítottak 2006 végéig. 2004-ben és 2006-ban és végül már 2004-ben a beadott pályázatok száma meghaladta a 28 ezret, amire a rendszer nem volt felkészülve. A következmények két elég súlyos zavarban jelentkeztek. Nem vettek fel elég embert, így a nagy számú pályázat elbírálására nem volt elegendő bíráló és emiatt nem tudták tartani az irányító hatóságok a pályázatok elbírálására vonatkozó jogszabályban rögzített határidőket. Másik következmény volt, hogy a rendszer nem volt felkészülve arra, hogy mi történik akkor, ha a beadott pályázatok által igényelt összeg már a beadási határidő előtt lényegesen meghaladja a rendelkezésre álló kereteket.

Nem volt eldöntött tény, hogy a hamarabb beadott pályázatok élveznek-e előnyt, ami semmi esetre sem volt benne a pályázati kiírásokban, vagy a határidőig beadott pályázatok mindegyikét figyelembe véve választják ki a legjobbakat? Ez a pályázók számára a tervezhetőséget csökkentette, nemzetgazdasági szinten feltételezhetően szuboptimális megoldásokat eredményezhetett. Hétéves tervezési periódus esetén viszont már eldöntendő kérdésként vetődik fel, hogy az egyes operatív programok és azokon belül az egyes intézkedések rendelkezésre álló összeget egyszerre vagy hét évre egyenletesen elosztva pályáztatják meg és osztják szét. Az ugyanis sérti az esélyegyenlőséget a pályázók között és a források oldaláról kínálati sokkhoz is vezet, ha egy évben használják fel a teljes 7 éves támogatási keretet.

A pályázati igények alulbecslése nem csak az Irányító Hatóságok munkatársainak létszáma, a meghosszabbodott döntéshozatali ideje és a nem kellően egyértelmű elbírálási szempontok miatt okoz gondot, hanem a tervezés módszertani problémáira is rávilágít. Az alap konfliktus az állami makrogazdasági tervezés és a kedvezményezettek projekt, azaz mikro szintű tervezése között van. A Nemzeti Fejlesztési Terv kapcsán eldöntendő kérdés, hogy milyen orientációt követ. Az uniós forrásokat követő orientáció más országok nemzeti fejlesztési terveit másolja, illetve kizárólag a strukturális alapok által támogatható projekt típusokat tekinti követendőnek. (FORRÁS-ORIENTÁLT TERVEZÉS!) A várható pályázati igényeket tükröző NFT prioritások megfogalmazása szintén követő jellegű orientációt, tervezést mutat. (IGÉNY-ORIENTÁLT TERVEZÉS!) Amíg az első esetben felfelé, az unió felé követő a tervezés a második esetben lefelé számít követőnek a tervezés. Az optimális SZÜKSÉGLET-ORIENTÁLT TERVEZÉS lenne.

Ebben az esetben az állami szintnek, a Nemzeti Fejlesztési Terv készítőinek kell elég erősnek lenniük, hogy mind az alulról, mind a felülről jövő nyomásnak ellenállva egy önálló prioritásokkal rendelkező és az ország hosszú távú szükségleteit kielégítő tervet alkossanak. Az NFT tervezésében egyszerre kellene válogatni a strukturális alapok által támogatható

projekttípusok közül és bizonyos vállalkozói igényekre nemet mondani. De fel kell vállalni az orientáció és a modernizáció feladatát is. Egyrészt nem lehet a vállalkozások minden beruházási igényét támogatni, másrészt egyértelműen el kellene döntenie, hogy mik azok a világgazdasági kihívások, amelyekhez aló alkalmazkodásban viszont támogatni szükséges a hazai vállalkozásokat. Energiaárak tartós emelkedése esetén például célszerű lenne a megújuló energiaforrások termelése felé terelni a mezőgazdasági termelőket, ami az ország importfüggőségét csökkentené, a vidéki térségek foglalkoztatási és jövedelmi gondjai enyhítené, és egyúttal az energiatakarékossági beruházásokat ösztönöznék. Konkrétan erre viszont sem az első, sem a második Nemzeti Fejlesztési Tervben nem találunk igazán jelentős forrásokat. Ahhoz képest, hogy az energiaárak és az energiaellátás biztonsága hosszú évek óta a magyar gazdaságpolitika egyik legtöbbször vitatott és legtöbbször érintő területe, ez a kérdés a nemzeti fejlesztési tervekben szinte észrevehetetlen marad.

A Nemzeti Fejlesztési Tervnek, mint egy önálló prioritásokkal rendelkező kormányzati programnak a megalkotásához, viszont azt is tisztázni kell, hogy mik a közösségi érdekeltségű magyarországi projektek (transz-európai hálózatok, környezetvédelem), mik a kötelezően ellátandó állami feladatok, mik a közjavak (konvergencia program), és nem utolsósorban azt, hogy milyen Magyarország jövőképe, mit szeretnénk elérni 2015-re, 2020-ra. Ezek ELDÖNTÉSE mellett, a legfontosabb annak tisztázása, hogy az ország egy viszonylag alacsony szinten történő területi nivellálást vagy egy, az országos adatokban megnyilvánuló gyorsabb felzárkózást választ, aminek az ára, viszont a területi különbségek növekedése lehet. Itt elég csak Írország, de különösen Portugália esetére utalnunk, ahol az egy főre jutó GDP országos átlagában mért, felzárkózás motorjai a fővárosok voltak.

Miközben a fővárosok fejlődése robbanásszerűnek bizonyult, a vidéki térségek fejlődése csak saját korábbi állapotukhoz képest volt megfigyelhető. Így a felzárkózás ára a területi különbségek növekedése lett. Járható-e ez az út Magyarország számára? Szerintem nem. A jelenlegi SZABADVERSENYES PÁLYÁZATI RENDSZER viszont nem kedvez a hátrányos helyzetű, elmaradott kistérségeknek és településeknek. Hátrányuk kimutatható az 1000 főre jutó beadott pályázatok arányában, a nyertes és a beadott pályázatok arányában és az egy projektre jutó átlagos támogatási összegben is. A legszembetűnőbb aránytalanságok az első Nemzeti Fejlesztési Tervben:

- Magyarország 3160 települése közül, több, mint 1700-ba egyetlen fillér uniós támogatás sem érkezik az első Nemzeti Fejlesztési Terv keretében. Igaz ezeken a településeken az ország lakosságának mindössze 7%-a él.
- A nyertes pályázatok, több mint 50%-ának a támogatási összege 1 millió forintnál kisebb. Ezek a projektek az összes támogatás alig több, mint 1%-át kapták. Így az intézményrendszer sokszor értelmetlenül bénult meg.
- Magyarország 10 legelmaradottabb, legalacsonyabb egy főre jutó adóköteles jövedelemmel rendelkező kistérsége közül 8 található a 10 legkisebb egy főre jutó támogatási összeget elnyert kistérsége között. Itt már nem csak a tőke, az önrő, hanem a szakismeret is hiányzik a sikeres külső forrás bevonáshoz.

A nemzeti fejlesztési terv ugyanakkor azt is megmutatta, hogy a magyar gazdasági szereplők alapvetően atomizáltak. Jellemzően csak a transznacionális vállalatok és nagyon kevés számú hazai nagyvállalat rendelkezik országos hálózattal vagy legalább több telephellyel. Ez a tény arra figyelmeztet, hogy nem szabad túlértékelni a vállalkozásoknak nyújtott támogatások szinergikus hatásait. Vagyis nem szabad nagy térségeket a támogatások révén lefedetlenül hagyni, mert a külső vállalkozások nem fogják fejlődésüket dinamizálni. A második nemzeti fejlesztési terv (Nemzeti Stratégiai Referencia Keret, Új Magyarország

Program) elkészítéséhez, tervezéséhez a következő javaslatok és üzenetek fogalmazhatók meg:

- A konvergencia program és a második nemzeti fejlesztési terv egyidejű és egyeztetett tervezése. A konvergencia program feladatai egyebek között az államháztartás alrendszerének és egészének olyan strukturális reformja, amely egyrészt meghatározza a kötelezően ellátandó állami feladatok azon körét, amiket az uniós forrásoktól függetlenül is el kell látni, másrészt tartósan biztosítja az uniós forrásokhoz szükséges önerőt az állami és önkormányzati beruházásoknál.
- A **modernizációs célú** (K+F, energiatakarékosság, e-kormányzat, e-kereskdelem, regionális vállalati központok) intézkedések **legyenek az ország minden területéről elérhetők**, megpályázhatók.
- Az elmaradottság felszámolását szolgáló, a **hiányzó tőke kiegészítését célzó**, vagy éppen a szerény tőkeerőhöz igazodó **kis összegű pályázatokat az ország elmaradott régióira kellene koncentrálni**. Ez utóbbiakat a regionális operatív programok egyik feladatává kell tenni. A regionális operatív programok között emiatt az alkalmazandó intézkedések differenciálására is szükség van.
- A vállalkozások atomizáltsága mellett nagyon nehéznek tűnik a pólusprogramok tervezése a második nemzeti fejlesztési terv időszakában. Ha ugyanis a vállalatok kis mérete miatt nincsen szinergikus hatásuk – a munkaerő alacsony mobilitása és a rossz közlekedési lehetőségek mellett – akkor a fejlesztési pólusok növekedése nem fogja magával hozni még a szűkebb környezetük fejlődését sem. Ha a kijelölt pólusok fejlesztését a regionális operatív programokon belül akarjuk megoldani, akkor a régiókon belül a támogatások elosztásáért folyó küzdelem egy zéróösszegű játszma lesz. Nehéz lesz megindokolni, hogy miért járjon többlet támogatás a pólusszeret betölteni kívánó régióközpontnak, ha az nem tudja fejleszteni a környezetét. Ez az esetleges ellentét a régiók „üzembe helyezését”, a régiók és központjaik közötti kapcsolatot fogja nehezíteni.

A második nemzeti fejlesztési terv gazdasági, társadalmi és területi hatásainak ex ante értékeléséhez a konvergencia program részleteinek ismeretére lenne szükség. Nem kis részben az fogja eldönteni az első nemzeti fejlesztési tervből nem részesülő aprótelepülések önkormányzatainak sorsát, az önkormányzatok és települések azon körét, akik egyáltalán képesek lesznek az uniós támogatású projektek társfinanszírozására. A közigazgatás korszerűsítésével, közalkalmazottak, köztisztviselők számának változtatásával megváltoznak a regionális kiegyenlítődés irányába ható automatikus stabilizátorok is.

A költségvetés hiányának csökkentésével mérséklődik az államháztartás kizorító hatása a tőkepiacokon. Az inflációs és ezzel összefüggésben a kamatráták csökkenése, pedig könnyebben megtérülővé teszi a vállalkozások önerős beruházásait is. Tehát elvileg növekedhetne a beruházási kedv is, amiket a kormányzat a második nemzeti fejlesztési terv keretében az infrastrukturális beruházásokkal, az oktatási programokkal és a megfelelő pályázatok kiírásával az ország hosszú távú céljaihoz illeszkedően orientálhatna.

Nagy különbségek vannak már a régiók között is, különösen akkor, ha Közép-Magyarországot hasonlítjuk össze a másik 6 régióval. Már a megyék között is nagyon jelentős különbségek vannak, de az igazán megdöbbentő különbségek kistérségi és települési szinten találhatók. Szinte minden megyében találhatunk gazdasági szempontból üres vagy vákuumtérségeket. Talán a legmeglepőbb ilyen kistérség a Győr melletti Téti. De ilyen Pest megyei Szobi kistérség, a Siófoktól délre fekvő Tabi kistérség, ahol az egész kistérségben mindössze egy kb. 900 ezer forintos támogatott GVOP projekt van! Ez nem csak azt mutatja,

hogy Magyarország bizonyos területein leépült szinte minden gazdasági tevékenység, hanem azt is, hogy még a legdinamikusabban fejlődő városok sem képesek tágabb környezetüket dinamizálni. Ha kistérségenként az összes pályázat számát, illetve a 10000 főre jutó projektek számát nézem, akkor Budapest dinamikája is legfeljebb Budaörs, Dunakeszi, Gödöllő vonaláig terjed. Vác vagy éppen Cegléd már kívül esik ezen.

5.5. táblázat: Kistérségek az egy főre jutó támogatásuk sorrendjében

Megye	Kistérség	Projekt db	Összesen	Népesség	Egy főre jutó támogatás
Fejér	Bicskei	17	277 010 381	37244	7 438
Pest	Szobi	10	683 688 113	71324	9 586
Nógrád	Szécsényi	12	199 690 223	20261	9 856
Pest	Veresegyházi	19	337 979 553	30358	11 133
Bács-Kiskun	Kiskunmajsai	19	196 474 266	17186	11 432
Győr-Moson-Sopron	Kapuvári	21	294 423 945	25340	11 619
Veszprém	Tapolcai	11	430 896 004	37081	11 620
Békés	Békési	35	691 141 789	57 087	12 107
Csongrád	Makói	38	1 069 110 177	81717	13 083
Pest	Nagykátai	38	801 222 614	61173	13 098
Pest	Aszódi	23	579 507 366	43974	13 178
Veszprém	Sümegi	12	220 795 049	16355	13 500
Békés	Sarkadi	17	349 920 439	25 462	13 743
Somogy	Nagyatádi	19	386 166 376	26948	14 330
Hajdú-Bihar	Debreceni	312	23 455 173 549	204722	114 571
Nógrád	Pásztói	17	4 157 652 134	34042	122 133
Békés	Orosházai	51	7 971 674 013	63 422	125 693
Borsod-Abaúj-Zemplén	Sátoraljaújhelyi	41	3 151 379 704	25030	125 904
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnoki	150	16 375 257 679	121244	135 060
Vas	Sárvári	48	5 223 526 174	36795	141 963
Tolna	Dombóvári	62	4 995 455 106	35127	142 211
Nógrád	Salgótarjáni	50	10 003 919 014	68641	145 743
Békés	Békéscsabai	98	12 785 403 396	73 883	173 049
Csongrád	Mórahalmi	60	2 302 287 400	11633	197 910
Borsod-Abaúj-Zemplén	Tokaji	17	3 488 910 376	14758	236 408
Fejér	Gárdonyi	37	6 539 406 351	23391	279 569
Borsod-Abaúj-Zemplén	Bodroközi	16	6 782 132 596	18603	364 572

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

Nézzük meg a Nemzeti Fejlesztési Terv és az egyes operatív programok sajátosságait, térségi hatásait. Összesen 1738 olyan település van hazánk 3140 településéből, ami egy-egy projekt megvalósításának konkrét helyszíne. Ugyanakkor ezekben él hazánk lakosságának 92%-a. Ha kistérségi szinten nézzük ezt a lefedettséget, akkor láthatjuk az egyik végén Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Püspökladány, Szarvas, Szeghalom, Jánoshalma, Kiskunmajsa térségeit 100%-os lefedettséggel, míg a másik végletet a szobi kistérség képviseli 11,7%-os aránnyal és a második legalacsonyabb, három év alatt mindössze 9500 forintos fejenkénti támogatással. Ugyanakkor azonban vannak olyan települések is, mint például Kétegyháza, amelyik semmilyen saját projekttel nem rendelkezik, de a területükön keresztül haladó vasútvonalat modernizálják Uniós forrásokból.

Így körülbelül 1800 település érintett. Ha a projektek településnagyság szerinti elhelyezkedését nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy még a 100 főnél kisebb települések némelyikében is vannak projektek. A 100 főnél kisebb települések 8%-ban, a 100 és 500 fő közötti települések 26%-ban, az 500 és 1000 fő közötti települések 51%-ban valósul meg valamilyen projekt. Az 1000 és 5000 fő közötti települések 78%-ban valósulnak meg projektek. 5000 fő feletti települések körében már majdnem 100%-os lefedettségről beszélhetünk. A települési önkormányzatok által megpályázott nyertes projektek 5000 főnél kisebb településeken igazából nincsenek.

A sikeresen pályázó városok második sorában a 18 megyeszékhelyből 13-14 van. A megyei jogú városok - Sopron, Nagykanizsa -alapvetően hozzák a tőlük elvárható teljesítményt. A sikeresen pályázó városok közé tartoznak még a Budapesti agglomeráció már említett illetve a Balaton partjának nagyobb városai és Mosonmagyaróvár. Ha megyei szinten nézem, akkor figyelemre méltó Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg pályázati aktivitása. Másik végletet Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok adják.

5.6. táblázat: Legmagasabb egy főre jutó támogatással rendelkező települések

Helyszín	Népesség	Összes projekt db	Összes támogatás	Egy főre jutó támogatás összege
Becskeháza	45	2	169 257 326	3 761 274
Vámoscsalád	369	2	1 190 375 000	3 225 949
Hosszúpereszteg	737	2	2 323 275 251	3 152 341
Dúzs	323	1	798 054 030	2 470 756
Berkesz	944	1	2 270 500 000	2 405 191
Cigánd	3188	4	6 315 242 972	1 980 942
Szörény	76	2	117 298 753	1 543 405
Ipolytarnóc	551	2	820 382 701	1 488 898
Ormándlak	128	2	180 000 000	1 406 250
Bihardancsháza	214	2	277 766 454	1 297 974
Csibrák	421	1	541 698 390	1 286 695
Kőszegpaty	213	3	255 842 494	1 201 138
Csesztve	335	1	394 906 023	1 178 824
Demjén	657	16	767 791 616	1 168 633
Bodrogkeresztúr	1276	5	1 448 053 342	1 134 838
Kárász	389	1	400 738 590	1 030 176

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

5.7. táblázat: A legtöbb támogatást elnyerő települések

Helyszín	Népesség	Összes projekt db	Összes támogatás
Budapest	1 705 309	2 574	98 439 388 634
Debrecen	204722	312	23 455 173 549
Miskolc	177809	225	22 743 120 879
Pécs	157659	198	16 518 691 498
Szolnok	76604	112	14 171 509 661
Békéscsaba	65710	89	12 513 588 407
Győr	128571	175	11 606 129 797
Szeged	162586	324	9 861 159 900
Salgótarján	43681	36	8 908 468 087
Nyíregyháza	116540	234	8 485 684 999
Orosháza	31517	25	7 386 154 245
Cigánd	3188	4	6 315 242 972
Eger	56458	84	6 266 409 081
Gárdony	8140	10	6 017 948 010

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

5.8. táblázat: Pályázatok összege település méretenként

Település népessége	Nyertes pályázattal rendelkező települések száma	Nyertes pályázattal rendelkező települések népessége	Összes támogatás	Egy főre jutó támogatás
0-99	9	687	367 707 926	535 237
100-499	242	78 784	11 653 362 143	147 915
500-999	349	250 698	23 383 192 313	93 272
1000-4999	863	1 932 943	86 576 708 745	44 790
5000-9999	138	959 345	39 098 523 806	40 755
10000-49999	121	2 324 134	125 843 766 841	54 147
500000-	20	1 918 981	163 565 328 375	85 236
Főváros	1	1 705 309	98 439 388 634	57 725

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

Magyarországon 516 települési önkormányzat rendelkezik nyertes projekttel. 114 olyan település van, ahol csak az önkormányzat nyert kisebb-nagyobb összegű támogatást valamely projektjével. Ezek a települések átlagosan 1100 fős lakossággal rendelkeznek. A

legnagyobb lélekszámú közülük Tab, mint kistérségi központ 4800 lakossal. A 2005 végéig az Irányító Hatóságok által támogatandónak ítélt 12181 projekt nagyon sok mindent elárul a pályázók színvonaláról, jövőképéről, anyagi helyzetéről, tudásáról, a települések és kistérségek perspektíváiról, lehetőségeiről, a helyi gazdaság és társadalom szereplőiről. Mint, ahogy kiderülnek többek között a Nemzeti Fejlesztési Terv készítésének erősségei és gyengeségei. Egy kor- és körkép napjaink Magyarországról.

A következőkben említendő adatok a 2005. december 31-i állapotnak megfelelőek, amikor választási hasonlaltal élve, 90%-os volt a források lekötöttsége. A benyújtott 30330 pályázat 40%-át támogatták az irányító hatóságok. Ez az arány Vas megyében volt a legmagasabb 47% és Nógrádban a legalacsonyabb, mindössze 30%. A megyei szintű adatokból itt azt a következtést lehet levonni, hogy a helyi tudásbázis, az elérhető pályázatiírói, tanácsadói szektor erőssége meghatározó tényező a pályázatok sikerességében. Az Irányító Hatóságok által támogatott projektek illetve a szerződéskötések számában és a lekötött összegekben 2005-ben sikerült az intézmények felállításában, a pályázatok nem megfelelő kiírásában, a késedelmes IH döntésekben felhalmozott időbeli késéseket behozni. 2004 végéig még csak a rendelkezésre álló források 8,77%-a volt támogatási szerződéssel lekötve, míg a megítélt támogatások az összes keret 31,5%-át tették ki. 2005 végére a szerződéssel lekötött források aránya már 73%-ra nőtt, míg az IH döntések által lefedett összegek aránya 84%-ra nőtt. Sokat hallhattunk arról, hogy a beérkezett pályázatok nagy száma miatt volt kezdetben lassabb az adatok feldolgozása és a döntések meghozatala és, hogy most már nincsen baj: a lemaradást behozták.

De itt egy pillanatra álljunk meg! A beadott pályázatok nagy száma tulajdonképpen a nem eléggé precízen és körültekintően megfogalmazott kiírásoknak is a következménye. A nyertes pályázatok 54,2%-a pályázatonként 10 millió forint alatti támogatást kapott és az NFT már odaítélt forrásainak mindössze 2,75%-át kapták. A legkisebb összegű pályázat 15 ezer forintos volt! Jó, a sok pályázat, csak éppen teljesen feleslegesen leállt tőlük a rendszer. Ha az 1 millió forint alatti pályázatokat nézem az összkép még rosszabb: a projektek majdnem 25%-a a források 0,34%-át kötötte le. Ez nem igazán a koncentrációnak a jele. Másrészt nyugodtan kijelenthetjük, hogy a szubszidiaritás, mint olyan, mint gyakorlatban működő modell, nem létezik Magyarországon. Hosszú évek óta nincsenek döntések önkormányzatok, kistérségek vagy éppen a régiók problémáiról, finanszírozásáról, közjogi helyzetük rendezéséről, de néhány 10 ezer forintos támogatásokról minisztériumi, irányító hatósági szinten döntenek!

Az 5 vagy 10 millió forint alatti pályázatokat le kellene választani a Nemzeti Fejlesztési Tervről és annak intézményrendszeréről, élesszük újra számukra a Széchenyi Tervet és egyszerűbb és gyorsabban hozzáférhető támogatási rendszert dolgozzunk ki számukra. Az a 15 milliárd forint, amit a 3 év alatt a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében erre jut, az a költségvetésből is kigazdálkodható kell, hogy legyen.

Az összes kifizetés nagysága a 2004-es 0,75%-ról 2005 végére 18,9%-ra nőtt. Ez megfelel a projekt ciklushoz igazodó kifizetési trendeknek, hiszen a kifizetéseket 2008 végéig kell teljesíteni. Több megjegyzést azonban itt is kell tenni. A könnyített előleg fizetések ellenére a már megkötött támogatói szerződésekkel rendelkezőknek csak 50,6%-a kapott már pénzt a közösségi támogatás alapján. De például Békésben ez az arány a 40%-ot sem érte el. A megítélt összes támogatásnak csak 22,6%-át fizették ki, de Pest megyében ez az arány csak 12,7%-os. Itt részben már a nyertes pályázók térfelén van a labda, hiszen csak a projektek előrehaladásával nyújthatják be a számláikat, de az Irányító Hatóságok és a Kifizető Ügynökségek is lassíthatják a kifizetéseket.

5.9. táblázat: A Nemzeti Fejlesztési Tervből támogatott projektek száma Operatív Programonként és méret szerinti eloszlásban

Méret	AVOP db	GVOP db	HEFOP db	KIOP db	ROP db	Összesen db	Összesen összeg
0 - 1 M	49	2839	4	2	76	2970	1 880 809 544
1 - 5 M	625	1477	60	6	25	2193	5 861 072 832
5 - 10 M	649	624	72	4	12	1361	7 321 337 059
10 - 50 M	1438	1802	340	16	123	3719	86 599 961 379
50 - 100 M	537	271	84	16	94	1002	71 859 675 455
100 M - 1Md	36	235	164	42	248	725	195 457 352 127
1Md -	0	1	34	26	5	66	178 355 793 553
Összesen	3 334	7 249	758	112	583	12 036	547 336 001 949

Forrás: www.nfh.hu EMIR Aktuális pályázati információk 2006. 04. 15-i letöltés. Az I. NFT forrásainak 92%-os lekötöttsége mellett. Saját szerkesztés.

A kifizetések csúszása, akármilyen ok miatt is van, ugyanakkor azokat hozza nehéz vagy lehetetlen helyzetbe, akik maguk csinálják projektjeiket, beszállítóikat, alkalmazottaikat kénytelenek kifizetni csak éppen ennek forrásához nem jutnak hozzá a tervezett időben. De a költségvetés is bajba kerülhet a kifizetések és ebből adódóan a társfinanszírozási kötelezettségek csúszása miatt. A kifizetések nagy része, legalább a fele 2007-2008-ra marad, amikor egy most még nem ismert konvergencia programot kell teljesíteni, a költségvetési hiány csökkentésével, illetve 2008-tól a mostani programozási ciklushoz hasonlóan várhatóan meglódnak majd a második NFT kifizetései, csak a mostanihoz képest háromszor akkora összegben. Ha 2010-es euro bevezetéssel számolunk, akkor a 2007-es év költségvetési szempontból különösen kritikus lesz.

Az első Nemzeti Fejlesztési Tervben öt operatív program van: Agrár- Vidékfejlesztési OP, Gazdasági és Versenyképességi OP, Humán erőforrás-fejlesztési OP, Környezetvédelmi és Infrastruktúrafejlesztési OP és a Regionális Operatív Program. De az első NFT-nek nem részei a Kohéziós Alap által támogatott környezetvédelmi és közlekedési nagyberuházások, amelyek az unióból érkező strukturális támogatások egyharmadát teszik ki. Három év alatt ez összesen 3 milliárd euró támogatást jelent. Értelmes és hasznos projektekké váló és az unió szabályai, preferenciái szerinti lekötéséhez több ezer ember nem kevés munkájára van szükség. Ha csak a rendszerváltás óta Magyarországra érkező uniós támogatások évenkénti összegét nézzük, akkor a következő emelkedő tendencia figyelhető meg: 1990 és 1999 között évi kb. 100 millió, 2000 és 2003 között évi 238 millió, 2004 és 2006 között évi 1 milliárd és végül 2007 és 2013 között várhatóan évi 3,2 milliárd euró támogatás érkezik. Még néhány viszonyítási pont. Az előcsatlakozási alapokból, de különösen az ISPA-ból rendelkezésre állt összegeket sem sikerült még maradéktalanul lehívni. Most évi 450 milliárd forintot kellene értelmesen és hasznosan felhasználni, jövőre ennek már több, mint a háromszorosát. 2007-től havonta kellene annyit felhasználni, mint a Széchenyi Terv keretében két év alatt.

Ellenőrző kérdések

A kérdésre kattintva megkapja a választ

1. Fogalmazza meg a regionális gazdaságtan tárgyát!
2. Sorolja fel a gazdaságtudományok főbb csoportjait!
3. Mik a gazdaságföldrajzi és a regionális gazdaságtani térszemlélet, megközelítés leglényegesebb különbségei?
4. Sorolja fel az „egy pont gazdaság” főbb jellemzőit!
5. Fogalmazza meg az izodapan definícióját!
6. Fogalmazza meg az ellipszis definícióját!
7. Fogalmazza meg az ár, illetve költségfelszínnek általános törvényszerűségét!
8. Miért kell a piacterületnek sokszög alakúnak lenni?
9. Fogalmazza meg a cella-számlálási módszer lényegét!
10. Fogalmazza meg az elnyelő Markov láncok lényegét!
11. Milyen lehet a jövedelmi hullám amplitúdója?
12. Mivel foglalkozik a telephelyválasztás?
13. Sorolja fel a telephelyválasztás szakaszait!
14. THÜNEN mi alapján határozta meg a termelési zónák elhelyezkedését?
15. Fogalmazza meg a telephelysúly és az anyagindex fogalmát!
16. Fogalmazza meg LÖSCH térgazdasági modelljének főbb összefüggéseit!
17. Sorolja fel egy gazdasági térség növekedésére ható tényezőket!
18. Milyen számszerűsíthető adatokkal lehet leírni a természeti erőforrások mennyiségi és minőségi jellemzőit?
19. Hogyan különböztethetjük meg az erőforrásokat és javakat helyhez kötöttségük erőssége szerint?
20. Hogyan különböztethetjük meg az erőforrásokat és javakat térbeli szűkösségük szerint?
21. Hogyan változnak a földhasználati zónák a piactól való távolságuk szerint?
22. Sorolja fel a regionális gazdaságot alakító természeti tényezőket!
23. Fogalmazza meg a fogyó erőforrások definícióját!
24. Fogalmazza meg a megújuló erőforrások definícióját!
25. Mo-on az egy főre jutó energiafelhasználás mennyivel haladja meg a világátlagot?
26. Melyik régióban található a hazai kőolajkészletünk 85%-a?
27. A víz, mint természeti erőforrás, milyen szerepet tölt be egy ország gazdaságában?
28. Fogalmazza meg a kőolajtermelők főbb regionális sajátosságait!
29. Fogalmazza meg a kőolajimportőrök főbb regionális sajátosságait!
30. Hogyan befolyásolja a kőolaj árváltozása a gazdasági folyamatokat?
31. Fogalmazza meg a termelői és a szociális infrastruktúra rendszerének főbb részeit!
32. Fogalmazza meg a hazai közlekedési hálózat főbb ismérveit!
33. Mit nevezünk technológiai transzfernek?
34. Mit nevezünk közvetlen külföldi tőkebefektetésnek?
35. Jellemezze a magyarországi működőtőke beáramlás ágazati szerkezetét!
36. Jellemezze a hazai régióink részesedését a külföldi működőtőke beáramlásából!
37. Fogalmazza meg a foglalkoztatás és az aktív lakosság főbb szerepeit a regionális gazdaságban!
38. Jellemezze röviden a foglalkoztatottság és a munkanélküliség tendenciáját Magyarországon!
39. Jellemezze a képzetlen munkaerő mobilitását!
40. Fogalmazza meg a migráns népesség definícióját!
41. Jellemezze a munkaerő vándorlási hajlandóságot Magyarországon!
42. Sorolja fel a munkavállalók jellemzői közül a leglényegesebbeket!

43. Fogalmazza meg a Hoover-index lényegét!
44. Fogalmazza meg a Krugman-index lényegét!
45. Fogalmazza meg a Balassa-index lényegét!
46. Fogalmazza meg az egységes versenyképesség definícióját!
47. Sorolja fel a gyémánt modell erőforrásainak típusait!
48. Sorolja fel a gyémánt modell infrastruktúráinak típusait!
49. Fogalmazza meg, mit jelent a komparatív előny?
50. Fogalmazza meg az RCC-modell főbb összefüggéseit!
51. Sorolja fel a versenyképességi cilinder szintjeit!
52. Sorolja fel a versenyképességi fa alkotórészeit!
53. Fogalmazza meg a versenyképesség piramis-modelljének főbb összefüggéseit!
54. Sorolja fel az innováció 5 alapesetét!
55. Sorolja fel a technológia térbeli terjedése szempontjából az innovációk 3 csoportját!
56. Sorolja fel és jellemezze az innovációk életciklusait!
57. Ábrázolja és értelmezze a Kondratyev-ciklust!
58. Sorolja fel a teljes innovációs folyamat négy fázisát!
59. Fogalmazza meg a lineáris innovációs modellek lényegét!
60. Fogalmazza meg a kínálatorientált regionális stratégia lényegét!
61. Fogalmazza meg a keresletorientált regionális stratégia lényegét!
62. Soroljon fel urbanizációs előnyöket!
63. Soroljon fel urbanizációs hátrányokat!
64. Fogalmazza meg az iparági körzetek területi koncentrációjának marshalli modelljének lényegét!
65. Fogalmazza meg a klaszter definícióját!
66. Sorolja fel a klaszterek főbb csoportjait!
67. Fogalmazza meg az iparági klaszter általános modelljének főbb összefüggéseit!
68. Sorolja fel az egyenlőtlenségi mutatók csoportjait!
69. Fogalmazza meg a centrum-periféria modell lényegét!
70. Sorolja fel a Rostow-féle modell 5 szakaszát!
71. Sorolja fel a területi elmaradottság tényezőit!
72. Sorolja fel a területfejlesztés hazai szereplőit!
73. Mit jelent a NUTS mozaik szó?
74. Sorolja fel a hazai NUTS II. régiókat!
75. Sorolja fel az első NFT prioritásait!
76. Sorolja fel az AVOP prioritásait!
77. Sorolja fel a GVOP prioritásait!
78. Sorolja fel a HEFOP prioritásait!
79. Sorolja fel a KIOP prioritásait!
80. Sorolja fel a ROP prioritásait!

IRODALOMJEGYZÉK

1. Abonyiné Palotás Jolán (2002): Az általános iparföldrajz alapjai. In: Tóth (2002), I. kötet 125-165.
2. Balassa, B. (1965): Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage. The Manchester School of Economic and Social Studies, 33(1): 99-123.
3. Baráth Gabriella – Molnár Balázs, Szépvölgyi Ákos (2001) : Területi egyenlőtlenségek a Közép-Dunántúlon. Tér és Társadalom, XV. évf. 2. szám, p.111-129.
4. Bojnec, Štefan - Fertő, Imre (2006): Does Comparative Advantages in Agro-Food Trade Matter for Multifunctional Rural Development?: The Case of Hungary and Slovenia. Journal of Central European Agriculture, Vol.7. No. 3., 583-586
5. Bora Gyula – Korompai Attila (szerk., 2001): A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza. Aula Kiadó, Budapest.
6. Burgerné Gimes Anna (1992): A világ mezőgazdasága. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
7. Copus, Andrew K (1999): A New Peripherality Index for the NUTS III Regions of the European Union. ERDF/FEDER Study 98/00/27/130. A Report for the European Commission, Directorate General XVI.A.4 (Regional Policy and Cohesion) Rural Policy Group, Management Division, SAC Aberdeen September 1999
8. Copus, Andrew K and Yvonne Loughry (2002): Baseline Data and Programme Impact Indicators relating to Peripherality. A report Commissioned by The Highlands and Islands Special Transitional Programme . The Rural Policy Group, Scottish Agricultural College, Aberdeen, Revised April 2002
9. Csáki György (2002): A nemzetközi gazdaságtan alapjai. Napvilág Kiadó, Budapest
10. Csemez A. (1996): Tájtervezés- tájrendezés. Mezőgazda Kiadó, Budapest. 28-37.o.
11. Erdey László (2004): A működőtőke-áramlás a telephelyválasztás elméletének tükrében. Közgazdasági Szemle, LI. évf., 2004. május (472–494. o.)
12. Erdősi Ferenc (2000): Európa közlekedése és a regionális fejlődés. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs
13. Erdősi Ferenc (2002): Gondolatok a közlekedés szerepéről a régiók/városok versenyképességének alakulásában. Tér és Társadalom XVI. évf 1.-2. pp.135.-159.
14. Erdősi Ferenc (2002b): A kommunikáció általános földrajza. In: Tóth (2002), II. kötet 83-142.
15. EU Commission (1999): The Agricultural Situation in the European Community. 1998 Report. Brussels.
16. EU Commission (2006): Rural Development in the European Union, Statistical and Economic Information. Report 2006. EU- DG-Agriculture and Rural Development, Brussels
17. Fleischer Tamás (2003): Az infrastruktúra hálózatok és a gazdaság versenyképessége. (A „Gazdasági versenyképesség: helyzetkép és az állami beavatkozás lehetőségei” című kutatás résztanulmánya) Pénzügyminisztérium Kutatási Füzetek, http://www.pm.gov.hu/Dokumentumok/Hirek/PM%20kozlemenyek/Kiadvanyok/pmfuzetek_2.pdf
18. Hoover, E.M. – Giarratani, F. (1999): An Introduction to Regional Economics. West Virginia University, Morgantown (www.rri.wvu.edu/WebBook/)
19. Lengyel I. - Rechnitzer J. (2004). Regionális gazdaságtan. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
20. Losoncz Miklós(2004): A köölaj szerepe a világgazdaságban stratégiai megközelítésben I. Kül-Világ, I. évf. 4. szám, 1-22.; www.kul-vilag.hu

21. Losoncz Miklós(2005): A kőolaj szerepe a világgazdaságban stratégiai megközelítésben II. Kül-Világ, II. évf. 1. szám, 1-16.; www.kul-vilag.hu
22. MNB (2006): A Magyar Nemzeti Bank honlapja, www.mnb.hu
23. Ohlin, B. (1933): Interregional and International Trade. Magyarul: Interregionális és nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1981.
24. Perczel György (szerk., 2003): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
25. Porter, M.E.(1996): Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy. International Regional Science Review, No. 1-2. pp. 85-94-
26. Probáld Ferenc (2000): Európa regionális földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2000.
27. Rechnitzer János (1994): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához Dialóg-Campus (?), Pécs.
28. Réthelyi Zsolt – Túry Gábor (2003): A közlekedési hálózatok és a térségi (regionális, országos) fejlettség összefüggéseire vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintése, és ennek alapján a hálózati hatékonyság és versenyképesség megfogalmazása, értelmezése. Gazdasági és Közlekedési Minisztérium: „VIII. A hazai közlekedési hálózatok hatékonysága, versenyképessége növelésének lehetőségei a nemzetközi tapasztalatok alapján” című kutatási témához készülő tanulmány. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 27 old.
29. Ricardo, D. (1819): The Principles of Political Economy and Taxation. J. Milligan, Georgetown,; J. Gideon, Washington.
30. Róbel Gábor (2005): A kőolaj világpiacának várható alakulása. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Kihívások, 183. sz., 2005. július
31. RTT (2005): Regionális elemzési módszerek. Regionális Tudományi Tanulmányok, 11. kötet, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 2005. <http://www.elte.geogr.hu>
32. Samuelson, P.A, - Nordhaus, W.D. (2000): Közgazdaságtan. KJK Kerszöv, Budapest.
33. Schürmann, C., Spiekermann, K., Wegener, M. (1997): Accessibility Indicators, Berichte aus dem Institut für Raumplanung 39, Dortmund, IRPUD.
34. Simai Mihály – Gál Péter (2000): Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
35. Smith, A. (1776): An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Magyarul megjelent. A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
36. Süli-Zakar István (2002): A világ mezőgazdasága. In: Tóth J. (2002), I. kötet, 165-261.
37. Tímár András (2002): Közlekedési létesítmények gazdaságtana. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
38. Tóth József (szerk., 2002): Általános társadalomföldrajz I-II. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
39. UNCTAD (2004): Global FDI Decline Bottoms out in 2003. Press Release, UNCTAD/ PRESS/PR/2004/001, január 12.
40. VÁTI (2003): A gazdasági térszerkezet vizsgálatát elősegítő új dimenziók illetve az ezzel kapcsolatos módszerek kutatása. Zárójelentés, kutatási összefoglaló, VÁTI Kht – Területfejlesztési Igazgatóság Elemző és Értékelő Iroda, Budapest
41. Wegener, M., Eskelinnen, H., Fürst, F., Schürmann, C., Spiekermann, K. (2002): Criteria for the Spatial Differentiation of the EU Territory: Geographical Position. Forschungen 102.2, Bonn, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung.

42. World Bank (1999): World Development Report 1999/2000 – Entering the 21st Century. World Bank, Washington, D. C.
43. Alonso, W. (1964.): Location and Land Use Harvard University Press, Cambridge
44. Barant, Paul (1957.): The Political Economy of Growth Monthly Review Press, New York and London, 308.p.
45. Bartke, I.: 2006: A területi egyensúlyok változása 1997-2002 között In Tér és Társadalom 2006/2. 23-45
46. Batty, M. 19957: Virtual Geography. Futures 29, 4/5
47. Belényi, Gy.(1996.): A alföldi városok és a településpolitika (1945-1963) Szeged
48. Beluszky, P. (1992.): Vég kiárúsítás Budapest
49. Bérczi, Sz. 1995: Szimmetria és struktúraépítés Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest
50. Bódi F.-Fekete A. 2005.: Kormányzati kísérletek a területi különbségek enyhítésére In: A Falu 2005/4.
51. Bognár, L- Csizmady A. (2005.): A falvak helyzete- közhangulat falun In: Bognár, L.- Csizmady, A- Tamás, P., Tibori, T. (szerk.): Nemzetfelfogások- falupolitikák ÚMK-MTA SZKI Budapest
52. Brugger, E.A. 1986: Endogenous Development A Concept between Utopia and Reality In: Bassand-Gbrugger-Bryden-Friedman-Stuckey (eds), Self-Reliant Development in Europe- Gower Publishing Ltd. Aldershot, Hamshire, pp. 35-58
53. Chant, S (1191): Development and Third World Bennett, R.- Estall, R.(eds.) Global Change and Challenge, Routledge, London and New York, pp. 159-175
54. Cséfalvay, Z. 1994.: A modern társadalomföldrajz kézikönyve Budapest 1994.
55. Dusek, T., Szalkai, G.2007.: Területi adatok ábrázolási lehetőségei speciális kartogramokkal In Területi Statisztika 2007/1.
56. Enyedi György 1996: Regionális folyamatok Magyarországon Ember- település-régió Budapest
57. Faragó, L 1992: Mi lesz veled , területfejlesztés? Tér és Társadalom VI. écvf. 1-2.
58. Foster Carter, A. (1985.): The Sociology of Development Causeway Books, Ormskirk, 128p.
59. Frank, A.G. (1969.) Capitalism and Underdevelopment in Latin America Monthly Review
60. Frisnyák, S (1990.: Magyarország történeti földrajza Tankönyvkiadó Budapest)
61. G. Fekete, É 2006: Hátrányos helyzetből előnyök? – Elmaradott térségek felzárkózásának esélyei az Észak-magyarországi régióban In: Földrajzi Közlemények 2006/1-2.
62. G.Fekete Éva (2006.): Hátrányos helyzetből előnyök? – Elmaradott térségek felzárkózásának esélyei az Észak-magyarországi régióban In: Földrajzi Közlemények 2006=1-2. 55-666.o.
63. Gilbert, A. (=1985.): An Unequal World: the Links Between Rich and Poor Nations MacMillan, London 51.p.
64. Haggett, P. 1983.: Geographie Eine moderne Synthese. Harper and Row, New York
65. Healey, M.J.- Ilbery B.W. (1990.): Location and Change Oxford University Press Oxford 381.p.
66. Hoogvelt, A. (1197.) Globalisation and the Postcolonial World MacMillan Press, London 291.p.
67. Huntington, S.P. (2001.): A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása Európa Könyvkiadó Budapest
68. Juhász, P. (2005.): Falusi társadalom In: Bognár, L.- Csizmady, A- Tamás, P., Tibori, T. (szerk.): Nemzetfelfogások- falupolitikák ÚMK-MTA SZKI Budapest
69. Kiss, B. (1984.): Világ gazdaság-elméletek Magvető Kiadó, Budapest 187.p.

70. Kovách, I. (2005.): A vidék megjelenése a közbeszédben, médiákban- rurális imázs In: Bognár, L.- Csizmady, A- Tamás, P., Tibori, T. (szerk.): Nemzetfelfogások-falupolitikák ÚMK-MTA SZKI Budapest
71. Kozma, G. (2003.): Regionális gazdaságtan Debrecen
72. Lackó, L. 1988: Területi fejlődés, politika, tervezés Akadémiai Kiadó Budapest
73. Laville, j.2003.: A New European Socioeconomic Perspective- Review of Social Economy 61. 3. Pp. 389-405
74. Lehmann, A., Vuics, T. 1992.: Földrajzi fogalmak kisszótára Budapest
75. Lengyel Imre- Rechnitzer János: regionális gazdaságtan Dialóg Campus Budapest-Pécs 2004.
76. Mészáros Rezső 2003: Kibertér- A földrajzi tudás új dimenziói Hispánia Kiadó Szeged
77. Molnár Melinda 2005.:Az alkalmazott társadalomföldrajz alapjai SZIE GTK egyetemi jegyzet
78. Molnár Melinda 2005.: Regionális egyenlőtlenségek SZIE GTK egyetemi jegyzet
79. Molnár Melinda 2005.: Regionális gazdaságtörténet- és földrajz SZIE GTK egyetemi jegyzet
80. Molnár Melinda 2005.: Település- és marketingföldrajz SZIE GTK egyetemi jegyzet
81. Myrdal, G. 1957: Economic Theory and Under-developed Regions Gerald Duckwort, London
82. Nemes Nagy József (szerk): Regionális elemzési módszerek ELTE Regionális földrajzi Tanszék MTA_ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport Budapest 2005.
83. Nemes Nagy József 1998: A tér a társadalomkutatásban (Ember- település- régió sorozat) Budapest 1998.
84. Németh, N- Kiss, J.P. 2007.: Megyéink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága In: Területi Statisztika 2007/1.
85. Perroux, F.: Note sur la notion de poles de croissance In: Economic Appliquée, No. 1- 2pp. 307-320
86. Pottier, P. 1963: Axes de communication et développement économique Revue Economique, Vol. 14.pp. 58-132Press, New York and London, 298.p
87. Rapley, J. (1196) Understanding Development Lyenne Rienner Publisher, London, 205.p.
88. Rostow, W.W. (1960.): The Stages of Economic Growth Cambridge University Press, Cambridge 178.p.
89. Scitovsky, T.: (1954): *Two concepts of External Economie Journal of Political Economy* 62. 2. Pp 143-151-
90. Taylor, P.J. (1993.) Political Geography Longman Scientific and Technical, Essex, 360.p.
91. Wallerstein, I. (1983.: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása Gondolat Könyvkiadó Budapest
92. Legyel I.– Deák Sz.: (2002) Klaszter: a helyi gazdaságfejlesztés egyik sikeres eszköze – in: *Ipari parkok fejlődési lehetőségei, regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek* (szerk.: Buzás N. – Lengyel I.) SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei JATEPress, Szeged, 125-153.o.
93. Lengyel I.: (2002) A klaszterek alapvető jellemzői In: *A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.*(szerk.: Lengyel I. – Rechnitzer J.) Régió Art, Győr 99-124 o.
94. Bajmóczy Z. – Buzás N. – Gonda R. – Patik R. – Szél A.: (2002) Épít_ipari esettanulmányok In: *A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek*

- szerpe a gazdaságfejlesztésben.* (szerk.: Lengyel I. – Rechintzer J.) Régió Art, Győr 125-168. o.
95. Lengyel I.: (2002) A klaszterek fejlesztésének általános tapasztalatai In: *A hazai épít_ipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.* (szerk.: Lengyel I. – Rechintzer J.) Régió Art, Győr 99.124 o.
 96. Dinya L. – Domán Sz.: (2004) Gazdasági hálózatok tanulmányozásának módszertani kérdései in: *A szociális identitás, az információ és a piac* (szerk.: Czagány L. – Garai L.) SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei JATEPress, Szeged, 127-150.o.
 97. Grosz A.: (2000) *A gépjárműipari klaszterek külföldi tapasztalatai és a Pannon Autóklaszter lehetőségei.* – Tér és Társadalom, 14. 4. 125–145. p.
 98. Grosz A.: (2003) Klaszterkezdeményezések Magyarországon – a Pannon Autóipari Klaszter (PANAC). In: *Évkönyv 2002.* Szerk.: Mezei C. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 189–211. p.
 99. Grosz A.: (2004) Klaszterek és klaszterkezdeményezések regionális és iparági súlynak mérése. In: *Évkönyv 2003.* Szerk.: Mezei C. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 357–369. p.
 100. Grosz A.: (2005) Klaszterorientált fejlesztési politika Magyarországon. In: *Ünnepi Dolgozatok. 15 éves a győri közgazdászképzés.* Szerk.: Farkas Sz. Győr: Széchenyi István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 258–264. p.
 101. Lengyel I.: (2003) Kis- és középvállalkozások együttműködése – in: *Kis- és középvállalkozások a változó gazdaságban* (szerk.: Buzás N. – Kállay L. – Lengyel I.) Szeged, 101-170 o.
 102. Futó P.: (2003) *Regionális klaszterek és a létesítésükre, működtetésükre vonatkozó politikák az Európai Unióban* – SEED Kisvállalkozás fejlesztési Alapítvány, Bp.(http://www.uni-corvinus.hu/~pfuto/Seed_EU_Reg_Kla_1.doc, letöltés: 2006.08.24.)
 103. Tamási P.: (2006) *Néhány gondolat a tudás- és a gazdasági klaszterek kialakulásáról és működéséről* – Magyar Tudomány 2006/7. sz. (<http://www.matud.iif.hu/06jul/13html>, letöltés: 2006.08.14.)
 104. Grosz A.: (2005) Klaszteresedési folyamatok Magyarországon – különös tekintettel az autóiparra. In: *Évkönyv 2004-2005 III. kötet.* Szerk.: Glück R., Gyimesi G. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 75–86. p.
 105. Ács J. Z. – Varga A. (2000): Térbeliség, endogén növekedés és innováció. *Tér és Társadalom*, 4, 23-38. o.
 106. Begg, I. (1999): Cities and Competitiveness. *Urban Studies*, 5-6, 795-809. o.
 107. Begg, I. (2002): *Urban Competitiveness. Policies for dynamic cities.* The Policy Press, Bristol.
 108. Bradley et al (1995): HERMIN: A macroeconometric modelling framework for the EU periphery. *Economic Modelling*, 3, 221-247. o.
 109. Budd, L. – Hirmis, A.K. (2004): Conceptual Framework for Regional Competitiveness. *Regional Studies*, 9, 1015-1028. o.
 110. Camagni R. (2002): On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 13, 2395-2411. o.
 111. EC (2004a): *A new partnership for cohesion - Third Report on Economic and Social Cohesion.* European Commission, Brussels.
 112. EC (2004b): *Building our common Future. Policy changes and Budgetary means of the Enlarged Union 2007-2013.* European Commission, Brussels.

113. Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-település-régió sorozat, Budapest.
114. Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 4, 1-7. o.
115. ESPON (2004): *Territorial Effects of the Structural Funds in Urban Areas*. European Spatial Planning Observation Network, Luxembourg.
116. ESPON (2005a): *Potentials for polycentric development in Europe*. European Spatial Planning Observation Network, Luxembourg.
117. ESPON (2005b): *Urban-rural relations in Europe*. European Spatial Planning Observation Network, Luxembourg.
118. Gardiner, B., - Martin, R., - Tyler, P. (2004): Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions. *Regional Studies*, 9, 1045-1067. o.
119. Garelli, S. (2006): Competitiveness of Nations: the Fundamentals. In *IMD World Competitiveness Yearbook*, Lausanne, Switzerland.
120. Horváth Gy. (szerk.) (2006): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs.
121. Lengyel I. (1999). Mélni a mérhetetlent? A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. *Tér és Társadalom*, 1-2, 53-74. o.
122. Lengyel I. (2000a): Porter-rombusz: a regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje. *Tér és Társadalom*, 4, 39-86. o.
123. Lengyel I. (2000b): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, 962-987. o.
124. Lengyel I. (2002): A regionális gazdaság- és vállalkozásfejlesztés alapvető szempontjai. In Buzás N. – Lengyel I. (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. JATEPress, Szeged. 27-54. o.
125. Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
126. Lengyel I. (2004): The Pyramid Model: Enhancing Regional Competitiveness in Hungary. *Acta Oeconomica*, 3, 323-342. o.
127. Lengyel, I. (2005): On the interpretation of territorial competition and competitiveness. In Horváth, Gy. (ed): *Competitiveness of the Hungarian Regions and Places in the European Economic Space*. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 37 o.
128. Lengyel I. (2006): A regionális versenyképesség értelmezése és piramis-modellje. *Területi Statisztika*, 2, 131-147. o.
129. Lengyel, I. – Lukovics, M. (2006): *An Attempt for the Measurement of Regional Competitiveness in Hungary*. “Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean” 46th Congress of the European Regional Science Association, Volos, Greece, 29 o. Letölthető: <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa06/papers/350.pdf>
130. Lengyel I. - Rechnitzer J. (2000): A városok versenyképessége. In Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 130-152. o.
131. Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004). *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
132. Malecki, E. J. (2002): Hard and Soft Networks for Urban Competitiveness. *Urban Studies*, 5-6, 929-945. o.
133. Marteen de Vet, J. et al (2004): *The Competitiveness of Places and Spaces. A Position Paper*. ECORYS, Rotterdam/Leeds/Birmingham/Brussels.

134. Martin, R. L. (2003): *A Study on the Factors of Regional Competitiveness*. A final report for The European Commission DG Regional Policy. University of Cambridge, Cambridge.
135. Nemes Nagy J. (2005a): Nemzetközi és hazai tendenciák a területi elemzésben. *Területi Statisztika*, 1, 7-14. o.
136. Nemes Nagy J. (2005b): *Regionális elemzési módszerek*. Regionális Tudományi Tanulmányok, 11. sz. ELTE, Budapest.
137. Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York.
138. Porter, M. E. (1998): *On Competition*. The Free Press, New York.
139. Porter, M. E. – Schwab K. (2003): *Global Competitiveness Report 2002-2003*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.
140. Porter, M. E. (2003): Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Microeconomic Competitiveness Index. In *The Global Competitiveness Report 2002-2003*. World Economic Forum, 23-45. o.
141. Porter, M. E. (2006): The Business Competitiveness Index (BCI) ranking. In *Global Competitiveness Report 2006-2007*. World Economic Forum, Geneva, Switzerland.
142. Rechnitzer J. (1998): *A területi stratégiák*. Dialog Campus, Budapest-Pécs.
143. Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. (2000): *Közgazdaságtan*. KJK-KERSZÖV, Budapest.
144. Török Á. (1999): *Verseny a versenyképességért*. MeH Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest.
145. Valentinyi Á. (1995): Endogén növekedésméletek. Áttekintés. *Közgazdasági Szemle*, 6, 582-594. o.

TERMINOLÓGIAI SZÓTÁR

Absztrakció: elvonatkoztatás. A modell-építés alapvető tulajdonsága.

Absztrakt tér: modell-tér, mely arra szolgál, hogy benne ideális körülmények között vizsgáljunk egy adott társadalmi- gazdasági problémát. Az absztrakt tér felfogható egy a vizsgált problematika természetének jobb megértése érdekében kialakított, a valós tér valamilyen szempontból való leegyszerűsítésének. (Mészáros 2003.)

Alakzat: olyan térbeli rendszer, amely a tér pontjaiból áll, és amelyet határ vesz körül. (Nemes Nagy 2005.)

Autark: egy rendszeren belüli szélsőséges elzárkózás megnevezése. Magát az elzárkózás folyamatát autarchiának nevezzük.

Backwash hatás: *Myrdal (1957.):* azokat a negatív jelenségeket foglalja magában, amelyeket a centrum gazdasági növekedése vált ki a periferián. Ezek a jelenségek azzal függnek össze, hogy a centrum a mobilizálható erőforrásokat (a munkaerőt, tőkét) elszívja a periferiáról.

Belső homogenitás: erős térségi társadalmi, gazdasági fejlettségi, szerkezeti azonosság, egyveretűség. Gyakori szempont a horizontális térfelosztások során. A térségi homogenitás elve az esetek többségében csak kisebb térségek esetében érvényesíthető. (Nemes Nagy 2005.)

Belső tér: A különböző társadalmi, gazdasági szereplők egymáshoz viszonyított kapcsolatrendszerei egy adott konkrét vizsgált tér határain belül. (Nemes Nagy 2005.)

Centrum: a külső és belső térben is értelmezett középpont, központi elhelyezkedésű térelem vagy térrész, jelentése a geometriai helyzet mellett pozitív minőséget is magában hordoz. Egy tetszőleges méretű térbeli rendszerben a többi térelemhez viszonyított, mennyiségi és minőségi jellemzők alapján kijelölhető relatív központi helyzetre utal. Ellentétpárja a periféria. A fentiekből adódóan helyzete térben és időben változó. Kiterjedését tekintve lehet pontszerű (egyén, közlekedési csomópont, település, intézmény stb.), de bármely nagyobb térség (régió, ország, országcsoporthoz stb.) is megjelenhet ebben a szerepben. (Nemes Nagy 2005.)

Ctér: a számítógépen és hálózatain belül létező számítógépes, azaz c(omputer) tér fogalma. (Mészáros 2003.)

Differenciálódás: a területi különbségek növekedésének folyamata.

Differenciáltság: valamely a teret tagoló tényező térbeli előfordulásának megjelenítője.

Dinamikus egyensúly: a rendszer változásával, szüntelen mozgásával éri el időről időre újrendeződve az egyensúlyi állapotot.

Endogén fejlődés/ fejlesztés: ha a fejlődés helyi vagy belső erőforrásokra, adottságokra alapozva történik. A belső erőforrások közé a helyi termelés és fogyasztás sajátosságai, a humán erőforrások állapota, a helyi tudás, a környezet állapota stb. tartoznak. Az endogén fejlődés újjáélesztheti azokat az erőforrásokat, amelyeket egyébként elhanyagoltak, vagy az

általános fejlesztési elképzelések addig figyelmen kívül hagytak. Az endogén fejlődésen alapuló fejlesztéseknél azonban nem lehet mellőzni a külső adottságokat sem. (Hoggart-Buller, 1994)

Exogén fejlődés/ fejlesztés: Az *exogén fejlődés* lényege a kívülről jövő fejlődés/fejlesztés. A külső segítség is előmozdíthatja a fejlesztést, de ugyanakkor erősen függővé tehet, hiszen a segítség elmaradása azzal a veszéllyel jár, hogy a magára maradt helyi közösségek, gazdasági szereplők képtelenekké válhatnak a fejlődést fenntartani, s ebben az esetben csak a létfeltételek rövid távú javulásáról beszélhetünk. (Hoggart-Buller, 1994)

Fejlesztés: a fejlődés folyamatába való mesterséges beavatkozás. A fejlesztésnek olyan tudatos beavatkozásnak kell lennie, amelynek a végső célja és eredménye fejlődés lesz. Csak a tényezők együttes, komplex szemlélete jelentheti a fejlődést, jelenthet fejlesztést.

Fejlett világ: a gazdasági fejlődés élvonalába tartozó országcsoporthoz megjelölésére szolgáló fogalom, amelyet gazdasági javai mellett a társadalmi fejlődés magas foka is jellemez. Ezekben az országokban egyidejűleg van tehát jelen a fejlett technológiára épülő gazdasági struktúra egy sajátos fogyasztói társadalommal, jóléttel, szociális biztonsággal.

Fejlődés: *fejlődésről* akkor beszélünk, amikor a változáshoz értéktartalom is párosul. A növekedéstől az különbözteti meg, hogy míg a növekedésben a mértékek, addig a fejlődésben az értékek változnak. (Nemes Nagy, 1998) Mivel a fejlődés értékekhez kötött, értelmezése függ az adott gazdasági, politikai és ideológiai viszonyoktól, de az egyes ágazati szempontok is befolyásolják. A fejlődés sokféle tartalmat hordoz: gazdasági, társadalmi, területi, politikai stb. Ugyanakkor az is igaz, hogy a fejlődést a különböző korokban más és más jelentéstartalom jellemezte.

Fejlődő világ: gyűjtőfogalom a természeti és emberi erőforrásait még elégtelenül, általában nem elsődlegesen saját nemzeti fejlődésük érdekében kihasználó, a világ többi részéhez viszonyítva elmaradott országok megjelölésére. (Lehmann, Vuics 1992)

Félperiféria: elsősorban társadalmi, gazdasági térben értelmezett a centrum és a periféria között elhelyezkedő átmeneti térségek, amelyek vagy a centrumoktól szakadtak le, vagy a perifériák köréből emelkednek fel. Fejlődési irányuk is kettős. (Nemes Nagy 2005.)

Fenntartható fejlődés: általában az a fejlődés fenntartható, amelyben a jelen generáció szükségleteinek kielégítése nem korlátozza a jövőbeni generációk szükségleteinek kielégítését. Más megfogalmazások is léteznek, de csak azt fogadhatjuk el fenntarthatónak, ami *gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból* is egyaránt fenntarthatónak bizonyul.

Földrajzi koncentráció: a termelőerők térbeli sűrűsödése

Földrajzi tér: földrajzi koordinátákkal, paraméterekkel jellemezhető tér.

Halmazott okság elmélet: (Myrdal 1957.) lényege, hogy a népesedési, gazdasági-termelési, újraelosztási, infrastrukturális, társadalmi-kulturális és társadalmi-politikai viszonyok egymást erősítve, vagy éppen gyengítve kapcsolódnak egymáshoz. Ez az elmélet arra mutat rá, hogy az egyes egyenlőtlenségért felelős tényezők egy bonyolult oksági láncra fűzhetőek fel.

Harmadik világ: lásd *fejlődő világ*

Határ: térfelosztási eszköz, speciális térelem. Mindennapi jelentése leginkább az elválasztó vonal, végpont, valaminek a széle. Sokféle értelmezése lehet: intézményi, társadalmi- területi, geopolitikai stb. A határ legalább négy alapvető funkciót hordoz: elválaszt, összekapcsol, ütközést, szűrést végez. (Nemes Nagy 2005.)

Hely: legáltalánosabban a tér egy pontja, amit valaki, vagy valami elfoglal. koordinátákkal leírható, meghatározható. A lokalizált, minőségi, szellemi, kulturális stb. tartalmakkal felruházott térrész. A legtöbb társadalomtudomány megegyezik abban, hogy a hely egyedi, sajátos tulajdonságokkal rendelkező térkategória. A helynek emocionális, kulturális, történelmi stb jelentéstartalma is lehet, s mérete tág skálán mozoghat. Hagyományos felfogás szerint elhatárolható, modern értelmezésben kevésbé körülhatárolható, inkább bizonyos kapcsolatok térbeli vetületeként értelmezhető. (Nemes Nagy 2005.)

Helyzet: Az egyes térelemek egymáshoz való viszonya, vonatkoztatási ponttól függően. Leírása a távolság és az irány paraméterek megadásával lehetséges. Kitüntetett helyzetek a centrális és a perifériális. (Nemes Nagy 2005.)

Heterogén: nem egységes, szerkezetileg tagolt területek, jelenségek jellemzője. Heterogén egy terület, ha benne a jelenségek nem egyenletesen oszlanak el, ill. más- más tulajdonságokkal rendelkeznek. (Nemes Nagy 2005.)

Hierarchia: belső térfelosztási fogalom. Ezen rendszerek legfőbb sajátossága a függés. A felosztás során létrejövő szintek között alá-fölérendeltségi viszony alakul ki: minden alsóbb szint függésben van a fölötte állótól. Egy- egy rendszer többféle hierarchikus tagoltság mellett is működőképes, ill. egy-egy szint nem teszi lehetetlenné (legfeljebb akadályozza) a rendszer hatékony működését. (Nemes Nagy 2005.)

Homogén: egységes, egyveretű, nem tagolt. A homogenitás a tagoltság ellentétpárjaként jelenik meg. Az egységesség, a homogenitás sok szempontból pozitív jellemző, hiszen általában nagyobb kohéziót jelent, ezért a belső homogenitás érvényesítése térfelosztási szempont is. (Nemes Nagy 2005.)

Horizontális egyensúlyra törekvés: a térségközi kapcsolatokat jelenti és alapvetően ez térben szűkebb földrajzi megjelenésű, mint a vertikális párja.

Horizontális térfelosztás: a földrajzi tér határvonalakkal való tagoltságának jellegadó formája. Közismert példái ennek a politikai, közigazgatási térfelosztások (Nemes Nagy 2005.)

Kibertér: a ctérből számítógépes kommunikáció útján keletkező új terek fogalma. (Batty 1997.)

Kiegyenlítettség: a társadalmi jelenségek területi eloszlásának viszonylagos homogenitását jelzi, vagyis a területi különbségek alacsony voltát. A kiegyenlítettség a kiegyenlítődes statikus párja. (Nemes Nagy 2005.)

Kiegyensúlyozatlan területi fejlődés: a területi fejlődésnek azon formája, amikor a tér szélsőségesen polarizálódik.

Kiegyensúlyozott területi fejlődés: a területi fejlődésnek azon formája, mely szélsőséges polarizációtól mentes. Feltétele, hogy a viszonylag koncentráltan települő gazdasági

létesítmények és az emberek érdekei optimálisan találkozzanak. Ehhez *szabályozott* kereteket kell létrehozni, mely lehetővé teszi a gazdaság szereplőinek egymás közötti zavartalan kapcsolatát, az emberek mobilitását, a munka- szolgáltatóhelyek elérését, tehát a területi folyamatokban szereplők, résztvevők együttműködését, adott esetben konfliktus nélküli egymás mellett élését. (Bartke 2006.)

Központi szerepkör: egy adott település (térség) olyan intézményesen működő társadalmi, gazdasági, politikai feladatai, melynek célja, hogy az adott település (térség) közigazgatási határain túl élők számára is ellátást biztosítson.

Külső tér: az abszolutista térfelfogásból levezethető háromdimenziós tér, földrajzi tér, vagy környezet, amely tartályszerűen körülvesz, s minden anyagi létezőt magában foglal. A külső tér analóg fogalmának tekinthető a fizikai tér. A középponti helyzet a külső térben az a pont, amihez a vizsgált rendszer (halmaz) többi pontja összességében a legközelebb van. Külső térben általában területegységek jelentenek a helyek. A peremi helyzet a külső térben a határ menti helyzetet jelenti. (Nemes Nagy 2005.)

Metropolisz: (*Frank 1969.*): a centrum-periféria viszonyban, mint hierarchikus láncolatban a monopolisztikus hatalmat gyakorló csúcs. (fejlett országok)

Minirendszer: (Wallerstein 1983.): az emberiség történelmének kezdetén megjelenő olyan állam- és társadalmi forma, mely túlnyomó hányada csak néhány generáción keresztül létezett, és ezután eltűnt, vagy beolvadt egy *világrendszerbe*. A minirendszerek sajátossága a kismértékű specializáció, valamint a kezdetleges mezőgazdasági tevékenységek (vadászat-gyűjtögetés) túlsúlya a megélhetésben. Magát a rendszert alapvetően rokon kapcsolatokat tartják össze.

Modell: A modellek a valóság egyszerűsített megjelenítési formái, amelyek bizonyos állapotok leírására és elemzésére szolgálnak, ezen kívül segítik a valóság jobb megértését. Egy jelenség modellezésével kiemelhetőek annak lényegi tulajdonságai és jellegzetességeit alakító folyamatai. A modellépítés egy fajta szelektív megközelítés, ami egy jelenség jobb megértése érdekében megenged néhány alapvető, lényeges vagy érdekes valóság-értelmezést általánosított formában. A modellezéssel járó absztrakció három szinten valósulhat meg (*képszerű modellek, analóg modellek, szimbolikus modellek* (Nemes Nagy 2005.))

Modernizáció: magában foglalja az iparosodást az urbanizációt, az írni-olvasni tudás növekvő szintjét, az oktatási színvonal emelkedését, a gazdagodást, a társadalmi mobilitás erősödését; és egy komplexebb, változatosabb foglalkozási szerkezetet. A modernizációt a tudományos és műszaki ismereteknek a 18.század óta tartó bővülése eredményezte, mely lehetővé tette az ember számára, hogy korábban ismeretlen módon fennhatósága alá vonja és alakítsa környezetét. (Huntington, S.2001.)

Motorikus egységek (*Perroux 1955.*): nevezete ezeket) a motorikus egységek az egész gazdaság számára növekedési pólusként funkcionáló vállalatok, vállalatcsoportok, iparágak, melyek sajátossága, hogy mindig valamilyen újdonságot testesítenek meg, átlagon felüli növekedési rátát és magas piaci részesedést mutatnak; továbbá, hogy szoros kapcsolatban vannak más ágazatokkal, melyeknek befolyásolni tudják a sorsát. (Healey-Ilbery 1990)

Nivellálódás: kiegyenlítődés. A területi különbségek mérséklődése. Előjellel együtt értelmezett fogalom. Pozitív a kiegyenlítődés, ha a fejletlenebb térség(ek) felzárkózik

(felzárkóznak) a fejlettebb(ek)hez. Negatív előjelű a kiegyenlítődés, ha a fejlett térség(ek) mutatója a gyengén fejlettek irányába mozdul el.

Növekedés: a *növekedésben* a mértékek változnak. A növekedés nem minden esetben jár fejlődéssel.

Növekedési pólus: a térnek olyan része, amely kisugárzó és vonzó hatással bír, és amely eredményeként az egész térség fejlődésére kihat. A *pólus* jelentése a társadalmi- gazdasági teret erőterként modellező eljárásokban a teret létrehozó, környezetét formáló hely, ahol az erővonalak összesűrűsödnek. A pólus a növekedésméletben fejlesztési célpontként jelenik meg.

Nyílt rendszer: olyan rendszerek, melyek hatással vannak a környezetükre, miközben magát a rendszert is alapvetően befolyásolja külső környezete. A nyílt rendszerek sajátossága, hogy környezetükkel folytonos anyag- energia- és információcserével kötődnek.

Periféria: relatíve peremi helyzetű térelem, vagy térrész, mely a geometriai helyzet mellett negatív minőséget is magában hordoz. Egy tetszőleges méretű, egyenlőtlen térbeli rendszerben a többi térelemhez képest peremi elhelyezkedésre utal, ellentétpárja a centrum. Jellemzője a centrumtól való függés, de a kapcsolatok hiányát, az elszigeteltséget is jelentheti. (Nemes Nagy 2005.)

Polarizáció: a térbeli differenciáció egy típusa. A szélső csoportok közötti távolság, egyenlőtlenség növekedése. (Nemes Nagy 2005.)

Regionális fejlődés: kettős folyamat., amely magában foglalja a *regionális növekedést* és a *regionális kapcsolatokat, szerkezetek átalakulását*.

Regionális fejlődésméletek: a gazdaság és a társadalom térben egyenlőtlen fejlődését leíró, magyarázó és ezek alapján a fejlesztési irányokat megfogalmazó, elsősorban közgazdasági tartalmú elméletek.

Regionális tudományi szemlélet: A regionális tudományi szemlélet abból indul ki, hogy a különböző társadalomtudományok mondanivalója összeilleszthető. Az egyes társadalomtudományok mondanivalóját a területiség problémaköre köré rendezve a társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségekről komplexebb ismeretanyag gyűjthető össze. Ez alapján a következtetések, javaslatok megfogalmazása könnyebben átvihető a valóságba.

Regionális: tükörfordítással magyar nyelvbe került idegen eredetű fogalom. Jelentése: területi.

Spread hatás: *Myrdal (1957.):* mindazon pozitív változásokat jelenti, melyeket a centrum növekedése vált ki a periférián. Ez a pozitív hatás adódik egyrészt abból, hogy a periféria bizonyos szolgáltatásokat tud nyújtani (pl. az idegenforgalom színtere lehet) a centrum számára és ez a periféria számára bevételi forrás lehet. Másrészt a pozitív hatás abból is adódhat, hogy a perifériáról bizonyos nyersanyagok, mezőgazdasági termékek iránti kereslet a centrum növekedésével megnő. Harmadrészt pedig a periféria lakosai is idővel részesülnek a centrum tudományos, technikai (infrastrukturális) fejlesztéseiből (például az orvosi ellátás színvonala számukra is emelkedik); ezáltal összességében ő maga is fejlődik.

Statikus állapot: állandósult, nyugvó, nem változó állapot.

Szatellit: (Frank 1969.) a centrum-periféria viszonyban, mint hierarchikus láncolatban a hierarchia alján található nagy számú kiszolgáltatottak csoportja erős függésben a metropolisztól.

Társadalmi tér: alapja a természeti tér. Létrejöttének lényege, hogy a társadalom működése folyamán mozgásfolyamataival visszahat a természeti térre és formálja azt, illetőleg kölcsönösen meghatározzák és alakítják egymást. A társadalmi tér a társadalmi jelenségek színtere, más szóval a társadalom tagjai, csoportjai által észlelt és használt tér. (Nemes Nagy 2005.)

Tételelem: a legkisebb megfigyelési és elemzési alapegység. A geometriában a tér építőelemei a pont, az egyenes és a sík. A regionális tudományban a geometriai tételelemek és azok analógiái (csomópont, hálózat, térrész) mellett legáltalánosabban tételelemnek a külső belső térben is értelmezett *helyet* tekintjük. (Nemes Nagy 2005.)

Térfelosztás: az adott tér kutatási célú felosztása jellemzően a tételelemek valamilyen mennyiségi vagy minőségi jegyei, vagy azok összessége alapján. Két jellemző iránya a horizontális térfelosztás és a vertikális térfelosztás. (Nemes Nagy 2005.)

Termelőerő: a termelés tárgyi és személyi tényezőinek összessége, amely magában foglalja a termelési eszközöket és az embert a maga képességeivel, termelési tapasztalataival. (Lehmann, Vuics 1992)

Térrész: adott tér valamilyen szempont szerint történt lehatárolása nyomán létrejövő téralakzat. (Nemes Nagy 2005.)

Térszerkezet: a térbeli objektumok (modellekben pontok) és a közöttük levő kapcsolatok, viszonyok (modellekben élek, tengelyek) alkotta, működőképes konfigurációként, illetve nagyobb téregységeknek lehatárolt térrészekre bontásával, s általában egy-egy kiemelt jellemző szerinti értékelésével, térképezésével feltáruló regionális egyenlőtlenségi és rendezettségi sajátosságok összességeként értelmezhető összetett térkategória. (Nemes Nagy 2005.)

Tértípus: A tételelemek jellege, a tér észlelése, és a terek mérete alapján különböztethetőek meg. A regionális tudomány két fő térípusa a külső tér és a belső tér. (Nemes Nagy 2005.)

Területi egyenlőtlenség: egy társadalmi- gazdasági- politikai stb. jellegegyüttes térbeli megjelenítése, amelyhez értéktartalmat (erkölcsi, politikai, megítélésbeli stb. értéktartalmat) kapcsolunk.

Területi fejlődés magában foglalja az ország egészére, különböző részeire, és az egyes településekre jellemző változásokat, a természeti erőforrások, a népesség a termelés, az infrastruktúra és az intézmények területi eloszlási és változási viszonyait, valamint a közöttük meglévő kapcsolatokat. Más megközelítésben területi (regionális) fejlődés alatt az életkörülmények és az életminőség javulását értjük.

Területi munkamegosztás: egy nagyobb térség kisebb funkcionális egységeinek egymást kiegészítő, egymással kooperáló működése.

Területi szabályozás a piacgazdaságban: a *piacgazdaságban* működő szabályozottság által felállított keretek szabadabban tölthetők ki. Nagyobb szerep jut a helyi szereplők döntéseinek.

Területi szabályozás a tervgazdaságban: a *tervgazdaságban* a szabályozottság keretei merevek, a tartalmat központilag jelölik ki. Ez határozta meg a posztkommunista országok majdnem ötven évét az államszocializmus időszakában

Területi versenyképesség: egy terület egység azon kompetenciáját jelöli, hogy az mennyire sikeresen vonzza a tőkebefektetéseket, mennyire szakképzett humán erőforrással rendelkezik, mennyire innovatív, milyen állapotban van az infrastruktúrája stb. Ez a probléma globális és lokális szinten egyaránt értelmezhető. (Nemes Nagy 2005)

Város: államigazgatási értelemben egy vagy több településből és lakatlan területrészekből álló, jogilag és földrajzilag is elhatárolt, jogszabály által városi jogállásúnak minősített és névvel ellátott államigazgatási egység (Lehmann-Vuics1992.). A város ún. *központi szerepkörökkel* felruházott település, azaz benne intézményesen olyan ellátó- szolgáltató-irányító működések koncentrálódnak (bankok, iskolák, közigazgatási intézmények stb), melyek nem csupán a város közigazgatási határán belül élők számára biztosítanak ellátást, szolgáltatást, hanem a környéken élőknek is. Ilyen értelemben a város a településhálózatban környezetének központi helye is.

Vertikális egyensúlyra törekvés: adott térségen belül valósul meg egy adott lakóhelyen élő ember, társadalmi csoport, működő vállalat táján értelmezett környezetéből kiindulva azzal a céllal, hogy megteremthetők legyenek az adott vállalat működéséhez, az emberek kedvezőbb életkörülményeihez a feltételek. (Bartke 2006.)

Vertikális térfelosztás: a tér függőleges irányú felosztása, amely szintek kijelölésével jár együtt. A külső térben történő vertikális térfelosztás eredménye a magassági tagozódás, a belső térben történő vertikális térfelosztás eredménye a vertikumok és hierarchiák rendszere. (Nemes Nagy 2005.)

Világbirodalom (Wallerstein 1983.): a világrendszereken belüli típus. Világbirodalomról akkor beszélünk, amikor egy államszervezet keretein belül mérhető a gazdasági (sok esetben területi) expanzió. Wallerstein véleménye szerint ezeknek a világbirodalmaknak a sorsa a fényes korszakok után a hanyatlás (sokszor minirendszerekre való széthullás). Ennek hátterében az áll, hogy a birodalom egy bizonyos nagyság elérése után már nem lesz átlátható, a bürokratikus rendszere túlméretezetté, fenntarthatatlanná válik.

Világgazdaság (Wallerstein 1983.): a világrendszerek egy típusa. A világgazdaság több államból tevődik össze, közöttük pedig intenzív gazdasági kapcsolat van. E kapcsolat lényege a nyereség-orientáltság, valamint a piac egységesítése, amely hosszú távon meghatározza a termelés mennyiségét, típusát, telephelyét, a gazdasági szereplők közötti verseny sorsát.

Világrendszer: (Wallerstein 1983.) olyan társadalmi, gazdasági formáció, mely meghatározó jelentőségű gazdasági erőt képviselt, képvisel a történelem folyamán. Két típusa: a *világbirodalom* és a *világrendszer*.

Zárt rendszer: jellemzője, hogy benne mindenféle mozgás, változás irányítója, fenntartója a rendszeren belül működik. Az ilyen rendszert nem érik külső hatások, és a rendszer sem hat a környezetére.